

Cezarov Ilirik

Milivojević, Feđa

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:452274>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-10**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Feda Milivojević

CEZAROV ILIRIK

Doktorski rad

Mentor

doc. dr. sc. Siniša Bilić-Dujmušić

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Feđa Milivojević

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Humanističke znanosti

Mentor: doc. dr. sc. Siniša Bilić-Dujmušić

Datum obrane: 13. listopada 2017.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Humanističke znanosti, povijest

II. Doktorski rad

Naslov: Cezarov Ilirik

UDK oznaka: 94(398 Ilirik)"-00"

Broj stranica: 426

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 2/9/9

Broj bilježaka: 1118

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 1059

Broj priloga: 0

Jezik rada: Hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Lucijana Šešelj, predsjednica
2. dr. sc. Marjeta Šašel Kos, muzejski savjetnik, članica
3. doc. dr. sc. Siniša Bilić-Dujmušić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Lucijana Šešelj, predsjednica
2. dr. sc. Marjeta Šašel Kos, znanstvena savjetnica, članica
3. doc. dr. sc. Siniša Bilić-Dujmušić, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Feđa Milivojević

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study in Humanities

Mentor: Assistant professor Siniša Bilić-Dujmušić, PhD

Date of the defence: 13 October 2017

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, History

II. Doctoral dissertation

Title: Caesar's Illyricum

UDC mark: 94(398 Ilirik)"-00"

Number of pages: 426

Number of pictures/graphical representations/tables: 2/9/9

Number of notes: 1118

Number of used bibliographic units and sources: 1059

Number of appendices: 0

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Assistant Professor Lucijana Šešelj, PhD, chair
2. Scientific Associate Marjeta Šašel Kos, PhD, member
3. Assistant Professor Siniša Bilić-Dujmušić, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Assistant Professor Lucijana Šešelj, PhD, chair
2. Scientific Associate Marjeta Šašel Kos, PhD, member
3. Assistant Professor Siniša Bilić-Dujmušić, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Feda Milivojević**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Cezarov Ilirik** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 17. svibnja 2018.

SADRŽAJ

POPIS KARATA.....	v
POPIS TABELA I SLIKA.....	vi
ZAHVALA.....	vii
PREDGOVOR.....	ix
UVOD.....	1
1. Metodologija.....	1
2. Izvori.....	2
3. Dosadašnja istraživanja.....	5
4. Motivi.....	9
I. RAZDOBLJE PRVOGA PROTEKTORATA.....	11
<i>Od Teute do osnutka provincije Makedonije (229. – 146. g. pr. Kr.)</i>	
1. Uvod.....	12
2. Prvi ilirski rat.....	13
2. 1. Partini, Korkira i Apolonija.....	14
2. 2. Pozicija Fara.....	22
2. 3. Pozicija Atintana.....	24
2. 4. Granice protektorata.....	25
3. Drugi ilirski rat.....	28
4. Prvi makedonski rat (214. – 205. g. pr. Kr.).....	32
5. Drugi makedonski rat (200. – 197./196. g. pr. Kr.).....	38
6. Treći makedonski i Treći ilirski rat (172. – 167. g. pr. Kr.).....	43
6. 1. Okolnosti.....	43
6. 2. Gnej Sicinije.....	48
6. 3. Apije Klaudije Centon.....	51
6. 4. Perzejevo osvajanje.....	53
6. 5. Porazi Perzeja i Gencija.....	57
6. 6. Širenje protektorata - uređenje Makedonije i Ilirika.....	60
7. Pokoravanje Histra.....	68
8. Širenje – Delmati 156./155. g. pr. Kr.....	71
9. Provincija Makedonija.....	78

9. 1. Osnivanje provincije.....	78
9. 2. Podjela protektorata.....	81
9. 3. Upravitelj Makedonije i protektorat.....	84
10. Zaključak – uspostava drugoga protektorata i južne granice Ilirika.....	87
II. RAZDOBLJE DRUGOGA PROTEKTORATA.....	91
<i>Od osnutka Makedonije do Cezara (146. – 59. g. pr. Kr.)</i>	
1. Uvod.....	92
2. Obrana protektorata do kraja 2. st. pr. Kr.....	92
2. 1. Ardijejci i Plereji.....	93
2. 2. Metel i Delmati.....	99
3. Tuditanov pohod i širenje protektorata.....	104
3. 1. Posljedice.....	108
4. Gaj Koskonije.....	111
III. OSNIVANJE PROVINCIJE ILIRIK.....	117
1. Povijesne okolnosti.....	118
2. Problem.....	126
3. Proces osnivanja provincije.....	128
3. 1. <i>Lex provinciae</i>	128
3. 2. <i>Leges provinciae</i> i pojava upravitelja.....	131
3. 3. Primjer Transalpinske Galije.....	134
4. Osnivanje Ilirika.....	139
4. 1. <i>Leges provinciae Illyrici</i>	140
4. 2. Protektorat od Koskonija do Cezara.....	143
4. 3. <i>Lex Vatinia</i>	150
5. Dodatak Cisalpinskoj Galiji.....	157
6. Ilirik u Cezarovim planovima.....	168
IV. CEZAR I ILIRIK.....	197
<i>Događaji prokonzulata</i>	
1. Uvod.....	198
I.....	199
II.....	199
III.....	202
2. Posjet Iliriku (57./56. g. pr. Kr.).....	208
3. Pirusti (54. g. pr. Kr.).....	220
4. Događaji na kraju prokonzulata.....	224

4. 1. Japodski napad na Tergeste i Akvileju.....	227
I.....	228
II.....	231
III.....	233
IV.....	235
V.....	236
4. 2. Delmatski napad na Promonu.....	237
I.....	237
II.....	238
III.....	242
V. UPRAVA I ORGANIZACIJA.....	247
1. Uvod.....	248
2. Uprava.....	249
2. 1. Legat – Kvint Numerije Ruf.....	249
2. 1. 1. Datacija i razlog.....	253
2. 1. 2. Numerijeva funkcija.....	255
2. 2. Sudbeni konvent (<i>Conventus iuridicus</i>).....	259
2. 2. 1. Ilirik.....	271
3. Organizacija.....	274
3. 1. Varon i Naron.....	274
3. 2. Regionalizacija.....	292
VI. PROMJENE ZA CEZAROVA VREMENA.....	299
<i>Konventi rimskih građana</i>	
1. Uvod.....	300
2. Konvent rimskih građana (<i>Conventus civium Romanorum</i>).....	301
2. 1. Epigrafički i literarni dokazi.....	302
2. 2. Sličnosti i razlike.....	306
2. 3. Uprava konventa.....	310
3. Ilirički konventi i doseljenici.....	313
3. 1. Kontinuitet veza i problem dokaza.....	317
3. 2. Histrija.....	324
3. 3. Liburnija.....	326
3. 4. Dalmacija.....	330
3. 5. <i>Illyricum</i>	335
VII. – ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	343

BIBLIOGRAFIJA	351
1. Kratice.....	351
2. Korištena izdanja izvora.....	356
3. Popis citiranih djela.....	368
SAŽETAK	422
SUMMARY	424
ŽIVOTOPIS	426

POPIS KARATA

Karta 1. Protektorat nakon Prvog ilirskog rata.....	27
Karta 2. Protektorat nakon Drugog ilirskog rata.....	31
Karta 3. Protektorat nakon Prvog makedonskog rata.....	37
Karta 4. Protektorat nakon Drugog makedonskog rata.....	42
Karta 5. Podjela Ilirika 167. g. pr. Kr. – Anicijev proglas.....	67
Karta 6. Širenje preko Neretve.....	77
Karta 7. Podjela protektorata 146. g. pr. Kr.....	89
Karta 8. Protektorat nakon Tuditanova pohoda 129. g. pr. Kr.....	110
Karta 9. Cezarov Ilirik.....	340

POPIS TABELA I SLIKA

Tabele

Tabela 1. Razlike u stečevinama Prvog i Drugog ilirskog rata.....	30
Tabela 2. Četiri makedonske regije 167. g. pr. Kr.....	61
Tabela 3. Protektorat i makedonski upravitelji.....	86
Tabela 4. Protektorat u odnosu na rimske teritorije s direktnom upravom.....	144
Tabela 5. <i>Lex Vatinia</i> i kronologija 59. g. pr. Kr.....	152
Tabela 6. Upravitelji Cisalpinske Galije i Ilirika.....	166
Tabela 7. Raspoložive provincije za 58. g. pr. Kr.....	181
Tabela 8. Razlika u središtima konvenata.....	269
Tabela 9. <i>Leges provinciae Illyrici</i>	347

Slike

Slika 1. Natpis Servija Fulvija Flaka.....	98
Slika 2. Cezarov posjet Iliriku 57./56. g. pr. Kr.....	218

ZAHVALE

Doista je teško naći riječi kojima bih mogao izraziti svoju zahvalnost dr. sc. Siniši Bilić-Dujmušiću za svu pomoć koju mi je uvijek strpljivo, bezrezervno i dragovoljno pružao, uz nadasve istinsku brigu i razumijevanje, karakterističan humor koji me često znao oraspoložiti u stresnim trenucima, specifičan tip motivacije nerijetkim kritikama zbog kojih sam iz dana u dan napredovao kao istraživač. Bez svega toga ovaj doktorski rad ne bi postojao. Nebrojene sate proveli smo u kafićima i raspravama redovito bez kraja, oblikovali temu Cezarova Ilirika koja, iako sada dolazi svom kraju, ostavlja trag u sjećanju na razdoblje polemika u caffè barovima Importane Centra te Illy i Exelente (Ehelente!) i gašenje noćnih svjetala na terasi kantine Hrvatskog katoličkog sveučilišta.

Također, dr. sc. Slobodanu Čači, sa Sveučilišta u Zadru, (u mirovini) dugujem zahvalnost za duge rasprave o Pliniju, izvorima i Cezaru, uz česta skretanja s teme kako bismo se osvrnuli, primjerice, na uspjehe generala Suvorova u ratovima 18. stoljeća. Uvijek voljan i spreman na razgovor, čak i kad je bio loša zdravlja, utjecaj profesora Čače na ovaj rad i moje stručno usavršavanje bio je zaista velik (i još jest) te mu se ovim putem od srca zahvaljujem.

Nadalje, zahvaljujem ljudima koji su već nesebično izjavili da mi nisu puno pomogli, međutim, stvarnost je posve drugačija. Iskreno zahvaljujem dr. sc. Lucijani Šešelji, sa Sveučilišta u Rijeci, na dugim razgovorima o trgovini, helenističkoj keramici i raznim aspektima kasne republikanske povijesti te dr. sc. Darku Periši, s Hrvatskog katoličkog sveučilišta, koji je uvijek bio spreman na konstruktivne i argumentirane rasprave.

Dr. sc. Nadi Bulić, s Odjela za klasičnu filologiju Sveučilišta u Zadru, zahvaljujem na pomoći u prijevodu i tumačenju nekih kompliciranih latinskih navoda. Njen uvid u određene probleme pomogao mi je da bolje oblikujem svoje argumente. Dr. sc. Marjeti Šašel Kos, s Instituta za Arheologiju SAZU, i dr. sc. Bruni Kuntić-Makvić, s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, želim zahvaliti za pomoć u nabavljanju literature, kad god sam je zatražio, i za korisne savjete. Velik doprinos i podršku tijekom pisanja ovog doktorskog rada dala i je moja obitelj. Majci koja je strpljivo lektorirala ovaj rad i bila mi oslonac u stresnim trenucima. Bez njene pomoći te potpore sestre i bake kraj ovog rada vjerojatno se još ne bi nazirao. Također, najljepše hvala mojoj Katarini, koja me pune dvije godine svakodnevno bodrila da pišem i budem uporan.

Naposljetku, ovaj rad posvećujem osobi koja je u mene najviše vjerovala, svom ocu koji je, nažalost, preminuo dok je ovaj rad još bio u nastajanju.

PREDGOVOR

Ovaj doktorski rad ima cilj razjasniti politički, geografski, ekonomski i vojni aspekt provincije Ilirik sredinom prvog stoljeća prije Krista, preciznije, za vrijeme uprave njegovog prvog upravitelja Gaja Julija Cezara (58. – 50. g. pr. Kr.). Razlog specifičnog odabira vremenskog okvira Cezarove uprave je mišljenje da se analizom procesa dugotrajnog osnivanja provincije te vojnih, društvenih i organizacijskih okolnosti Cezarove uprave može objasniti integracija ove provincije u rimski sustav. U potrazi za odgovorima na važna historiografska pitanja o Cezarovoj upravi Ilirikom i specifičnostima geografskog područja koje su utjecale na samu upravu, namjera je interdisciplinarnim pristupom predložiti nova rješenja (ili potvrditi stara) u interpretaciji podatka iz izvora i arheološke građe. Stoga je istraživanje bilo usmjereno na povijesne procese koji su uvjetovali nastanak provincije, strateško-vojnom položaju Ilirika u odnosu na obližnje provincije u razdoblju kasne Republike, na upravne i organizacijske aspekte provincijske podjele, privatne i javne odnose autohtonog i doseljeničkog stanovništva unutar granica provincije te uvjete pod kojima je započela romanizacija ovog prostora.

Rad je podijeljen na nekoliko dijelova. U Uvodu su objašnjeni motivi, kratko prezentirana dosadašnja istraženost i metodologija istraživanja korištena u ovom radu. Glavni dio rada obuhvaća dugo vremensko razdoblje, od prve rimske intervencije na istočnoj obali Jadrana, u kontekstu Prvoga ilirskog rata, do kraja Cezarova prokonzulata i početka građanskog rata. Tako se prvo poglavlje bavi procesom teritorijalnog razvoja rimskog protektorata od Teutine kapitulacije do osnivanja provincije Makedonije (229. – 146. g. pr. Kr.), a drugo poglavlje nastavlja preciziranje širenja protektorata sve do Cezarova vremena (146. – 59. g. pr. Kr.). Naredno poglavlje (III.) razlaže i objašnjava problematiku osnivanja provincije Ilirik, poput općenitog procesa osnivanja provincija, donošenja i primjene Vatinijeva zakona, pitanjima dodavanja Ilirika Cisalpinskoj Galiji te njegova mjesta u Cezarovim planovima. Događaji Cezarove uprave objašnjeni su u četvrtom poglavlju, dok se u petom obrađuju upravni i organizacijski aspekti u obliku regionalne podjele i postojanja sudbenog konventa. Zadnje, šesto poglavlje prezentira proces naseljavanja i na temelju dostupnih podataka, koliko je to bilo moguće, evidentira stanje sredinom 1. st. pr. Kr. Svi zaključci proizašli iz istraživanja i rasprava sažeti su u zaključnim razmatranjima.

1. UVOD

U proučavanju povijesti istočnojadranske obale tijekom rimske Republike, ističe se jedan od najpoznatijih događaja koji se zbio u svibnju 59. g. pr. Kr. Gaj Julije Cezar, možda i najveći Rimljanin svih vremena, Vatinijevim zakonom imenovan je upraviteljem Cisalpinske Galije i Ilirika na period od pet godina. Kao prekretnica u mnogočemu, osnutak provincije Ilirik označio je početak razdoblja stalne uprave i rimskih magistrata na njenim obalama. Kulminacijom razvoja rimske prisutnosti na istočnoj obali Jadrana, svi su prethodni odnosi Rima s autohtonim zajednicama provincije počeli dobivati još formalniji oblik. Proces romanizacije priobalnog i unutrašnjeg područja počeo je imati jasnije konture, međutim, svoj pravi zamah u sve jačoj integraciji provincije u rimski sustav doživio je tek poslije. Izbijanjem otvorenog neprijateljstva između nekadašnjih saveznika, Cezara i Pompeja, Ilirik je nedugo nakon osnutka postao poprište bitaka i podjela zajednica na suprotstavljene tabore, čime je završilo razdoblje Cezarova Ilirika i počelo ono teških građanskih ratova.

1. 1. Metodologija

Jasno je, naime, da se Ilirik ne može promatrati isključivo. Formiranje provincije 59. g. pr. Kr. rezultat je povijesnog procesa započetog i puno prije rođenja njegovog prvog upravitelja. S obzirom da je uvjetovan stupnjem razvoja okolnih regija te istovremenim događajima u Makedoniji, da bi se uopće moglo odrediti kakav to Ilirik Cezar dobiva na upravu, potrebno je objasniti njegov razvoj od kraja 3. st. pr. Kr., kad postaje jedan od faktora u rimskoj politici na Mediteranu. Posljedicom prve rimske vojne intervencije na istočnoj obali Jadrana, u sklopu Prvoga ilirskog rata, stvoreno je područje pod direktnom zaštitom Republike. Kao osnova budućeg Ilirika, ono će se razvijati tijekom razdoblja koja slijede, sve do sredine 1. st. pr. Kr., kad Cezar, potaknut okolnostima političkog trenutka, dobije upravu nad novoosnovanom provincijom, u trajanju od pet godina.

Metodološki, radi se o pristupu temeljenom prvenstveno na literarnim izvorima. Njih ima doista mnogo i često su zbunjujući, pa ih je bilo potrebno ponovo obraditi kako bi se stvorila osnova rada. Većinu ih je trebalo staviti u kontekst i ne izdvajati od autora i njegovih literarnih

tendencija što, s obzirom na količinu podataka, nije bio nimalo lak zadatak. Dapače, ovaj doktorski rad, da bi objasnio Ilirik u razdoblju od 3. do 1. st. pr. Kr. morao je uzeti u obzir ne samo podatke koji se direktno tiču istočne obale Jadrana nego i one koji opisuju općenito razdoblje. Jedino tako je moguće pretpostavljati o procesima koji u rimskom političkom i društvenom uzusu nemaju toliko različite forme za različita područja.

Moralo se uzeti u obzir filološke i povijesne analize pojedinih izvora, kao i dostupni radovi autora koji se bave objavom specifičnog arheološkog materijala i njegovim tumačenjem, i to ne samo na prostoru Ilirika, već i šire. Namjera je bila uvidjeti sličnosti ili razlike u odnosu na podatke iz literarnih izvora i doći do relevantnih zaključaka o društvenim i ekonomskim procesima koji prate uspostavu provincije. U svemu tome je komparativna metoda od izrazite važnosti. Usporedbom s ostalim provincijama koje su, za razliku od Ilirika, puno prije integrirane u rimski politički sustav, može se prepoznati dugotrajan i stupnjeviti teritorijalni razvoj, od početnih trenutaka rimske prisutnosti do osnivanja provincije. Uspoređen s tim primjerima, proces osnivanja provincije Ilirik trebao bi biti jasniji. Također, za ovaj doktorski rad bilo je važno koristiti spoznaje drugih znanstvenih disciplina poput klasične filologije, prava i geografije.

Za kraj, treba napomenuti da ovaj rad nema namjeru ulaziti u probleme urbanizacije središta na istočnojadranskoj obali. Dosadašnja su istraživanja uključivala lokalitete s kontinuitetom od ranog željeznog doba do kasne antike, a često i do danas, tako da je helenistički ili kasno republikanski period najmanje sačuvan i postoje slabi arheološki dokazi. Kao rezultat intenzivne, često monumentalne gradnje na početku Carstva, uništavani su prethodni slojevi pa je slika autohtonih naselja ovog perioda nepotpuna unatoč opsežnim istraživanjima. Također, rezultati istraživanja objavljuvani su po kratkom postupku, dok još nedostaje sustavna prezentacija.¹

2. 1. Izvori

Ovisno o razdoblju, broj raspoloživih i iskoristivih izvora varira, kao i kontekst u kojem postoje podatci. Najranija razdoblja, do kraja Trećega ilirskog rata i Anicijeve proglašenja,

¹ Ovdje zahvaljujem prof. Čači što me već odavno, na samom početku istraživanja, odgovorio od ulaženja u ovu temu. Navedene riječi približno odgovaraju njegovim argumentima.

dokumentirana su u djelima nekoliko važnih antičkih autora s različitim pristupom zapisivanja povijesnih događaja. Polibije iz Megalopola, fasciniran usponom Rima kao najveće sile na Mediteranu i velikom mogućnošću pribavljanja prvorazrednih informacija, iz grčke perspektive promatra period sukoba Republike s Makedonijom i ilirskim kraljevima. Apijan, pisac 2. st. po Kr., daje važan doprinos u knjizi specifično o ilirskim ratovima (*Illyrike*). Dok su podatci, jedno vrijeme Apijanova suvremenika, Diona Kasija, većinom sačuvani posredno, preko Zonare, bizantskog kroničara 12. stoljeća.

Radi se o analitički relativno dobro obrađenim izvorima. Dion Kasije, zbog svoje fragmentarnosti, još „čeka“ zasebnu studiju početnih knjiga rimske povijesti, ali vrijednost njegovih, te Apijanovih i Polibijevih podataka nije dovedena u pitanje. Bitno je spomenuti, pak, da je nakon Drugoga ilirskog rata, barem u kontekstu tematike ovog doktorskog rada, najvažniji izvor narednih razdoblja upravo Tit Livije, rimski povjesničar analitičke škole kasne Republike. Njegovo djelo *Ab Urbe Condita* kronološki donosi podatke od osnutka Rima do posljednjih godina 1. st. pr. Kr. Iako je od sveukupno 142 knjige sačuvano manje od četvrtine, Livije donosi niz podataka koji se tiču teritorijalnog razvoja i ograničenja rimskog protektorata, kao i, posljedično, Makedonije u nizu sukoba evidentiranih u sklopu Prvoga i Drugoga makedonskog rata. Prava vrijednost dolazi do izražaja u opisu najvećih i najbolje dokumentiranih događaja razdoblja – Trećega makedonskog i Trećega ilirskog rata, gdje njegovi podatci o, dosad u historiografiji manje spominjanim, zapovjednicima i lokacijama direktno služe u definiranju rimske interesne sfere i prostranstva zone pod zaštitom. Znakovito, zadnja knjiga, sačuvana u donekle koherentnom obliku (45.), opisuje događaje od iznimne važnosti za ovaj rad – podjelu Makedonije na četiri i Ilirskoga Kraljevstva na tri regije.

U narednim razdobljima u ovom radu se koristi doista velik broj izvora. Prezentacija svakog od njih nije moguća, nego samo nekoliko najbitnijih opaski. Pri tome je odmah jasno da ne postoji izvor koji bi predstavljao temelj historiografskog proučavanja razdoblja 2./1. st. pr. Kr., zaključno s Cezarovom upravom. Apijanovi zapisi mogli bi biti jedan od njih do kraja 2. st. pr. Kr. jer općenito obrađuju specifičnu temu ilirskih ratova kroz razdoblja. Tako nakon pada Ilirskoga Kraljevstva postoje povremeni, vrijedni spomeni rimskih ratova protiv Delmata 156./155. i 119. g. pr. Kr., epizode s Ardijejcima i Plerejima 135. g. pr. Kr. i Tuditanova pohoda 129. g. pr. Kr., dok sljedeći put važnost njegovih podataka dolazi do izražaja tek za period kraja Cezarova prokonzulata (a pogotovo nakon). U međuvremenu, osim slučaja Polibija i rimskog rata protiv Delmata 156./155. g. pr. Kr., za poznavanje prilika na istočnoj obali Jadrana zaslužan

je niz autora, tj. manji broj izoliranih spomena u sažetcima Livijevih knjiga (*Periochae*), Strabonovoj geografiji koji i ne opisuje događajnicu, Plinijevoj *Naturalis historiae*, Florovim epitomama rimske povijesti, Frontinovoj studiji o ratnoj varci i lukavstvu itd. Kako je izgubljeno nekoliko vrlo važnih djela, radi se o slaboj dokumentiranosti razdoblja, pogotovo od početka 1. st. pr. Kr. do Vatinijeva zakona 59. g. pr. Kr. Iz Salustijevih *Historiae*, za razdoblje od 78. do 67. g. pr. Kr., postoji samo nekoliko fragmenata sačuvanih u citatima kasnijih autora. Djelo Gaja Azinija Poliona, o događajima njegova doba, u potpunosti je izgubljeno. Livijevo monumentalno djelo, koje je sigurno u detalje opisivalo događaje 1. st. pr. Kr., rečeno je, poznato je samo preko sažetaka, dok treba spomenuti i veliki Varonov opus, nažalost sveden na samo nekoliko djela o latinskom jeziku, agrikulturi i oštećene zapise ostalih.

Razina dokumentiranosti razdoblja drastično se mijenja u vrijeme Cezarova prokonzulata. Vatinijev zakon i njegove odrednice zapisani su mnogo puta jer predstavljaju prekretnicu u povijesti 1. st. pr. Kr., dok Cezarovi *Commentarii de bello Gallico* spominju nekoliko epizoda na istočnoj obali Jadrana koje se u ostalim izvorima razdoblja često prešućuju. Međutim, Cezarovi zapisi specifično prate kronologiju galskih ratova, tako da je u kontekstualnoj razradi rijetkih podataka o Iliriku potrebno posegnuti za nebrojenim izvorima koji opisuju turbulentno razdoblje rimske povijesti nakon 62. g. pr. Kr. Redom su to Apijan (sa djelom o građanskim ratovima od Grakha nadalje), Eutropije, Orozije, Velej Paterkul, Svetonije, Plutarh, Strabon, u jednom obliku Plinije itd. Treba izdvojiti vrlo bitan *Corpus Caesarianum*, sastavljen od već spomenutog *Commentarii de bello Gallico*, te *Commentari de bello civile*, *De bello Alexandrino*, *De bello Africo* i *De bello Hispaniensis* koji sadrže mnogo podataka o konventima i iliričkim događajima koji se mogu retrospektivno promatrati. Naposljedku, najviše podataka o spomenutom razdoblju, a koji pomažu rasvijetliti specifičan trenutak unutar kojeg se Ilirik promatra, dolaze od dva antička autora. S jedne strane, Cicerona i njegovog velikog opusa, pri čemu se izdvajaju *De provinciis consularibus* i prilično poznate *Epistulae ad Atticum* te *Epistulae ad familiares*, a s druge, Plinija, čiji opis istočnojadranske obale sadrži pregršt podataka o gradovima, konventima te postojećim granicama, što ga čini najvrjednijim izvorom za organizacijski aspekt provincije sredinom 1. st. pr. Kr.

Iako se u toj golemoj količini podataka Ilirik rijetko spominje direktno, njihova detaljna obrada nužna je jer se samo promatranjem iliričkih događaja u širem kontekstu rimske povijesti mogu donijeti neki noviji zaključci. Već postojeće kritičke analize, pritom, nude neke pretpostavke i konstruktivne prijedloge. F. W. Walbankov *A Historical Commentary on*

Polybius u tri sveska, osim poznatih, vrijedno analizira problematiku onih manje sačuvanih Polibijevih knjiga,² dok *A Commentary on Livy*, J. Briscoea, daje presjek Livijevih izvora i evaluira Livijeve podatke u odnosu na ostale (obrađene su knjige od 34. do 45.).³ Jednako tako, Symeov *Sallust* obavio je nezahvalan posao pretpostavljanja raznih problematika izgubljenih Salustijevih djela, s posebnim osvrtom na njegove izvore, među kojima su i po fragmentima poznata rana Varonova, nažalost izgubljena djela. Tako je i za Ciceronove podatke iznimno relevantan rad D. R. Shackletona Baileyja, koji je komentarima na pisma Atiku i ostalim poznanicima često neposredno znao dati okvir datiranja iliričkih događaja Cezarova prokonzulata.⁴ Naravno, potrebno je naglasiti vrijednost J. Dobiášove *Studie k Appianově knize illyrské*, te posebno značaj i utjecaj koje je djelo Marjete Šašel Kos *Appian and Illyricum* imalo na domaću historiografiju.

3. 1. Dosadašnja istraživanja

S jedne strane, dosadašnja istraživanja obrađivala su izolirane događaje Cezarova prokonzulata uglavnom u djelima daleko šireg konteksta. Poput knjiga G. Zippela, J. J. Wilkesa i M. Šašel Kos,⁵ gdje iako postoje vrijedna mišljenja o različitim problemima rimske prisutnosti u Iliriku sredinom 1. st. pr. Kr., ona su uklopljena ili u opsežne radove o povijesti istočnojadranske obale koji vremenski izlaze iz okvira Republike, ili u djelo čija je namjera kritički interpretirati Apijanove podatke o događajima u Iliriku. S druge strane, pak, dugo povijesno razdoblje kojim se ovaj rad bavi (229. – 50. g. pr. Kr.) podrazumijeva i veći broj dostupnih istraživanja. Štoviše, toliko da ih nije moguće prezentirati sve na jednome mjestu, čak ni odabirom manjeg dijela. Tako da je podjela koja slijedi uvjetovana važnošću radova i različitim vremenskim periodima s kojima se određena poglavlja ovog rada bave.

² Walbank 1957; id. 1967; id. 1979. Naravno i Šašel Kos 2005a.

³ Briscoe 1981; id. 2007; id. 2012.

⁴ Shackleton Bailey 1965; id. 1968; id. 1977.

⁵ Zippel 1877 (*Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig: D. G. Teubner); Wilkes 1969 (*Dalmatia*, Cambridge: Harvard University Press); Šašel Kos 2005a (*Appian and Illyricum*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije). Također, Matijašić 2009 (*Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam international), Džino 2010 (*Illyricum in Roman Politics 229 BC – 69 AD*, Cambridge: Cambridge University Press) i novije knjige, tiskane tijekom pisanja ovog rada: Zaninović 2015 (*Ilirski ratovi*, Zagreb: Školska knjiga) i Mesihović, Šačić 2015 (*Historija Ilira*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu)

Na samom početku, već su odavno i u velikom broju nastali radovi koji promatraju rimsko-ilirske odnose u kontekstu ratova između 229. i 167. g. pr. Kr. Pretpostavke ponajprije G. De Sanctis, M. Holleaux, N. G. L. Hammond, F. W. M. Walbank, E. Badiana i S. I. Oost stvorile su temelj svakom daljnjem teoretiziranju o međuodnosu ilirske i makedonske povijesti, pri čemu se njihova naizgled čisto politička analiza nije suviše ticala stvarnog stanja na terenu.⁶ Detaljne rasprave vođene su, može se reći, iz „makedonske“ perspektive koja, jednako kao i Apijan, ilirsku povijest pripisuje najznačajnijim događajima razdoblja – sukobima Rima i Makedonije. Njihov je značaj, pak, u terminološkom definiranju zone rimskog utjecaja koja se posljedično zove rimski protektorat, širim gledanjem na okolnosti razdoblja te zasebnim i opširnim kritičkim obradama pojedinih izvora, poput Walbankova *A Historical Commentary on Polybius* u tri sveska.⁷

Mlađa generacija njihovih nasljednika, poput A. M. Ecksteina, P. Derowa, M. Erringtona, E. S. Gruena, P. Cabanesa i J.-L. Ferraryja, iako u nekim pogledima drugačije promatra cijelo razdoblje, proizvela je vrijedne studije o helenističkom svijetu u koji Rim prodire vojno. Tako su Gruenova studija *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Ferraryjeva *Philhellénisme et impérialisme* i Ecksteinov *Rome Enters the Greek East* nezaobilazna literatura za tematiku do Trećega makedonskog i Trećega ilirskog rata.⁸ Zapravo se radi o općenitim studijama gdje se podatci iz izvora, čak i u slučajevima kad je to teško moguće, pokušavaju interpretirati i staviti u kontekst rimskog imperijalizma. Manje važne epizode, redovito one koje se tiču protektorata, ne pokušavaju se prezentirati zasebno te se uklapaju u širu priču o karakteru politike Rima u odnosu s autonomnim polisima Grčke. Ferrary je izuzetak, ali često i njegove analize odlaze u krajnost pretpostavkama o podložnim i nepodložnim saveznicima.

Ovdje se nikako ne smiju zanemariti radovi N. Vulića, H. Ceke, B. Dautaja, N. Proeve te posebno F. Papazoglu (*Makedonski gradovi u rimsko doba i Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*).⁹ Autori su se, proučavajući isto razdoblje do pada Makedonije i Ilirskoga Kraljevstva, nerijetko bavili analizom utjecaja rimsko-ilirskih sukoba na područja današnje Albanije i Makedonije. Lokacijama određenih gradova davali su geografski kontekst podacima

⁶ Tu se misli na priobalni i unutrašnji dio današnje Albanije koji se obrađuje u ovom radu.

⁷ Walbank 1957; id. 1967; id. 1979.

⁸ Gruen 1984; Ferrary 1988; Eckstein 2008.

⁹ Papazoglu 1957 i 2007.

iz izvora, poput Proeve za pozicije oko Liknidskog jezera ili Dautaja s arheološkim iskapanjima na gradini Krotinë (Dimale), poznatoj poziciji Demetrija Farskog u Drugome ilirskom ratu. Bez tih podataka bilo bi vrlo teško konkretno postići ono što je ovaj doktorski rad imao namjeru – pokazati širenje rimskog prvog protektorata od Prvoga ilirskog rata do Gencijeva pada i podjele njegovog kraljevstva na tri regije. Kritika je ponekad bila nužna, budući da se prethodno vrlo rijetko analitički pristupalo Livijevim podacima o teritorijalnim promjenama Prvoga i Drugoga makedonskog rata u današnjoj središnjoj Albaniji te preklapanjima izvještaja o ratnim operacijama Trećega makedonskog rata. U tome je pomogla možda i jedina do danas dostupna studija, tj. filološki komentar na Livijev tekst – J. Briscoe, *A Commentary on Livy*.¹⁰

Za razdoblje od 167. do 59. g. pr. Kr. postoji puno manje radova od prethodnog. Razlog je, dakako, manji broj podataka iz izvora i njihova nerijetko štura prezentacija kampanja koje su rimski zapovjednici vodili na istočnoj obali Jadrana. Nedostaje radova stranih autora koji su, može se reći, uvelike izbjegavali ovo razdoblje zbog manje upoznatosti s terenom, što je potrebno da bi se tih nekoliko antičkih navoda o svakoj zasebnoj kampanji stavilo u kontekst. Iznimke postoje u radovima K. Patscha, J. J. Wilkesa i posebno G. Veitha, međutim, većina saznanja rezultat su istraživanja domaćih autora poput M. Zaninovića, te posebno S. Čače i S. Bilić-Dujmušića. Čače je svojim doktorskim radom *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*¹¹ te serijom naknadnih članaka donio vrijedne zaključke o Liburnima, istočnojadranskoj obali i prodoru Rima sve do Cezarova vremena, dok je Bilić-Dujmušićeva historiografska i strateška razrada rimskih kampanja protiv Delmata od sredine 2. st. pr. Kr. pa nadalje, u doktorskom radu *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34. – 33. god. pr. Kr.*,¹² i dalje najmodernija analiza podataka iz izvora s uvjerljivim rekonstrukcijama ratnih operacija. Ovi radovi korišteni su u objašnjenju šireg konteksta razvoja drugog protektorata na istočnoj obali Jadrana. Prilično dobro prezentiraju zasebne epizode ratnih aktivnosti te sve što je bilo potrebno jest uklopiti ih u priču o razvoju rimske kontrole predstavljene kao zaštite nakon pada Ilirskoga Kraljevstva do Cezara i osnutka provincije Ilirik.

Najveći historiografski problemi, pak, susreću se u radovima koji se barem dijelom dotiču različitih interpretacija politički vrlo turbulentnog razdoblja između 60. i 58. g. pr. Kr. Analize D. Džine, J. J. Wilkesa, P.-S. Frebera i povremeno M. Šašel Kos tumačile su Ilirik kao

¹⁰ Briscoe 1981; id. 2007; id. 2012.

¹¹ Čače 1985.

¹² Bilić-Dujmušić 2004a.

vrlo sporednu provinciju i dodatak na Cezarovu upravu Cisalpinskom Galijom. Iako daju poneke vrijedne analize, naposljetku je Ilirik nepotrebno marginaliziran u događajima sredine 1. st. pr. Kr., ponajprije zato što relevantni izvori za razdoblje nisu detaljnije konzultirani. Razumljivo, autori se nisu ni bavili Ilirikom u ovom razdoblju pa je takva analiza nužno napravljena u ovom doktorskom radu. Odvojenim pristupima ukazano je na pogreške, u čemu su prilično pomogle relevantne strane studije fokusirane na probleme kronologija određenih godina, tumačenja prokonzularnih zaduženja kasne Republike, rimskog ustava, Ciceronovih podataka i općenito Cezarove politike. Njih ima zaista mnogo. J. P. V. D. Baldson, P. J. Cuff, L. R. Taylor, D. Seager i R. Syme uglavnom su u člancima prezentirali izvorne probleme, a od većih studija, iako se naslovima ponekad čini da ne sadrže takve analize, postoje J. Richardson, *Augustan Rome 44 BC to AD 14*, P. A. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*, R. M. Kallet-Marx, *Hegemony to Empire*, A. Lintott, *Imperium Romanum*, te posebno vrijedne studije L. Grilloa, *De Provinciis Consularibus*, T. S. Broughtona, *Magistrates of the Roman Republic* u dva sveska i T. C. Brennana, *Praetorship in the Roman Republic*.¹³ D. R. Shackleton Bailey, pri tome, komentarima Ciceronovih pisama Atiku i ostalim korespondentima često je znao neposredno dati okvir datiranja događaja Cezarova prokonzulata.¹⁴ Na isti način pristupilo se pobijanju prethodnih mišljenja o ne toliko važnoj ulozi Ilirika u Cezarovim planovima.

Nadalje, velik dio konzultiranih radova čine postojeće studije o procesima i pojavama u komplementarnim provincijama, ponajprije Transalpinskoj Galiji, čiji je dugotrajan te kompliciran proces osnivanja poslužio za načelne pretpostavke o sličnoj situaciji i u Iliriku. Radovi P.-M. Duvala, E. Badiana i posebno C. Ebel *Transalpine Gaul, the Emergence of a Roman Province*, A. L. F. Riveta *Gallia Narbonensis. Southern Gaul in Roman Times*, te M. Christola *Une histoire provinciale, La Gaule narbonnaise* (najveći sukus istraživanja),¹⁵ pokazali su kako odluke zapovjednika na završetku uspješno okončanih ratnih operacija (*leges provinciae*) s vremenom stvaraju provinciju. Pristup određenim problemima, zbog nedostatka relevantnih podataka, poslužili su kao komparativni primjeri. S druge strane, hispanске provincije i njihovi vrlo dobro dokumentirani sudbeni konventi dali su priliku za proučavanje uzoraka gdje se pojavljuju. Pri tome treba izdvojiti radove A. M. Canto, M. D. Dopico Caínzos,

¹³ Broughton 1951; id. 1952; Brunt 1971; Lintott 1993; Kallet-Marx 1996 (danas objavljuje pod prezimenom Morstein-Marx); Brennan 2000. Richardson 2012; Grillo 2015.

¹⁴ Shackleton Bailey 1965; id. 1968; id. 1977.

¹⁵ Ebel 1976; Rivet 1988; Christol 2010.

L. Curchina te posebno M. D. Cortije Cereze *La administración territorial de la Bética romana* i P. Ozcáriza Gila *Los Conventus de la Hispania Citerior*.¹⁶ Slične analize napravila je D. Campanile za azijske konvente, a M. Genovese za sicilijanske.¹⁷

Nimalo nisu bile manje važne studije o doseljeničkom elementu u provincijama rimskog svijeta. U odnosu na sudbene, formiranju konvenata rimskih građana posvećeno je manje djela, ali ipak vrlo vrijednih. Tako su relevantni bili radovi Th. Mommsena, H. Kornemanna, C. M. Morela i posebno A. Schultena *De conventibus civium Romanorum*,¹⁸ što je, uz Kornemannov doprinos *PWRE*, najdetaljnija obrada osnivanja, legalnosti i uzoraka pojave konvenata rimskih građana. Dok su studije o trgovištima, trgovini i rasprostranjenosti određenih arheoloških nalaza, poput helenističke i rimske keramike, služili kao dodatan pokazatelj pokretljivosti određenog tipa ljudi. Ovaj doktorski rad nije previše ulazio u tu temu, ali osnovne postavke bile su jasne iz relevantnih radova, prvenstveno J.-P. Morela, te W. V. Harrisa, S. E. Alcocka, te posebno za područje istočnojadranske obale dosad najbolja pružena sinteza u radu L. Šešelj *Promunturium Diomedis*.¹⁹

Naposljetku, važni su bili radovi s interpretacijom Plinijevih podatka. Općenito su to djela *Die Geographie des ältern Plinius* (K. G. Sallman), *Quaestiones plinianaе geographicae* (A. Klotz), *Pline l'Ancien* (H. Zehnacker),²⁰ R. Detlefsena za obradu podataka o Africi, a specifično za Ilirik brojni radovi S. Čače.²¹ Ostali bitni radovi za provinciju Ilirik, ovisno o tematici, proizlaze iz velikog opusa autora kao što su M. Suić, B. Kirigin, D. Rendić-Miočević, M. Zaninović, M. Bonačić-Mandinić, D. Džino, A. Domić-Kunić, M. Glavičić, Ž. Miletić itd.

4. 1. Motivi

Kad je riječ o općenitom poznavanju događaja provincije na istočnoj obali Jadrana, sasvim je razumljivo da mnogo više podataka postoji o razdoblju nakon 50. g. pr. Kr. kad Ilirik i njegove zajednice aktivno sudjeluju u do tada najvećem međurimskom sukobu. Građanski rat

¹⁶ Cortijo Cerezo 1993; Ozcáriz Gil 2006

¹⁷ Campanile 2003; Genovese 2009. S posebnim osvrtom na radove za Siciliju u Prag 2007; id. 2011; id. 2012.

¹⁸ Schulten 1982; S analizama statusa građana u provincijama u Sherwin-White 1973; Mouritsen 2011.

¹⁹ Šešelj 2009.

²⁰ Klotz 1906; Sallman 1971; Zehnacker 1998.

²¹ Posebno Čače 1993b; id 1995c; id. 2001; id. 2010.

između Cezara i Pompeja kroz cijelu narednu povijest čovječanstva bio je nepresušan izvor znanstvenih monografija, poetskih spjevova i beletrističkih pokušaja opisivanja sukoba sa svim njegovim zapletima. Tako se „Ilirik ovog doktorskog rada“ u atraktivnosti događaja ne može mjeriti s kasnijim, ratnim Ilirikom i pričama o vjernom salonitanskom konventu, pomorskim bitkama koje su mijenjale tijek rata i ljudskih sudbina. Štoviše, Lukanova rječitost i elokventnost stotinama budućih generacija predočila je junačku pogibiju Opitergina, čija je odluka o samoubojstvu prije nego o predaji prenošena „s pera na pero“ duboko u naredna povijesna razdoblja.

Prethodna Cezarova uprava, pak, svjedoči *samo* upraviteljevom posjetu Iliriku, epizodi o napadu Pirusta i njihovom istovremenom pokajanju, sporu provincijskog stanovništva i periodu nestabilnosti krajem uprave uzrokovanom sve većim komešanjem i verbalnim sukobima u Rimu u iščekivanju građanskog rata. Prema količini i karakteru sumnjivih i nerijetko teško tumačenih podataka naizgled nije bila previše interesantna provincija, međutim, stvarnost je posve drugačija. Razdoblje Cezarove uprave zapravo je period velikih nepoznanica i pitanja, afirmacije već dugotrajno stvaranog teritorija, prisutnosti jednog od rijetkih primjera sudbenog konventa republikanskog vremena te dolaskom sve većeg broja Rimljana koji se nauštrb autohtonog stanovništva naseljavaju i formiraju u konvente rimskih građana. Njegova čar, pa time i motivacija iza odluke o posveti dugotrajnog i detaljnog istraživanja Cezarova Ilirika upravo je u mogućnosti otkrivanja do sada nepoznatih detalja i kontekstualnih objašnjenja događaja koje izvori, a i moderna historiografija često prešućuju. Svemu tome u prilog ide činjenica da sustavna i detaljna monografija o Cezarovoj upravi Ilirikom, zapravo nikad nije napisana. Kao specifičan osvrt na Cezara i provinciju Ilirik do početka građanskog rata, ovaj doktorski rad predstavlja prvi takav pokušaj.

I.
RAZDOBLJE PRVOGA
PROTEKTORATA

*Od Teute do osnutka provincije Makedonije
(229. – 146. g. pr. Kr.)*

1. UVOD

Cijela priča o teritorijalnom razvoju rimskog Ilirika, kroz gotovo dva stoljeća turbulentne antičke povijesti, objašnjena je u jednom kratkom, ali znakovitom Apijanovu navodu:

Čini se da je [Cezar, op.a.] istovremeno uzevši Galiju zapovijedao Ilirijom, ne cijelom, već onim dijelom koji je tada bio pod Rimljanima.²²

Gaj Julije Cezar bio je upravitelj provincije s definiranim granicama te zajednicama koje su do njegova doba potpale pod *maiestas populi Romani*. Bio je to kontinuirani proces, završen izglasavanjem Vatinijeva zakona u Narodnoj skupštini 59. g. pr. Kr. Osnovana je provincija Ilirik i započelo je novo doba u povijesti istočnojadranske obale. No, u potrazi za početkom, jednim događajem koji je pokrenuo taj proces teritorijalnog razvoja buduće provincije, odlazi se u relativno daleku prošlost. Nedugo nakon završetka Prvoga punskog rata, 231. g. pr. Kr., dio brodova u službi ilirskog vladara Agrona, tada zauzetog napadom na akarnanski grad Medion, odvojio se od flote i napao te opljačkao i zarobio dobar dio italjskih trgovaca. Rim je, kao i toliko puta u svojoj povijesti, reagirao slanjem izaslanstva na čelu s braćom Gajem i Lucijem Korunkanijem. Međutim, tijekom sastanka s Teutom, Agronovom udovicom te maćehom i regenticom legitimnog nasljednika Pinesa, pale su teške riječi i Teuta je naredila ubojstvo mlađeg izaslanika.

Ostatak priče relativno je poznat. Prvi ilirski rat bio je prva situacija kad je rimska vojska krenula preko Jadrana. U namjeri da se obračunaju s Ilirskim Kraljevstvom, konzuli Gnej Fulvije Centumal i Aulo Postumije Albin, samo u godinu dana uspješno su priveli kraju ratne operacije, a posljedice su bile značajne. Rim je pod svoju zaštitu stavio sve one zajednice i gradove koji su bili ugroženi širenjem vlasti ilirskih vladara i stvoren je rimski protektorat na istočnoj obali Jadrana. Otpočelo je novo razdoblje rimske republikanske povijesti, obilježeno sukobima s Ilirskim Kraljevstvom i Makedonijom, čijim konačnim padom i osnutkom provincije 146. g. pr. Kr. prestaje razdoblje prvoga i počinje razdoblje drugoga protektorata.

²² App. III. 15. Autorov prijevod.

Naredno poglavlje donosi svjedočanstva o tim sukobima i naporima Rima da ne samo očuva nego i proširi granice stvorenog teritorija.

2. PRVI ILIRSKI RAT (229. g. pr. Kr.)

Načelno, na temelju odrednica mirovnog ugovora između Rima i Ilirskoga Kraljevstva, trebalo bi se moći pretpostaviti što je po završetku Prvoga ilirskog rata teritorijalno potpalo pod rimski protektorat.²³ No, Polibije i Dion Kasije, iako relevantni izvori za proučavanje povijesti iliričkog prostora tijekom druge polovice 3. st. pr. Kr., o odrednicama ovog mirovnog ugovora govore samo ukratko. Polibije piše da se Teuta odrekla Ilirije (osim nekoliko mjesta) i obvezala da ubuduće neće ploviti južnije od Lisa s više od dva nenaoružana ilirska broda. Konzuli su Demetriju povjerili kontrolu nad većim dijelom Ilirije, a njegovim lobiranjem Far je pošteđen.²⁴ Dion, pak, piše samo da se Teuta u jednom trenutku uplašila i odrekla vlasti, a da je Demetrije na skrb dobio dječaka Pinesa.²⁵

Podatci ovih dvaju autora opisuju uređenje prilika i odnosa unutar poraženog Ilirskoga Kraljevstva, međutim, ne postoji nijedna naznaka da je Rim zadržao određene pozicije nakon povlačenja vojske. Sve što se može zaključiti jest da je potpisivanjem mirovnog ugovora na snagu stupio *status quo ante bellum*, pod uvjetom Teutine abdikacije s pozicije moći u korist Demetrija, rimskog saveznika, te Pinesa, legitimnog, ali maloljetnog Agronova nasljednika. No, na svu sreću, ovdje raspolažemo s još jednim izvorom, Apijanom, koji donosi direktne podatke.

Kako piše,²⁶ kad su po Teutinom nalogu ilirski izaslanici napokon došli u Rim tražiti mir, Senat im je odgovorio da su Korkira, Far, Isa, Epidamno i ilirski Atintani već rimski

²³ Za tijek Prvoga ilirskog rata treba pogledati: Polyb. 2.9–11; App. *Ill.* 7; Dio 12.49. = Zon. 8.19. Usp. Val. Max. 1.5. ext. 2; Eutrop. 3.4; Flor. 1.21.2; Oros. 4.13.2. Moguće da je i Enije pisao o Prvome ilirskom ratu (*Ann.* 7.244–249.); Vulić 1934a; Wilkes 1969: 16–17; Gabričević 1975; Gruen 1984: 364–367; Šašel Kos 2005a, 252–267; Badian 1952a. Za izaslanstvo koje je prethodilo pokretanju rata vidi Derow 1973.

²⁴ Polyb. 2.11.15–16.

²⁵ Dio 12.49 = Zon. 8.19. Naznaka rimskog teritorija mogla bi biti zabrana plovidbe južnije od Lisa, ali takva odredba mogla je biti donesena da bi zaštitila grčke zajednice u Epiru od daljnjih napada.

²⁶ App. *Ill.* 7–8.

subjekti te da Pines može zadržati ostatak Agronova kraljevstva i biti prijatelj rimskog Naroda, uz uvjet da se drži podalje od spomenutog teritorija i ne plovi južnije od Lisa s više od dva nenaoružana ilirska broda. Bio je to prvi ratni sukob i prvi ugovor između Rimljana i Ilira, a odmah potom su Rimljani učinili Korkiru i Apoloniju slobodnima. Demetriju su dali određene utvrde kao nagradu za izdaju Teute, uz napomenu da mu ih daju uvjetno, jer su sumnjali u njegovu odanost.

Problem je naizgled riješen – po završetku Prvoga ilirskog rata, Far, Isa, Epidamno²⁷ i ilirski Atintani postali su rimski subjekti, a Korkira i Apolonija proglašene su slobodnim gradovima. Ipak, nije sve tako jednostavno. Ovaj Apijanov izvještaj, koliko god bio vrijedan jer jedini donosi direktne podatke o rimskim stečevinama, više komplicira nego što rješava cijelu stvar. Stvoreno je nekoliko historiografskih i teorijskih problema koji do danas nisu adekvatno riješeni. Budući da rimske stečevine proizašle iz uspješnog završetka Prvoga ilirskog rata tvore temelj ovog poglavlja bez kojeg kasnije akvizicije (kao i gubitci) predstavljaju podatke izvan svakog konteksta, krajnje je vrijeme da se raznim dvojbama i pretpostavkama učini kraj te napokon utvrdi što je točno Rim zadržao unutar protektorata nakon Teutina pada.

2. 1. Partini, Korkira i Apolonija

Prvenstveno, treba imati na umu da Apijanov popis rimskih subjekata, iako definira uvjete mira, u svojoj osnovi predstavlja popis onih zajednica i gradova za koje je Apijan znao ili pretpostavio da su prešli na rimsku stranu prije Teutina pada i koje se mirovnim ugovorom nastojalo zadržati. No, Apijan uopće ne spominje Partine, te izdvaja Korkiru i Apoloniju iz okvira rimskog protektorata – zajednicu i gradove za koje je poznato da su 215. g. pr. Kr., u savezničkom ugovoru između Hanibala i Filipa V., jasno naznačene rimske pozicije.²⁸ Bez obzira na to što bi se ovaj podatak vremenski mogao odnositi i na posljedice Drugoga ilirskog rata (219. g. pr. Kr.), činjenica je da postoje komplementarni podatci koji su u suprotnosti s Apijanovim izvještajem. Stoga, ili je Apijan pogriješio, ili su Partini, Korkira i Apolonija po završetku Prvoga ilirskog rata s razlogom izuzeti iz popisa rimskih subjekata.

²⁷ Kako bi se izbjegle komplikacije, dalje u tekstu grad će se spominjati kao Dirahij. Dio 41.49.3, piše da su Rimljani promijenili ime Epidamno u Dirahij jer je u svom imenu imao termin koji je u latinskom jeziku značio gubitak (*damnum?*), što je bio loš znak za plovidbu prema ovom gradu. Usp. Plin. *Nat. hist.* 3.145; Pomp. Mel. 2.56; Cary 1916: 85 bilj. 1.

²⁸ Rim je njihov gospodar (κύριος). Polyb. 7.9.13; Walbank 1967: 42–56.

U slučaju Partina, velika je vjerojatnost da se radi o Apijanovoj grešci. Jedini razlog zašto postoji dvojba oko njihovog statusa je što ih Apijan uopće ne spominje u odrednicama mirovnog ugovora. Načelno bi se moglo pretpostaviti da su preraspodjelom teritorija na završetku rata integrirani u već postojeći teritorij Ilirskoga Kraljevstva na čelu s novim vladarom Pinesom. Također, Demetrije je za svoje zasluge u ratu mogao dobiti kontrolu nad neposrednim zaleđem Epidamna i Apolonije, uvjetno matičnim teritorijem Partina. Takav rasplet objasnio bi zašto Apijan ne bi ni imao potrebu spomenuti ih u popisu rimskih subjekata, ali čini se da postoji drugo objašnjenje – šutnja o Partinima ne odražava različito Apijanovo mišljenje o položaju Partina nakon rata, nego nedostatak informacija s kojima je raspolagao tijekom pisanja svog djela.

Naime, sasvim je poznato da se Apijanov opus smješta gotovo tri stoljeća nakon ovih događaja, zbog čega je tijekom istraživanja morao posegnuti za starijim piscima. U ovom slučaju najvjerojatnije Polibijem, gotovo suvremenikom i jedinim koji je opširno dokumentirao Prvi ilirski rat. No, iako Polibije i nekolicina drugih izvora u više navrata bilježe prisutnost Partina,²⁹ indikativno je da se unutar cijelog Apijanova opusa Partini nijednom ne spominju kao zajednica s bitnom ulogom tijekom razdoblja ilirskih i makedonskih ratova. Doslovno ne postoji nijedan drugi podatak koji bi upućivao na to da je Apijan znao da Partini u tom razdoblju postoje, a kamoli za kontakte s Rimom i naredne sukobe s Makedonijom.³⁰ Posljedično, razumljivo je da su Partini „isključeni“ iz popisa rimskih subjekata, kao i općenitog opisa ratnih operacija Prvoga ilirskog rata. Razlog može biti, kako i sam piše, da o određenim aspektima ilirske povijesti nije mogao dovoljno saznati,³¹ dok ne treba isključiti i nedovoljnu istraženost teme jer je Dion Kasije, u jednom kratkom trenutku Apijanov suvremenik, očito znao za Partine i Polibijevo djelo. Doduše, Dion je bio osobno upoznat s ovim prostorima i Partine spominje samo u kontekstu građanskog rata između Cezara i Pompeja,³² ali činjenica ostaje – kad je riječ o Partinima, Apijan nije vjerodostojan izvor.³³

²⁹ Polyb. 18.47.12; Liv. 29.12.3, 29.12.13, 33.34.11, 43.21.3, 43.23.6, 44.30.13; Caes. *bell. civ.* 3.41.1, 3.42.4–5, 3.82.4. Za lokaciju u zaleđu Apolonije i Dirahija (dolina Myzqeije) vidi Strab. 7.7.8; Plin. *Nat. hist.* 3.143; Cic. *In Pis.* 96.13.

³⁰ Spominje *Partene* u uvodu (*Ill.* 2) u kontekstu mitološkog podrijetla Ilira, dok tek za vrijeme građanskih ratova napominje da su živjeli iza Epidamna i bili odani Brutu. App. *Bell. civ.* 5.75.

³¹ App. *Ill.* 6.

³² Upravitelj Dalmacije za vrijeme cara Marka Aurelija. Dio 41.49.2, 42.10.1.

³³ Derow 1970: 169 pogrešno argumentira da ako Partini nisu spomenuti, onda nisu ni bili u protektoratu.

S tim na umu, u razrješavanju ovog problema treba posegnuti za jedinim izvorom koji Partine spominje u kontinuitetu nakon ratnih operacija Prvoga ilirskog rata – Polibijem. Pritom su vrlo bitne dvije vremenske odrednice. Podatak da su 215. g. pr. Kr. bili unutar rimskog protektorata ukazuje na prethodno svrstavanje uz Rim i prijateljski odnos. Manje je vjerojatno da se radi o kontekstu Drugoga ilirskog rata. Partini se ne spominju u opisima i nema naznaka da je status iz 215. g. pr. Kr. rezultat Demetrijeva pada. Čak i da su bili na Demetrijevoj strani, porazom u ratu bi se jednostavno potvrdilo prethodno stanje iz Prvoga ilirskog rata, kad postoji druga vremenska odrednica. Kako Polibije piše, Partini su se, zajedno s Atintanima, na samom početku operacija bezuvjetno predali rimskim konzulima i bili primljeni u njihovo prijateljstvo.³⁴ Ugroženi ilirskom ekspanzivnom politikom, ugovorno su sklopili odnos koji im je zasigurno pružao bolje uvjete opstanka od onih koji su uključivali podređivanje Ilirskome Kraljevstvu. Od tog trenutka prisutni su unutar rimskog protektorata do konačnog pada Ilirskoga Kraljevstva, kao i osnutka provincije Makedonije.

Kad je riječ o Korkiri i Apoloniji, stvar je kudikamo kompliciranija. Slobodan status gradova naizgled ukazuje na teritorijalnu autonomiju u odnosu na Rim, međutim, Apijanova isključivost zbunjuje. Zašto, primjerice, ostali strateški bitni gradovi poput Dirahija ili Ise također nisu dobili vlastitu slobodu? Bilo bi jasno da su neki gradovi držali Teutinu stranu tijekom rata pa mirovnim ugovorom i nisu imali pravo na privilegiran položaj u odnosu s Rimom. Ali ovdje se radi o gradovima koji su bili jednako vjerni saveznici, zbog čega bilo kakvo izdvajanje Korkire i Apolonije izlazi iz okvira tipičnog rimskog ponašanja prema zajednicama koje su se otvoreno svrstale na njegovu stranu.

Odgovor na ovo pitanje pokušala je dati moderna historiografija i razne teorije o tome što je Apijan zapravo htio reći. Kako J.-L. Ferrary napominje, moguće je da status Korkire i Apolonije, kao i status raznih rimskih saveznika, uopće nije bio toliko uniforman. Na to bi upućivao Livijev opis rimsko-etolskog savezničkog ugovora iz 211. g. pr. Kr., gdje se pojavljuje odredba da ako Etolci sklope separadni mir s Filipom V., on mora biti pod uvjetom da se makedonski kralj suzdrži od napada na *Romanis sociisque quique eorum dicionis essent*.³⁵ Formula *socii quique eorum dicionis sunt* tumačila se da su neki *socii* bili *in dicione populi Romani*, a neki ne. Tako bi u kontekstu istočnojadranske obale za Ferraryja pod kategoriju *in dicione populi Romani* potpao rimski protektorat, a oni nepodložni saveznici bili bi prijateljske

³⁴ Polyb. 2.11.11.

³⁵ Liv. 26.24.12–13.

države i njihovi vođe, poput Pleurata i Skerdilaide.³⁶ Nadalje, možda najraširenija teorija jest ona koja tvrdi da proglašavanje Korkire i Apolonije slobodnima ukazuje na nepostojanje rimskog autoriteta nad tim gradovima. Eckstein, jedan od njenih najglasnijih pobornika, izlaže kako bi cijeli problem bio jasniji da su jadranske zajednice spomenute kao direktni subjekti Rima (*ὀπηκόοι*). Iako to Apijan čini, za Ecksteina je indikativno da su te iste zajednice naknadno proglašene slobodnima (*ἐλευθέρως*). Nastavak njihovog neovisnog kovanja novca tumači kao dokaz da su bile legalno slobodne i s Rimom imale samo neformalno prijateljstvo (*φιλία*), a za kraj pretpostavlja da je Rim odustao od težnji za kontrolom priobalnog pojasa i pustio svoje prijatelje (*amicii*) slobodnima. Grci su se vjerojatno nadali stalnoj zaštiti od Ilira, vrsti hegemonije koja je bila u skladu s dotadašnjom helenističkom praksom, međutim, to se, navodno, nije dogodilo.³⁷

Koliko god bile argumentirane, nijedna od ovih teorija ne odgovara istini. S jedne strane, Ferraryjeva se temelji na interpretaciji Livijeva podatka, koja je, u najmanju ruku, prilično dvojbeni i bez čvrstih dokaza. Ponajprije, formulacija *Romanis sociique quique eorum dicionis essent* sadrži dvije enklitike (*socii-que, qui-que*), od kojih posljednja stvara velik problem jer, ovisno o tome odnosi li se *quique eorum dicionis essent* na Rim ili saveznike, ovu Livijevu formulaciju možemo prevesti na dva gramatički ispravna, ali kontekstualno različita načina: 1) „Rim, saveznike i one koji su mu podložni“ ili 2) „Rim, saveznike i one koji su podložni tim saveznicima“. Ferrary jasno zastupa prvu opciju, međutim, razlog tome nije dodatna filološka ili povijesna analiza kojom je utvrdio da postoji jedan mogući prijevod, nego pretpostavka da Livijevo izostavljanje Pleurata i Skerdilaide, iz spomenutog savezničkog ugovora, predstavlja dokaz postojanja neovisnijih i nepodložnih saveznika.

To, međutim, nikako ne može biti točno. Poznato je da izostavljanje slobodnih saveznika iz ugovora između velikih država nije bez presedana u antičkoj povijesti Mediterana. Štoviše, primjeri od Peloponeskog rata nadalje ukazuju na to kako nije bilo nimalo neobično da određene savezničke zajednice daju zasebnu zakletvu nakon samog potpisivanja ugovora.³⁸ Tako i izostanak Pleurata i Skerdilaide ne treba nužno značiti da nije postojao plan o

³⁶ Ferrary 1988: 30–33; Šašel Kos 2005a: 263. Teorija se temelji na prethodnim pretpostavkama u Dahlheim 1968: 55 bilj. 9.

³⁷ Eckstein 2006: 265–266; posebno 2008: 42–58; Errington 1989a: 90; Petzold 1971: 214–215; Gruen 1984: 367–368; Burton 2003: 354–356.

³⁸ Eckstein 2008: 48 s komplementarnim podacima.

naknadnom dogovoru. Dapače, čak i da od samog početka Rim, pa samim time i Livije, nije imao namjeru uključiti ilirske vladare u bilo kakav dogovor, treba uzeti u obzir da je za to postojao vrlo dobar razlog. Ugovor iz 211. g. pr. Kr. bio je ponajprije i isključivo ugovor između Rima i Etolaca, te je razumljivo bilo kakvo izostavljanje već postojećih saveznika iz akta čiji je jedni cilj definirati uvjete pod kojima će novi saveznik sudjelovati u ratu protiv Filipa V. Zato u istom paragrafu, kao dodatak glavnom tekstu ugovora, Livije napominje da će Pleurat i Skerdilaida naknadno biti uključeni u dogovor, pod uvjetom da to bude volja Etolaca.³⁹ Ovdje se sigurno ne radi o Livijevoj namjeri da isključi Pleurata i Skerdilaidu jer odvaja podložne saveznike i one koji to nisu. Jedini konkretan zaključak koji se može izvući iz Livijeve rečenice, prevedene na jedan ili drugi način, jest da se jasno definira rimska interesna sfera, itekako sastavljena od savezničkog teritorija, te od koje, ako je mir u pitanju, Filip V. mora odstupiti. Bilo koja druga pretpostavka je suvišna.

S druge strane, teorija o nepostojanju rimskog autoriteta nad Korkirom i Apolonijom naizgled ima solidnu argumentaciju. Eckstein koristi termin legalno slobodnih zajednica te koristi činjenicu da su gradovi nastavili neovisno kovati novac kao definitivni dokaz da nisu bili podložni, niti su spadali pod kategoriju klijentele.⁴⁰ No, problem ove teorije je što kategorički isključuje mogućnost da su postojale formalno slobodne zajednice unutar rimskog protektorata. Čin samog proglašavanja slobode uzima se zdravo za gotovo, s tumačenjem da ako je određeni grad proglašen slobodnim, on automatski postaje autonoman i neovisan o sili koja mu je tu slobodu i dala. Budući da Eckstein, kao i ostali pobornici ove teorije, također zastupaju mišljenje da rimski protektorat uopće nije postojao, ovakvo razmišljanje donekle je razumljivo, ali nikako opravdano.

Dovoljno je samo pogledati Ecksteinov dokazni materijal. U pokušaju pronalaska komparativnih primjera na potpuno pogrešan način tumači Polibijeve podatke. Preciznije, u poznatom antirimskom govoru iz 199. g. pr. Kr. ispred etolske skupštine, u nadi da Etolci neće sklopiti savez s Rimom, makedonski su izaslanici dali primjere nekad slobodnih gradova u tom trenutku podložnih Rimu.⁴¹ Spominju se Mesana, Lilibej, Sirakuza, Kapua, Regij i Tarent, ali ne i Korkira i Apolonija, što je po Ecksteinu dokaz nepostojanja podložničkog statusa. Međutim, sasvim je razumljivo da se Korkira i Apolonija ne spominju. Osim što Polibije navodi

³⁹ Liv. 26.24.9.

⁴⁰ Eckstein 2008: 51.

⁴¹ Liv. 31.29 (prema Polibijevoj izvještaju). Vidi Briscoe 1973: 115.

gradove unutar dvije administrativno uređene provincije, većinom se spominju nekadašnji rimski neprijatelji koji su iz vrlo očitih razloga izgubili svoju slobodu.⁴² Kao prilično poznati događaji u antičkom svijetu odlično su poslužili za stvaranje općeg animoziteta prema Rimu i bilo kakvom sklapanju savezničkog ugovora. Tako, kada su makedonski izaslanici upotrijebili primjer Tarenta, svaki Etolac je znao kako je Rim postupio s gradom koji se jednom davno svrstao na Pirovu stranu. Isti je slučaj sa Sirakuzom ili Lilibejem. Korkira i Apolonija nemaju što raditi u društvu ovih gradova. Niti su nekadašnji neprijatelji Rima, niti je povijest njihovog odnosa s Rimom bila toliko loša da bi je se moglo upotrijebiti kao primjer „nepravdnog“ oduzimanja slobode.

Jedini, zapravo, konkretan argument ove teorije jest činjenica da se nastavilo kovanje novca, što u grčkom konceptu slobode predstavlja odliku slobodnog polisa. Apolonija, zajedno s Dirahijem, krajem 3. st. pr. Kr. počinje kovati drahme, koje s vremenom prodiru u unutrašnjost, sve do Panonije, Trakije i Dacije. Njihov početak koincidira s pojavom Rima na istočnoj obali Jadrana, zbog čega je u historiografiji tumačenje ovog fenomena prilično različito i nejasno. Neki autori ga vežu uz emisije rimskog novca, točnije viktorijata, te čak pretpostavljaju da je spomenutim gradovima, nakon inicijalnog kontakta s Rimom, nametnut posve drugačiji standard te da je daljnje kovanje bilo u službi financiranja rimske prisutnosti.⁴³ Drugi, pak, poput Ecksteina,⁴⁴ zastupaju mišljenje o autonomnim kovnicama kao dokazu neovisnosti i ne osporavaju sličnost u izgledu i težini s rimskim viktorijatom.

Bez suvišnog ulaženja u detalje svih manjkavosti ovakvih zaključaka, poput neosnovane ideje financiranja rimske prisutnosti, sasvim je vidljivo da nije postavljeno najbitnije pitanje: može li se uopće kovanje novca koristiti kao valjani argument za neovisnost Apolonije i Dirahija neposredno nakon Prvoga ilirskog rata? Prema svemu sudeći, ne može. Treba uzeti u obzir da se emisije spomenutih drahmi mogu pratiti sve do 1. st. pr. Kr., te da kovnice Apolonije i Dirahija funkcioniraju u razdobljima kad se zaista ne može govoriti o njihovoj punopravnoj

⁴² Livije piše o tome u narednim dijelovima svog djela (31.31), kad iscrpno prenosi govor rimskog izaslanika. Kako piše, svi gradovi koji su teritorijalno bili na kartaškoj strani Sicilije, kao i Sirakuza i Kapua, bili su rimski neprijatelji, s izuzetkom Mesane i Regija, gradova za koje se rimski izaslanik opravdava činjenicom da imaju svoju slobodu.

⁴³ Badian 1952a: 80 bilj. 5; Walbank 1957: 162. Korkira također kuje drahme, ali čak s natpisom ROMA, što je bilo predmetom rasprave. Vidi Mommsen 1860: 394; De Sanctis 1916: 302 bilj. 97; Badian 1952a: 80; Gjongoceaj 1984 općenito piše o širenju novca Korkire na jugu Ilirije.

⁴⁴ Crawford 1974: 7 bilj. 2. Usp. Popović 1987: 96–116.

autonomiji i neovisnosti.⁴⁵ Nakon 146. g. pr. Kr. uspostavlja se administrativno uređena provincija Makedonija, te Apolonija i Dirahij teritorijalno i pravno prestaju postojati kao u prethodnim razdobljima. Dakako, uživaju određen stupanj autonomije, koji uključuje pravo na kovanje novca i lokalnu administraciju, međutim, ta je autonomija moguća jedino unutar provincije na čijem čelu je rimski magistrat. Stoga, logičkim slijedom razmišljanja – ako argument kovanja novca ne može biti dokaz neovisnosti unutar provincijskog režima, zašto bi pak mogao biti primjenjiv na razdoblje odmah nakon završetka Prvoga ilirskog rata? Očito je da se problem ne može riješiti na ovakav način.

Kako onda definirati status Korkire i Apolonije nakon Prvoga ilirskog rata? Polemizira li se o tumačenju Livijeve rečenice, Apijanovu isključivom pristupu u opisu poslijeratne situacije ili mogućnosti autonomnog kovanja novca, čini se da se cijela rasprava udaljila od Polibija, najrelevantnijeg izvora za ovo razdoblje. Kao autor koji je pisao tek desetljećima nakon Teutina pada, njegovi podatci predstavljaju *sine qua non* istraživanja rimsko-ilirskih odnosa krajem 3. st. pr. Kr. On je vrlo jasan – 215. g. pr. Kr. Korkira i Apolonija su naznačene kao pozicije nad kojima je Rim gospodar. Podatak je to koji govori o prethodnim stečevinama, nesumnjivo onim nakon Prvoga ilirskog rata kad su se stavili pod rimsku zaštitu zajedno s ostalim zajednicama i gradovima.⁴⁶ O tome ne treba dvojiti. Pitanje je samo kako uklopiti Apijanov izvještaj o slobodnim gradovima u već pretpostavljenu ideju rimskog protektorata. To je moguće tek onda kad se shvati tip uspostavljene zaštite koju je Rim pružao „oslobođenim“ i prijateljskim zajednicama i gradovima istočne obale Jadrana.

Za početak, status autonomnih zajednica i država teško se mogao razlikovati unutar rimskog prava. Korkira i Apolonija, koliko god bile teritorijalno inferiorne, jednako su priznate cjeline s vlastitom strukturom vlasti kao i prijateljske države vladara poput Pleurata i Skerdilaide. Njihov integritet nije doveden u pitanje sklapanjem prijateljskog ili savezničkog odnosa, niti se sustav rimskog ponašanja prema njima razlikovao od saveznika koji nose titulu kraljevstva. Pritom je Ferrary u pravu kad govori da odnos između Rima i saveznika na istočnoj obali Jadrana nije mogao biti uniforman, ali to se može odnositi samo na postojanje različitih

⁴⁵ Emisije ovih drahmi nakon 229. g. pr. Kr. prate se sve do 1. st. pr. Kr. Vidi neke probleme u H. Ceka 1972.

⁴⁶ Kontakt između Apolonije i Rima uspostavljen je već 266. g. pr. Kr. kad se datira poslanstvo Apolonjana u Rimu. Liv. *Per.* 15; Dio 10.42 = Zon. 8.7.3. Cabanes 2002: 144–145 dobro naglašava da se ovdje ne radi o sklapanju savezničkog ugovora; čemu u korist ide i činjenica da 231. g. pr. Kr. Apolonjani zovu u pomoć Ahajsku i Etolsku ligu, a ne Rim. Detaljnije u Korn 1973.

ugovora koje je Rim sklapao s različitim zajednicama i gradovima. Ovisno o tome s kime se savez uopće sklapa, unutar takvih ugovora postojale su stavke koje su se mijenjale prema načelu uzajamne koristi: ono što je Rimu bilo potrebno, a određeni saveznik mogao ponuditi. Zbog toga je sasvim jasno da su neki saveznici imali privilegiraniji status na temelju svoje bolje strateške, ekonomske i vojne pozicije u regiji. No, ono što je nepromjenjivo u tom odnosu, bilo je sljedeće – od trenutka kad je sklopljen ugovor s određenom zajednicom ili gradom, njihov teritorij potpada *in dicione populi Romani*, a Rim postaje njihov gospodar (*κύριος*) koji određuje njihovu vanjsku politiku. O tome Polibije indirektno govori opisujući saveznički ugovor 215. g. pr. Kr., a Livije još jasnije objašnjava drugim primjerom:

*Lycios ita sub Rhodium simul imperio et tutela esse, ut in dicione populi Romani civitates sociae.*⁴⁷

Likijci su istovremeno pod autoritetom i zaštitom Rođana kao što su savezničke države pod gospodstvom Rima.

Korkira i Apolonija, nakon Prvoga ilirskog rata, spadaju upravo u tu kategoriju prijateljskih/savezničkih država. Njihova budućnost striktno je vezana uz Rim i opstojnost teritorija *in dicione populi Romani*.⁴⁸ Uživaju sva prava kao i prije, a najznačajnija su kovanje novca i uživanje u vlastitoj slobodi. Apijan nije pogriješio kad je rekao da ih je Rim proglasio slobodnima. Dapače, donio je podatak koji otkriva pravo stanje stvari – sve zajednice i gradovi koji su sudjelovali na rimskoj strani u Prvome ilirskom ratu proglašeni su slobodnima.⁴⁹ Ali ne zato što je to dokaz manjka želje za kontrolom ili nepostojanja protektorata, nego iz jednog vrlo

⁴⁷ Liv. 41.6.12. Usp. Polyb. 25.4. Žalba Likijaca na nepovoljnu poziciju pod Rodskim gospodstvom. Senat je, dirnut izlaganjem Likijaca, proslijedio pismo Rođanima gdje je jasno napomenuto da Likijci, pod gospodstvom i zaštitom Rođana, imaju ista ona prava koja prijateljske države imaju pod gospodstvom Rima. Radi se o 178. g. pr. Kr. Likijci su predani Rođanima ne kao poklon, nego da se prema njima odnose kao prema prijateljima i saveznicima. O odnosu Rima i Roda u ovom razdoblju vidi Gruen 1975: 58 ff.

⁴⁸ Kako bi Richardson 1979: 1 ff., na temelju Polibija općenito rekao, radi se o subjektom statusu (*hypēkoos*) svijeta (*oikoumenē*) koji je pod rimskim *archē*, što je bilo sasvim očekivano i u skladu s tradicijama Istoka na koji Rim prodire. Richardson taj razvoj rimskog *archē*, prema Polibiju, smješta do 167. g. pr. Kr., dok se u narednim razdobljima razlikuje.

⁴⁹ Mišljenje koje dijelim s Oost 1954: 13–14.

praktičnog razloga. Prvi ilirski rat je prva situacija kad se Rim vojno upliće u istočna pitanja, a njegov pristup kao sile koja naizgled staje u obranu slabijih morao je biti vrlo oprezan. Sklopljena prijateljstva poslužila su kao početak stvaranja šire baze klijenata koji su načelno slobodni, ali ovisni o rimskoj zaštiti. Takav odnos bio bi postavljen na vrlo klimave noge da je Rim nastupio osvajački jer se u grčkim očima ne bi nimalo razlikovao od omražene Makedonije, dok bi se njihovi interesi tumačili jednako kao i interesi tek poraženog Ilirskoga Kraljevstva.⁵⁰ Proglašenje slobode spomenutih zajednica i gradova činilo se kao postupak velike sile koja naizgled nema ambiciozne namjere uplesti se u grčku politiku. Istina je, naravno, bila daleko od toga, što će kasnija razdoblja i sukobi pokazati, a Makedonci na čelu s Filipom V., kao i Polibije, nisu propustili vidjeti pravi karakter rimskog uspjeha. Kako bi Badian rekao, sloboda gradova postoji kao i pravo na kovanje novca, dok postoje i neka ograničenja. Klijent ne smije zaboraviti svoje mjesto i sve blagodati koje mu je Rim pružio. Sloboda im je zaštićena i u sigurnim rukama, a zauzvrat trebaju izraziti svaku zahvalnost. U suprotnome, Rim će ih podsjetiti na ta ograničenja.⁵¹ Proglašenje njihove slobode na kraju se svelo samo na ograničenu samostalnost u lokalnim poslovima.

2. 2. Pozicija Fara

Drugi problem s kojim se potrebno pozabaviti je pozicija Fara nakon rata. S jedne strane, Apijan jasno napominje kako je Teutinim izaslanicima rečeno da je grad već postao rimski subjekt te ga isključuje iz onih pozicija koje su dane Demetriju ili ostavljene Pinesu kao

⁵⁰ Harris 1979: 137–138. Gruen donosi vrlo zanimljivu interpretaciju da je Rimu u tom predstavljanju grčkom svijetu itekako pomoglo prihvaćanje trojanskih korijena, ali ne kao antagonista Grčke, nego kao zaštitnika. Dalo mu je mjesto u kulturnom miljeu grčkoga svijeta, a istovremeno naglasilo njegovu različitost u tome svijetu. Relokacija Magne Mater s planine Id na Palatin ubrzalo je taj proces, kao i slanje zlatne zdjele u Delfe 222. g. pr. Kr. kako bi komemorirali pobjedu nad Galima. Asocijacija s Delfima nije proizašla iz religijskog osjećaja, već je rezultat svjesne odluke o povezivanju s helenističkim svijetom. Detaljnije u Gruen 1996: 5–33; id. 1992: 47–48. Usp. Graillet 1912: 30–32; Köves 1963; Develin 1978: 17–19; Burton 1996. Paralela se može povući i s pojavom kulta božice Rome (*Dea Roma*) na istoku. U razdoblju do 167. g. pr. Kr. postoji mnogo primjera, međutim, nakon pada Makedonije kult se eksponencijalno širi, što Richardson 1979: 7–10 i Gruen 1984: 177–179 dovode u vezu s rimskom inicijativom i širenjem Rima na istoku. Detaljnije o pojavi božice Rome na istoku vidi Mellor 1975; Feyer 1976.

⁵¹ Badian 1952a: 80–81; id. 1958: 45–47.

legitimnom vladaru Ilirskoga Kraljevstva. Samim time bi ga trebalo uključiti u protektorat, međutim, povjerujemo li Apijanu, postaje teško objašnjivo kako je Far postao rimski subjekt te istovremeno imao značajnu ulogu u Demetrijevim poratnim aktivnostima.⁵² Moguće je da je nominalno bio unutar protektorata, ali u određenom obliku prepušten Demetriju na brigu ili pak da je Demetrije tijekom napada na rimske teritorije uspostavio kontrolu nad rodnom gradom, zbog čega je i pokrenut Drugi ilirski rat. Polibije o tome ništa ne govori. Far je svrstan u kategoriju neprijateljskoga grada koji je na kraju rata pošteđen upravo zbog Demetrijeva lobiranja. Nema nikakvih naznaka o sklopljenom prijateljstvu, kao što je to bio slučaj s Isom, Dirahijem, Apolonijom i Korkirom.⁵³ Uostalom, što zapravo znači izjava da je Far pošteđen? Pošteđen razaranja, ali ne i subjektnog statusa, ili općenito podvrgavanja rimskom autoritetu? Prvo bi upućivalo na to da je Apijan u pravu, a drugo na to kako je ipak pogriješio.⁵⁴

Čini se da ne treba dovoditi u pitanje Apijanovu vjerodostojnost zapisa da je Far rimski subjekt, ali samo na početku mirovnih pregovora jer, na kraju krajeva, bitan je kontekst. Apijanov izvještaj ne opisuje u cijelosti konačnu situaciju – u trenutku kad Teutini izaslanici traže mir, jasno je da Rim subjektima smatra ne samo Far, nego i ostale oslobođene pozicije od kojih ilirski regent mora odstupiti da bi uopće došlo do sklapanja mirovnog ugovora. Krajnja sudbina svake od tih pozicija vidljiva je tek iz naknadno donesenih odluka, poput navodnog proglašavanja Korkire i Apolonije slobodnim gradovima. Zbog toga problem nije u Apijanovu

⁵² O čemu dovoljno govori podatak da je pred početak Drugoga ilirskog rata Far bio izrazito bitna Demetrijeva pozicija, unutar čijih zidina smješta 6000 elitnih vojnika. App. III. 8.

⁵³ Uostalom, razlika je i u samom opisu rata. Apijan (III. 7) govori da je Demetrije predao Far i Korkiru rimskim konzulima, a Polibije (2.11.4–5) spominje samo Korkiru.

⁵⁴ Dodatan problem oko pozicije Fara stvorio je Derow teorijom da je sklopljen saveznički ugovor s Rimom nakon Teutine kapitulacije. Vidi Derow 1970: 169–174; posebno id. 1991. Do tog je zaključka došao na temelju fragmentarnog natpisa nađenog na Hvaru, gdje se spominje obnavljanje savezništva između Rima i Fara. Vidi Robert 1960: 505–506, također u *CIG* 2, 1837b; Brunšmid 1898: 17–20 br. 4. Derow natpis datira u razdoblje Drugoga ilirskog rata te, sukladno tome, pretpostavlja da je jedina situacija kad je Far mogao biti u poziciji da sklopi inicijalno savezništvo s Rimom upravo po završetku Prvoga ilirskog rata. No, datiranje ovog natpisa je iznimno problematično te se ne može sa sigurnošću dovoditi u vezu s Prvim ili Drugim ilirskim ratom. Vidi Eckstein 1999; id. 2008: 45–48. Alternativni prijedlozi datacije su 2. st. pr. Kr., moguće u vrijeme Gencija ili poslije, te razdoblje Prvoga makedonskog rata (214. – 205. g. pr. Kr.) kad Rim sklapa razne saveze protiv Filipa V. Vidi Robert 1960: 505–506; Braccesi 1971: 215–217. U svakom slučaju, natpis je trenutačno nemoguće smjestiti u konkretno vrijeme, pa samim time ni koristiti za dokaz odnosa između Rima i Fara na kraju Prvoga ilirskog rata.

zapisivanju grada kao subjekta, nego što je naknadnom odlukom odlučeno o njegovoj budućnosti.

Na to je itekako utjecala već zatečena situacija i tijek rata. Far je početkom Prvoga ilirskog rata bio u posve drugačijoj poziciji od Korkire i Apolonije, autonomnih polisa koji su samostalno funkcionirali do trenutka kad se na obzoru pojavila ilirska prijetnja. Iako polis grčkog karaktera, postojanje ilirskog kontingenta u gradu i Demetrija kao zapovjednika u službi ilirskog kralja ukazuje na to da je integracijom u teritorij Ilirskoga Kraljevstva izgubio svoju prethodnu samostalnost. Je li se to dogodilo prisilno ili voljno u ovom trenutku nije pretjerano bitno. Znakovito je da u sukobima aktivno sudjeluje na strani rimskih protivnika. Rim je Far smatrao jednom od značajnih Teutinih pozicija, te je bilo kakva odluka o njegovom statusu na kraju rata morala ići u smjeru kazne za nanesenu nepravdu.

Do toga ipak nije došlo. Izdajom kraljevstva kojem je služio, Demetrije je postao rimski saveznik s određenim povlasticama nakon Teutina pada. Među tim povlasticama bila je, kako Polibije govori, mogućnost lobiranja, u ovom slučaju vrlo vjerojatno protiv razaranja rodnoga grada.⁵⁵ Budući da Apijan govori kako je Demetrije kao nagradu za svrstavanje uz Rim dobio određene utvrde, čini se da Rim nije samo odlučio uslišiti njegovu molbu nego i predati mu grad na kontrolu. To bi uvelike objasnilo zašto je pred sam početak Drugoga ilirskog rata Demetrije uopće mogao staviti 6000 elitnih vojnika unutar njegovih zidina. Prema tome, Far je završetkom Prvoga ilirskog rata postao dijelom Demetrijeva teritorija, a ne rimskog protektorata.⁵⁶ Kao još jedna pozicija unutar teritorija Ilirskoga Kraljevstva, rimskom odredbom bio je izvan zaštićenog teritorija protektorata koji je uključivao netom ugrožene gradove i zajednice izvan nominalnih granica ilirske kraljevske vlasti, zbog čega je kampanja Prvoga ilirskog rata i pokrenuta.

2. 3. *Pozicija Atintana*

Naposljetku, iako pozicija Atintana kao rimskih subjekata nije doveden u pitanje, Apijanovo naglašavanje da se radi o *ilirskim* Atintanima (*Ἰλλυριῶν τὸς Ἀτιντανῶς*) navelo je N. G. L. Hammonda na posve specifično mišljenje o njihovoj geografskoj lokaciji. Preciznije,

⁵⁵ Za ulogu Demetrija u Prvome ilirskom ratu vidi Coppola 1991.

⁵⁶ Isto mišljenje ima Holleaux 1952: 107.

za njega nije sporno da su Atintani živjeli u dolini rijeke *Aous* (Vjose), u zaleđu i jugoistočno od Apolonije.⁵⁷ Međutim, smatra da se radilo o *epirskim* Atintanima, ali ne Apijanovim *ilirskim* koje, pak, na temelju nekoliko tumačenjem različitih podataka o kampanjama makedonskog kralja Filipa V., smješta sjeverno od Dirahija.⁵⁸ Samim time bi se granica rimskog protektorata, ako povjerujemo Hammond, trebala povući više u unutrašnjost Dirahija, a ne Apolonije. No, nema potrebe za takvim zaključcima.

Unatoč činjenici da se Hammond doista poziva na nekoliko navoda u izvorima koji smještaju Atintane u Epir,⁵⁹ noviji radovi ukazali su na manjkavost njegovih argumenata i ustvrdili da nema nikakvih čvrstih dokaza za poziciju Atintana u zaleđu Dirahija.⁶⁰ Dapače, Apijanov navod o ilirskim Atintanima dodatno je potvrđen podacima iz Pseudo-Skilaka,⁶¹ kao i pronađenim natpisom iz Dodone iz kojeg je vidljivo da su bili izvan Epira.⁶² To samo dokazuje da je bilo kakva poveznica između Atintana i Epira uzrokovana političkim promjenama u određenim razdobljima, unutar kojih su se definicije samog Epira ili granice vlasti epirskih kraljeva mijenjale. Moguće je da su Atintani u jednom trenutku bili dijelom nominalnog teritorija Epira, ali krajem 3. st. pr. Kr. doista nema razloga sumnjati u to da je zajednica s prebivalištem u dolini rijeke *Aous* stupila u kontakt s Rimom i uspješnim završetkom Prvoga ilirskog rata ušla u sastav zaštićenog područja, u ovom radu definiranog kao rimski protektorat.

2. 4. *Granice protektorata*

Naposljetku, sve one zajednice i gradovi koji su prije Teutinog pada stali na rimsku stranu sačinjavali su nominalni teritorij zaštićenih zajednica na istočnoj obali Jadrana.⁶³ To su redom: priobalni gradovi Apolonija i Dirahij, otoci Korkira i Isa te neposredna unutrašnjost

⁵⁷ Cabanes 1976: 78–80; Hatzopoulos 1990. Živjeli su pokraj Biliona.

⁵⁸ Hammond 1967: 599–600; id. 1969: 8; posebno id. 1989; id. 1991: 185–190; Walbank 1976: 270 preuzima mišljenje.

⁵⁹ Thuc. 2.80.6; Polyæn. 4.11.4; Strab. 7.7.8.

⁶⁰ Papazoglu 1968: 133–136 je već godinu dana nakon izlaska Hammondova *Epira* (1967.) argumentirano ukazala na manjkavosti teorije o sjevernoj lokaciji ilirskih Atintana. Vidi još Cabanes 1976: 78–80; N. Ceka, 1984., 1985., 1987., 2011; Šašel Kos 2005a: 275–278.

⁶¹ Ps. Scyl. 26–27. Vidi još podataka o Atintanima u Polyb. 2.5; Ps. Aristot. *Mir.* 833a 7–9; Liv. 45.30.6–7.

⁶² *SGDI* 2, 1336.

⁶³ Usp. Holleaux 1952: 91–92.

sačinjena od zajednica Partina i Atintana. Strateška važnost svake od ovih zajednica i gradova bila je izrazito velika, kako za buduću opstojnost protektorata, tako i za njegovo širenje.

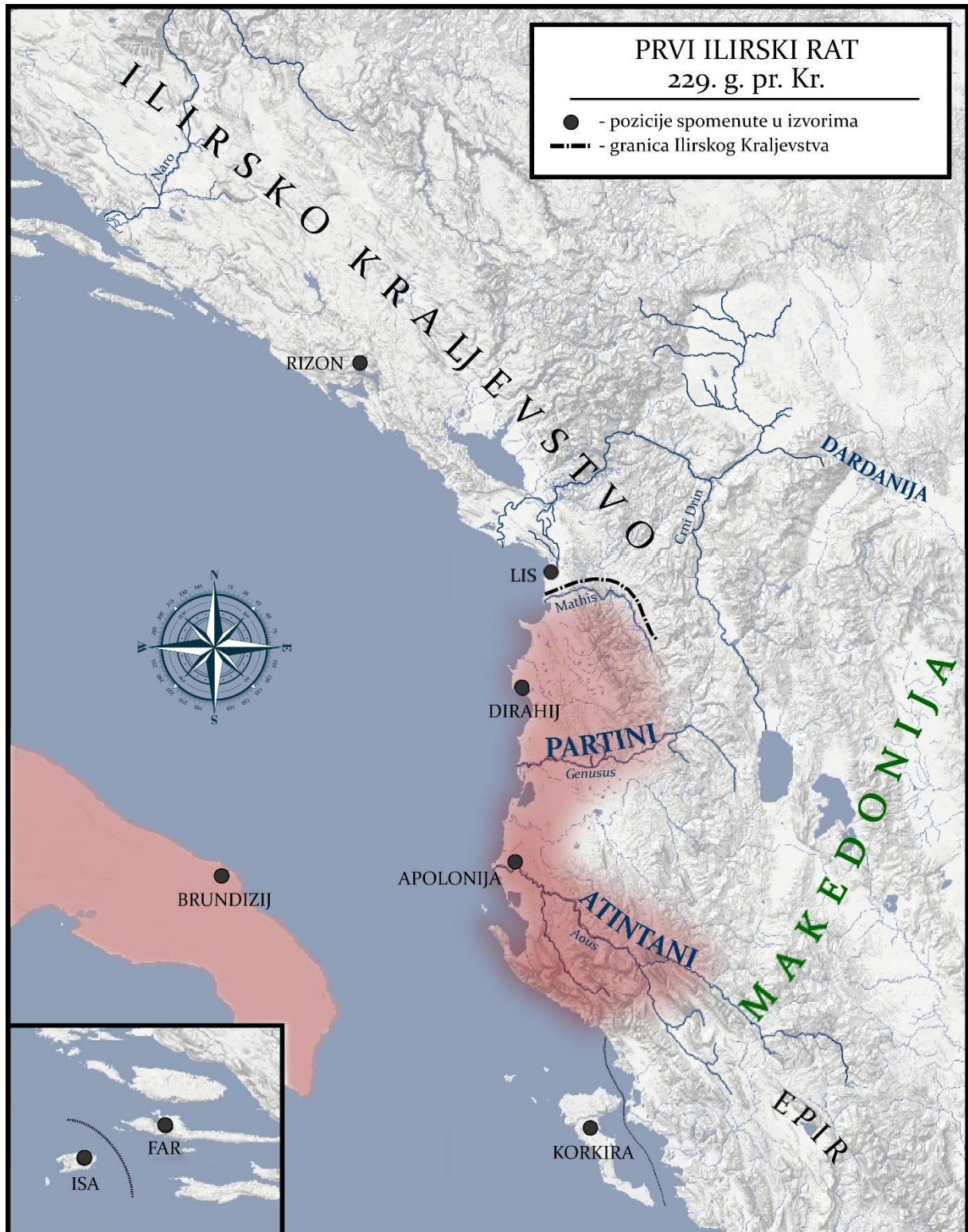
Ulaz u protektorat sa sjevera kontroliran je držanjem Dirahija i neposrednog brdovitog zaleđa sjeverno od doline rijeke *Genusus* (Škumbin). Južni ulaz, pak, bio je djelomice zaštićen držanjem Apolonije i jugoistočnog brdovitog ulaza u dolinu rijeke *Aous*. Stavljanjem pod zaštitu Atintana donekle se kontrolirao izrazito bitan prolaz u smjeru Epira, poznatiji kao *Aoi Stena*, dok je istočni ulaz u protektorat bilo kudikamo najteže zaštititi. Iako su Apolonija i Dirahij držali široko područje doline Myzeqija, nju je bilo izrazito teško braniti zbog učestalih poplava u proljeće, rano ljeto i jesen, što je ograničavalo kretanje vojske.⁶⁴ Bez držanja pozicija u brdovitom zaleđu, Apolonija i Dirahij bili su otvoreni za napad iz unutrašnjosti, a kako znamo da protektorat u ovom razdoblju još nije bio proširen za bitne strateške točke u unutrašnjosti poput Berata (Antipatreja) ili Krotinē (Dimale), kontroliranje istočnog ulaza u protektorat na neki se način postiglo držanjem povišenog priobalnog dijela i stavljanjem pod rimsku zaštitu Partina, zajednice koja je obitavala uz srednji tok rijeke *Genusus* (Škumbin). Time je protektorat naizgled bio zaštićen sa svih strana, u onolikoj mjeri koliko je to bilo moguće s obzirom na neposrednu blizinu Makedonije i epirskih zajednica.

Strateški možda i najvažnija posljedica Prvoga ilirskog rata i osnutka protektorata je činjenica da se stavljanjem Korkire, Apolonije, Dirahija i Ise kontrolirao pristup istočnoj obali Jadrana, a samim time i Italiji. Pri tome su dvije najbitnije pozicije bile: 1) Korkira – bez koje je nemoguće gospodariti Otrantskim vratima i ulazom u Jadran. Korkira je mogla odlično poslužiti kao mornarička baza i točka iz koje bi kretalo svako iskrcavanje na susjedno kopno; 2) Dirahij – najpogodnija i najvažnija luka za plovidbu prema ili uzduž obale protektorata. Kao najsjevernija točka od svih zaštićenih zajednica, Dirahij je također kontrolirao operativne morske putove iz smjera sjevera, te unutrašnjosti iz smjera Lisa i zaleđa. Zbog svega toga rimska prisutnost u obliku stalnih posada nije bila potrebna. Sklapanjem savezničkih ugovora Rim je stvorio širu bazu klijenata ovisnih o rimskoj zaštiti, koji su s vlastitim teritorijem u protektoratu bili zaduženi za održavanje mira i odbijanja potencijalnih neprijatelja. S obzirom na položaj zaštićenih zajednica, Rim nije ni trebao ni namjeravao održavati vojnu prisutnost, nego vojnu sposobnost da se trupe brzo prebace, ako bi bile potrebne.⁶⁵ A vrlo brzo i jesu,

⁶⁴ Hammond 1968: 1–2.

⁶⁵ Stvoren je svojevrsan mostobran iz Brundizija prema Apoloniji ili Dirahiju. Vidi Hammond 1968: 9; Martin 1993: 40, 44–45, 48–71 govori o rimskom interesu za kontrolom nad ulazom u Jadran.

Demetrije, dotadašnji saveznik, osporio je rimsku vlast u protektoratu i osvajačkim namjerama prouzročio Drugi ilirski rat.

(Karta 1. Protektorat nakon Prvog ilirskog rata)

3. DRUGI ILIRSKI RAT (219. g. pr. Kr.)

Mirovni ugovor po završetku Prvoga ilirskog rata, osim što je jamčio sigurnost zajednica stavljenih pod rimsku zaštitu, itekako je promijenio okolnosti na ilirskom dvoru. Odlaskom Teute s povijesne scene pozicija regenta ostala je slobodna, dok je Pines, legitimni nasljednik Agrona, još bio maloljetan. U takvoj situaciji, bez sposobnog političkog vodstva, Demetrije je dobio priliku zauzeti puno bitniju ulogu u povijesti Ilirskoga Kraljevstva. Dion piše da se oženio Triteutom, Pinesovom biološkom majkom,⁶⁶ čime je od vladara određenih utvrda postao gospodarom cijelog teritorija Ilirskoga Kraljevstva. No njegovi ambiciozni planovi nisu stali samo na tome. Polibije i Apijan pišu da je pljačkao i podvrgavao gradove Ilirije podložne Rimu, odvojio Atintane od Rima i, suprotno mirovnom ugovoru, plovio južnije od Lisa s više od 50 brodova. Zaboravio je svu ljubaznost koju mu je Rim iskazao u prethodnom ratu, a kad je vidio da Gali, pa Kartažani pod Hanibalom prijete rimskoj moći, osjećao je ništa drugo nego prijezir, jer je polagao svoje nade u makedonsku kraljevsku kuću kao protuuslugu za pomoć koju je dao Antigonu u ratu protiv Kleomena.⁶⁷

Iz rimske perspektive, rat je bio neizbježan. Tek deset godina nakon njegovog stvaranja, protektorat je došao u opasnost i to ni od koga drugog nego od Demetrija, osobe koju je upravo Rim „stvorio“ prepuštajući mu određenu razinu kontrole nakon odlaska vojske koja je porazila Teutu. No, nužnost Rima da još jednom pokrene kampanju protiv Ilirskoga Kraljevstva nije bila vođena posve istim motivima kao u Prvome ilirskom ratu. Demetrije je, jednako kao i Teuta, poremetio ravnotežu moći na istočnojadranskoj obali, ali po Rim je u to vrijeme postojala kudikamo veća opasnost. Hanibal, jedan od najsposobnijih vojskovođa antičkog svijeta, 219. g. pr. Kr. napada Sagunt, zbog čega će uskoro početi još jedan mukotrpan rat s Kartagom. Iako se u tom trenutku nisu znali razmjeri štete koju će Hanibal nanijeti Rimu prije njegovog konačnog pada, opasnost vođenja rata na dva fronta nimalo nije bila zanemariva. Koliko god Demetrije predstavljao relativno manju opasnost, potencijalno savezništvo s Makedonijom njegovu je ulogu u okolnostima 219. g. pr. Kr. stavilo u prvi plan. Rim je morao osigurati svoje

⁶⁶ Dio 12.53 = Zon. 8.20. Dion Kasije jedini od izvora spominje ovaj podatak.

⁶⁷ Polyb. 3.16; Apijan (*Ill.* 8) samo nadopunjuje Polibija izjavom da je Demetrije zajedno s Histrima odvojio Atintane od Rima.

pozicije u najkraćem vremenu, onemogućiti Demetrijevo udruživanje s Makedonijom te posvetiti se nadolazećoj opasnosti preko Alpa. S tim na umu, neposredno prije početka ljeta prve godine 140. olimpijade, Rimljani šalju Lucija Emilija Paula i Marka Livija Salinatora da povedu ilirsku kampanju.⁶⁸

Tijek rata poznat je svakom istraživaču rimsko-ilirskih odnosa. Očekujući rimski napad, Demetrije je utvrđivao svoje pozicije od kojih direktno znamo za dvije – Dimale i Far – gdje je smjestio 6000 elitnih vojnika.⁶⁹ Unatoč pripremi, konzuli su po dolasku pred Dimale osvojili grad jurišom nakon sedam dana opsade. Saznajemo da su ostali gradovi počeli upućivati poslanike nudeći predaju,⁷⁰ te da su konzuli ubrzo krenuli na Far obračunati se s Demetrijem. Usljedila je žestoka bitka čiji ishod je bio u korist konzula. Grad je srušen sa zemljom, a Demetrije je pobjegao na dvor makedonskog kralja Filipa V.⁷¹

Uspješan završetak rata sa sobom je donio i uređenje prilika, međutim, izvori su vrlo neodređeni u njihovom opisu, zbog čega je nejasno je li se dogodile određene teritorijalne promjene u protektoratu. Polibije piše da je Lucije Emilije uredio prilike kako je sam smatrao da je najbolje, a Apijan da su Rimljani na Pinesovu zamolbu udijelili oprost braniteljima Fara.⁷²

⁶⁸ Polibije (3.16) spominje samo Lucija Emilija Paula, međutim, sasvim je jasno iz drugih izvora, ponajprije Diona, da su u ovaj rat poslana oba konzula spomenute godine. Vidi Bilić-Dujmušić, Milivojević 2012. Nije bez značaja da Rim pokreće ilirske ratove kad je Makedonija u svojevrsnoj krizi. Prvi put 229. g. pr. Kr. kad je Demetrije II. ubijen u borbama s Dardancima, a drugi ubrzo nakon smrti Antigona Dosona i dolaska Filipa V., koji je bio još neiskusn te se morao pozabaviti Etolskim ratom 220. g. pr. Kr. Càssola 1962: 231–232; Šašel Kos 2005a: 275. Za uzroke Drugoga ilirskog rata vidi još Eckstein 1994. O Demetrijevim aktivnostima prije početka rata vidi dodatno Dell 1970; La Bohec 1984; Šašel Kos 2005a: 271–275 s citiranom literaturom. Fine 1936: 29–39 odbija prethodnu ideju da je Filip V. u određenoj mjeri nagovorio Demetrija na rat protiv Rima, dok ne negira da je nagovaranja bilo, samo pretpostavlja da je to Filipovo nagovaranje bilo usmjereno Skerdilaidi. Usp. Holleaux 1969: 142.

⁶⁹ Grad Dimale identificiran je na vrhu Krotinë, zapadno od Berata, zahvaljujući pečatima s crijepova koji nose potpuni natpis ΔΙΜΑΛΛΙΤΑΝ. Vidi Hammond 1968: 12–15; Cabanes 2002: 125. S Dimale se posebno bavio B. Dautaj, čije radove treba konzultirati: Dautaj 1976., 1984., 1994., te posebno 1965., 1972., 1986.

⁷⁰ Polibije koristi izraz τῶν πόλεων. Nažalost, ti gradovi nisu poznati. Polyb. 3.18.

⁷¹ Za sam tijek Drugoga ilirskog rata vidi: Polyb. 3.18–19; Dio 12.53 = Zon. 8.20 spominje napad na Isu i Far; App. *Ill.* 8; Wilkes 1969: 19–21; Islami 1975: 21–25; Gruen 1984: 368–373; Coppola 1993: 85–100; Bresson 1995: 285–287; Zaninović 1998a: *pass.*; Kirigin 2004: 192–202.

⁷² Usp. Liv. *Per.* 20; App. *Ill.* 8 kaže da su Iliri iz Fara pošteđeni na zamolbu Pinesa, koji je to još jednom napravio: ... Ἰλλυριῶν δ' ἐφείσαντο διὰ Πίνην ἀθίς δεηθέντα. U kojoj mjeri je Pines imao ulogu u lobiranju za Far na kraju Prvoga ilirskog rata nije poznato. Jedino je jasno to da Pines ne lobira toliko za grad, koliko za njegove branitelje,

Ipak, usporede li se poznate stečevine Prvoga ilirskog rata s popisom rimskih subjekata iz već spomenutog savezničkog ugovora 215. g. pr. Kr., vidljiva je razlika u teritoriju.⁷³

Tabela 1. Razlike u stečevinama Prvog i Drugog ilirskog rata

Stečevine Prvoga ilirskog rata	Korkira, Apolonija, Epidamno, <u>Isa</u> , Partini, Atintani
Popis subjekata 215. g. pr. Kr.	Korkira, Apolonija, Epidamno, <u>Far</u> , <u>Dimale</u> , Partini, Atintani

S jedne strane, u dogovoru između Filipa V. i Hanibala ne se spominje Isa, ali to je sasvim razumljivo. Ovaj je saveznički ugovor kao jedan od svojih ciljeva imao rušenje rimskog autoriteta nad onim pozicijama koje su od direktnog makedonskog interesa. Kako Livije piše, ugovorom je određeno da će, naspram teritorija u unutrašnjosti, Filipu V. pripasti i oni otoci koji su nasuprot Makedoniji.⁷⁴ Isa je u ovom slučaju geografski periferan grčki polis i ne spada u kategoriju otoka nasuprot Makedoniji, zbog čega u savezničkom ugovoru nije ni bilo potrebno naglasiti njegovo postojanje.⁷⁵ S druge strane, pak, spominju se Dimale i Far kao pozicije nad kojima je Rim gospodar. Budući da su ti gradovi osvojeni tijekom ratnih operacija, postaje jasno što je Rim nadodao protektoratu nakon Drugoga ilirskog rata – strateški izrazito bitnu poziciju koja kontrolira zaleđe Apolonije, kao i grad koji ovog puta, zbog Demetrijevih aktivnosti, nije mogao biti pošteđen razaranja i podvrgavanja rimskom autoritetu.⁷⁶

No, naspram Dimala i Fara, u okviru protektorata nakon Drugoga ilirskog rata treba svrstati i Orik, grad u današnjoj južnoj Albaniji (zaljev Vlorë). Iako nema direktnih podataka kad je postao rimski saveznik, on je sigurno imao takav status na samom početku Prvoga makedonskog rata. Livije jasno piše da Filip V. 215. g. pr. Kr. napada izrijeckom rimske saveznike Apoloniju i Orik⁷⁷ te se može pretpostaviti da je svrstavanje Orika na rimsku stranu posljedica tijeka ratnih operacija ili stanja neposredno nakon njih. Činjenica je da je postojala

koji načelno nisu bili krivi za Demetrijeve grijeh. Martin 1993: 42 spominje da su po završetku rata Partini kažnjeni, međutim, nema nikakvih dokaza za takvu pretpostavku.

⁷³ Polyb. 7.9.13.

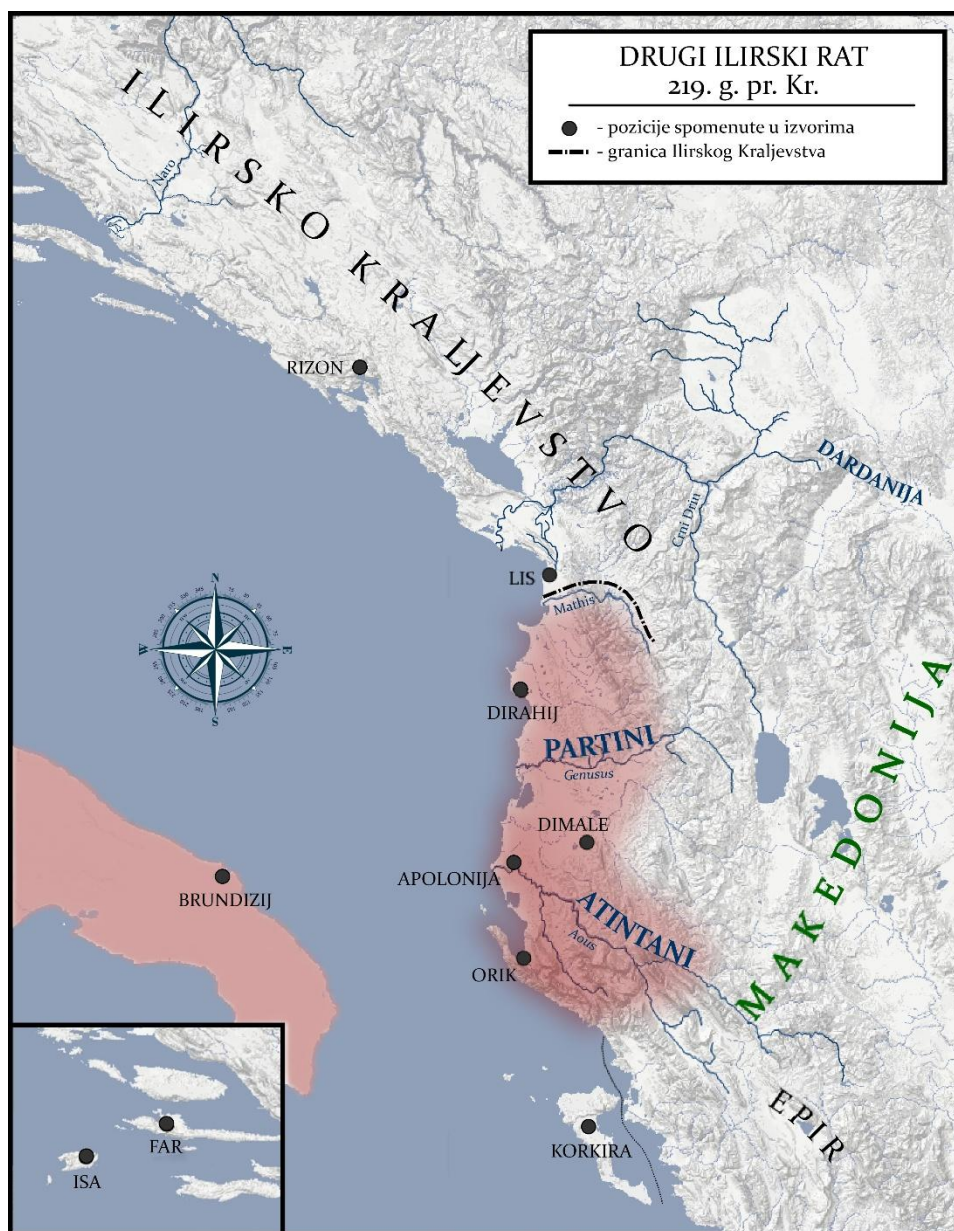
⁷⁴ Liv. 23.33.12; Cabanes 2002: 159.

⁷⁵ Derow 1970: 176 pokušava usporediti izostanak Ise iz ugovora s izostankom Partina iz Apijanova izvještaja po završetku Prvoga ilirskog rata. Ovakve pretpostavke treba odbaciti.

⁷⁶ Usputno Frank 1914a: 117.

⁷⁷ Liv. 24.40.

zaštita nad gradom sa statusom jednakim Apoloniji i ostalim zajednicama unutar protektorata, što samo upućuje na to da se nakon Demetrijeva pada protektorat proširio za tri bitne točke: Dimale, Far i Orik. Pritom je Dimale bio najvažnija akvizicija zbog kontrole sjecišta putova iz priobalnog dijela prema unutrašnjosti. Uostalom, tko je god držao Dimale, u svojim je rukama imao jako bitnu stratešku točku koja dominira nad područjem oko Apolonije, te dopušta napredovanje u unutrašnjost, prema makedonskim teritorijima. Nije nimalo čudno, stoga, da je tijekom Prvoga makedonskog rata Filip V. napao i Rimljanima oduzeo grad, što je umalo rezultiralo kapitulacijom cijelog protektorata. O tom razdoblju vrlo intenzivnih makedonskih ratova bit će detaljno govora u sljedećem dijelu.

(Karta 2. Protektorat nakon Drugog ilirskog rata)

4. PRVI MAKEDONSKI RAT (214. – 205. g. pr. Kr.)

Iako je bitka za Far, 219. g. pr. Kr., označila kraj ratnih operacija Drugoga ilirskog rata, rimska pobjeda ipak nije bila potpuna. Glavni uzročnik nestabilnosti u protektoratu, Demetrije, pobjegao je na makedonski dvor, gdje je preuzeo funkciju savjetnika novom kralju Filipu V. Po Rim nije bilo goreg ishoda. S jedne strane, ambiciozan rimski neprijatelj, koji sigurno nije mislio odustati od svojih planova, sklonio se na dvor još ambicioznijeg mladog kralja kojeg su Grci već u toj ranoj fazi života uspoređivali s Aleksandrom Velikim. Omiljen među Grcima, kako ga Polibije opisuje, Filip V. je već bio involviran u rat protiv Etolaca te priželjkivao veći angažman kojim bi iskušao svoju sposobnost na bojnopolju. Demetrijeve savjetničke riječi, pak, vrlo lako su ga mogle uvjeriti da zanemari sukobe kopnene Grčke i uključi, se u tom trenutku, najveći rat na mediteranskoj pozornici. S druge strane, nedugo nakon završetka Drugoga ilirskog rata otpočeo je Drugi punski rat. Hanibal je osvojio Sagunt i krenuo prema Italiji, a kao posljedica toga buknuła je pobuna galskih zajednica Boja i Insubra na sjeveru Italije.⁷⁸ U danim okolnostima Rim nije imao vremena konkretnije se pozabaviti Demetrijem i pretpostavkama o tome koliki je njegov utjecaj na makedonskog kralja. Daleko od toga da Rim nije obraćao pozornost na Filipa V. i imao na umu da mladi kraljevi obično imaju tendenciju upuštanja u serije ratova netom nakon preuzimanja prijestolja. No, nakon što je Hanibal već ušao u Italiju i kod Trebije i Ticina dva puta porazio rimsku vojsku (218. g. pr. Kr.), sve što je Rim u vezi s Demetrijem mogao napraviti jest poslati izaslanstvo i od makedonskog kralja zatražiti njegovo izručenje (217. g. pr. Kr.).⁷⁹ Ishod izaslanstva bio je nepovoljan i Demetrije je ostao Filipov savjetnik, smišljajući način kako profitirati od makedonskog uplitanja u opći rat protiv Rima. Naposljetku se upravo to i dogodilo, te je Rim morao započeti prvi od mnogih povijesnih sukoba s Makedonijom, koji su obilježili cijelo jedno razdoblje.

Odluka makedonskog kralja o pokretanju rata protiv Rima dogodila se zapravo kao posljedica jednog od najtežih rimskih poraza u povijesti i Demetrijeva nagovaranja. Naime,

⁷⁸ Liv. 21.25.

⁷⁹ Isto izaslanstvo trebalo je otići Pinesu na ilirski dvor zahtijevati tribut koji je kasnio, a u slučaju da Pines zatraži više vremena, trebalo je uzeti taoce. Liv. 22.33.3–5; Hammond, Walbank 1988: 391–392.

Filip V. je već nekoliko godina vodio spomenuti rat protiv Etolaca kad je primio vijest da je Hanibal 217. g. pr. Kr. nanio Rimljanima strahovit poraz kod Trazimenskog jezera. Pismo s vijestima o pogibiji 30.000 Rimljana pokazao je samo Demetriju, koji ga je odmah savjetovao da zanemari rat s Etolcima i posveti se podvrgavanju Ilirije i ekspediciji na Italiju. Razlog Demetrijeva nagovaranja, kako Polibije piše, bila je prilika da iskoristi situaciju i uz Filipovo napredovanje povрати principalitet Fara i ostalih pozicija oduzetih Drugim ilirskim ratom. Filip ga je, očito, odlučio poslušati jer je odmah sklopio mir s Etolcima i započeo pripreme za rat.⁸⁰

No, iz izvora je poznato da je Filip morao odgoditi napad na rimske pozicije u protektoratu. Ubrzo nakon sklopljenog mira s Etolcima, do makedonskog dvora došla je vijest da Skerdilaida, dotadašnji Filipov saveznik, osvaja makedonske gradove.⁸¹ Zbog neisplaćenih novaca, obećanih za sudjelovanje u ratu s Etolcima, Skerdilaida je osvojio Pizej u Pelagoniji, gradove Dasareta – Antipatreju, Krisondion i Gert, te nekoliko strateški važnih mjesta u unutrašnjosti, prema Makedoniji. Iako je njegov uspjeh bio kratkog vijeka,⁸² podatak da je zauzeo spomenute gradove Dasareta, koji su u tom trenutku bili unutar Filipova kraljevstva, predstavlja izrazito bitan čimbenik u određivanju granice rimskog protektorata na početku Prvoga makedonskog rata. Radi se o gradovima čija je lokacija relativno poznata. Antipatreja se nalazila na Beratu, u centralnoj Albaniji,⁸³ u neposrednoj blizini Dimale (Krotinë). Iako su Krisondion i Gert slabije poznati, nema dvojbe da bi ih trebalo smjestiti u okolicu sjeveroistočno ili jugoistočno od Antipatreje.⁸⁴ Budući da znamo kako je Dimale nakon Drugoga ilirskog rata potpao pod rimski protektorat, granica s Makedonijom očito je prolazila upravo između Dimala i Antipatreje. Dijeli ih otprilike 12 km zračne udaljenosti i zajedno čine sustav utvrda koje drže ulaz u dolinu Myzeqija, a time i u rimski protektorat. Kontrola nad spomenutim područjem bila je izrazito bitna, kako za Filipa, tako i za Rim, zbog čega nimalo

⁸⁰ Polyb. 5.101.5–102.3, 5.104, 5.108.

⁸¹ Polyb. 5.108.1–3 i 5.101.1. Prethodno za savez vidi Polyb. 5.3.3, 5.4.3, 5.94.4. Detaljnije u Holleaux 1952: 111–113.

⁸² Polyb. 5.108.3–10. Filip V. je odmah pokrenuo protunapad, zauzeo nekoliko gradova u regiji oko jezera Liknid i povratio sve izgubljene gradove. Hammond 1968: 17 pretpostavlja da je Skerdilaida nakon ovih akcija tražio rimsku pomoć, što prema Polibiju ispada točno (5.110.3–10).

⁸³ Hammond 1967: 567; Cabanes 1976: 269.

⁸⁴ Fine 1936: 26. Smatra se da je Krisondion lociran u Kalaja i Irmajt (Gramsh). Vidi Hammond 1967: 586. Drugo mišljenje (Zagora) vidi u Duruy 1840: 106, bilj. 1. Krisondion je zapravo Kodrion koji osvaja Lucije Apustije u Drugome makedonskome ratu. Vidi Liv. 31.27.5.

ne čudi činjenica da su se ratne operacije Prvoga makedonskog rata, jednom otpočete, uvelike vodile upravo u njegovoj široj okolici.

Poznato je da je te operacije započeo Filip. Izgradio je 100 lemba i isplovio s njima u smjeru Italije, međutim, u jednom trenutku primijetio je 10 rimskih brodova kod Regija, poslanih na zahtjev Skerdilaide, te se povukao u Makedoniju.⁸⁵ Polibije napominje da bi Filip postao gospodar cijele Ilirije samo da je bio imalo hrabriji, što je sasvim razumljivo. Rim je imao važnijeg posla u sukobima s Hanibalom, te je posve zanemario Filipove pripreme za rat i općenito sigurnost protektorata. Zajednice pod zaštitom ostavljene su na milost i nemilost neprijatelja i situacija se ne bi promijenila da Filip V. nije sklopio saveznički ugovor s Hanibalom. U tom trenutku postalo je jasno da Filipove namjere nisu samo napasti protektorat, nego vojsku iskrcati u Italiju, a to Rim ni pod koju cijenu nije smio dopustiti.⁸⁶ Posljedično, na području protektorata koji je štitiu Italiju od Filipove invazije započeli su pravi sukobi i trajali su gotovo deset godina.⁸⁷ Podatci koji su dostupni ne odaju konzistentnu priču, samo povremeno spominjanje događaja koji su očito bili u sjeni po Rim opasnijeg Drugoga punskog rata. Ipak, kontekst je jasan. Filipov cilj bio je prisiliti Rim na povlačenje sa svojih teritorija, svojoj vlasti podvrgnuti rimske saveznike na priobalnom području, kao i otoke koji su bili nasuprot Makedoniji.⁸⁸ Rimski cilj, pak, bio je ograničiti Filipovo djelovanje na Makedoniju i Grčku te bez direktnog sukobljavanja na terenu spriječiti bilo kakav pokušaj napada na Italiju.

U početnoj fazi rata za to je bio zadužen pretor Marko Valerije Levin.⁸⁹ Njegove aktivnosti bile su usmjerene samo na poništavanje Filipovih vojnih uspjeha koji upravo zbog toga nisu bili dugotrajni i značajni. Makedonski kralj je već u prvoj godini rata sa 120 malih, ali brzih brodova napao rimske saveznike Apoloniju i Orik, međutim, Valerijevim akcijama Orik je u kratkom roku vraćen pod rimsku vlast, a Filip prisiljen prekinuti opsadu Apolonije.⁹⁰ Osim uspješnog kontroliranja povremenih Filipovih napredovanja, koja su većinom bila usmjerena na južni dio protektorata, Valerije je zaslužan i za sklopljeni savez Rima, Etolaca,

⁸⁵ Polyb. 5.109.4–5.110.7; App. *Mac.* 1 piše samo da je Filip u gnjevu napao Rimljane.

⁸⁶ Usp. strateške planove Filipa V. i Hanibala. Polyb. 7.9; Liv. 23.33.9–12.

⁸⁷ Za tijek Prvoga makedonskog rata vidi Constanzi 1098: 31 ff.; Walbank 1940: 68–108; Gruen 1984: 373–381; Hammond, Walbank 1988: 367–408; Errington 1989a: 81–107.

⁸⁸ Liv. 23.33.9–12. Vidi Eckstein 2006: 89 za pretpostavku da je Filipov napad rezultat straha od stranih sila.

⁸⁹ Liv. 24.10.4–5; usp. 26.35.10; Polyb. 8.1. Valerijeva dužnost je proširena i na Grčku (Liv. 25.3.6), te Grčku i Siciliju (26.1.12)

⁹⁰ Liv. 24.40. To nije spriječilo Filipa da opet napadne spomenute gradove. Liv. 26.25.1–4.

Lakedemonjana, pergamskog kralja Atala, te Pleurata i Skerdilaide protiv Makedonije.⁹¹ Radilo se o vrlo učinkovitom zapovjedniku koji je bio zadužen za makedonski rat sve do 211. g. pr. Kr., kad je upravo zbog manjka sposobnih vojskovođa izabran za konzula i poslan na puno zahtjevnije bojište, ono u Drugome punskom ratu.⁹² Prilikom prepuštanja dužnosti,⁹³ izjavio je Senatu da je odbacio Filipa sve do Makedonije te predložio povlačenje kopnene legije jer je samo flota bila dovoljna kako bi spriječila dolazak makedonskog kralja u Italiju.⁹⁴

Valerijev stil ratovanja uglavnom su nastavili njegovi nasljednici, konzuli Publije Sulpicije Galba do 205. g. pr. Kr. te Publije Sempronije Tuditan do 204. g. pr. Kr. i mirovnog ugovora u Feniki kojim je završen Prvi makedonski rat, a rimski protektorat daljnje oblikovan. Međutim, treba napomenuti da taj mirovni ugovor nije bio prvi pokušaj okončanja sukoba. Već je 208. g. pr. Kr. mirovna konferencija pred ahajskom skupštinom utvrdila da mir neće biti postignut sve dok se Pil ne vrati Mesencima, Ardijejci Pleuratu i Skerdilaidi te za ovaj rad itekako bitno – Atintanija Rimu.⁹⁵ Bez obzira na to što je Filip kategorički odbio učiniti ikakve

⁹¹ Liv. 26.24. Upravo je etolska potpora bila presudna jer je Filip, kako Livije govori, zauzet ratom s Etolcima zaboravio na invaziju Italije, te se Valerije mogao povući na Kerkiru (211. g. pr. Kr.). Ugovorom između Rima i Etolaca naglašeno je da će gradovi između Etolije i Kerkire (uglavnom Akarnanija) pripasti Etolcima, a da će plijen pripasti Rimljanima. Jednako tako, kao što je već spomenuto, ugovor je određivao specifične uvjete u slučaju separatnog mira s Filipom. Dio dogovora je ispunjen, onaj o podijeli plijena. Vidi Liv. 26.26.1–4. Etolci poslije sklapaju mir, o čemu se nisu posavjetovali s Rimljanima. Vidi Liv. 27.30.4–6; Eckstein 2002: 273–280.

⁹² Liv. 26.22.13 i 26.26.4.

⁹³ Liv. 26.22.1.

⁹⁴ Savjetovao je i da povuku kopnenu legiju. Senat je tako odlučio te je Sulpiciju ostavljena flota saveznika (*socios navalis*). Liv. 26.28. Za Sulpicijeve akcije vidi Dio 17.57–58 = Zon. 9.9, 9.11. Postoji i niz izoliranih podataka koji se teško mogu staviti u kontekst, ali su dijelom istog razdoblja. Prvi je o izvjesnom Eropu koji je podmitio zapovjednika citadele Liknida i ušao u grad te držao neke gradove Dasareta. Liv. 27.32.9–11. Također, postoji podatak da su Dardanci držali Orgest i Argestejsku ravnicu uz pomoć Makedonaca, ali bez dodatnih podataka. Liv. 27.33.1–2.

⁹⁵ Liv. 27.30.13–14. Ovo je drugo spominjanje Pleurata i Skerdilaide. Prvi podatak postoji u 211. g. pr. Kr. (Liv. 26.24.9) gdje Livije pogrešno govori da je Pleurat kralj Tračana, a Skerdilaida Ilira. Usp. Papazoglu 1967: 141. Radi se o Ilirskom Kraljevstvu, međutim, što se dogodilo s Pinesom nije poznato. Očito da je između 217. g. pr. Kr., kad postoji zadnji podatak o njemu kao kralju (Liv. 22.33.5) i 211. g. pr. Kr. došlo do smjene vlasti, moguće nasilno. Skerdilaida i njegov sin Pleurat vladali su zajedno vjerojatno do 205. g. pr. Kr. kad se u izvorima nadalje spominje samo Pleurat. Stoga, Skerdilaidina smrt trebala bi se datirati između podatka da idu u rat 207. g. pr. Kr. (Liv. 28.5.7), i 205. g. pr. Kr. Usp. Liv. 29.12.14. Usput, jedan Justinov podatak bi se trebalo vezati uz ova dva kralja. Just. 24.4.8–11. May 1946: 50–52 argumentirano povezuje podatak da se Ardijejci trebaju vratiti Skerdilaidi

teritorijalne ustupke te je sastanak naprasno prekinut, podatak o uvjetima mira otkriva namjeru Rima da zadrži područje koje je od Prvoga ilirskog rata bilo unutar rimskog protektorata. Atintaniju je Filip odvojio od ostatka protektorata tijekom početnih operacija, kad Rim zbog izrazito teškog rata s Hanibalom nije imao vremena i ljudstva odgovoriti. No čini se da nije samo Atintanija bila u pitanju jer Livije donosi još jedan podatak – 204. g. pr. Kr.,⁹⁶ u zadnjoj godini ratovanja, do Filipa je došla vijest da su rimska vojska pod konzulom Publijem Sempronijem ispred Dirahija, Dimale pod opsadom, a Partini i obližnja plemena podignuta nadom o slobodi.

Bila je to prva jača rimska ofenzivna kopnena akcija Prvoga makedonskog rata, rezultat konsolidacije Republike u vođenju Drugoga punskog rata i olakšavanja pritiska na Italiju.⁹⁷ Rim je napokon imao vremena adekvatno odgovoriti na značajne udarce koje mu je Filip V. nanio u protektoratu. Nije poznato kada točno, ali je jasno da su iz rimskog protektorata sve do 204. g. pr. Kr. Filipovim akcijama izdvojeni ne samo Atintani nego i Dimale i Partini, te zaleđe Apolonije i Orika. Teritorij pod rimskom kontrolom bio je ograničen na određene luke⁹⁸ priobalnog pojasa u trenutku kad Sempronije pokušava vratiti izgubljeno. Ipak, rimski protunapad dogodio se prekasno da bi imao značajan utjecaj na ishod rata. Iste godine, konačnim mirovnim ugovorom u Feniki, Rim je, a ne Filip V., pristao na teritorijalne gubitke. Između Publija Sempronija i Filipa dogovoreno je da će Partini, Dimale, Bargul i Eugenij pripasti Rimu, a da će Atintanija pripasti Makedoniji.⁹⁹

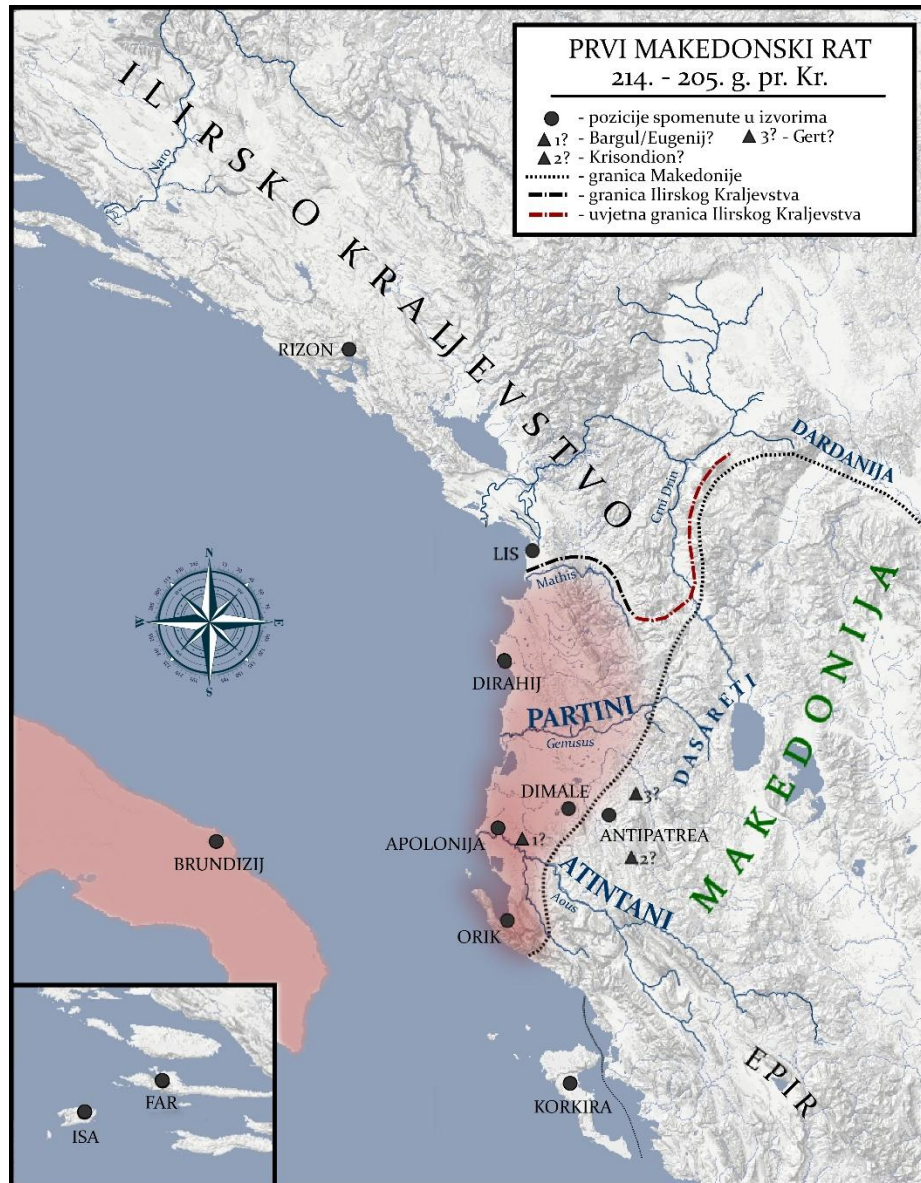
i Pleuratu s napredovanjem Filipa tijekom rata, pri čemu je makedonski kralj okupirao područje oko Lisa i njegovog zaleđa.

⁹⁶ Liv. 29.12.3–4.

⁹⁷ Prekretnica u Drugome punskom ratu bila je 207. g. pr. Kr. jer su konzuli Gaj Klaudije i Marko Livije Salinator porazili Hazdrubala kod Metaura. Hanibal se nadalje našao u nezavidnoj poziciji jer je 204. g. pr. Kr. jedva uspio zadržati jedinu luku na italskom kopnu – Kroton, a P. Kornelije Scipion je već pokrenuo kampanju i pod opsadu stavio Utiku. Za Salinatora vidi Bilić-Dujmušić, Milivojević 2012.

⁹⁸ Vrlo vjerojatno Filip tijekom samog rata nije uspio odvojiti Dirahij od Rima. Nigdje se ne spominje dijelom Filipova teritorija. Uostalom, luka je očito poslužila Semproniju za iskrcavanje vojske i napredovanje prema Dimale.

⁹⁹ Liv. 29.12.13–14; App. *Mac.* 3.2 donosi kratak paragraf o mirovnom ugovoru, ali bez bitnih podataka. Usp. Holleaux 1969: 276–280; Derow 1979: 6–8. Za Grčko posredovanje tijekom mirovnih konferencija 208. i 204. g. pr. Kr. vidi Eckstein 2002. Gradovi Bargul i Eugenij, koje je Rim dobio mirovnim ugovorom treba locirati na području između Apolonije i Dimala. Walbank 1957: 330 napominje da su bili gradovi Partina, međutim, to nije posve sigurno.

(Karta 3. Protektorat nakon Prvog makedonskog rata)

S obzirom na sve podatke i povijesne okolnosti, razumljivo je da Rim u početnoj fazi rata nije imao namjeru voditi opsežne ratne operacije i krenuti na makedonske teritorije. Hanibal je dvanaest godina poražavao gotovo svaku novoformiranu rimsku vojsku, te je u takvoj situaciji makedonski rat bio samo smetnja koju treba kontrolirati. Rim jednostavno nije imao vremena direktno se pozabaviti Filipom V. pa vođenje rata uglavnom prepušta saveznicima kojima je osigurao ono što nisu imali – učinkovitu mornaricu. Zbog toga Marko Valerije Levin s flotom djeluje oko Korkire kako bi spriječio Filipa da stekne prednost držeći jak priobalni grad i na temelju savezništva s Hanibalom počne smišljati planove napada na Italiju. Cilj je postignut, ali nauštrb vlastitih saveznika. Od 210. do 204. g. pr. Kr. saveznici

redom sklapaju mir s Filipom jer financijski više ne mogu podnijeti ratne operacije, prilikom čega okrivljuju Rim da ih je napustio i nije se pokazao kao pravi zaštitnik.¹⁰⁰ Protektorat je u velikoj mjeri opustošen ratom, nema ga više tko više braniti i Senat napokon odlučuje poslati značajna pojačanja na čelu s konzulom Publijem Sempronijem. No, ta je odluka došla prekasno i Rim je prvi i zadnji put u povijesti protektorata pristao na teritorijalne gubitke. Atintanija je pripojena Makedoniji, ali ne zadugo. Uskoro je počeo Drugi makedonski rat kojim je Rim, ne samo vratio izgubljene teritorije, nego i znatno proširio protektorat.

5. DRUGI MAKEDONSKI RAT (200. – 197./196. g. pr. Kr.)

Koliko je god razdoblje makedonskih ratova dobro dokumentirano u izvorima, razlozi obnavljanja sukoba s Filipom V., samo pet godina nakon mirovnog ugovora u Feniki, do danas ostaju nepoznati. Odgovor se može tražiti u obnovljenim interesima makedonskog kralja za teritorijima na istoku i uplitanju u dinastičke i vojne probleme nasljednika Aleksandra Velikoga. Saznajemo za sukobe s Rodom oko kontrole egejskog bazena, kao i savezništvo s Antiohom u trenutku kad ptolemejski Egipat proživljava smjenu vlasti. Holleaux upravo ovdje nalazi uzrok rata. Savez Filipa i Antioha tumačio se vrlo opasnim, pogotovo uzme li se u obzir obnovljena makedonska flota koja se mogla iskoristiti za invaziju Italije.¹⁰¹ Jednako tako, odgovor se može tražiti i u Filipovoj neprijateljskoj politici, usmjerenoj ponajprije prema Ateni i ostalim autonomnim polisima i savezima kopnene i priobalne Grčke. Poznati su religijski zločin koji su počinili Akarnanci na eleuzinskim misterijama i rat s Atenom u kojem je Filip bio na strani Akarnanaca, a Rim načelno na atenskoj. No, koji god stvarni razlog bio, o njemu

¹⁰⁰ Atal se vratio u Pergam, odbiti invaziju Prusije iz Bitinije, dok su Etolci presahnuli financijama, kao i ostali saveznici. Kako Livije kaže, Rim je napustio svoje saveznike u Grčkoj. Liv. 29.12.1. Dapače, u tom razdoblju nekoliko grčkih polisa pokušalo okončati rat. Vidi Ager 1997: 158–162; Gruen 1996: 5–33 koji argumentira da je advent Magne Mater Rimu poslužio kao božansko „odobrenje“, točnije, da pokaže Grcima kako su rimsko zanemarivanje Prvoga makedonskog rata opravdali bogovi, u čemu je veliku ulogu imao Scipion Afrički. Za Etolce i nekoliko pokušaja sklapanja mira vidi Eckstein 2002. Za odnos Rima sa zajednicama Grčke i kako je utjecao na poziciju Rimu, osobito od 210. g. pr. Kr. do kraja rata, vidi Walbank 1963.

¹⁰¹ Holleaux 1969: 321.

nema direktnih podataka pa se iz povijesnih okolnosti mogu razviti nebrojene teorije.¹⁰² Jedino što je sigurno jest da je 200. g. pr. Kr. senatsko izaslanstvo okupljalo saveznike protiv Filipa V. i makedonskom kralju izjavilo da ne smije napasti nijednu grčku državu, izjasniti se o nepravdi učinjenoj Atalu i odstupiti od egipatskih teritorija i Roda.¹⁰³ Filip, isprovociran pomišlju da se Rim može nametnuti kao jedini zaštitnik Grka, odbija svaku stavku ultimatumu te tako počinje rat.¹⁰⁴

U njegovoj početnoj fazi, za rat je bio zadužen jedan od rimskih zapovjednika Prvoga makedonskog rata – Publije Sulpicije Galba.¹⁰⁵ Za razliku od Prvoga makedonskog rata, operacije su se vodile izvan teritorija rimskog protektorata radi nanošenja poraza Filipu u Grčkoj.¹⁰⁶ Tako da nije potrebno suviše ulaziti u detalje, nego samo spomenuti koje su operacije direktno utjecale na protektorat, kao i odrednice mirovnih ugovora, a za sve to Livije donosi nekoliko bitnih podataka. Ponajprije, kad je Sulpicije zimovao uz rijeku *Apsus* (Vjosë), poslao je Lucija Apustija da opustoši neprijateljsku zemlju. Apustije je opljačkao granicu Makedonije i zauzeo gradove Korhag, Gerunij, Orges, Antipatreju, Kodrion i Knid.¹⁰⁷ Također, Sulpicije je prihvatio savezništvo Pleurata i Dardanaca koji su direktnim napadom na Makedoniju Filipu

¹⁰² Polibije (16.24) govori da Filip nije bio zadovoljan pozicijom Makedonije. Za detaljnije studije vidi Holleaux 1969: 306–334; Walbank, McDonald 1937; Larsen 1937; Walbank 1940: 108–137; Bickerman 1945; Dorey 1959; Gruen 1984: 382–398; Hammond, Walbank 1988: 411–447; Eckstein 2005; id. 2008: 121–220; Errington 1989b: 244–289. Za analizu rimskih razloga i procesa objavljivanja ratova (pogotovo Makedoniji) vidi Walbank 1949.

¹⁰³ Liv. 31.16, 31.18; Polyb. 18.34; Diod. 28.6; App. *Mac.* 4.1. Spominje se i izvjesno izaslanstvo Makedonaca u Rimu. Liv. 30.42. Općenito za diplomatske odnose Rima i Makedonije vidi Meadows 1993.

¹⁰⁴ Zanimljiva je informacija da je *comitia centuriata* isprva glasala protiv rata. Liv. 31.6. Za tijek Drugoga makedonskog rata vidi Walbank 1940: 138–186; id. 2002: 119–126; Hammond, Walbank 1988: 411–443; Errington 1989b: 261–274. Vidi McDonald 1938: 153 ff. za analizu uloge Scipiona Afričkog (pobjednika nad Hanibalom) u predratnim okolnostima Drugoga makedonskog rata. McDonald prilično uvjerljivo odbacuje pretpostavke da je Scipion bio zaslužan za agresivan rimski nastup prema Filipu V. i Makedoniji. Ponajprije jer je Scipionova politika prema helenističkom Istoku bila puno blaža od novog vala vojskovođa i senatskih oportunističkih vođenih Titom Kvinkcijem Flamininom.

¹⁰⁵ Konzul zadužen za Prvi makedonski rat do 205. g. pr. Kr. Prije samog početka je još jedan zapovjednik Prvoga makedonskog rata bio u Grčkoj. Radi se upravo o Marku Valeriju Levinu, propretoru u tom trenutku, koji je zajedno s Gnejem Oktavijem i legatom Markom Aurelijem saznao da Filip priprema veliku vojsku. Odlučili su pisati Senatu sa savjetom da se rat mora odmah otpočeti kako bi se spriječilo ponavljanje onoga što je Pir davno napravio. Liv. 31.3.3–6; Hammond 1966.

¹⁰⁶ Za razliku od operacija Prvoga makedonskog rata čije poprište je uvelike bio teritorij protektorata.

¹⁰⁷ Liv. 31.27. Usp. Dio 18.58 = Zon. 9.15.

prouzročili mnogo poteškoća.¹⁰⁸ Od daljnjih bitnih operacija poznate su one koje su u vezi sa sposobnim konzulom 199. g. pr. Kr., Titom Kvinkcijem Flamininom. Po stupanju na dužnost odmah je prešao na Kerkiru sa 8000 pješaka i 800 konjanika te nastavio sukobe s Filipom u Epiru i oko Ambrakijskog zaljeva.¹⁰⁹ U ovom trenutku saznaje se za mirovne pregovore koji su oblikovali daljnji izgled rimskog protektorata.

Flaminin je na mirovnim pregovorima s Filipom dogovarao ne samo uvjete u Grčkoj nakon rata nego i prepuštanje teritorija u blizini protektorata u korist Rima. Upravo kao što je to bio slučaj s Prvim makedonskim ratom, također su se održale dva mirovna pregovora. Na prvom, u Nikeji, Flaminin je jasno istaknuo uvjete pod kojima se mogu prekinuti ratne aktivnosti – Filip mora povući sve svoje posade iz svih gradova Grčke, predati zarobljenike i dezertere saveznicima rimskog Naroda i vratiti dijelove Ilirika koje je okupirao nakon mira koji je sklopljen u Epiru.¹¹⁰ Filip je bio spreman pristati na sve uvjete osim napuštanja Grčke, što očito nije bilo dovoljno jer se rat nastavio. Daljnje aktivnosti dovele su do Filipova odlučujućeg poraza u bitci kod Kinoskefala, zbog čega je makedonski kralj ipak bio primoran održati naknadne mirovne pregovore u dolini Tempe. Ishod je ovoga je puta bio uspješniji. Filip je pristao na sve rimske uvjete, a među njima i dati Rimljanima sve svoje posjede u Iliriji.¹¹¹ Skorašnje Istamske igre poslužile su kao odlična prilika za proglas o odrednicama mirovnog

¹⁰⁸ Liv. 31.28.1–2, 31.34.6, 31.38.7, 31.40.10; Livije govori o strahu makedonskih vojnika koji su vidjeli rane zadobivene od „hispanskog mača“. Liv. 31.34.4–5. Usp. Dion. Hal. 8.67.

¹⁰⁹ Flaminin je zamijenio Vilija, konzula 199. g. pr. Kr. koji je, po dolasku u Makedoniju, prvo morao riješiti pitanje pobune vojnika. Liv. 32.3, 32.9.

¹¹⁰ Liv. 32.33; Polyb. 18.1–12. Oost 1959 donosi interpretacije iz izvora o Filipovim aktivnostima nakon mirovnog ugovora u Feniki, te njegovim odnosom s Ilirijom. Opovrgava tezu u Badian 1952a: 72 ff., zbog čega je uslijedio odgovor u Badian 1960. Usp. Holleaux 1957a, 1957b. Također Dorey, Oost 1960.

¹¹¹ Polyb. 18.8; Liv. 32.35. Svi rimski saveznici bili su zadovoljni mirom, osim Etolaca. Izjavili su da je mirovni ugovor protivan savezu Rima i Etolaca, po kojem gradovi pripadaju Etolcima, a plijen Rimljanima. Detaljnije u Polyb. 18.38, 18.45; App. *Mac.* 5–10. Jedan od odlučujućih trenutaka u ratu bio je kad je Flaminin uspio odvojiti Ahajsku ligu od savezništva s Makedonijom. Postoji mogućnost da je Polibijeva rasprava „o izdajicama“ (18.13–15.) većinom temeljena na ovom epizodi. Vidi Eckstein 1987b. Usp. Walbank 1942; id. 1943; Edson 1948. O Flamininu i mirovnim konferencijama puno se pisalo u znanosti. O mirovnim konferencijama vidi Larsen 1936; Eckstein 1987a: 281–283; Walbank 1994: 384–393. O Flamininu općenito vidi Badian 1970 (za odnos sa Senatom 40–48); id. 1971. Također Wood 1939; Gundel 1963: 1047–1103 (1052–1076 makedonska kampanja). Baldson 1967a; Briscoe 1972; Eckstein 1976. Posebno vidi odličan rad Carawan 1988 o Flamininovoj ulozi u oslobađanju Grka i Livijevu djelu.

ugovora. Naknadno je Rim, za zasluge u ratu, prepustio ilirski Liknid i Part ilirskom kralju Pleuratu.¹¹²

Rimski protektorat sigurno je bio proširen za teritorije koji su osvojeni tijekom rata i koje je Filip prepustio mirovnim ugovorom. Prva naznaka su gradovi koje je osvojio Lucije Apustije na početku rata – Korhag, Gerunij, Orges, Antipatreja, Kodrion i Knid. Pritom spominjanje Antipatreje (Berat) i Kodriona (Gramsh), dasaretskih gradova koje je Skerdilaida osvojio pred početak Prvoga makedonskog rata, govori da je rimski protektorat proširen od Dimala još više u unutrašnjost.¹¹³ Koliko točno, mogli bi pokazati Gerunij i Orges, tj. Ger i Orgis, gradovi osvojeni u sklopu Filipova odgovora na spomenuti Skerdilaidin napad.¹¹⁴ Pretpostavke su da ih treba smjestiti negdje na području istočno od Antipatreje, što bi upućivalo na to da je rimski protektorat proširen za dobar dio Dasaretije i dosegnuo Liknidsko jezero.¹¹⁵

Nadalje, podatak da je Filip morao prepustiti određena područja govori o vraćanju teritorija koji je već bio unutar protektorata. Ponajprije Atintanije, ali, nažalost, nije poznato što je dodatno okupirao nakon mira u Feniki 204. g. pr. Kr. te što je prema uvjetima sklapanja mira morao vratiti Rimu. Naposljetku, očito je da su Part i Liknid dani Pleuratu za vjernost u ratu, no vjerojatno se radilo samo o dijelu zajednice Partina.¹¹⁶ Time je Rim osigurao sjeverne granice protektorata, dok je prepuštanjem Liknida vjernom savezniku naizgled otežao bilo kakav budući pokušaj prodora u protektorat preko Liknidskog jezera i doline rijeke *Genusus*. Posljedice takve preraspodjele teritorija, pogotovo oko Liknida, i širenja protektorata bit će vidljive tijekom sljedećeg okršaja između Rima i Makedonije, u Trećemu makedonskom ratu.

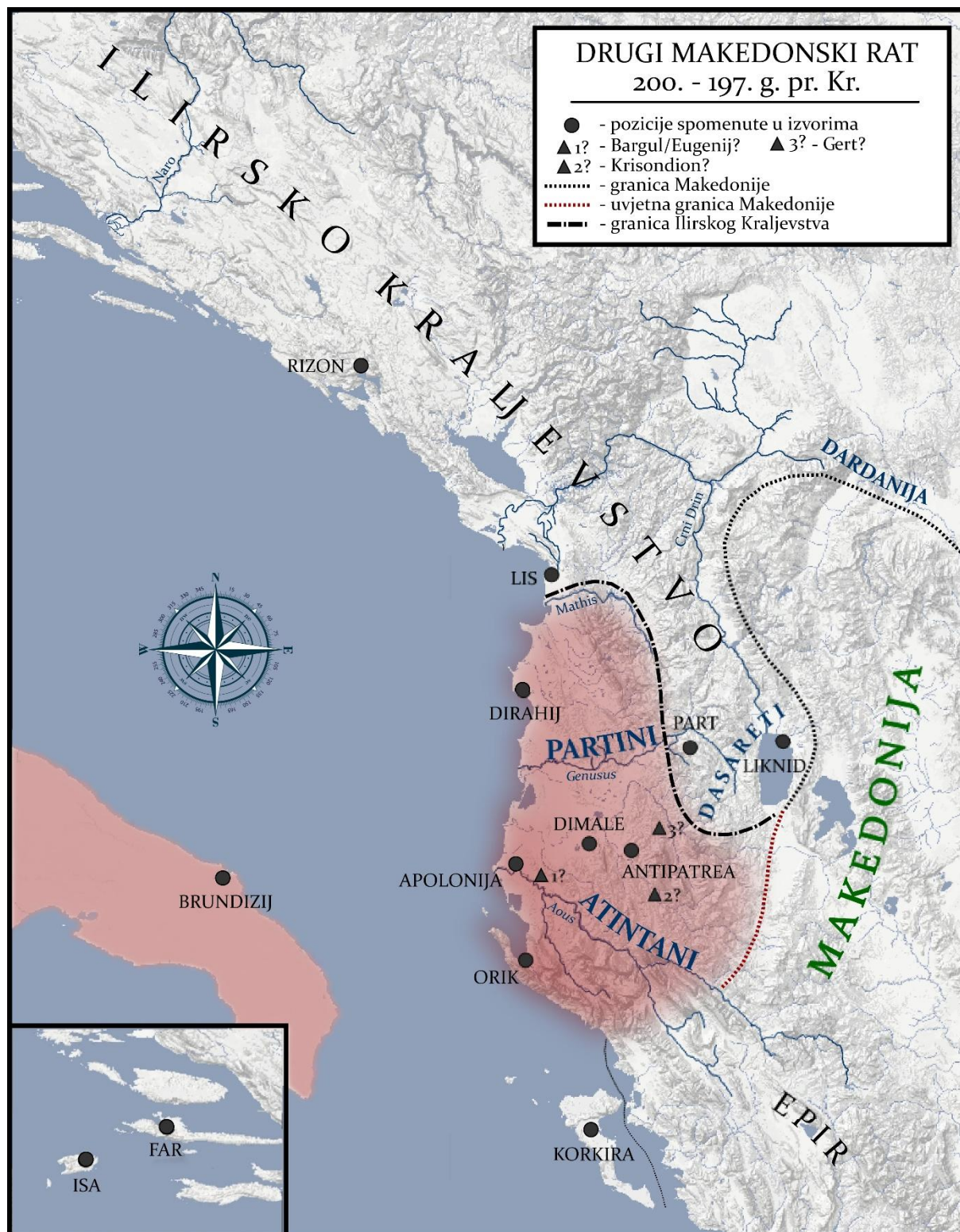
¹¹² Polyb. 18.46 i 18.47.12–13; Liv. 33.34.10–11. Radi se o gradu Partu, kako Polibije govori. Livije griješi kad piše o zajednici Partina. Niese 1899: 502 bilj. 2; De Sanctis 1916: 435 bilj. 92; Zippel 1877: 77–78; Holleaux 1957b; Kromayer 1907: 10 bilj. 3; Walbank 1940: 103 bilj. 4. Za Flaminiovu proklamaciju slobode na Istamskim igrama vidi Walsh 1996.

¹¹³ Kodrion = Krisondrion. Vidi str. 33.

¹¹⁴ Zippel 1877: 61; Kiepert 1896: tab. 16; Kromayer 1907: 10 bilj. 4; Holleaux 1969: 167 bilj. 3. Polibije (5.108.10) spominje sličan grad imena Gerunij u Dauniji.

¹¹⁵ Lokacija gradova Korhaga i Knida nažalost nije poznata, ali bi se trebali smjestiti negdje na tom području. Hammond 1968: 16 bilj. 55. i Papazoglu 1986a: 447 pretpostavljaju da je dobar dio Dassaretije bio pod protektoratom već 220. g. pr. Kr. jer Demetrije napada rimski teritorij, dok Hammond napominje da u Filipovu vraćanju tih gradova od Skerdilaide ima neke naznake prethodnog vlasništva. No, za ovakvu pretpostavku nema dokaza. Jasno je da Skerdilaida napada makedonske gradove, što znači da se status tih gradova nije mijenjao od Drugoga ilirskog rata do kraja Prvoga makedonskog rata kad, sasvim jasno, postaju dijelom protektorata.

¹¹⁶ Manja je vjerojatnost da bi bila prepušteno cijelo područje koje su Partini nastanjivali uz rijeku *Genusus*.

(Karta 4. Protektorat nakon Drugog makedonskog rata)

6. TREĆI MAKEDONSKI I TREĆI ILIRSKI RAT

(172. – 167. g. pr. Kr.)

Prije svega, potrebno je napomenuti da bilo kakvo bavljenje Trećim makedonskim i Trećim ilirskim ratom zahtijeva detaljniju obradu. Razlog za to je što su ovi ratovi svojevrsna kulminacija prethodnog razdoblja. Njihovim uspješnim završetkom Makedonija i Ilirsko Kraljevstvo dolaze do svog kraja, te doživljavaju drastičnu reorganizaciju iz koje nastaje osnova protektorata za buduća vremena. O tome doista postoji puno podataka, bilo o tijeku rata ili proglasima po kraju operacija, zbog čega ih je jednostavno nemoguće ukratko spomenuti kao što je to slučaj s prethodnim ratovima. Uostalom, svi ti podatci povlače sa sobom nebrojene probleme. Neki, zbog svoje nebitnosti za temu protektorata ostaju budućim istraživačima, ali neki moraju biti riješeni u narednom tekstu. Tek nakon što se objasni kako je došlo do ovih ratova i promjena protektorata tijekom sukoba, moguće je dokučiti učinke Paulova i Anicijeva proglašenja 167. g. pr. Kr. i puno bitnije za kasnija razdoblja – okvire protektorata i provincije Makedonije nakon 146. g. pr. Kr.

6. 1. Okolnosti

Posljedice mirovnog ugovora po završetku Drugoga makedonskog rata bile su drastične ne samo za razvoj protektorata nego i za budućnost Makedonije. Vidljivo je to iz činjenice da je Makedonija izbačena iz vojnih i političkih zbivanja tadašnje Grčke, a poučen iskustvima iz prethodnih ratova, Rim je provodio izrazitu kontrolu aktivnosti Filipa V.¹¹⁷ Naizgled je nastupio period stabilnih odnosa. Makedonski kralj postao je rimski saveznik, a zajednice i gradovi unutar rimskog protektorata uživali su u gotovo dvadeset godina mira.¹¹⁸ No, nakon Filipove

¹¹⁷ Dovoljno o tome govori rimska naredba Filipu 185. g. pr. Kr., kojom se teritorijalni opseg Makedonije trebao smanjiti na granice antičke, stare Makedonije. Liv. 39.27–28. Usp. Polyb. 15.18–19; Walbank 1940: 231–235.

¹¹⁸ O periodu stabilnih odnosa dovoljno govori da je Makedonski kralj postao rimski saveznik u ratu protiv Sparte 195. g. pr. Kr., odbio udružiti se s Atalom III. i Etolcima protiv Rima u Etolskom ratu (191. – 189. g. pr. Kr.), kao

smrti, 179. g. pr. Kr., okolnosti su se znatno promijenile. Novi vladar Perzej, za razliku od svog oca, uvidio je da ih agresivna makedonska politika u Grčkoj vodi samo u poraze i sramotne mirovne ugovore pa je odlučio voditi kudikamo drugačiju politiku, ponajprije prema autonomnim grčkim polisima. Upravo je takva politika dovela do novog makedonskog rata, a posljedično i Trećega ilirskog rata.

Inicijativa za obnavljanjem prijateljstva s Rimom samo je dio te politike.¹¹⁹ Radilo se o svojevrsnom podilaženju Grcima i sustavnom obnavljanju odnosa s onim zajednicama koje su prethodno bile u dugogodišnjim ratovima s Filipom.¹²⁰ Nažalost po Rim, za to nije bilo boljeg trenutka. Mirovni ugovor Drugoga makedonskog rata uvelike je oštetiio tesalske gradove, Etolski rat ograničio je slobodu djelovanja Etolskoga saveza, dok je jedini pravi saveznik, Ahajska liga, pokazala inicijativu za sklapanje prijateljstva s Perzejem. Iako do toga nije došlo, iz straha od rimske reakcije, bilo je očito da se utjecaj Makedonije prilično povećao dolaskom Perzeja na vlast.¹²¹ Ipak, sve je to bilo donekle podnošljivo i rješivo efikasnom diplomacijom. Ono preko čega Rim nije mogao prijeći jest činjenica da je Perzej pružio alternativu grčkoj politici.¹²² Politika onih zajednica koje nisu htjele biti povezane s Rimom postala je usko vezana uz makedonsku, dok su postojeći saveznici u Perzeju vidjeli priliku, nezadovoljni uvjetima prijateljstva sa silom koja diktira i kontrolira svaki aspekt njihovog života.

Rat je bio neizbježan, ali unatoč svemu Rim je i dalje trebao direktan povod za njegovo pokretanje. U tu svrhu poslužili su izvještaji o događajima u Grčkoj i Makedoniji 172. g. pr. Kr., koje su Senatu podnijeli pergamski kralj Eumen i izvjesni Lucije Ramije. Eumen je stigao

i iskoristiti priliku za vraćanjem izgubljenih teritorija u trenutku kad je Rim bio zauzet s Keltiberskim ratom (181–179. g. pr. Kr.). Vidi Walbank 1940: 186–258; Gruen 1973a.

¹¹⁹ Polyb. 25.3. Zanimljiva interpretacija nepravednosti ugovora između Rima i Makedonije postoji u Liv. 42.41 kad Perzej, koji je obnovio savezništvo na početku vladavine, rimskom izaslaniku Marciju govori da, prema ugovoru, on ne može niti braniti svoju državu u slučaju da ga napadne neki od rimskih saveznika. Za načelnu razliku u opisivanju razdoblja prve polovice 2. st. pr. Kr. (do početka Trećega makedonskog rata) između Polibija i Livija vidi Taifacos 1982.

¹²⁰ Za detaljnu analizu vidi Derow 1989: 301–307.

¹²¹ Gruen 1984: 403–419. Slaba veza Etolskog saveza i Rima vidljiva je onog trenutka kad u Etoliji izbija građanski rat. Za pomoć se obraćaju Perzeju, a ne Rimu. Tu činjenicu dodatno naglašava Eumen u obraćanju Senatu. Liv. 42.12.7–8. Za Etolce i Rim vidi Polyb. 18.38–39; Oost 1954: 69–71; Derow 1979: 11–12. Analizu odnosa između Rima i grčkih zajednica nakon 188. g. pr. Kr. vidi u Eckstein 2009. Za odnos između Ahajske lige i Rima vidi Badian 1952b.

¹²² Derow 1989: 303 ff. Usp. Liv. 42.40; Čak i Polibije (25.3.4–8) pozitivno piše o Perzeju.

u Rim s jednim ciljem – nagovoriti Senat na odlučne akcije protiv Perzeja.¹²³ U poduljem govoru naveo je da je ubojstvo Demetrija, prorimski orijentiranog nasljednika makedonske krune, organizirao Filip samo da bi Perzej došao na vlast i pokrenuo rat protiv Rima.¹²⁴ Također, Perzej je, navodno, s vojskom prošao kroz Tesaliju i Doridu te su njegove snage brojale 30.000 pješaka i 5000 konjanika koje je mogao bez problema opskrbljivati deset godina.¹²⁵ S druge strane, Lucije Ramije,¹²⁶ poduzetnik na makedonskom dvoru, obavijestio je senatskog

¹²³ Liv. 42.11–13. Ovaj podatak iz Livija u popriličnoj je kontradikciji s Polibijem. Naime, Livije datira ovaj događaj u 172. g. pr. Kr., te napominje da Valerije Antije piše o Eumenovu bratu, Atalu, koji u Rimu govori protiv Perzeja. Unatoč tome, govori da djela većine povjesničara spominju da se Eumen osobno pojavio u Rimu, te odlučuje njima vjerovati (kao i App. *Mac.* 11.1). No, Polibije (24.5), kao i Diodor (29.22), spominju izaslanstvo Eumena u Rimu 181./180. g. pr. Kr., sačinjeno od Atala i njegove braće. Njihov je cilj bio pribaviti pomoć Rima u Eumenovu ratu protiv Farnaka. Očito je da se radi o dvama različitim izaslanstvima, te nema razloga ne vjerovati Liviju da se Eumen osobno pojavio pred Senatom 172. g. pr. Kr. Uostalom, Livije direktno spominje da je Eumen bio u Rimu na još jednom mjestu (42.40); Sage, Schlesinger 1938: 320 bilj. 1.

¹²⁴ Za ubojstvo Demetrija vidi Liv. 40.20–24. Za analizu situacije na makedonskom dvoru, svađu između Perzeja i Demetrija, te vrlo vjerojatnu krivicu Tita Kvinkcija Flaminina i njegove politike za Demetrijevo ubojstvo vidi Edson 1935.

¹²⁵ Liv. 42.12.8–9. Posebno je zanimljiv dio kad Eumen govori da je Perzej dao ubiti izvjesnog Artetaura, Ilira, koji je bio rimski saveznik. U 42.40 Livije govori da je rimski izaslanik Marcije na sastanku s Perzejem rekao da je primio ubojice Artetaura, prema Rimljanima najvjernijeg princa/kralja od svih Ilira. Apijan (*Mac.* 11.2) kaže – *Ἀρθέταυρον δ' ἐν Ἰλλυριοῖς δυνάστην*. Livijeva rečenica navela je Domić-Kunić 1993: 215 na pretpostavku da je Artetaur bio kralj Penesta. Osim što je bio rimski saveznik, Domić-Kunić donosi ovakav zaključak jer, kako kaže, rijeka *Artatus* je tekla blizu grada Oneja (Liv. 43.19.8–9), te da bi Artetaur mogao biti antroponim izveden iz hidronima, za što bi primjer bio *Tiberius–Tiberis*. Preuzima Zaninović 2015: 306 i bilj. 42. Teorija zvuči zanimljivo, ali manje vjerojatno. Nije nimalo neobično da se antroponim izvodi iz hidronima, ali problem se mora sagledati unutar granica grčkog jezika i onomastike. Ponajprije, iako se bez detaljne analize ne može tvrditi da je Livije uvijek dosljedan u transferiranju *θ* u *th* (ali isto tako i da nije dosljedan), pretpostavlja se da je prefiks Arta(s) od *Arthetaurus* (sufiks *–taurus*), na periferiji grčkog svijeta značilo „kralj“ i ne dovodi se u vezu s hidronimom *Artatus*. Vidi Mayer 1959: 13–14. Također, iako je teritorij Penesta u potpunosti nepoznat, pretpostavka je iz izvora da je bio oko Uskane (Kičevo), njihovog najvećeg grada, a ne Oneja koji se nalazi u Pološkoj dolini. Nema nikakvih dokaza da je Onej bio unutar penestinskog teritorija. Vidi Mirdita 2000; Hammond 2001: 227; Papazoglu 2007: karta između str. 10–11. Uostalom, primjer antroponima iz hidronima *Tiberius–Tiberis* je zbunjujuć, uzme li se u obzir da dan danas postoji dvojba o etruščanskom ili latinskom korijenu carevog imena, ali i rijeke. Ovom prilikom zahvaljujem prof. Čači, koji je dao nekoliko vrijednih zabilježbi o ovom problemu.

¹²⁶ Ramije je bio istaknuti građanin Brundizija čiji je posao bio organiziranje zabava za rimske zapovjednike i poslanike koji su iz grada odlazili na zaduženja. Zbog toga što je dobro obavljao svoj posao, dospio je na dobar

izaslanika Gaja Valerija o Perzejevu planu trovanja određenih Rimljana putem pisama koje je Ramije osobno trebao isporučiti. Valerije je odmah odveo Ramija u Rim, a ova saznanja, kako piše Livije, ubrzala su proglašenje Perzeja neprijateljem Rima. U skladu s tim, pripreme za rat su otpočele.¹²⁷

Zapovjedništvo u Trećemu makedonskom ratu dano je konzulima 171. g. pr. Kr., Publiju Liciniju Krasu i Gaju Kasiju Longinu, kao i svakom izabranom paru konzula narednih godina, sve do završetka rata, 168. g. pr. Kr. Ratne operacije, o kojima postoji mnogo podataka, pokazuju da je rimski cilj bio kroz Tesaliju prodrijeti u Makedoniju i nanijeti poraz Perzeju na njegovom teritoriju.¹²⁸ No, za određivanje okvira rimskog protektorata tijekom rata one nisu toliko bitne kao operacije koje su vodili razni rimski zapovjednici na njegovom pograničnom području. Njih je Rim slao na zaduženja ponajprije iz straha od potencijalnog udruživanja Ilirskoga Kraljevstva i Makedonije

Taj strah je itekako bio opravdan. Za razliku od prethodna dva makedonska rata, Rim je već tijekom priprema za rat morao voditi posebnu brigu o događajima na ilirskom dvoru. Razlog za to je što Ilirsko Kraljevstvo u isto vrijeme kad i Makedonija doživljava smjenu vlasti. Pleurat, dugogodišnji rimski saveznik u ratovima protiv Filipa V., umire 181. g. pr. Kr. i vlast prelazi u ruke njegova sina Gencija.¹²⁹ Iako nema podataka da je odnos s novim ilirskim vladarom u početku bio loš, u trenutku objave rata Perzeju, Rim se suočio s problemom Gencijeve neodlučnosti na čiju se stranu svrstati u nadolazećim sukobima. Zbog toga je 172. g. pr. Kr. na ilirski dvor upućen izaslanik Lucije Decimije.¹³⁰ Njegov zadatak bio je istražiti

glas i pozvan je na makedonski dvor. Liv. 42.17 i 42.40–41. Gaj Valerije je u Grčkoj istraživao koji su Perzejevi planovi u regiji. Liv. 42.6.5. Za onomastiku imena *Rammius* i zaključke o njegovom podrijetlu vidi Derks, Roymans 2009: 149–150.

¹²⁷ Liv. 42.18. Treba napomenuti da su već 175. g. pr. Kr. Dardanci dali pritužbe protiv Bastarna i Perzeja. Vidi Liv. 41.19.3–4. Također, 174. g. pr. Kr. do Senata je došla potencijalno opasna vijest o Perzejevu izaslanstvu u Kartagi i makedonskim pripremama za rat. Vidi Derow 1989: 304.

¹²⁸ Za tijek rata vidi Meloni 1953: 211 ff. Hammond, Walbank, 1988: 505–559. Za razne pokušaje da se rat obustavi vidi zasebnu studiju u Eckstein 1988.

¹²⁹ Gencije je na vlast došao najvjerojatnije do 181. g. pr. Kr. jer ga tada Lucije Duronije optužuje za gusarstvo. Liv. 40.42.1–5. May 1946: 53; usp. Šašel Kos 2005: 283.

¹³⁰ Liv. 42.37.1–2. Decimije je prethodno bio poslan u Grčku, zajedno s K. Marcijem, A. Atilijem, te Publijem i Servijem Lentulom da bi skupili savezničku vojsku. Uspjeli su dovesti 2000 vojnika na Kerkiru, od kuda Decimije nastavlja prema Ilirskom Kraljevstvu. Izaslanstvo u Grčku, kao i na ostala mjesta, indirektno se spominje u App. *Mac.* 11.4.

poštuje li Gencije prethodno sklopljeno prijateljstvo s Rimom i nagovoriti ga da odluka o sudjelovanju u ratu bude u korist Rima. Decimije se očito pozivao na dugogodišnje savezništvo s Pleuratom, ali čini se da Gencije općenito nije bio sklon prorimskoj politici.¹³¹ Livije piše da je Gencije, zajedno s ostalim ilirskim kraljevima, potkupio Decimija koji se u Rim vratio osramoćen.¹³²

Nadalje, iste je godine isejsko izaslanstvo u Rimu dodatno zabrinulo Senat. Isejci su se potužili da je Gencije opustošio njihov teritorij, da s Perzejem planira rat te da su njegovi izaslanici, u tom trenutku prisutni u Rimu, zapravo makedonski špijuni. Ilirski izaslanici izjavili su da ih je Gencije poslao kako bi opovrgnuli optužbe, međutim, kad su bili upitani zašto se nisu javili dežurnom magistratu, tako da njihova prisutnost i namjera bude poznata, nisu imali odgovor. Senat im je naredio da napuste Grad i odlučio da će poslati izaslanike kralju s porukom kako je rimski Narod svjestan nepravde koju je nanio njihovim saveznicima. Na to izaslanstvo poslani su Aulo Terencije Varon, Gaj Pletorije i Gaj Cicerej.¹³³

Ishod izaslanstva nije poznat, ali ostaje činjenica da je zbog vlastite neodlučnosti Gencije postao iznimno sumnjiv u Rimu. Kako Livije piše, činilo se da odluku o sudjelovanju u ratu neće donijeti nimalo razumno, već impulzivno,¹³⁴ a takva situacija mijenjala je cijeli koncept rata protiv Perzeja. U slučaju udruživanja Ilirskoga Kraljevstva i Makedonije, Rim bi prvi put od inicijalnog kontakta sa zajednicama na istočnojadranskoj obali morao voditi rat na dva fronta te bi u pitanju bila sigurnost rimskog protektorata koji je u velikoj mjeri bio zona između Gencijeva i Perzejeva teritorija. S obzirom na okolnosti, Rim je mogao napraviti samo

¹³¹ Wilkes 1969: 24; Domić-Kunić 1993: 217. Pleurat je bio iznimno vrijedan rimski saveznik od perioda Drugoga makedonskog rata. Vidi Liv. 27.30.13–14, 31.38.7–8, 33.34.10–11; Polyb. 18.47.12–13, 21.20.2–4. Još jedan nagovještaj u Zon. 9.15.

¹³² Liv. 42.45.8: *Decimius unus sine ullo effectu, captarum etiam pecuniarum ab regibus Illyriorum suspicione infamis, Romam redit.* Gencije se ne spominje imenom, ali nema razloga ne vjerovati da je Decimije primio mito i od njega, s obzirom na to da išao na audijenciju na ilirski dvor. Pritužbe na Gencija postojale su već i 181. g. Pretor Lucije Duronije je izjavio da Gencije drži zatočene rimske građane na Korkiri (vrlo vjerojatno Korčuli, a ne Krfu). Ovakav izvještaj je vrlo sumnjiv i nije sigurno treba li mu se vjerovati. Liv. 40.42. Džino 2010: 55 pogrešno piše da je Gencijevo kraljevstvo bilo do Epira. Greška se ponavlja u Džino, Domić-Kunić 2014: 88 iako se u oba rada citira Domić-Kunić 1993: 210–211 koja točno piše da je Gencijevo kraljevstvo bilo od Neretve do rijeke Mat (iznad Lisa).

¹³³ Liv. 42.26.7.

¹³⁴ Liv. 42.29.11.

jedno – intenzivno angažirati snage na pograničnom dijelu protektorata, tj. na onim mjestima koja su bila od iznimne strateške važnosti. Livije o tome piše na nekoliko mjesta unutar svoje 43. knjige, a aktivnosti zapovjednika predstavljene su kao mjere predostrožnosti u slučaju općeg rata protiv Rima. Na kraju se ispostavilo da je takva odluka itekako bila potrebna jer je 168. g. pr. Kr. Gencije ipak udružio svoje snage s Perzejevima te je počeo Treći ilirski rat.

6. 2. Gnej Sicinije

Iz istog Livijeva paragrafa, gdje se spominje Eumenovo i Ramijevo obraćanje Senatu te objava rata Perzeju, saznajemo o prvom zapovjedniku čija je aktivnost vezana uz prostor rimskog protektorata. Budući da su pripreme za rat protiv Perzeja otpočele (172. g. pr. Kr.), Senat je naredio pretoru Gneju Siciniju (*praetor peregrinus*) da što je brže moguće prebaci trupe iz Brundizija u Apoloniju, te ih tamo raspodijeli kao posade u priobalne gradove, gdje će se konzul uskoro iskrcati s vlastitom vojskom.¹³⁵ Izvještaj ovdje završava, a da je Sicinije uspješno prebacio vojsku, saznajemo na drugome mjestu kod Livija.¹³⁶ Kako govori, u trenutku kad su Perzejevi izaslanici bili u Rimu (171. g. pr. Kr.), Sicinije je već prebacio 5000 pješaka i 300 konjanika. Podigao je logor u Nimfeju, u blizini Apolonije, i poslao tribune sa 2000 vojnika da posjeli utvrde Dasareta i Ilira, zajednica koje su same tražile posade kako bi bile bolje zaštićene od svojih makedonskih susjeda.¹³⁷

Iako je ovo sve što se može saznati o Sicinijevu sudjelovanju u Trećemu makedonskom ratu,¹³⁸ podatak da je poslao posade u utvrde Dasareta i Ilira predstavlja prvu naznaku granice

¹³⁵ Liv. 42.18.1–4. Sicinije je 173. g. pr. Kr. izabran za pretora, dok na dužnost stupa 172. g. pr. Kr. O Siciniju postoji još mnogo podataka koji se tiču razdoblja prije nego je otišao u rat. Vidi Liv. 39.39.1–2, 39.45.1–7, 41.13.4–5, 42.10.6–8, 42.19.6–8, 42.22.5–8.

¹³⁶ Liv. 42.36.8–9. Usp. Dio 20 = Zon. 9.22.

¹³⁷ Istovremeno, čim je saznao za makedonsko izaslanstvo u Rimu, poslao je Spurija Karvilija da obavijesti Senat o Perzejevim aktivnostima. Karvilije je izjavio je da je Perhebeja zauzeta, kao i nekoliko Tesalskih gradova, te je izvjestio Senat o daljnjim Perzejevim postupcima. Liv. 42.36.4–5. Dodatna potvrda da je rimska vojska krenula preko Jadrana jest činjenica da Perzej pita rimske izaslanike zašto Rim postavlja posade u gradove. Liv. 42.40.

¹³⁸ Zadnja vijest o Siciniju smješta se u 171. g. pr. Kr., kad Livije piše da je konzul Publije Licinije Kras u Makedoniji trebao zapovijedati sa 16.000 pješaka, 800 konjanika, te 600 konjanika kojima je zapovijedao Sicinije. Liv. 42.31.3–4. Postoji mogućnost da je izvorno Sicinije prebacio puno veću silu jer se tijekom priprema za odlazak u Brundiziju okuplja veći broj vojnika i imenom II. legija. Liv. 42.27. Hammond, Walbank 1988: 506; kao i

rimskog protektorata. Radi se o području oko Liknidskog jezera (dan. Ohrid).¹³⁹ Postoji nekoliko strateških razloga zašto Sicinije upravo tamo šalje vojnike.

- Sicinije je vrlo dobro znao da onaj tko kontrolira ovo područje, kontrolira jedinu sigurnu kopnenu komunikaciju između Perzejeva i Gencijeva teritorija. Budući da se rimski protektorat protezao od područja oko Lisa na sjeveru, zatim duž doline rijeke *Μαθίς* (Mat) prema jugoistoku i teritoriju Partina te nadalje uz gornji tok rijeke *Genusus* do Liknidskog jezera, jedina moguća ruta komunikacije bila je preko sjevernog prolaza Liknidskog jezera. Kad su dva kralja počela pregovarati, upravo su kroz ovo područje makedonski izaslanici putovali do ilirskog dvora.¹⁴⁰ Stavljanjem posada na strateškim pozicijama Sicinije je osigurao područje i onemogućio bilo kakvu komunikaciju kraljeva.
- Budući da tijekom Trećega makedonskog rata većina rimske vojske operira uz liniju Apolonija – Epir – Tesalija – južna Makedonija, područje iznad Liknida je jedino područje iz kojeg je Perzej, iz zapadne Makedonije, mogao uspješno i s minimalnim poteškoćama prodrijeti u rimski protektorat. Dalje bi vrlo jednostavno mogao napredovati uz dolinu rijeke *Genusus*, sve do priobalnog dijela oko Dirahija i Apolonije, te ugroziti rimsku liniju povlačenja i snabdijevanja. U slučaju da se to dogodilo, Rim bi morao angažirati dodatne snage iz već postojećih u Tesaliji kako bi umanjio štetu. Tijekom prethodna dva makedonska rata Perzejev otac Filip kretao se kroz ovo područje vrlo često i više nego jednom prouzročio Rimljanima poteškoće.¹⁴¹ Osiguravanjem ovog područja Rim bi stvorio prvu liniju obrane koja bi u slučaju napada barem otežala neprijateljevo napredovanje, do dolaska značajnijih pojačanja.

Walbank 1979: 294 smatraju da je II. legija ostala u Italiji. To ne može biti točno jer se radi o potpuno različitim legijama. Vidi Liv. 42.31; Nissen 1863: 246 pretpostavlja da je Livije ove podatke dobio od Polibija. Vidi posebno Walbank 1941. Usp. Erdkamp 2006, 555 ff.

¹³⁹ Upravo će u narednim dijelovima biti govora o Apiju Klaudiju, koji je s vojskom stigao u Liknid, kod Dasareta. Za Liknid vidi Proeva 1990; id. 1996.

¹⁴⁰ Liv. 43.19.13–14; Polyb. 28.8.

¹⁴¹ Za smjerove napada Filipa V. u Prvome i Drugome ilirskom ratu vidi Errington 1989a: 81–107; id. 1989b: 244–274.

- Jednako kao i Rim, Perzej je htio izbjeći vođenje rata na dva fronta. Ako bi Rim kontrolirao spomenuto područje, rat na dva fronta bi se mogao nametnuti makedonskom kralju. Napredovanjem kroz Tesaliju u južnu Makedoniju, te preko prolaza iznad Liknidskog jezera (u smjeru Dibra – Popovec),¹⁴² Perzejeva pozicija bila bi ugrožena. Kralj je to itekako dobro znao te je 169. g. pr. Kr., kako Livije piše, bio zabrinut zbog toga što Iliri daju Rimljanima dobre pozicije.¹⁴³

Ove tri točke objašnjavaju zašto je oko Liknidskog jezera bila potrebna stalna prisutnost rimskih snaga, no bilo kakvo osiguravanje regije moglo se dogoditi tek nakon što je Rim vratio spomenuto područje unutar granica protektorata. Poznato je, naime, da su mirovnim ugovorom Drugoga makedonskog rata, 197. g. pr. Kr., Part i Liknid dani Pleuratu kao nagrada za vjernost u ratu. Time su od Kinoskefala pa nadalje sačinjavali dio teritorija Ilirskoga Kraljevstva, a ne protektorata. No, činjenica da Sicinije šalje posade upravo na liknidsko područje navodi na pretpostavku da su u narednim periodima Part i Liknid vraćeni Rimu. Moguće je da je to bila posljedica Pleuratove smrti 181. g. pr. Kr. i izdvajanja određenih zajednica iz okvira Ilirskog Kraljevstva.¹⁴⁴ U svakom slučaju, Sicinije šalje posade na područje koje je Rim, a ne kraljevi Ilira, odlučio zaštititi. Bilo da je tu odluku donio Senat, bilo da je ona rezultat Sicinijeve procjene na terenu, namjera i povijesni kontekst su jasni. Do dolaska izabranog konzula Sicinije je značajnim snagama trebao osigurati priobalni dio protektorata, dok je utvrđivanje njegova pograničnog dijela potencirano iznimnim oprezom. Tendencija je to koja će se nastaviti do početka Trećega ilirskog rata, što je sasvim opravdano budući da naredni Livijeji podatci govore o rimskim i makedonskim pokušajima da osvoje ili zadrže ovo strateški izrazito bitno područje.

¹⁴² Hammond, Walbank 1988: 523. promatraju ovaj pravac u kontekstu Perzejevih operacija u zimu na početku 169. g. pr. Kr.

¹⁴³ Liv. 43.18.3–4.

¹⁴⁴ Na sličan način kao što je poznato da se to dogodilo s Delmatima nakon Pleuratove smrti. Također, ne treba se zanemariti rimska arogancija – Rim je smatrao nužnim osigurati tu regiju, bez ičijeg dopuštenja. Za Partine kao saveznike u ratu vidi Liv. 43.21. i 23; Papazoglu 1965: 174–175 piše da je Pleuratovo kraljevstvo uključivalo i Peneste, te da je Gencijev teritorij išao sve do Liknida. No, to nikako ne odgovara dostupnim podacima iz izvora. Ta područja su bila pod Makedonijom i protektoratom, ovisno o razdoblju, o čemu će biti riječi u narednim dijelovima.

6. 3. Apije Klaudije Centon

Sicinijevo iskrcavanje na priobalnom dijelu rimskog protektorata predstavlja početak ratnih operacija Trećega makedonskog rata. No, unatoč njegovim aktivnostima, kao i iskrcavanju konzularne vojske na čelu s Publijem Licinijem Krasom (171. g. pr. Kr.), vođenje rata protiv Perzeja nikako nije išlo po planu. Sukobi 171./170. g. pr. Kr. demonstrirali su izrazitu sposobnost makedonskog kralja u strateškom pozicioniranju svojih trupa i zaustavljanju bilo kakvih rimskih pokušaja ulaska u Makedoniju. Većina rimske vojske bila je prilično neorganizirana i ograničila se na pljačkanje grčkih gradova. Licinije, kao i njegov nasljednik Aulo Hostilije Mancin (170. g. pr. Kr.) nisu napravili ništa kako bi disciplinirali svoju vojsku i preuzeli inicijativu u ratu.¹⁴⁵

U međuvremenu, situacija s Gencijem nije se mijenjala. Kad opisuje 170. g. pr. Kr., Livije opet spominje sumnju u ilirskog kralja. Rat je bio vođen jedino u Tesaliji, a unatoč postojanju posada na liknidskom području, Senat je smatrao da su dodatne mjere predostrožnosti bile potrebne. Sukladno vijestima o Gencijevoj neodlučnosti, Livije piše da je Senat odlučio poslati osam potpuno opremljenih brodova iz Brundizija na Isu, gdje je Gaj Furije bio zadužen za otok s dva isejska broda. Dvije tisuće vojnika stavljeno je na te brodove, a njih je skupio Marko Recije, pretor u onom dijelu Italije koji je nasuprot Iliriku. Istovremeno, konzul u Makedoniji, Aulo Hostilije Mancin, poslao je Apija Klaudija Centona u Ilirik sa 4000 vojnika da bi zaštitio pogranične narode. Nezadovoljan vojskom koja mu je dana, Klaudije je od saveznika zatražio dodatne snage. Uspio je sakupiti 8000 vojnika različitog podrijetla te je nakon prolaska cijele regije zauzeo poziciju u Liknidu kod Dasareta.¹⁴⁶

U slučaju slanja brodova na Isu namjera Senata je jasna. Furije je bio zadužen za Isu (*legatum Issam*) i nadzirao je, među ostalim, i događaje u Ilirskome Kraljevstvu. Da je Gencije odlučio pokrenuti rat protiv Rima, Furije bi bio jedan od prvih koji bi za to saznao, te bi otok služio (kao što je do tada služio) kao strateški odlično pozicionirana mornarička baza. No

¹⁴⁵ Perzej je čak porazio Licinija u konjaničkom okršaju kraj Kalicina. Liv. 42.58–60; Derow 1989: 308–316.

¹⁴⁶ Liv. 43.9.4–7. Recije je vjerojatno bio pretor u Apuliji. Ovo nije prvi podatak o Gaju Furiju. Iste godine kad se Lucije Duronije vratio iz Ilirika, dogodio se rat s Histrima. Tijekom rata imenovani su *duumviri navales* čiji je zadatak bio zaštititi obale Italije od potencijalnog napada. Lucije Kornelije je bio zadužen za italsku obalu do Tarenta, dok je Gaj Furije bio zadužen za obalu do Akvileje. Deset Furijevih brodova poslani su u obližnju luku na histarskom teritoriju, zajedno s transportnim brodovima i velikom količinom zaliha. Liv. 41.1.2–3.

podatak o osam brodova mogao bi biti pogrešan, a pravi broj izgubljen u prijepisima Livijeve djela. Weissenbornova alteracija teksta u *decem et octo*, kao i Thielova u *duodecim* sugeriraju drugačije.¹⁴⁷ Novija izdanja Livija sadrže i komentar da osam brodova nije dovoljno za prijevoz 2000 vojnika.¹⁴⁸ Načelno je pretpostavka o većem broju brodova opravdana, međutim, problem i dalje postoji jer nema podataka o kakvim se brodovima radilo. Bilo bi iznimno teško staviti 2000 vojnika na osam ratnih brodova, osobito zato što su bili potpuno opremljeni,¹⁴⁹ no za ovakvu vrstu zadatka Rim je mogao iskoristiti transportne brodove ili čak prenamijenjene trgovačke brodove, što nije neuobičajeno u ratnim okolnostima. Nažalost, trenutno nije moguće dati konačno rješenje. Ostaje jedino činjenica da je Isa bila pod rimskom zaštitom te da je Senat odlučio poslati pojačanje Furiju u slučaju da Gencije povede rat protiv Rima.

Kad je riječ o zaduženju Apija Klaudija, ono se nastavlja na prethodne Sicinijeve aktivnosti oko Liknida.¹⁵⁰ Livije opširno piše da je Klaudije, nedugo nakon dolaska u Liknid, napao Uskanu, najveći grad Penesta.¹⁵¹ U to vrijeme Uskana je bila unutar Perzejeva teritorija i imala je makedonsku posadu (manji odred kretskih vojnika). Razlog za napad bile su informacije koje je Klaudije dobio iz samoga grada. Navodno su stanovnici Uskane bili spremni izdati Makedonce pod uvjetom da im Klaudije pomogne u tom naumu. U skladu s time, Klaudije je organizirao napad tijekom noći, ali iznenadni juriš iz grada kompletno je razbio njegovu vojsku. Tijekom povlačenja izgubio je više vojnika nego u samom napadu, te se vratio u Liknid sa samo 2000 vojnika.¹⁵²

¹⁴⁷ Weissenborn 1866: 170; Thiel 1947: 377. U Thielu postoji i alteracija teksta *insulae praeerat-duo milia* u *praeerant miserunt duo milia*.

¹⁴⁸ Sage, Schlesinger 1938: 34.

¹⁴⁹ ...*octo navis ornatas*.

¹⁵⁰ Apije Klaudije Centon bio je prilično poznata ličnost u Rimu. Postoji nekoliko podataka o njegovim aktivnostima prije zaduženja u Iliriku. Vidi Liv. 40.59.6–7, 41.26, 41.28.1–7, 42.25.1–2; *Fasti Triumph.* (*Fasti Capit.*) u Degrassi 1954a: 104: [174/3] – *Ap. Claudius C. f. Ap. n. Centho, pro [-], ovatio* (Keltiberija u Hispaniji) [*k.Mart*]; Launey 1949: 269 netočno spominje da je Klaudije bio konzul u Iliriji.

¹⁵¹ Kičevo. Vidi Proeva, Branković 2002 i prateću literaturu; Proeva 2014; Hammond 1966; id. 1972: 43 ff.

¹⁵² Liv. 43.10. Livije donosi detaljan opis bitke. Hammond, Walbank 1988: 522 prenose krive podatke jer spominju da je Klaudije napao grad sa 12.000 vojnika, te da se nakon poraza vratio u Liknid sa 3000 ranjenika, što ne može biti točno. Livije jasno piše da je Klaudije u Liknidu imao 8000 vojnika i da se povukao u Liknid sa 2000 ranjenika. U narednim dijelovima Livijeve teksta postoji podatak da je izvjesni Lucije Celije pokušao napasti Uskanu (43.21.1–4). Izvještaj je vrlo sličan Klaudijevevu napadu zbog čega u historiografiji postoje različita mišljenja radi li se ovdje o Livijevoj grešci ili dvama različitim događajima. Oni koji vjeruju da je greška su Kromayer 1907:

Vijest o Klaudijevu porazu Senatu je donio vojni tribun Sekst Digit. Zbog ovih uznemirujućih podataka, a općenito i zbog nezadovoljstva vođenjem rata protiv Perzeja, izaslanici Marko Fulvije Flak i Marko Kaninije Rebil poslani su istražiti u kakvom je stanju konzulova vojska u Tesaliji i saznati što se točno dogodilo kod Uskane.¹⁵³ Krajem veljače izaslanici su se vratili u Rim, a sadržaj izvještaja samo je djelomice poznat. Navodno, Senat nije bio zadovoljan izaslanicima zbog njihove izjave da je u napadu poginulo vrlo malo italskih vojnika te da su to uglavnom bili saveznici. Senat je smatrao da takva izjava, istinita ili ne, pokušava umanjiti sramotu Klaudijeva poraza.

Nije poznato što se dalje dogodilo s Klaudijem oko Liknida. Očito je pričekao kraj zime i početak ratne sezone 169. g. pr. Kr., jer znamo da je tada napao Fanotu u Epiru. Razlog napada bilo je Klaudijevo mišljenje da će potencijalnim uspjehom u zauzimanju grada „izbrisati“ sramotu svog poraza u Iliriku. Iako je i taj napad završio porazom,¹⁵⁴ Klaudijeve aktivnosti svjedoče da se granica rimskog protektorata protezala između Liknida i Uskane; kroz područje koje je Rim od samog početka rata pokušao zaštititi slanjem posada u utvrde Dasareta i Ilira. No, čini se da je Rim pod svojom kontrolom imao puno veći teritorij nego što se isprva može zaključiti. Dokaz su naredni Livijevi podatci o Perzejevu odgovoru na Klaudijeve aktivnosti u regiji, točnije protunapadu koji se dogodio u zimu, početkom 169. g. pr. Kr.

6. 4. Perzejevo osvajanje

Livije donosi vrlo opsežan izvještaj o tom protunapadu.¹⁵⁵ Na početku zime Perzej se nije usudio napustiti Makedoniju iz straha da bi Rimljani mogli prodrijeti u njegovo kraljevstvo,

261; De Sanctis 1917: 296; Broughton 1951: 422; Scullard 1951: 201; Meloni 1953: 279–280. Oni koji, pak, vjeruju da se radi o dvama događajima su Niese 1903: 142, 144; Pais 1931: 282; Vulić 1934b: 223; Hammond 1972: 45 bilj. 1. Vidi komparativne podatke u Liv. 44.1; Polyb. 28.13; Meloni 1953: 274 bilj 1 čak naziva Celija nasljednikom Sicinija, što ipak ne može biti točno. Ako je itko bio Sicinijev nasljednik, onda je to bio Apije Klaudije.

¹⁵³ Liv. 43.11.1–2. Donesena je i odluka da će problem u Makedoniji pokušati riješiti novi konzuli Kvint Marcije Filip i Gnej Servilije Cepije.

¹⁵⁴ Liv. 43.21.1–4. Klaudije je imao kontingent Haonaca i Tesproćana koji su zajedno s njegovom vojskom činili silu od 6000 vojnika. Ipak, Klen, Perzejev zapovjednik u gradu je odbio njegov napad, te se Klaudije vratio u Ilirik prije nego što je zima počela, prilikom čega je rasporedio svoje vojnike u zimovnike među savezničke Partine. Vidi Meloni 1953: 283; Oost 1954: 79-80; Hammond 1967: 630–631.

¹⁵⁵ Liv. 43.18–20.

ali kad je snijeg blokirao planinske prolaze iz smjera Tesalije, odlučio je uništiti volju svojih susjeda tako da mu u proljeće, kad se ratne operacije s Rimom nastave, ne predstavljaju potencijalnu opasnost. Postojalo je samo jedno područje koje je Perzej htio napasti – ono koje omogućava pristup Makedoniji iz Ilirika i gdje su Iliri davali Rimljanima dobre pozicije. Ipak, to nije bio jedini razlog. Perzej je također mislio da će, ako pokori najbliže Ilire, time vjerojatno će potaknuti Gencija na savezništvo s Makedonijom. Prema tome, Perzej je krenuo sa 12.000 vojnika i 500 konjanika i uskoro došao do Stubere.¹⁵⁶ Iz grada je uzeo namirnice za nekoliko dana, kao i opsadnu opremu, te unutar četiri dana podigao logor ispred Uskane, gdje se nalazila rimska posada. Perzej je odmah stavio grad pod opsadu. Iako su Rimljani izdržali nekoliko napada, a zima na otvorenome Makedoncima prouzročila poteškoće, uskoro su Gaj Karvilije iz Spoleta i Gaj Afranije otpočeli pregovore s Perzejem. Uvjeti predaje bili su: stanovnici i rimska posada će dobiti svoju slobodu, a grad će pripasti Makedoniji. Naravno, Perzej nije ispunio obećanje i odmah je nakon rimske predaje porobio sve u gradu. Većina zarobljenika odvedena je u Stuberu, gdje su Iliri prodani, 4000 rimskih vojnika su kao taoci razmješteni u razne gradove, a njihovi su zapovjednici pošteđeni. Nadalje, Perzej je pod svoju kontrolu stavio dva vrlo bitna grada, Draudakij i Onej, a posredovanjem pošteđenih rimskih zapovjednika iz Uskane prihvaćena je predaja 11 *oppida* gdje se nalazilo 1500 rimskih vojnika. Nakon završetka operacija kralj je poslao ilirskog Pleurata i makedonskog Adeja na Gencijev dvor kod Labeata. Njihov zadatak bio je nagovoriti ilirskog kralja na rat protiv Rima. Trebali su spomenuti Perzejeve uspješne operacije u ljeto i zimu protiv Rimljana i Dardanaca, kao i nedavne zimske operacije u Iliriku. Naposljetku, Perzej se vratio u regiju, pojačao posade u Uskani i ostalim gradovima koje je osvojio te se povukao u Makedoniju.¹⁵⁷

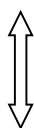
Ovaj Perzejev napad dogodio se u zimu na početku 169. g. pr. Kr. Razlog za njegovo pokretanje bio je, kako Livije piše, Perzejeva zabrinutost što je Rim držao strateški bitne pozicije odakle se mogla napasti Makedonija. Ovdje je potrebno naglasiti o kojim se točno pozicijama radilo. U prvom redu, o Uskani za koju očito postoji problem. Iz izvještaja o Klaudijevu porazu kod Uskane sasvim je jasno da je grad bio unutar Perzejeva kraljevstva i imao makedonsku posadu, međutim, samo nekoliko mjeseci poslije makedonski kralj napada

¹⁵⁶ Natpis pronađen u Čepigovu identificirao ga je kao rimsku Stuberu. Meloni 1953: 275; Papazoglu 1953; Saria 1961: 1075; Hammond 1972: 67–68; Kalpakovska 1999. No, makedonska Stubera bi se trebala identificirati kao Bučinsko Kalë na desnoj obali Cerne i u blizini prolaza kroz koji Cerna ulazi u dolinu. Vidi Hammond 1972: 68.

¹⁵⁷ Usp. Hammond 1967: 629–630; Wilkes 2001: 186–187.

Uskanu koja ima rimsku posadu. Unatoč tome što u izvorima ne postoji nijedan podatak o rimskim uspjesima u regiji, podatak da je Uskana u jednom trenutku imala makedonsku, a u drugom rimsku posadu upućuje na to da je Rim doista uspio osvojiti grad i priključiti ga protektoratu.¹⁵⁸ Kada i kako se to dogodilo može se pretpostaviti na temelju vremenskog okvira koji razdvaja podatke o Klaudijevu porazu i Perzejevu napadu:

1. Zima na kraju 170. g. – Klaudijev poraz, Uskana je makedonska.

- Rim osvaja Uskanu?

2. Zima na početku 169. g. – Perzejev napad, Uskana je rimska.

Iz priloženoga je očito da se rimsko osvajanje Uskane mora datirati u zimu nakon Klaudijeva poraza. Moguća su dva scenarija osvajanja. Prvi bi podrazumijevao da je Klaudije, nakon povlačenja u Liknid, uspio reorganizirati svoju vojsku, zatražiti od saveznika dodatne vojnike i ponovnim napadom osvojiti grad. Budući da je zima već počela, smjestio je jaku posadu unutar njegovih zidina i povukao se u zimovnik u Liknidu. Drugi scenarij ne uključuje Klaudijeve naknadne ratne operacije, nego pretpostavlja da su stanovnici Uskane stvarno imali namjeru svrstati se na rimsku stranu, izbacili makedonsku posadu iz grada i ponovo pozvali Klaudija. Pri tome bi rimski zapovjednik smjestio posadu u grad i povukao se prema Liknidu gdje je pričekao kraj zime. Koji god scenarij bio točan, nema dvojbe da je Uskana priključena protektoratu, a upravo bi takav razvoj događaja natjerao Perzeja, vrlo vjerojatno zabrinutog vijestima o gubitku grada, da pokrene protunapad radi vraćanja Uskane pod okrilje Makedonije i osiguravanja zapadne granice svog kraljevstva.

Nadalje, naspram Uskane, podatak da je Perzej osvojio Draudakij, Onej i primio predaju 11 *oppida*, gdje se nalazilo 1500 rimskih vojnika, upućuje na to što je još bilo priključeno protektoratu. Draudakij i Onej su gradovi čija je lokacija poznata; radi se o današnjem Gostivaru, na samom ulazu u Pološku dolinu, odnosno Tetovu, smještenom uz same padine

¹⁵⁸ Dodatna naznaka rimskog osvajanja Uskane dolazi iz Livijeva izvještaja o Celijevu napadu na grad, gdje jasno stoji da je Celije pokušao povratiti grad od Makedonaca (*Uscanam retinere*), ali u tom naumu nije uspio. Usp. Liv. 43.21.1.

Šar-planine.¹⁵⁹ Nažalost, nije poznato gdje se nalazilo 11 *oppida*. Uzme li se u obzir tijek Perzejevih operacija te da je njihovu predaju primio tijekom napada na Draudakij i Onej, ove utvrde su se sigurno nalazile sjeverno od Uskane, moguće duž Pološke doline kao svojevrsna linija obrane uz operativne pravce ili neposredno prije Draudakija, čime bi predstavljale sustav fortifikacija koje štite sam ulazak u Pološku dolinu. Kako nisu bile značajne utvrde poput Draudakija i Oneja, buduća istraživanja teško će odgonetnuti njihovu poziciju. Ostaje samo podatak da je Rim smatrao nužnim u ove utvrde postaviti 1500 rimskih vojnika.¹⁶⁰

Prema tome, rimski protektorat u regiji uključivao je puno šire područje od početnog mišljenja da se radilo samo o okruženju Liknida. Kontroliranjem strateški izrazito bitnih pozicija, poput Uskane, Draudakija i Oneja, Rim je blokirao pristup protektoratu, u svojim rukama imao operativne pravce prema zapadnoj Makedoniji i kopnenu komunikaciju između Perzejeva i Gencijeva teritorija. To je postignuto Sicinijevim osiguravanjem regije 172. g. pr. Kr., dok je Klaudijevo zaduženje potencirano dodatnim vijestima o Gencijevim aktivnostima i opasnostima koje je uzrokovala njegova neodlučnost na čiju se stranu svrstati u ratu.

¹⁵⁹ U znanosti je postojalo nekoliko mišljenja gdje smjestiti ove gradove. Livijev opis Oneja sugerira da je grad bio zaštićen, s jedne strane, rijekom *Artatus*, a s druge visokom i neprelaznom planinom. Usp. Liv. 43.18.8–9. Takav opis je naveo mnoge autore na pretpostavku da se doista radi o Tetovu. Vidi Vulić 1934b: 28, 39; Mack 1951: 177; Mirdita 1975: 208–209. Slažem se s ovim autorima jer pozicija Tetova u potpunosti odgovara Livijevu opisu kao i smjeru Perzejeva napada. Također, rijeka *Artatus* mora biti Vardar (isto mišljenje kao Vulić 1934b: 39), moguće čak njegov odvojak – Pena, koja izvire na Šar planini, teče kroz Tetovo i ulijeva se u Vardar. No, postoji nekoliko drugačijih mišljenja o identifikaciji rijeke *Artatus* koja su pogrešna. Tomaschek 1895: 1308 misli da se radi o Radiki, Kiepert 1896: tab. 17 – Mat, a Tomovski 1962: 342 – Sateska. Nadalje, Vulić 1934b: 28 je predložio identifikaciju Draudakija kao Gostivar. Mayer 1957: 128; id. 1959: 39 zaključuje da ime dolazi od korijena *derv-* što bi značilo drvo ili šuma. Vidi Krahe 1929: 23, 72, 87. (*Drau-dac-um*). Mirdita 1975: 211 je čak predložio Gradec pokraj Gostivara kao Draudakij, što je vrlo moguće. Postoje i drugačija mišljenja o položaju Oneja i Draudakija, ali se temelje na pretpostavci da su ovi gradovi pripadali teritoriju Penesta, što ne može biti odlučujući argument. Tomovski 1962 je zaključio da se Onej treba tražiti samo nekoliko kilometara od Uskane, u dolini Ohrida, ali to ne može biti točno jer je njegova identifikacija Uskane posve pogrešna. Papazoglu 1957: 66 navodi Vulićev argument da je Onej Tetovo, međutim, na stranici br. 218 zastupa zastarjelo mišljenje da bi se pozicija Oneja i Draudakija trebala tražiti zapadno od Uskane, oko Galičnika i Dibra (kao i Frashëri 1975; Kaca 1981; Zaninović 2015: 308), dok u 2007: 191 ne daje mišljenje već citira opet Vulića. Očito je da Papazoglu nije do kraja razradila teoriju, te je jednako pogrešna kao i ona od Sadiku 1971: 251 koji predlaže Dibar kao Onej, te da je Draudakij zapravo Grazhdan u srednjem toku Crnog Drina.

¹⁶⁰ Postoji još jedan podatak o izvjesnom rimskom zapovjedniku koji je napao bogate gradove Keremiju i Karn 170. g. pr. Kr. No podatak je van svakog konteksta, dok gradovi nisu locirani. Liv. 43.1.1–3; Derow 1989: 308.

No, lančanom kapitulacijom rimskih posada tijekom Perzejeva napada, cijela je regija bila izdvojena iz protektorata sve do završetka Trećega makedonskog rata.¹⁶¹ Rimski zapovjednik u Liknidu ostavljen je bez pojačanja i bez mogućnosti da adekvatno odgovori na Perzejev napad i povрати regiju. Saznajemo da je Klaudije krajem 169. g. pr. Kr. izjavio da bez pojačanja ne može ništa učiniti kako bi ugrozio Perzejevu poziciju, te je zbog toga zahtijevao novu vojsku ili izvlačenje postojeće na sigurnije prostore.¹⁶² Pozicija Rima nije bila nimalo zavidna: protektorat je bio ugrožen, Klaudije zahtijeva pomoć, Gencije i Perzej napokon su započeli pregovore o zajedničkom ratu protiv Rima, dok je glavnina rimske vojske u Tesaliji, pod konzulom Kvintom Marcijem Filipom, bila odsječena i bez nade u spas.¹⁶³

6. 5. Porazi Perzeja i Gencija

Iako su krajem 169. g. pr. Kr. na vidjelo izašle sve poteškoće vođenja rata s Perzejem, prekretnica u svim tim događajima bio je izbor Lucija Emilija Paula za konzula 168. g. pr. Kr. Upravo je Emilije Paulo putem svojih izaslanika saznao u kakvom se stanju nalazio Klaudije u Liknidu i Marcije Filip u Makedoniji, što je prisililo Senat na odlučne mjere. Jedna od njih je, naravno, bila odluka da Paulo odmah krene u Makedoniju, dok se druga odnosila na protektorat – budući da je Apije Klaudije bio u teškoj poziciji, Senat je odlučio razriješiti ga dužnosti vrhovnog zapovjednika u Liknidu, te kao njegovog zamjenika poslati, u našoj historiografiji puno poznatijeg, pretora Lucija Anicija Gala.¹⁶⁴

U međuvremenu, dogodilo se ono čega se Rim pribojavao od samog početka Trećega makedonskog rata – Gencije je odlučio udružiti svoje snage s Perzejevim i napasti Rim. Kao posljedica Perzejeve zabrinutosti kad je saznao za rimsku odluku o slanju Paula u Makedoniju s novom vojskom, makedonski kralj smatrao je da više ne može odgađati pregovore s Gencijem¹⁶⁵ te ga je prijevarom uspio natjerati da otvoreno pokaže neprijateljstvo prema

¹⁶¹ Postoji podatak da je Perzej u jednom trenutku čak regrutirao vojsku Penesta te ju poslao čuvati Kasandreju. Liv. 44.11.7.

¹⁶² Liv. 44.20.5.

¹⁶³ Liv. 44.20.2–5.

¹⁶⁴ Liv. 44.21.4–5.

¹⁶⁵ Liv. 44.23. Pregovori su počeli odmah nakon što je Perzej osvojio regiju iznad Liknida. Usp. Liv. 43.20. gotovo identičan izvještaj o pregovorima između Perzeja i Gencija postoji u Polyb. 28.8; Plut. *Aem.* 13; Papazoglu 2007: 129–130.

Rimu.¹⁶⁶ Gencije je u zatvor bacio Marka Perpenu i Lucija Petilija, dva rimska izaslanika koji su se u tom trenutku nalazili na ilirskom dvoru, čime je službeno otpočeo Treći ilirski rat.

Činjenica da Anicijeva inicijalna zapovijed nije bila voditi rat s Gencijem, nego zamijeniti Klaudija i poboljšati situaciju u kojoj su se nalazile rimske snage u Liknidu, upućuje na to da se Gencijeva objava rata morala dogoditi nakon senatske odluke o novim zapovjednicima u Makedoniji i Iliriku. U suprotnome, bilo bi jasno naznačeno da Paulo ide u rat s Perzejem, a Anicije s Gencijem. No, nepravdom učinjenom nad rimskim izaslanicima počeo je rat za koji je mogao biti zadužen jedino vrhovni zapovjednik u protektoratu. Iako je senatskom odlukom Anicije imao tu čast, sve do iskrcavanja u protektoratu i obavljanja primopredaje dužnosti on je bio samo *designatus* na poziciju koju drži Klaudije. To bi objasnilo Livijev podatak da u trenutku kad Gencije okuplja 15.000 vojnika u Lisu i napada rimskog saveznika Basaniju, Klaudije napušta Liknid i kreće uz dolinu rijeke *Genusus* obračunati se s ilirskim kraljem. Zapravo, Anicije još nije stigao u protektorat, te je za njegovu obranu bio zadužen Klaudije kao još uvijek vrhovni zapovjednik protektorata. Možda bi i uspio poraziti ilirskog kralja i napokon zaslužiti vojnu slavu da upravo tada Anicije nije stigao u Apoloniju i zapovijedio Klaudiju da zaustavi napredovanje i pričeka njegov dolazak.¹⁶⁷

Ono što je pak prilično dobro poznato je tijekom daljnjih operacija Trećega ilirskog rata. Nakon dolaska u Apoloniju i zaustavljanja Klaudijeva napredovanja, Anicije je krenuo spasiti Basaniju, ali upravo tada dobiva vijest da 60 Gencijevih brodova pustoše teritorij Dirahija i

¹⁶⁶ Liv. 44.27.8–12. Perzej je Genciju originalno obećao 300 talenata. No, dao mu je samo deset i ostatak obećao isporučiti nakon što Rimu objavi rat. Naravno, nakon što je Gencije izrazio neprijateljstvo prema Rimu, Perzej je smatrao da je uspio u svojem naumu i ostatak talenata nije isporučio.

¹⁶⁷ Liv. 44.30.10–15. Klaudije je skupio dodatne savezničke vojnike od Bulina i građana Apolonije i Dirahija. Tek tada Livije napominje da je Anicije postao zadužen za rat protiv Gencija. Liv. 44.30.2. U znanosti postoje pretpostavke da su Perpene bili klijenti Klaudijevaca, te da je prvi poznati upravo ovaj, izaslanik na ilirskom dvoru. Slijedom takvog razmišljanja se onda kao njegov patron daje ime našeg Apija Klaudija Centona. Vidi Münzer 1920: 66–68; Rawson 1977: 341. U Val. Max. 3.4.5 postoji naznaka da Perpene možda nisu bili rimski građani. Također, kada Dion Kasije piše o Neronovim igrama u čast Agripine, opisuje razne narode koji su pokazali na svoje pretke i osvajače, pa i patrone. Tako su Afrikanci pokazali na Kornelija, Sicilijanci na Klaudija (Marcela?), Grci na Mumija, a Epirci na izvjesnog Apija (*Ἡπειρώται* “ἴδετε τὸν Ἀπίον”). Izjava je posve retorične naravi, ali pokrenula je raspravu o tome je li Apije Klaudije Centon mogao postati patron određenih Epiraca, te ušao u njihovu tradiciju dovoljno jako da ga se spomene gotovo dva stoljeća poslije. Dio 61.17.5. Vidi Rawson 1973: 228. Usp. Albertini 1904: 247 ff. je također sugerirao da je Klodijanu u Iliriji, na *Via Egnatia*, moguće osnovao Apije Klaudije Centon, međutim, takvoj pretpostavci treba pristupiti s velikim oprezom.

Apolonije.¹⁶⁸ Iako je Livijev izvještaj fragmentaran, iz dostupnih podataka je jasno da su se brodovi predali te da je Anicije krenuo direktno na Skodru, gdje se nalazio Gencije. Opsada Skodre završila je pregovorima između ilirskog kralja i Anicija, tijekom kojih je Gencije u suzama naglasio svoju glupost zbog pokretanja rata protiv Rima; pokajanje koje nimalo nije dirnulo staloženog Rimljanina. Gencije je zarobljen, Skodra zauzeta, a rimski izaslanici Petilije i Perpena su oslobođeni. Perpena je poslan u Meteon, gdje je zarobio članove Gencijeve obitelji, dok je istovremeno Anicije poslao vijest u Rim da je rat završen, ilirski kralj zarobljen, a Ilirik stavljen *in ditione populi Romani*.¹⁶⁹

Rješavanjem situacije s Gencijem, Rim se mogao posve okrenuti završetku rata protiv Perzeja. Ovdje nije toliko bitno objasniti sve detalje kako se to dogodilo. Livije donosi opsežan izvještaj o ratnim operacijama i raznim pregovorima između Paula i Perzeja, koji su kulminirali finalnom bitkom kod Pidne 168. g. pr. Kr. i završetkom Trećeg makedonskog rata.¹⁷⁰ Perzej je toliko teško poražen da je Livije imao potrebu naglasiti kako Rim ni u jednoj drugoj bitci nije pobio toliko Makedonaca. Život je izgubilo 20.000 Perzejevih vojnika, a 11.000 ih je zarobljeno.¹⁷¹ Paulova pobjeda bila je potpuna i toliko iščekivana u Rimu da čim je vijest o njoj došla do rimskih ušiju nastupilo je slavlje, sve svete zgrade otvorile su svoja vrata, a velika

¹⁶⁸ Liv. 44.30.14–15. Dodatna potvrda predaje brodova dolazi iz Apijana. App. *Ill.* 9.

¹⁶⁹ Liv. 44.30–32, 45.3.1–2, usp. 45.35. Livije znakovito završava izvještaj o ratu. Piše da je ovaj rat bio specifičan jer je vijest o uspješnom završetku u Rim došla prije vijesti o njegovom početku. Vidi još App. *Ill.* 9; Zon. 9.24; Plut. *Aem.* 13.3; Eutrop. 4.6 s pogreškom da je *Gaj* Anicije porazio Gencija; Fest. *Brev.* 7.5; Flor. 1.29; Diod. 31.8.4; Aten. 14. p. 615, 4. Anicije je po povratku u Rim proslavio trijumf nad Gencijem i Ilirikom. Vidi Liv. 45.43; Degrassi 1947: 339: *L. Anicius Gallus pro(praetore) de rege Gentio et Hilur(is) Quirin(alibus)*; Eutrop. 4.8; Vell. Pat. 1.9.5; Polyb. 30.22. (preko Aten. 14. str. 615.) donosi izvještaj o trijumfu u kojem se Anicije navodno ponašao vrlo neprimjereno. Anicije je 160. g. pr. Kr. postao konzul. Degrassi 1954a: 66. [160] *L. Anicius L. f. L. n. Gallus, M. Cornelius C. f. C. n. Cethegus*. Usp. Cic. *Brut.* 287. Vidi Deny 2000 za analizu kronologije 168./167. g. pr. Kr. (posebno tablica na str. 436), gdje se razrađuje Livijevo pogrešno tumačenje kronologije događaja iz Polibija, ponajprije zbog izjednačavanja analističkog pristupa i mjerenja vremena po olimpijadama. Zaključak je da se Gencijev poraz dogodio otprilike u isto vrijeme kad i Perzejev. Pri tome zaključuje da je bitka kod Pidne bila 22. lipnja 168. g. pr. Kr. Usp. Beloch 1918: 412 ff.; Oost 1953: 217 ff. Općenito o trijumfu i pretorima u rano 2. st. pr. Kr. vidi Richardson 1975: 50 ff.

¹⁷⁰ Liv. 44.32–44.

¹⁷¹ Liv. 44.42.7. Poslije će Paulo u privatnom razgovoru sa zarobljenim i uplakanim Perzejem znakovito reći *...si iuvenis regnum accepisset, minus equidem mirarer ignorasse te, quam gravis aut amicus aut inimicus esset populus Romanus*. Liv. 45.8.3.

većina građana priložila svoje zahvale bogovima.¹⁷² Godina je uskoro završavala, te je Senat odlučio da Emilije Paulo i Lucije Anicije ostanu u svojim provincijama sve dok, prema savjetu senatskih legata, u njima ne uredi prilike.¹⁷³ U ovom trenutku dobivamo izrazito bitne podatke o uređenju Makedonije i Ilirika, a koji se itekako odnose na budućnost protektorata.¹⁷⁴

6. 6. Širenje protektorata – uređenje Makedonije i Ilirika

Uređenje Makedonije i Ilirika moralo je biti drugačije od monarhijskog (...*et in statum alium ex regno formandas composuissent*), te je Senat je donio sljedeće odluke. Osim što je deset legata imenovano za Makedoniju, te pet za Ilirik, načelno je izglasano da Makedonci i Iliri trebaju dobiti slobodu tako da bude jasno kako je njihova sloboda sigurana pod zaštitom Rima. Makedonija je trebala biti podijeljena na četiri dijela i odlučeno je da će rimskom Narodu Makedonci plaćati upola manje poreza koji su dotad davali svojim kraljevima, a slične su odluke donesene i za Ilirik.¹⁷⁵ Proglasi koji su uslijedili izrazito su bitni za određivanje protektorata. Direktno ili indirektno saznaje se što je izuzeto, a što nadodano rimskoj kontroli po uspješnom završetku operacija.

Što se tiče Makedonije, Emilije Paulo je u Amfipolu okupio vodeće ljude iz svakog grada i proglasio granice četiriju makedonskih regija.¹⁷⁶

¹⁷² Liv 45.1–2. Paulo je dao staviti statuu u Delfe čime je komemorirao pobjedu kod Pidne. *L. Aimilius L. f. imperator de rege Perse Macedonibusque cepet. SIG 652a.* Hammond, Walbank 1988: 563. Bitka kod Pidne ovjekovječena je još jednim natpisom. Vidi Meritt 1936: 429–430.

¹⁷³ Liv. 45.16.2.

¹⁷⁴ Za daljnje Paulove aktivnosti, osobito u Epiru, vidi Oost 1954: 83–88; Hammond 1967: 633 ff.; Hammond, Walbank 1988: 559 ff.

¹⁷⁵ Liv. 45.18. Postoji rasprava o pojmu slobode koju su Makedonci *uživali* pod Rimom. Vidi u Hatzopoulos 1996: 43–46 ff.

¹⁷⁶ Liv. 45.29; Strab. 7. fr. 47. Nakon Paulova proglasa odmah su bili zatvoreni makedonski rudnici. U znanosti postoji rasprava koja preispituje razloge ovakve odluke. Vidi. Badian 1972: ff. Za pretpostavke o obliku uprave koji je uspostavio Paulo u svakoj od regija vidi Frank 1914b: 51 ff. Postoji prepirka u znanosti je li nakon Paulova proglasa krenulo kovanje brončanog novca za koje su bili zadužena dva rimska kvestora. Jednak broj uvjerljivih argumenata postoji za 168. – 166. g. pr. Kr., kao i 148. – 146. g. pr. Kr. Vidi MacKay 1968. Usp. Edson 1946 predlaže razdoblje kovanja od 158. – 150. g. pr. Kr. Vidi Larsen 1945 za dugotrajnost ovih regija (barem do razdoblja Flavijevaca).

Tabela 2. Četiri makedonske regije 167. g. pr. Kr.

	<u>Istočna granica</u>	<u>Zapadna granica</u>	<u>Prijestolnica</u>
I.	<i>Nessus</i> (Nestos)	<i>Strymon</i> (Struma)	Amfipoli
II.	<i>Strymon</i>	<i>Axius</i> (Vardar)	Tesalonika
III.	<i>Axius</i>	<i>Peneus</i> (Peneios)	Pela
IV.	<i>trans Boram montem</i>	Ilirik/Epir	Pelagonija

Teritorijalni okviri prvih triju regija više su nego poznati i za ovaj rad relativno nebitni. Bitna je četvrta regija upravo zbog Livijeve napomene da je jednim dijelom njena zapadna granica išla uz Ilirik, a ostatkom uz Epir. Naime, samo Livijevo naglašavanje da je uopće postojala granica između Ilirika i četvrte regije govori o tome da je protektorat sačuvao svoj integritet nakon podjele Makedonije, te da nije postojala namjera da se jedan njegov dio uključi u bilo koju od makedonskih regija. Protektorat je bio zasebna cjelina sa svojim definiranim granicama koje su se od ovog trenutka na istoku naslanjale na tek stvorenu četvrtu regiju. Kuda je ta granica točno išla može se pretpostavljati na temelju određenih emendacija na Livijev tekst. Ako se prihvate, moglo bi se reći da je regija uključivala Eordeju, liknidsko područje i Pelagoniju, dok bi se jedan dio granice prostirao uz područje zajednica Penesta, Partina i Atintana.¹⁷⁷ Preciznije, granično područje protektorata i četvrte regije pratilo bi liniju Penesti – Liknid – Partini – Atintani, što je, zapravo, vrlo vjerojatno. Ovakva granica predstavljala bi već uspostavljene granice protektorata nakon Drugoga makedonskog rata¹⁷⁸ te ne bi bilo nimalo čudno da je Paul prema savjetu legata iskoristio znanje o već postojećim granicama nakon Kinoskefala kako bi proglasio dokud je trebala ići četvrta regija. No, to bi značilo da u protektorat nisu bili uključeni Penesti i liknidsko područje koje je Sicinije, a potom i Klaudije pokušao zadržati tijekom rata. Odgovaralo bi to poznatom tijeku operacija na spomenutom području. Paulovim proglasom dijelio se cijeli teritorij Makedonije, pa samim time i sve ono

¹⁷⁷ Hammond, Walbank 1988: 565 bilj. 3. Što se tiče Pelagonije kao prijestolnice Hammond 1972: 74 ff. predlaže da se nije radilo o gradu već regiji. Papazoglu 1954 pretpostavlja da je Pelagonija grad u Morihovu. Nažalost nije poznato gdje se nalazila planina koju Livije naziva *Boram montem*. Hammond pretpostavlja da je *Mt. Bermion* (1972: 73–74). Usp. Diod. 31. 8. 8. Samim time pogrešno u Šašel Kos 2004: 143.

¹⁷⁸ Pri tome bi se između Partina i Atintana, kao odrednica granice, trebali nadodati i Dasareti. Mišljenje koje dijelim s Hammond 1967: 633; id. 1972: 74 ff. Nakon Atintana bi se onda granica nastavljala na Epir, što odgovara Livijevu opisu. Epir je Paulo nadodao četvrtoj regiji. Strab. 7. fr. 47. Usp. Oost 1954: 82.

što je Perzej osvojio i priključio svojem kraljevstvu iznad Liknida u zimu 169. g. pr. Kr.¹⁷⁹ Da je Klaudije uspio vratiti regiju pod rimsku kontrolu, proglasom možda i ne bi činila dio četvrte regije, nego rimskog protektorata, međutim, iz izvora je jasno da se to nije dogodilo.

Prema tome, na svojim južnim i istočnim dijelovima protektorat je graničio s uspostavljenom četvrtom regijom Makedonije, dok je, unatoč naporima rimskih zapovjednika, liknidsko područje izdvojeno iz njegovih okvira. Kad je riječ o sjevernim granicama, protektorat nije doživio samo značajne promjene, nego i organizaciju teritorija. Bio je to rezultat Anicijeva proglašenja i nestanka Ilirskoga Kraljevstva na povijesnoj sceni.

O tom proglasu Livije donosi sljedeće podatke. Anicije je nakon zarobljavanja Gencija postavio posade u strateške gradove – Skodru kao centar bivšeg kraljevstva, na čelu s Gabinijem, te Rizon i Olcinj na čelu s Gajem Licinijem. Uslijedila je kratka Anicijeva epizoda u Epiru,¹⁸⁰ a u Ilirik se vratio kad je zima već počela. Jednako kao i Paulo, sazvao je sastanak s vodećim ljudima iz svog područja operacija; upravo u Skodri, gdje je stiglo pet senatskih legata. Tom prilikom Anicije je proglasio da je Senat odlučio dati Ilirima njihovu slobodu i povući svoje posade iz svih gradova, tvrđava i utvrda. Oslobođenje od poreza darovano je Isi, Taulantima, Pirustima, Dasaretima, Rizonu, Olcinju i Daorsima jer su prešli na rimsku stranu prije Gencijeva pada, dok je Skodri, Dasarenima, Selepitanima i ostatku Ilira nametnut porez upola manji od onog što su plaćali svom kralju. Zatim je Anicije podijelio Ilirik na tri dijela, a u međuvremenu je Kvint Kasije darovao Korkiri, Apoloniji i Dirahiju 220 lembe, koji su oduzeti Genciju.¹⁸¹

Možda najbitniji podatak koji postoji u ovom Livijevom izvještaju je to da se, kao i u slučaju Makedonije, dogodila organizacija teritorija poraženog kraljevstva. Anicije je podijelio

¹⁷⁹ Na sličan način je u prvu makedonsku regiju uključeno područje koje nominalno nije bio pod Makedonijom, točnije, preko *Nessus* na istok, za što Livije govori da se dogodilo jer je Perzej osvojio te gradove. Dakle, Paulovim proglasom se doista dijelio teritorij ne samo Makedonije, već i ono što je Perzej dalje osvojio tijekom ili prije Trećega makedonskog rata.

¹⁸⁰ Liv. 45.26.1–11. U Epiru je Anicije primio predaju Fanote i nekoliko ostalih gradova.

¹⁸¹ Liv. 45.26.11–15, 45.43. Livije piše *Taulantios*, *Dassaretiorum Pirustas*, bez zareza između spominjanja Dasareta i Pirusta, zbog čega se u znanosti raspravljalo jesu li Pirusti bili dijelom Dasareta. Čak se pretpostavljalo da bi se zarez između *Taulantios* i *Dassaretiorum* trebao pomaknuti nakon *Dassaretiorum*, pa bi se onda moglo pretpostavljati da su Taulanti bili dijelom Dasareta. Vidi Garašanin 1967: 96–97; Wilkes 1969: 27; Bojanovski 1988: 90–91. No obje ove pretpostavke je argumentirano odbacila Šašel Kos 2005a: 345; Mayer 1957: 264 je čak pogrešno pretpostavio da se umjesto *Dassaretiorum* treba čitati *Desitiatium*.

Ilirik na tri dijela, međutim, za razliku od Paulova proglasa, ovdje nalazimo kudikamo siromašniji opis regija. Sve što je poznato je:

- I. regija – *Unam eam fecit, quae supra...est.*
- II. regija – svi Labeati
- III. regija – Agravoniti, Rizon, Olcinj i susjedi

Za početak, treba imati na umu da se Anicijevim proglasom dijelio isključivo teritorij koji je prethodno bio u sastavu Ilirskoga Kraljevstva. Jednako kao i u slučaju Makedonije, njegove granice su sada predstavljale granice novonastalih regija. No, najveći problem u njihovom određivanju jest činjenica da je Livijev tekst itekako oštećen, te pomoću onih podataka koji su dostupni može se samo pretpostavljati što je još Livije smjestio u podijeljene regije. To je najviše vidljivo kad se pokuša zaključiti što je točno obuhvaćala prva regija jer sve što Livije govori jest *Unam eam fecit, quae supra...est.* Naizgled, nju treba tražiti „iznad nečega“, ali iznad čega?

Upravo zbog fragmentarnosti Livijeva teksta nekoliko autora je iznijelo pretpostavke iznad čega bi ta regija počinjala. Tako je Müller predložio *quae supra Pistam est*, na temelju mjesta koje se na Peutingerovoj karti nalazi južnije od Lisa, dok je Madvig predložio *quae supra Issam est*.¹⁸² Ali, obje ove emendacije na Livijev tekst nisu uvjerljive. Naspram geografski nemoguće Madvigove pretpostavke,¹⁸³ Müllerova se temelji na gradu o kojem nema apsolutno nikakvih podataka u izvorima, a pritom ne daje nikakve argumente prema kojima bi barem donekle bilo jasno zašto bi upravo Pista bila determinirajuća granica.¹⁸⁴ Zapravo, ove pretpostavke treba odbaciti i odgovor tražiti u samom Livijevu tekstu i komplementarnim podacima koje donosi o tijeku Trećega ilirskog rata.

Naime, prilikom opisivanja regija Livije je očito pisao o područjima koja geografski idu jedno za drugim. Pri tome je prvo opisao prvu, da bi zatim prešao na drugu oko Labeata te na treću oko Rizona. Pogledom na kartu, jasno je da tijekom opisivanja prati pravac jugoistok-sjeverozapad, zbog čega bi izgubljeni podatci o prvoj regiji trebali opisivati područje koje je

¹⁸² Müller 1883: 308 ad ii, 16, 3; Madvig 1860: 606. Usp. Pajakowski 1981: karta 2; Kuntić-Makvić 1992: 6–9; Cabanes 2002: 175; Šašel Kos 2005a: 288–289.

¹⁸³ Jednostavno je nemoguće da je počinjala iznad Ise. To uopće ne odgovara povijesnim podacima.

¹⁸⁴ O poziciji Piste pisao je H. Ceka 1984: 24–25.

prethodilo Skodri. Preciznije, prva je regija očito imala granicu na jugu s nekom zajednicom ili vjerojatnije gradom „iznad kojeg“ počinje, a na sjeveru s drugom regijom oko Labeata.

S tim na umu, budući da je Anicijevim proglasom podijeljen teritorij koji je prethodno bio pod Gencijem, ne preostaje ništa drugo nego zaključiti da je prva regija uključivala krajnje jugoistočne dijelove njegovog kraljevstva, za koje postoji nekoliko podataka dokud su se prostirali. Ponajprije, radi se o području oko Lisa, grada u kojem je Gencije znao boraviti i koji je bio centar okupljanja njegove vojske na početku Trećega ilirskog rata.¹⁸⁵ Koliko se u šire okruženje Lisa može smjestiti granica govore dva grada: 1) Basanija, rimski saveznik, u neposrednom zaleđu udaljena 5 – 10 milja. Gencije upravo iz Lisa napada ovaj grad, zbog čega je Klaudije odlučio obračunati se s ilirskim kraljem;¹⁸⁶ 2) Dirahij na jugu, za koji doista nema dvojbe da je bio unutar rimskog protektorata. Prema tome, jugoistočna granica Ilirskoga Kraljevstva morala se prostirati između Dirahija i Lisa, s neposrednom unutrašnjošću do Basanije.¹⁸⁷ Time se dobiva početak prve regije iz Anicijeva proglasa. Upravo zbog toga se čini da je Zippelova emendacija Livijeva teksta najispravnija – *quae supra Dyrrhachium est*.¹⁸⁸ Sve iznad Dirahija je činilo prvu regiju, granično s početkom druge oko Labeata. Pri tome se može naglasiti Lis, grad koji će u narednim razdobljima imati značajnu ulogu jer je u Cezarovo vrijeme unutar njegovih zidina postojao konvent rimskih građana.¹⁸⁹

Za razliku od prve regije, iz Livijeva teksta prilično je jasno što su obuhvaćale druga i treća regija. Druga je bila ograničena na matični teritorij Labeata, o čemu postoje komplementarni podatci. Tijekom samog Anicijeva napredovanja poznato je da je Skodra, glavni Gencijev grad, bila među Labeatima, kao što je bio i Meteon, gdje netom oslobođeni rimski izaslanik Perpena ide zarobiti članove Gencijeve obitelji.¹⁹⁰ Radi se o području oko Labeatskog jezera (Skadarsko jezero) s unutrašnjošću najviše do današnje Podgorice. Treća regija, pak, obuhvaćala je današnju Boku Kotorsku i gradove – Rizon (Risan), Olcinj (Ulcinj) i Akruvij (Agravoniti – Kotor), te njihove susjede.¹⁹¹

¹⁸⁵ U trenutku kad makedonski izaslanici idu na ilirski dvor nagovoriti Gencija na sudjelovanje u ratu, dolaze do Skodre gdje dobivaju vijest da je kralj u Lisu. Liv. 43.20.1.

¹⁸⁶ Hammond, Walbank 1988: 537. Usp. Liv. 44.30.13.

¹⁸⁷ Koliko u unutrašnjost prema sjeveroistoku nije poznato. Radi se o području uz rijeku Drin.

¹⁸⁸ Zippel 1877: 96–97.

¹⁸⁹ Caes. *bell. civ.* 3.29.1 i 3.40.5.

¹⁹⁰ Medun u široj regiji Podgorice. Šašel Kos 2005a: 287, 412. Usp. Liv. 43.19.3, 44.31.2, 44.32.3.

¹⁹¹ Iako se ne spominje, popisu gradova moguće treba dodati Butuu. Vidi str. 336.

O načinu kako su funkcionirale ove regije, nažalost, nema podataka. Za Makedoniju je, na primjer, jasno da je svaka regija morala imati svoj centar u kojem se sastajala skupština, postojala zajednička blagajna i gdje su se birali magistrati.¹⁹² Zbog toga, a i zbog činjenice da Livije jasno piše da su slične odredbe dane na provedbu Paulu i Aniciju, moglo bi se pretpostavljati da su sve tri iliričke regije postojale kao zasebna paradržava sa svojim načelnim centrima poput Lisa, Skodre i Rizona, te da je svaka bila zadužena održavati mir unutar svojih granica. Iako se ovdje ne pokušava dokazati nastanak provincijalnog uređenja, ipak se ne smije smetnuti s uma da je Rim ovakvom podjelom teritorija ciljano želio ukinuti postojeće stanje u kojem jedan jedini centar moći ima kontrolu nad cijelim područjem nekadašnjeg kraljevstva. U suprotnom, da nije postojala takva namjera ili čak da je stvorena jedna velika regija na čelu sa Skodrom, Rim bi ostavio otvorenom vrlo realnu mogućnost da neki „novi Gencije“ i neki „novi Labeati“ preuzmu prijestolnicu i simboličnim naglašavanjem legitimiteta obnove kraljevstvo zbog čega bi, s vremenom, rimska vojska opet morala prelaziti Jadran. Stvaranjem triju zasebnih regija, svake sa zasebnim teritorijem i zasebnim centrom, takvo što ne bi moglo biti do kraja spriječeno, ali bi sigurno bilo otežano. Na sličan način kao što je Andrisko 148. g. pr. Kr. na svom putu prema makedonskoj kruni prvo morao prevladati opoziciju iz sve četiri makedonske regije, tako bi neki ambiciozni neprijatelj u protektoratu prvo morao poraziti političku elitu barem dviju regija koja je sigurno uživala u činjenici da ima svoj centar i određene granice, što je kudikamo teži zadatak od zauzimanja jednog centra i njegova velikog teritorija. Prema tome, Anicijev proglas bio je pomno smišljen plan kako osigurati protektorat i spriječiti potencijalne neredne, a podjelom teritorija Ilirskoga Kraljevstva na tri dijela to je i postignuto. Doista, klasičan primjer *divide et impera* o kojem smo toliko puta čitali u sažecima rimske republikanske povijesti.¹⁹³

¹⁹² Liv. 45.29.

¹⁹³ Pri tome treba napomenuti da od Anicijeva proglasa nadalje (do osnutka provincije Makedonije) Lis, Skodra i Daorsi kuju novac koji je iste težine i ima isti prikaz ilirskog broda. Radi se o ujednačavanju sustava mjera što je Rimu sigurno išlo na korist. No, u znanosti se ovaj fenomen često tumačio pogrešno. Za podatke, istraživanja i teorije vidi Islami 1966: 435 ff.; H. Ceka 1965; id. 1967: 290; id. 1984: 16–17 bilj. 8. Usp. Hammond, Walbank 1988: 562 bilj. 3; Kos 1998: 76, 210, 324–325. Rizon također nastavlja kovati novac, ali je različit od prethodno spomenutih. Vidi Ujes 1993., 2008., posebno 2002; Kos 1998: 307. Dodatni problem je novac Baleja. Vidi Rendić-Miočević 1964: 191–194; Marović 1976: 231–244; id. 1988; Marić 1979: 185–195; Visonà 1985; Ujes 1993; Šašel Kos 2007 argumentira da je Balej morao biti suvremenik Pleurata i Skerdilaide. Usp. Gorini 1984; id. 1999; id. 2003: 50–53 predlaže između 195. – 175. g. pr. Kr. Usp. Visonà 2000. Za najnovija istraživanja u Rizonu i

Naposljetku, nema dvojbe da su sve zajednice i gradovi koji se spominju u Anicijevu proglasu, bile one unutar regija ili ne, od tog trenutka sačinjavali dio rimskog protektorata. Osim Ise i Dasareta, za koje je poznato da su već bili njegovim dijelom,¹⁹⁴ saznajemo o novim stečevinama između kojih postoji očita razlika. S jedne strane, podatak o Skodri, Dasarenima i Selepitanima pokazuje da je u protektorat uključeno područje koje je sačinjavalo centar Gencijeva kraljevstva. Samo spominjanje Skodre znači da se radilo o Labeatima, zbog čega je sasvim razumljiva Anicijeva odluka o nametanju poreza zajednici od koje je Gencije crpio svoju snagu, unatoč populističkoj mjeri smanjivanja iznosa novaca koji je ubuduće trebala davati rimskom Narodu. S druge strane, u protektorat su uključeni svi saveznici u ratu, a kao nagradu za vjernost izuzeti su iz obveze plaćanja poreza. Popis sačinjavaju priobalni gradovi Rizon i Olcinj, nekad bitne Teutine pozicije u Prvome ilirskom ratu, kao i zajednice Taulanata, Pirusta i Daorsa, čije je sudjelovanje u ratu na rimskoj strani moguće potencirano željom za izlaskom iz okvira Ilirskoga Kraljevstva.¹⁹⁵ Priključenjem njihovog teritorija rimski protektorat se povećao za šire zaleđe Lisa i Dirahija (Taulanti),¹⁹⁶ neposrednu unutrašnjost Skodre (Pirusti),¹⁹⁷ a ulaskom Daorsa¹⁹⁸ pod rimsku zaštitu protektorat je prvi put u povijesti proširen do granica rijeke Neretve.¹⁹⁹ Upravo će to područje u narednim razdobljima doći u opasnost, zbog čega je Rim još jednom morao vojno reagirati kako bi zaštitio protektorat, Anicijevo uređenje i sve zajednice i gradove koji su ga sačinjavali.

Balejevu novcu vidi (s kritičkim pristupom zaključcima) Kowal 2010; id. 2011; id. 2012; Ciołek 2010; id. 2011: 199–202; Dyczek 2010.

¹⁹⁴ Gradovi Dasareta te Isa se kroz cijelo poglavlje spominju kao dijelom protektorata i ne treba sumnjati drugačije.

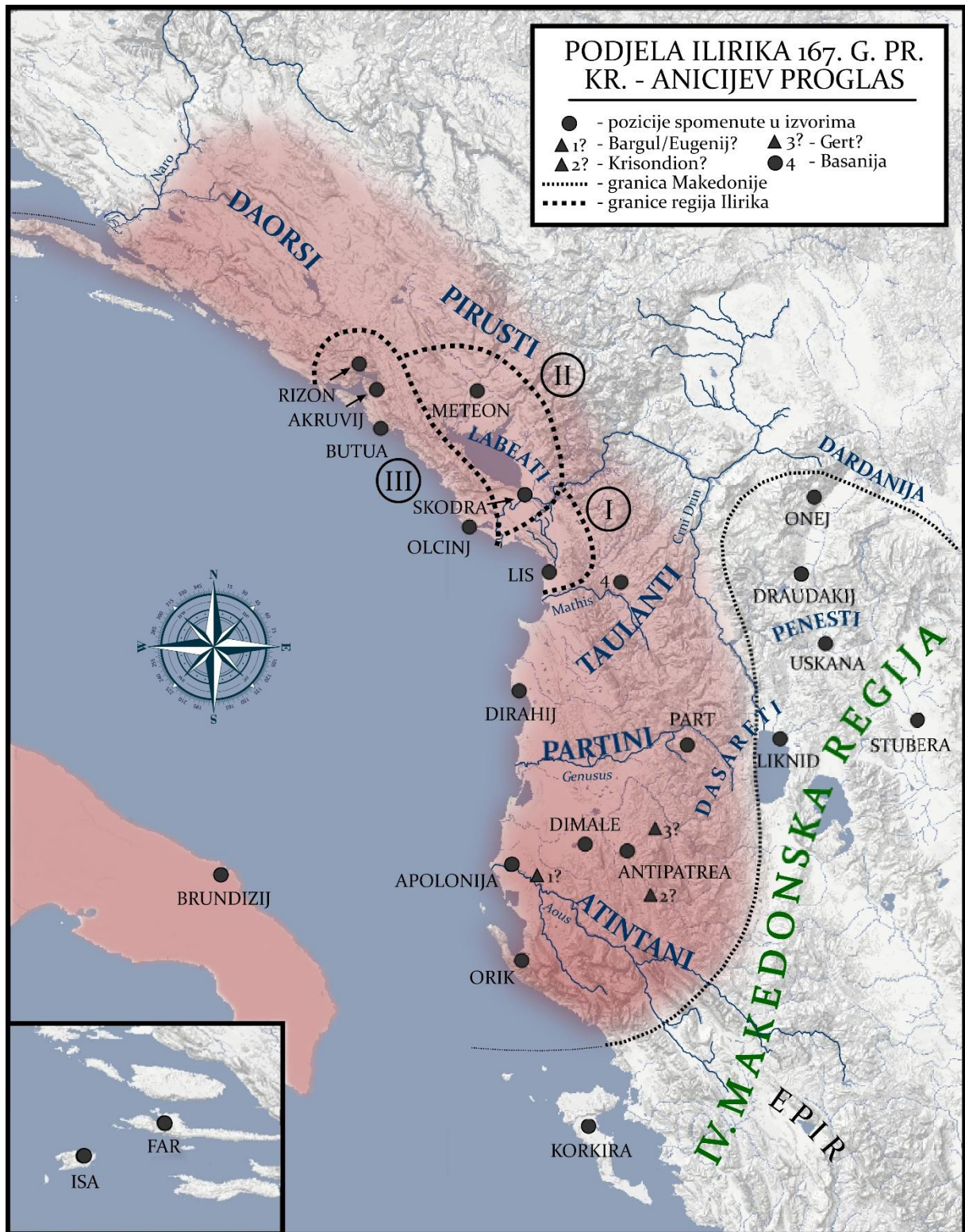
¹⁹⁵ Ne bi bilo prvi put da je određena zajednica smatrala kako je njihov opstanak garantiran puno boljim uvjetima pod Rimom, nego ilirskim kraljevima. Iako bi se načelnom idejom podjele Gencijeva kraljevstva ove zajednice trebale svrstati u neku od regija, čini se da su nakon Anicijeva proglasa bile zasebne cjeline. Svi komplementarni podatci upućuju na to, te bi za bilo kakvu drugu pretpostavku trebalo pronaći izgubljene dijelove Livijeva teksta i vidjeti što tamo stvarno piše. Nažalost, ali u ovom trenutku to nije moguće, te su buduća bavljenja ovom temom svedena na učena domišljanja bez odlučujućih dokaza. Usp. Zippel 1877: 96–98; Papazoglu 1965: 172–176; Wilkes 1969: 26–28; Suić 1976: 186–188; Cabanes 2001: 174–175.

¹⁹⁶ Vidi Šašel Kos 2005a: 408–409 s pratećom literaturom.

¹⁹⁷ Sandžak oko Plevlja. Vidi Šašel Kos 2005a: 344–345 i citiranu literaturu.

¹⁹⁸ Šašel Kos 2005a: 363 bilj. 100.

¹⁹⁹ Ovdje se postavlja pitanje koliko se protektorat uopće mogao proširiti i preko Neretve. Problem je u Daorsima i opsegu njihova teritorija. Ovdje se spominje proširenje protektorata „do Neretve“ jer je taj dio sigurno bilo inkorporiran.

(Karta 5. Podjela Ilirika 167. g. pr. Kr. – Anicijev proglas)

7. POKORAVANJE HISTRA

Prije nego što se nastavi izlaganje potrebno je napomenuti da je u dosadašnjem tekstu izostavljena Histrija, područje nad kojim je Rim uspostavio vlast i uključio ga u sastav protektorata. Izostavljena je zato što se nalazi na geografski perifernom području u odnosu na ono o čemu se do sada pisalo. Zamišljeno je da se, radi koherentnosti i tijeka teksta, u jednom komadu objasni razvoj protektorata od Teute do Anicija, a potom predstavi kratak pregled uključivanja Histra u protektorat. Ovom prilikom nije potrebno ulaziti u problematiku postojanja više od dva rata kojima se postiglo pokoravanje Histra. Sigurna su dva, iz 221. i 178. g. pr. Kr., te je upravo njih potrebno objasniti.

Ono što bi se moglo nazvati Prvim histarskim ratom sporedan je događaj u kontekstu Drugoga ilirskog rata o kojem relevantni izvori za ovo razdoblje ne donose previše podataka. Apijan piše da je Demetrije Farski uključio Histre u svoje gusarske aktivnosti, zbog čega su Rimljani, nakon što su riješili problem s Galima, poslali mornaricu koja je porazila gusare. Livije donosi samo jednu rečenicu – *Histri subacti sunt*, a Zonara na temelju Diona Kasija piše da su Publije Kornelije i Marko Minucije krenuli u smjeru Ister i pokorili mnoga tamošnja plemena, neka silom, a neka dogovorom.²⁰⁰ Očito da je rimska akcija protiv Histra bila uvjetovana gusarskim aktivnostima te da su u rat poslani konzuli 221. g. pr. Kr., Publije Kornelije Scipion Azina i Marko Minucije Ruf, no tek iz puno kasnijih izvora saznaje se kontekst. Kako Eutropije i Orozije pišu, za vrijeme konzulata Kornelija i Minucija započet je rat s Histrima jer su opljačkali neke rimske brodove koji su prenosili žito. Konzuli su ih uspjeli poraziti, ali uz velike gubitke.²⁰¹

Koje su rimske brodove Histri opljačkali može se pretpostaviti iz povijesnih okolnosti. Naime, upravo u to vrijeme Rim vodi težak rat s Galima u Padskoj nizini, zbog čega je rimskoj vojsci bila potrebna opskrba izvana. U tome im je pomogao sirakuški tiranin Hijeron tako što je poslao žito brodovima koji su trebali doći do sjeverne Italije.²⁰² Uzme li se u obzir Eutropijev

²⁰⁰ App. Ill. 8; Liv. Per. 20; Zon. 8.20.

²⁰¹ Eutrop. 3.7; Oros. 4.13.16. Rat još spominje Flor. 1.26.10. Usp. Liv. 10.2.4.

²⁰² Diod. 25.14.1. Za rat s Galima vidi Eckstein 2012.

navod, vrlo vjerojatno su Histri opljačkali dio ove pošiljke te izravno stavili rimsku vojsku u nepovoljnu situaciju. Rimska reakcija je bila potrebna, a iako to izvori ne govore, radilo se o kaznenoj ekspediciji zbog nanesene nepravde.

O tijeku pohoda ne postoje nikakvi podatci. Činjenica da su u rat poslana dva konzula ukazuje na njegov značaj, te je moguće da je jedan konzul bio zadužen za mornaricu, a drugi za kopnenu vojsku. Može se pretpostaviti da su Rimljani naumili spriječiti daljnje napade i umiriti teritorij zauzimanjem priobalnih histarskih pozicija i okolnih gradina. Kako Matijašić govori, rimska je mornarica vjerojatno došla do glavnih uporišta u južnoj Istri, gdje su vrlo pogodni, duboko uvučeni zaljevi s uzvisinama za gradine uokolo bili idealna mjesta za gusarska gnijezda, kao što su uvala Budava ispod Vulture (u blizini Nezakcija), Medulinski zaljev na jugoistoku i Pulski zaljev.²⁰³ Uništavanjem ovih uporišta Rimljani bi doista postigli svoj cilj, međutim, nije poznato što je radio drugi konzul s kopnom vojskom. Rat je očito bio težak i Rim je pretrpio određene gubitke, ali više od toga ne može se pretpostavljati.²⁰⁴

Posljedice rata bile su da su Histri umireni, a njihov teritorij stavljen pod rimsku zaštitu. Od tog trenutka više od četrdeset godina nema nikakvih podataka o njihovoj aktivnosti. Rim je bio zauzet ratom protiv Hanibala, makedonskim ratovima i povremenim epizodama s pobunjenim Galima. No, prekretnica za histarsku povijest i razvoj protektorata na sjeveru bila je rimska odluka o osnivanju kolonije Akvileje 183. g. pr. Kr.²⁰⁵ Sam osnutak kolonije dogodio se dvije godine poslije, ali upravo je ovaj događaj utjecao na pokretanje rata koji je konačno pokorio Histre.

Iz izvora je predratna situacija prilično nejasna, ali su razlozi za rat nedvojbeni. Osnutak rimskog centra u neposrednoj blizini Histra morao je naići na određeni otpor. Pogotovo zato što je poznato da su Histri, u razdoblju od četrdesetak godina nakon prvog rata,²⁰⁶ obnovili svoju zajednicu i ponovo počeli ugrožavati regiju. O tome direktno govore dva podatka. Prvi je o Luciju Duroniju koji je bio zadužen zaštititi italsku obalu od napada gusara preko Jadrana,²⁰⁷ pri čemu je za operativno područje dobio Apuliju i Histre. Drugi podatak bitniji je zato što

²⁰³ Matijašić 2009: 93–94.

²⁰⁴ O ovom ratu vidi Dell 1970; Bandelli 1981; Čače 1989b; Zaninović 1990: 50 ff.; Šašel Kos 2005a: 271–275; Càssola 1972: 53 ff. pretpostavlja da je savez Demetrija i Histra dogovoren tek nakon rata.

²⁰⁵ Liv. 40.34.2–4.

²⁰⁶ Pohod 221. g. pr. Kr. Vidi Čače 1989b.

²⁰⁷ Liv. 40.18.4. Konzul Klaudije je već 183. g. zatražio od Senata dopuštenje da povede rat. Liv. 39.55.4–5.

izričito govori da je u trenutku osnutka Akvileje bjesnio rat jer su Histri pokušali spriječiti nastanak kolonije.²⁰⁸ Pretor Kvint Fabije Buteon bio je na čelu rimske vojske, ali, nažalost, nema nikakvih podataka kako je taj pohod završio. Vrlo je vjerojatno da se pretor ograničio na zaštitu kolonista i da nije vodio opsežne operacije. Razlog za to je što Rim očito nije riješio pitanje otpora u regiji, jer nekoliko godina poslije, 178. g. pr. Kr., Histri su opet u centru pozornosti. No, ovog puta je Rim odlučio definitivno riješiti problem, okuplja vojsku i pokreće Drugi histarski rat.

Tijek rata poznat je preko opširnog Livijeve izvještaja.²⁰⁹ Ovdje nije potrebno ulaziti u detalje, ali, kratak sažetak treba dati. Za rat je bio zadužen konzul Aulo Manlije Vulson, dok su imenovani *duumviri navales* koji su s dvadeset brodova trebali štititi italsku obalu: Lucije Kornelije do Tarenta, te Gaj Furije do Akvileje. Upravo su Furijevi brodovi poslani prenijeti zalihe u najbližu luku na histarskom teritoriju, ali nakon dolaska konzulove vojske i podizanja logora kod Timava, Histri su napali rimske pozicije i uspjeli natjerati legionare u bijeg. Panika je zahvatila ostatak vojske zbog čega su Histri, na čelu s kraljem Epulonom, s lakoćom osvojili logor, a Rimljani pobjegli prema moru. Unatoč tome što je Vulson odmah pokrenuo protunapad i pobio 8000 Epulonovih vojnika, vijest o porazu izazvala je strah u Rimu, te je drugi konzul Marko Junije Brut sa svojom vojskom došao u Akvileju. Udruživanjem dviju rimskih vojski Histri su se povukli, a ratne operacije 178. g. pr. Kr. završile.

Naredne godine Senat je odlučio poslati novog konzula na teren, Gaja Klaudija Pulhera, ali u želji da što prije preuzme dužnost, Klaudije je napustio Rim, a da nije obavio propisane vjerske obrede, zbog čega se morao vratiti u Rim, ispraviti pogrešku i ponovo krenuti prema Histriji. Ova Klaudijeva pogreška dala je vremena Vulsonu da odmah krene u napad i potpunom kapitulacijom Histra vrati ugled svom imenu. Zajedno s Brutom uspio je opustošiti mnoge histarske gradine i pod opsadu staviti Nezakcij, gdje se nalazio Epulon, međutim, upravo tada stiže Klaudije i preuzima vođenje finalnog napada u ratu. Rimljani su uspjeli skrenuti tok rijeke koja je Histre opskrbljivala vodom, te su obeshrabreni Epulon i njegovi suborci počeli ubijati žene i djecu da ne bi pali u zarobljeništvo. Uto rimski vojnici probijaju bedem i ulaze u Nezakcij, a Epulon odlučuje počinuti samoubojstvo.²¹⁰

²⁰⁸ Liv. 40.26.2.

²⁰⁹ Liv. 41.1–14. Usp. Cavallaro 2004; Matijašić 2009: 102–105; Enn. *Ann.* 16.397–420; Flor. 1.26.10.

²¹⁰ Livije također napominje da su Rimljani osvojili Mutulu i Faveriju (41.11.7), ali njihova lokacija nije poznata. Za potencijalna rješenja i poziciju Nezakcija vidi Matijašić 2009: 105 s popratnom literaturom. Klaudije je

Uspješnim završetkom rata sve su histarske zajednice predale taoce i priznale rimsku vlast. Nema nikakvih podataka o njihovoj daljnjoj aktivnosti. Radilo se o konačnom pokorenju Histra kojim je teritorij od Timava do Raše postao stalnim dijelom rimskog protektorata do Cezarova prokonzulata i osnutka provincije Ilirik.

8. ŠIRENJE – Delmati 156./155. g. pr. Kr.

Uspješan završetak Trećega makedonskog i Trećega ilirskog rata označio je kraj razdoblja vrlo teških sukoba između Rima i onih državno-političkih zajednica koje su u više navrata pokušale osporiti njegovu vlast na istočnojadranskoj obali. Makedonija, nekad vrlo bitan faktor u određivanju rimske politike prema istoku, Perzejevim porazom nestaje s povijesne scene kao autonomno kraljevstvo, neovisno u vođenju vlastite politike. Podijeljena na četiri dijela, njeno prividno postojanje, marginalizirano u događajima 2. st. pr. Kr., potrajat će sljedećih 20 godina, sve do 146. g. pr. Kr. i uspostavljanja administrativno uređene provincije.²¹¹ Gencijev poraz, pak, doveo je do konačnog pada Ilirskoga Kraljevstva i integracije njegovog teritorija pod zaštitu Rima. Anicijev proglas o uređenju Ilirika očuvao je odnose sa zajednicama koje su bile *in dicione populi Romani* od prvih sukoba s ilirskom državom, a među njima su se izdvajali vjerni saveznici poput Ise, koja je od Rima opetovano tražila pomoć u trenucima kad joj je egzistencija bila u pitanju.

Nastupio je period mira, ali samo naizgled jer nestankom Ilirskog Kraljevstva s povijesne scene stvoren je „teritorijalni vakuum“, čime je potpuno narušena dotadašnja ravnoteža moći. Bez centralizirane vlasti sve one zajednice koje su bile nezadovoljne Gencijem i njegovim prethodnicima sada su dobile priliku za vlastiti razvoj. Iz rimske perspektive bilo je jasno da se taj razvoj ne može zaustaviti, ali se itekako mogao kontrolirati. Uspostavljanje zamjenske centralizirane vlasti bilo je nekonstruktivno jer je zahtijevalo osnivanje provincije, na što Rim u ovom razdoblju očito nije bio spreman. Kontinuirana indirektna vlast, pak,

proslavio trijumf nad Histrima i Ligurima. [C. C]laudius [Ap. f. P.] n. Pulcher co(n)s(u) ann. DLXX[VI] de Histre[is et] Liguribus k. Interk. *Fasti Triumph.* U Degrassi 1947: 81 [177]

²¹¹ Andriskov ustanak za neovisnost Makedonije na kraju je bio samo zadnji trzaj nekad velikog kraljevstva.

određena savezničkim ugovorima i regulativama unutar Anicijeva proglašenja, bila je najbolje rješenje. U nekom obliku upravo je taj proglas zamijenio centraliziranu vlast te donio stabilnost i organizaciju protektorata sada sastavljenog i od nekadašnjeg teritorija Ilirskoga Kraljevstva.

No, Rim nije mogao kontrolirati razvoj onih zajednica s kojima nije imao direktan kontakt i ugovorom određen odnos, a koje su novonastalu situaciju nestanka Ilirskog Kraljevstva itekako iskoristile. Jedna od tih zajednica bili su Delmati,²¹² za koje je poznato da su se dolaskom Gencija na vlast 181. g. pr. Kr. odmetnuli od Ilirskoga Kraljevstva i vjerojatno nakon Gencijeva pada započeli vlastitu ekspanziju na okolna plemena i gradove.²¹³ U početku se ta ekspanzija odvijala u unutrašnjosti, zbog čega se Rim nije imao razloga zabrinjavati.²¹⁴ S vremenom, pak, je postalo jasno da Delmati imaju veće planove. Kako Polibije piše, Isejci su se potužili Senatu da Delmati pustoše njihova polja i napadaju gradove na obali, Tragurij i Epetij, a slične su optužbe prezentirali i Daorsi, jer su se osjetili ugroženima.²¹⁵

Nasilna prisutnost Delmata na priobalnom dijelu istočnojadranske obale bila je jedna od rijetkih negativnih posljedica uređenja Ilirika. Samo desetak godina nakon Anicijeva proglašenja, rimski saveznici opet su se našli pod prijetnjom strane sile, te je dovedeno u pitanje sve ono za što se Rim dugotrajno borio u prethodnim razdobljima. Bila je potrebna adekvatna reakcija, a

²¹² Vidi Bilić-Dujmušić 2004a: 188, te Periša 2014.

²¹³ Polyb. 32.9. Od susjeda su utjerali poreze u stoci i žitu. Čače 1985: 255 donosi mišljenje da se Agronova moć protezala sve do Krke.

²¹⁴ Gruen 1984: 431.

²¹⁵ Polyb. 32.9; Bajrić 2011: 137 piše da vrlo vjerojatno ovo nije bila prva situacija u kojoj su Delmati ugrozili Isu. Podatak iz 172. g. pr. Kr., kad Isejci donose pritužbe u Senat protiv Gencija (Liv. 42.26), veže uz mogući delmatski pritisak, prilikom čega argumentira da nije poznato kad su se Delmati odmetnuli od Ilirskog Kraljevstva, pa je njihov napad mogao prouzročiti sumnju u Gencija dok su još uvijek bili dijelom njegovog kraljevstva. No, ovakva pretpostavka je iznimno nategnuta i manje vjerojatna. Nema nikakvih dokaza da su Delmati ugrozili Isu, niti naznaka da je Gencije bio indirektno kriv. Sve što se iz izvora može saznati je da Isejci direktno optužuju ilirskog kralja, dok su se Delmati od njega odmetnuli, sudeći po Polibiju, onog trenutka kad je preuzeo vlast. Sasvim razumljivo da se promjene i pobune događaju odmah po dolasku novog vladara (181. g. pr. Kr.) kad još nije učvrstio vlast, a manje vjerojatno skoro 10 godina poslije (172. g. pr. Kr.). Nadalje, ako su Delmati, kako piše, trebali potvrditi svoju samostalnost određenim akcijama, u trenutku odmetnuća od Ilirskog Kraljevstva to bi sigurno napravili konsolidacijom matičnog teritorija, te onda napadom na susjedne zajednice. Upravo bi se takvim postepenim razvojem nametnuli kao vodeća sila regije i s vremenom ugrozili priobalno područje. Uostalom, bilo kakav napad na rimske saveznike u protektoratu je čin koji zahtijeva odmazdu, a u slučaju Trećega ilirskog rata sve zajednice koje su imale slične akcije, bile unutar Ilirskog Kraljevstva ili ne, su itekako kažnjene.

razvoj situacije bio je gotovo identičan kao pred početak Prvoga ilirskog rata. Senat je uputio poslanstvo Delmatima pod vodstvom Gaja Fanija, međutim, ishod poslanstva nije bio povoljan. Fanije je Senatu izjavio da ga Delmati nisu htjeli saslušati, uz izgovor da Rimljani i oni nemaju ništa zajedničko. Odbili su zaustaviti svoje napredovanje na štetu rimskih saveznika, poslanicima su uskratili smještaj i hranu, dok su im silom oduzeti konji. Iz straha za vlastiti život, poslanici su pobjegli te je Senat na temelju ovih vijesti odlučio pokrenuti rat protiv Delmata.²¹⁶

Pravi uzrok pokretanja kampanje bio je daleko od nepravde učinjene rimskim saveznicima i izaslanicima te Polibijeva inzistiranja da: 1) rimska vojska nije ratovala dvanaest godina; 2) Rim je htio potvrditi svoj prestiž u Iliriji gdje nisu stupili od pobjede nad Demetrijem Farskim.²¹⁷ Činjenica je da su Delmati iznimno brzom ekspanzijom pokazali da se ne radi o pljačkaškim pohodima, nego o sustavnom političkom širenju izvan granica matičnog teritorija. Za vrlo kratko vrijeme narasli su u poprilično bitan element koji je prijetio zauzeti nekadašnje mjesto Ilirskoga Kraljevstva, kao najjače sile u regiji. Poučen prethodnim iskustvima, sasvim je razumljivo da je Rim odlučio problem riješiti u samom začetku, a ne poslije kad bi Delmatska ekspanzija možda bila izvan kontrole, a rimski saveznici lišeni svojih teritorija. Uvreda izaslanicima je itekako poslužila za objavu rata, kao i toliko puta prije, međutim, sasvim je jasno da Rim s vojskom prelazi Jadran kako bi riješio prijetnju i očuvao stvoreno stanje nakon Anicijeva proglašenja.

Tijek i ishod rata poznat je današnjim istraživačima.²¹⁸ Bile su potrebne dvije kampanje da bi Delmate napokon porazili. Prva je bila kampanja Gaja Marcija Figula koji je 156. g. pr.

²¹⁶ Polyb. 32.13.1–9. Vijesti o ovom poslanstvu dobivamo iz 32. Polibijeve knjige od koje nam je ostalo samo nekoliko fragmenata. Ne spominju se druga poslanstva, za razliku od Dionove vijesti o poslanstvima rimskih saveznika koja su s Fanijem krenula Delmatima (Zon. 9.25); Derow 1979: 14 uspoređuje izaslanstvo Delmatima i njegov ishod s izaslanstvom Kartažanima 146. g. pr. Kr. Polibije (12.4.5) također donosi jedan izoliran podatak kad piše o greškama Timeja oko Lokrija. Pri tome je naglasio da je Lokranima nekoliko puta pružio uslugu, a jedna od njih je bila da su kroz njegovo posredovanje bili oslobođeni obveze sudjelovanja u hispanskoj (Iberski rat 154. g. pr. Kr.) i delmatskoj kampanji. Po ugovoru s Rimom trebali su dati mornaricu, jednako kao što su to napravili u ratu s Perzejem (usp. Liv. 42.48.7). Ovdje se nedvojbeno radi o Figulovoj i Nazikinoj kampanji 156./155. g. pr. Kr. Vidi Zippel 1877: 130 ff.; De Sanctis 1916: 120; detaljnije u Walbank 1967: 331–332.

²¹⁷ Polyb. 32.13; slično App. *Illyr.* 11; Zon. 9.25. Usp. Liv. *Per.* 47. Niz stranih autora upravo vjeruje takvom uzroku. Vidi Gruen 1984: 431 i prateću literaturu.

²¹⁸ Za tijek rata i razne probleme vidi Bilić-Dujmušić 2004a: 187–209.

Kr. krenuo iz Narone u unutrašnjost delmatskog teritorija, pretrpio početni poraz te se povukao. Uspio se reorganizirati i nakon nekog vremena ponovo krenuti u napad. Osvojio je razne gradove, dok nije stigao pred Delminij, očito glavni grad, koji je zapalio jer se približavala zima, a nije ga uspijevaosvojiti.²¹⁹ Figul se zatim vratio u Rim, a naredne ratne sezone, konzul Pubije Kornelije Scipion Nazika Korkul nastavio je operacije o kojima znamo vrlo malo. Jedini, Frontinov podatak govori o tome da je Nazika shvatio težinu osvajanja Delminija prvenstveno jer su svi pohitali u njegovu obranu. Stoga je Nazika počeo napadati ostale gradove prouzročivši odljev branitelja iz Delminija koji su htjeli braniti svoje domove. Time je glavni grad ostao bez veće pomoći, što je Nazika iskoristio kako bi ga osvojio i okončao rat.²²⁰

Osvajanjem Delminija završen je rat čiji je rezultat bio stavljanje Delmata *in dicione populi Romani*. Priključeni su onim zajednicama koje su bile pod rimskom kontrolom od završetka Trećega ilirskog rata, a rimski se protektorat prvi put proširio na teritorij preko Neretve. Kada je riječ o točnom području i gradovima, na prvome mjestu treba spomenuti Delminij, grad koji je, kako Strabon govori, zbog pohlepe učinjen malim, a ravnica oko njega pogodnom samo za ispašu stoke.²²¹ Ovaj podatak predstavlja slikovit opis završetka pohoda koji je završio efikasnim onesposobljavanjem Delmata, barem na neko vrijeme. Prema grčkom shvaćaju, pretvaranje teritorija od kojega grad živi u ravnici za ispašu stoke može dugoročno značiti samo smrt njegovim stanovnicima.²²² Nakon pustošenja Delminija i Duvanjskog polja, pošteđeno stanovništvo ta je područja moglo koristiti samo za ispašu stoke. Delminij je izgubio svoj prijašnji značaj unutar delmatske zajednice jer, ako je u 2. st. pr. Kr. u očima Rimljana

²¹⁹ Wilkes 1969: 31; Bilić-Dujmušić 2004a: 194–204; Šašel Kos 2005a: 44.

²²⁰ Front. *Strat.* 3.6.2. Ova Frontinova vijest o Nazikinom vođenju kampanje gotovo je identična vijestima o Figulovim operacijama prethodne godine. Bilić-Dujmušić pretpostavlja kako je zbilja malena vjerojatnost da bi iskusni vojskovođa poput Nazike iskoristio taktiku protiv Delmata koja se već pokazala prilično neučinkovito prošle ratne sezone (Nazika se proslavio u operacijama Trećega makedonskog rata i kojeg Livije i Plutarh rječito hvale. Vidi Liv. 44.38; Plut. *Aem.* 15–21). Stoga bi tu Frontinovu vijest, koja je s vremenom povezana uz Naziku, morali povezati upravo s Figulovim operacijama prethodne godine. Bilić-Dujmušić 2004a: 207. Za Figula i Naziku znamo i prije ovih događanja. Obojica su bili izabrani za konzule 162. g. pr. Kr., ali su zbog vjerskog prekršaja učinjenog prilikom primopredaje dužnosti morali odstupiti. (Plut. *Marcell.* 5; Cic. *nat. Deor.* 2.10). Ipak, bili su poslije izabrani za konzule. Figul upravo 156. g. pr. Kr., u godini rata s Delmatima, (te je kockom, dobio zapovjedništvo u ratu) dok je Nazika naredne godine stupio na isto mjesto i uspješno završio Figulove operacije protiv Delmata.

²²¹ Strab. 7.5.5; Zon. 9.25; Front. *Strat.* 3.6.2.

²²² Čače 1995b: 115.

predstavljao centar delmatskog društva, gdje se nalazila društvena i politička elita, depopulacijom bi upravo ta elita bila među prvima ubijena ili prodana u roblje, tako onesposobivši glavni grad i cjelokupno društvo za buduće normalno funkcioniranje.²²³ Zasiurno su postojali i ostali gradovi koji su doživjeli sličnu sudbinu, no nažalost, za ovo razdoblje nema direktnih podataka²²⁴ te je moguće samo pretpostavljati koje su gradove Figul i Nazika osvojili tijekom ratnih operacija.

Nadalje, nema dvojbe da je Naronu, kao prijateljski i saveznički grad te centar operacija rimskih zapovjednika tijekom rata bila unutar onog teritorija koji je bio pod rimskom zaštitom. Njezina pozicija bila je izrazito bitna. Ovaj utvrđeni emporij na plovnoj Neretvi kontrolirao je ne samo putove u unutrašnjost delmatskog teritorija nego i savezničkog daorskog, zbog čega je kao važna trgovačka točka bio sigurno nastanjen Grcima te rimskim i italskim trgovcima.²²⁵ Iako se u izvorima prvi put spominje u kontekstu rata protiv Delmata, ne bi bilo nimalo začuđujuće da je Naronu takav status imala i u prethodnim razdobljima, moguće kao rezultat širenja protektorata i rimskih ovisnika u sklopu završetka Trećega ilirskog rata.²²⁶ Slična situacija je i s Tragurijem te Epetijem. O njima saznajemo prvi put iz Polibijeva opisa izaslanstva netom pred pokretanje vojne kampanje. Kao dio teritorija saveznika nema sumnje da su uživali određenu vrstu isejske, a samim time i rimske zaštite. Koliki je opseg njihovog teritorija koji Delmati pustoše u ovom razdoblju, nažalost, nije poznato, ali je njihov status pred sam početak rata protiv Delmata nedvojbeno reflektirao prethodnu situaciju, te nema razloga ne pretpostavljati da se ugovorni odnos Ise i Rima itekako odnosio i na ove priobalne gradove.²²⁷

Naposljetku, pod rimsku zaštitu nakon završetka rata itekako treba uključiti i one teritorije koji su bili direktno ugroženi delmatskom ekspanzijom. Koji su to teritoriji može se samo pretpostavljati. S jedne strane, u narednim je razdobljima jasno da se delmatski teritorij

²²³ Bilić-Dujmušić 2004a: 209.

²²⁴ Strabon govori o pedeset važnih naselja od koji su neki bili doista gradovi; poput Salone, Promone, Ninije kao i novi te stari Sinotij. Strab. 7.5.5. U pismu Ciceronu, Vatinije spominje da su Delmati izvorno imali 20 gradova, dok su ih prisvojili još 60. Cic. *ad fam.* 5.10.13. Usp. Zaninović 1967: 7 ff.; opć. Benac 1975; Govedarica 1982; Milošević 1998; Šašel Kos 2005a: 292–293.

²²⁵ Gabričević 1980. O utvrđenosti grada vidi Cambi 1980: 130. Dalje o Naroni vidi Patsch 1907; Marin et al. 1999.

²²⁶ Na što bi moglo upućivati činjenica da Figul odabire upravo Naronu kao svoju početku točku.

²²⁷ Za koje Čače pretpostavlja da su pod Isejce došli najkasnije nakon Drugoga ilirskog rata. Čače 1985: 262.

protezao do Krke,²²⁸ do čega je moglo doći jačanjem saveza srodnih skupina pod vodstvom Delmata, koji će dati ime cijeloj etničkoj grupi smještenoj između Neretve i Krke kao jugoistočne granice Liburna.²²⁹ Zbog toga ne bi bilo nimalo čudno da su već u ovo vrijeme Delmati izbili na Krku i počeli ugrožavati liburnski teritorij.²³⁰ Do koje mjere, to nije poznato, ali očito je da je kampanji 156./155. g. pr. Kr. prethodilo drastično širenje njihovog teritorija i da je predstavljalo opasnost po Daorse, priobalni dio i gotovo sigurno zapadne dijelove do Krke, gdje Delmati nisu mogli naići na snažan i organizirani otpor. Uspješnim završetkom rata i kapitulacijom delmatske zajednice, tako bi i ovo područje potpalo pod rimski protektorat. Barem njegovi bitni priobalni dijelovi, a o području u neposrednoj unutrašnjosti može se još raspravljati. S druge strane, napad na isejske pozicije moguće sugerira da su Delmati u jednom trenutku kontrolirali dio obale, moguće oko buduće Salone, što bi postigli kontroliranjem Kliških vrata, dok su vjerojatno podvrgnuli i zajednice koje su originalno nastanjivale područja oko Manijskog zaljeva – poput Bulina, Nesta, Hilejaca i Tariota.²³¹ Daleko od toga da se ovdje pokušava odrediti gdje je Manijski zaljev ili gdje su spomenute zajednice točno obitavale.²³² Problem je to koji ni do danas nije riješen i zahtijeva daljnja istraživanja, ali unatoč tome, nema razloga sumnjati u to da je Rim uspostavio određenu kontrolu nad širim priobalnim područjem koje je bilo izrazito bitno, i to ne samo zbog delmatskog interesa nego i zbog svoje strateške pozicije. Pritom bi se itekako moglo pretpostavljati da je ovaj priobalni pojas, načelno oko Tragurija i Epetija, prepušten Isejcima na kontrolu. Vrlo slične odluke Rim je već donosio u 2. st. pr. Kr., kao posljedicu uređivanja prilika nakon odlaska rimske vojske.²³³ Vjerni saveznici bili su zaduženi za održavanje mira, a budući da je ovaj priobalni pojas strateški izrazito bitan, za njegovu sigurnost bili bi zaduženi upravo Isejci, bez obzira na to je li njihova kontrola bila direktna ili indirektna. Bilo kakav drugačiji razvoj događaja predstavljao bi iznimku u načinu rimskog ponašanja prema ugroženim zajednicama i područjima, vidljivom od Prvoga ilirskog

²²⁸ Plin. *Nat. hist.* 3.141.

²²⁹ Čače 1985: 262.

²³⁰ Bilić-Dujmušić 2004a: 188.

²³¹ Čače 2003: 30; Šašel Kos 2005a: 293. Usp. Periša 2014.

²³² Za Manijski zaljev vidi Čače 1999: 62–72.

²³³ Već spomenuta situacija s Likijcima koji su dani Rođanima. Liv. 41.6.8–12; Polyb. 25.4; Walbank 1979: 277–281. Rim dijeli priobalne dijelove Azije Minor između Pergama i Rodosa. Liv. 39.39; Gaj Sekstije daje Masiliji na upravu zemlju Gala koje je porazio i otjerao u unutrašnjost 124. g. pr. Kr. Strab. 4.1.5; Rivet 1988: 32–33. Usp. Bertrand 1991.

rata nadalje. Također, ne bi se ispunio cilj kampanje – okončati delmatske pretenzije na obalu i spriječiti da se takvo što uskoro ponovi. Razaranjem Delminija i niza drugih gradova, te uspostavljanjem kontrole nad obalom, koja je možda prepuštena Isejcima, i neposrednom unutrašnjošću upravo je to i postignuto. Barem na neko vrijeme, dok okrnjena delmatska zajednica, zbog težih posljedica nanijetih Nazikinom kampanjom, ne proživi temeljitu rekonstrukciju, koja će trajati sljedećih 30 godina tijekom kojih izvori šute o njihovim aktivnostima.

(Karta 6. Širenje preko Neretve)

9. PROVINCIJA MAKEDONIJA

Pokoravanjem Delmata uspješno je otklonjena još jedna prijetnja za stabilnost protektorata, a iako je taj događaj označio početak dugotrajnih sukoba između Rima i Delmata, u potrazi za prekretnicama u povijesti protektorata mora se spomenuti Andriskov ustanak u Makedoniji 148. g. pr. Kr. Jednako kao što su Delmati doveli u pitanje Anicijev proglas o trima iliričkim regijama, tako je Andrisko pokušao osporiti rimsku vlast uspostavljenu Paulovim detaljnim popisom četiriju regija s pripadajućim zajednicama. Značaj rata vidljiv je u konačnom osnutku formalne provincije Makedonije, a posljedice stvaranja novog uređenja drastično su promijenile okolnosti na istočnoj obali Jadrana.

9. 1. Osnivanje provincije

Nakon Paulova uređenja Makedonije, 167. g. pr. Kr., nema puno podataka o tome što se događalo unutar četiri podijeljene regije. Nekoliko dokumentiranih situacija pokazuju da je stanje bilo daleko od idealnog.²³⁴ Makedonci se nisu naviknuli na demokratsko i republikansko uređenje,²³⁵ a unatoč snažnim pokušajima, novi režim nikako nije uspio iskorijeniti sentiment naroda prema monarhiji. Unutarnje svađe bile su konstanta i zemlja na rubu rata, a u svem tom komešanju Rim nije poduzeo bitne korake kako bi barem donekle smirio strasti. Poneko senatorsko izaslanstvo povremeno je poslano „istražiti“ što se događa. Međutim, dostupni podatci pokazuju da nije postojala decidirana namjera da se riješe aktualni makedonski problemi. Takva nezainteresiranost je s vremenom mogla rezultirati sve većim jačanjem želje za obnovom monarhije i kulminacijom u obliku ustanka protiv neželjene rimske vlasti.

Upravo se to i dogodilo 20 godina od Paulova proglasa. Izvjesni Andrisko, u historiografiji također zabilježen kao Pseudo-Filip, naglašavao je svoju legitimnost izjavama da se zove Filip i da je sin posljednjeg makedonskog kralja Perzeja. Namjera mu je bila skupiti dovoljno potpore na istoku i silom zauzeti teritorij četiriju makedonskih regija, u čemu mu opća letargičnost Rima sigurno nije odmogla. Senat se uopće nije obazirao na njegove aktivnosti,

²³⁴ Polyb. 31.2.12, 35.4.10–12. O politici Rima prema istoku od 168. do 146. g. pr. Kr. vidi Briscoe 1969.

²³⁵ Kako je to republikansko uređenje funkcioniralo nema nikakvih naznaka. Frank 1914b: 51 ff. donosi neka opažanja.

čak ni onda kad je zbog pokušaja okupljanja vojske u Siriji uhićen i prebačen u Rim, ni kad je pobjegao iz Italije i dobio znatnu potporu u Miletu i Bizantiju. Tek nakon što je u dvije bitke potukao opoziciju i cijela Makedonija pala u njegove ruke i pokazao pretenzije na Tesaliju, Senat je shvatio da mora nešto poduzeti.²³⁶

No, čak ni tada reakcija nije bila vojna. Scipion Nazika,²³⁷ u svojstvu legata, poslan je da pokuša riješiti stvari na miran način, međutim, Andrisko je već bio krenuo u novi napad pa je Nazika napravio jedino što je mogao – okupio je savezničku vojsku, zaustavio Andriskovo napredovanje i pričekao dolazak pretorske vojske pod Publijem Juvencijem 149. g. pr. Kr. Međutim, ispostavilo se da je Juvencije bio potpuno nesposoban zapovjednik. Odmah po dolasku u Makedoniju prihvatio je bitku s brojčano nadmoćnijim neprijateljem. Rimska vojska u potpunosti je poražena, Juvencije je izgubio život, a Andrisko je okupirao Tesaliju i slavodobitno se proglasio novim kraljem, Filipom VI. Od tog trenutka sudbina Makedonije bila je zapečaćena. Sramota Juvencijeva poraza napokon je natjerala Senat da pošalje značajnu silu, na čelu s čovjekom kojeg će u vremenima poslije proglašavati jednim od najsposobnijih zapovjednika 2. st. pr. Kr. – Kvintom Cecilijem Metelom. U samo jednoj ratnoj sezoni Metel je uspio uništiti Andriskovu ambiciju i vojsku, znakovito, u bitci kod Pidne,²³⁸ čime je okončan posljednji, Četvrti makedonski rat. Metel je proslavio trijumf i dobio nadimak *Macedonicus*, a sloboda Makedonaca, u kojem god obliku do tada postojala, došla je do nasilnog kraja.²³⁹

Iako nema direktnih podataka, Metelov uspješan pohod morao je rezultirati uređenjem prilika. Flor zapisuje *Igitur Metello ordinati tum maxime Macedoniam*, što upućuje na to da je Metel u određenoj mjeri uredio prilike ili barem pacificirao teritorij.²⁴⁰ Moderna historiografija uvelike se bavila pitanjem na koji način je to učinjeno, pa se može reći da je nastalo opće mišljenje da je nakon Metelove pobjede Makedonija najzad osnovana i organizirana kao rimska provincija. Redovito su imenovani upravitelji,²⁴¹ a njihova dužnost uglavnom se svela na

²³⁶ Gruen 1984: 431–432.

²³⁷ Trijumfator nad Delmatima.

²³⁸ Na istom mjestu gdje je Paulo porazio Perzeja 168. g. pr. Kr. Vidi Liv. 44.32–44.

²³⁹ Gruen 1984: 433. Metel je morao poraziti i drugog pretendenta, navodnog sina Perzeja. Kao i voditi rat protiv Ahajske lige. Detaljnije vidi Gruen 1976; Bernhardt 1977; Zon. 9.28. Pet godina kasnije Lucije Temelije ubija zadnjeg pretendenta. Liv. *Per.* 53; Eutrop. 4.15; Varr. *Rust.* 2.4.1–2.

²⁴⁰ Flor. 1.32 također spominje i bacanje Makedonaca u ropstvo.

²⁴¹ Morgan 1969: 422–446; Dahlheim 1977: 121; Ferrary 1978: 770–771; Lintott 1992: 31 s popratnom literaturom.

zaustavljane ratobornih zajednica u pljačkanju pograničnih dijelova. Doduše, Gruen je doveo u pitanje ovo uvriježeno mišljenje. Kako piše, ne postoji nijedan podatak koji bi nam govorio da je nastupio provincijski zakon (*lex provinciae*), ni da je teritorij tako organiziran. Za upravitelje tvrdi da su to bili zapovjednici koji su sporadično slani sa zadatkom odbijanja neposredne prijetnje, a od 141. do 119. g. pr. Kr. postoje samo dva takva primjera. Četiri makedonske republike opstale su jednako kao i regulative donesene Paulovim proglasom 167. g. pr. Kr. pa Senat nije donio odluku o značajnim organizacijskim promjenama nakon Andriskova poraza.²⁴²

Gruenova teorija stoji na vrlo klimavim nogama. Osim što je rasprava o provincijskom zakonu u potpunosti promašena,²⁴³ argument da Senat i Metel nisu proveli značajnu organizaciju nema smisla ponajprije zato što je Metel uopće nije trebao provesti. On je mogao nametnuti uvjete poraženim zajednicama nakon pacifikacije teritorija. Neke bi čak, shodno sličnim postupcima tijekom završetka ratova u 2. st. pr. Kr., zbog vjernosti u ratu bile oslobođene plaćanja poreza, a druge kažnjene,²⁴⁴ ali opća reorganizacija teritorija nije bila potrebna upravo zbog toga što je taj zadatak već detaljno i efikasno proveo L. Emilije Paulo, 167. g. pr. Kr.²⁴⁵ Nadalje, istina je da postoji znatna lakuna u makedonskim fastima između 141. do 119. g. pr. Kr., gdje se mogu pronaći podatci o samo dva prokonzula. Međutim, Kallet-Marx je istaknuo da se time uopće ne može dokazati kako su makedonski zapovjednici slani sporadično i da nisu bili upravitelji. Jedini razlog zašto uopće postoji lakuna jest izgubljeni Livijev tekst, zbog čega smo ovisni o selektivnosti Livijevih epitoma, koje, naravno, spominju samo značajne pobjede i poraze, te o slučajnim epigrafičkim nalazima, što nikada nije bila snažna tradicija u Makedoniji. Zapravo, u cijelom razdoblju od 148. do 49. g. pr. Kr. poznato je čak 48 upravitelja, od kojih su 17 *incerti*, a to je puno više nego što je poznato za neke druge provincije, poput Sicilije.²⁴⁶ Kontinuitet redovitih upravitelja je vidljiv i nema razloga sumnjati da je tendencija stalne prisutnosti rimske vojske i upravitelja započeta Metelovom pobjedom,

²⁴² Gruen 1984: 434–435.

²⁴³ Vidi poglavlje *Proces osnivanja provincije*.

²⁴⁴ Poput Anicijeva proglasa. Pri tome se misli da su neke zajednice, kojima je po završetku Trećeg makedonskog rata nametnut porez, ovog trenutka mogle biti na „pravoj“ strani, rimskoj, pa bi bile oslobođene nameta.

²⁴⁵ Kallet-Marx 1996: 15–16. Jedna od makedonskih *merides* spominje još u vrijeme Flavijevaca, što upućuje na dugotrajnost Paulove organizacije. Papazoglu 1979: 304–307 donosi mišljenje da je zbog organizacije 167. g. *lex provinciae* bila nepotrebna, makedonske institucije su ostale netaknute, ali je Rim formalno stvorio provinciju 146. g. pr. Kr.

²⁴⁶ Kallet-Marx 1996: 17–18; Za popis 48 upravitelja vidi Sarikake (Σαρκάκη) 1971: 27–151, 189–201.

što indirektno govori da je upravo u razdoblju za koje postoji lakuna izgrađen strateški vrlo bitan operativan pravac – *via Egnatia*. Nakon odlaska Metela, 146. g. pr. Kr., rimski zapovjednici i njihova vojska redovito su slani u provinciju Makedoniju, a zbog fragmentarnosti izvora jednostavno nisu poznata imena nekolicine od njih.

9. 2. *Podjela protektorata*

Osnutak provincije Makedonije ostavio je posljedice – protektorat je podijeljen na dva dijela, što je u kontekstu njegove povijesti bio vrlo značajan i velik trenutak, ali ne i bez historiografskih problema. Početna postavka je sljedeća: poznato je, naime, da je Paulov proglas 167. g. pr. Kr. podijelio Makedoniju na četiri dijela te da se njen najzapadniji dio prostirao uz granice rimskog iliričkog protektorata. Preciznije, one definirane granice nakon Drugoga makedonskog rata koje su poslužile Paulu u određivanju dokle se četvrta makedonska *meris* trebala jedinim dijelom prostirati. Takvo razgraničenje nije se promijenilo do Andriskova ustanka. Paulov proglas uredio je prilike na najbolji mogući način, a kako je to period relativnog mira, na organiziranom prostoru nije bilo potrebe mijenjati stvoreno stanje. Zbog svega toga Strabon, kad opisuje ove granice, napominje da je Makedonija koju su Rimljani oduzeli Perzeju bila ista Makedonija koja je oduzeta Pseudo-Filipu (Andrisku).²⁴⁷ Jasno je – u trenutku Andriskova ustanka okviri Makedonije bili su jednaki onima u Paulovo vrijeme.

Problem nastaje kad uzmemo u obzir da je u narednim razdobljima provincija Makedonija uključivala i dio protektorata južno od Lisa. Kako Plinije piše – *A Lisso Macedonia provincia*, gdje pripadaju Dirahij i Apolonija.²⁴⁸ Koju god situaciju Plinije opisivao, onu iz sredine 1. st. pr. Kr. u vrijeme Cezara ili prije toga, u određenom trenutku očito je došlo do teritorijalne reorganizacije kojom je dobar dio rimskog protektorata pripojen, vrlo vjerojatno, četvrtoj makedonskoj *meris*. Nije poznat nijedan direktan podatak o tome kada se to dogodilo, zbog čega je argumentirana pretpostavka moguća tek nakon što se odrede vremenski *terminus post quem* i *terminus ante quem*:

1) *Terminus post quem* – nedvojbeno nakon Andriskova ustanka. Osim što je očito da se granice Makedonije nisu promijenile do Metelove kampanje, Strabon donosi još jedan

²⁴⁷ Strab. 7. frag. 47.

²⁴⁸ Plin. *Nat. hist.* 3.143.

podatak koji, kao i Plinijev navod, govori o kasnijim promjenama. Preciznije, piše da je na zapadu Makedonija bila ograničena obalom Jadrana.²⁴⁹ Strabon je raspolagao podacima koji su ga naveli da zapiše kako je u vrijeme Andriška Makedonija bila nepromijenjena, ali naknadno proširena.

2) *Terminus ante quem* – nalazimo ga indirektno u Plinijevu navodu. Pritom nije toliko bitno da je Makedonija počinjala na Lisu, nego da su se unutar njenih granica nalazili Dirahij i Apolonija; gradovi za koje imamo poprilično podataka do Cezarova vremena,²⁵⁰ te za koje se zna da su jednom bili u protektoratu. Tako da *terminus ante quem* može biti jedino njihov najraniji spomen da su dio Makedonije – upravo 88. g. pr. Kr. Kako Plutarh piše, u namjeri da se s vojskom iskrca u Italiju, Sula je prošao cijelu Tesaliju i došao do obale Makedonije, gdje su se nalazili Dirahij i Apolonija.²⁵¹ Unatoč suprotnosti s Apijanovim podatkom da je Sula iz Patre isplovio prema Italiji, činjenica ostaje – u vrijeme o kojem oba autora pišu bilo je normalno smatrati ove gradove dijelom Makedonije.²⁵²

Stoga, vremenski okvir unutar kojeg se dio protektorata južnije od Lisa morao dodijeliti Makedoniji je od Andriškova ustanka 148. g. pr. Kr. do 88. g. pr. Kr. i Sulina isplavljanja prema Italiji. U sklopu ovog okvira je, zapravo, osnutak provincije Makedonije jedini događaj u regiji s iole dokumentiranom reorganizacijom teritorija. Nije teško dokučiti zašto bi se protektorat podijelio upravo tada. Iako su Paulovim proglasom uređene prilike unutar četiri makedonske regije, one su funkcionirale kao zasebne države unutar čijih granica su postojali makedonski magistrati i formalno slobodan narod. Takva organizacija nije zahtijevala stalnu prisutnost rimske vojske ni rimskog upravitelja. U slučaju problema, Rim bi, kao i toliko puta prije, poslao vojsku preko Jadrana i riješio problem. Od onog trenutka kad je provincija

²⁴⁹ Strab. 7. frag 10.

²⁵⁰ Postoji mnogo podataka koji bi se ovdje mogli spomenuti, ali najbitniji su sljedeći. Pompej zimuje u Makedoniji, točnije u Apoloniji i Dirahiju. Caes. *bell. civ.* 3.11.2. Pogotovo Cicernov napad na Pizona, upravitelja Makedonije, koji je bio optužen za loše vođenje provincije. Pizon je, između ostalog, u svojoj provinciji „opljačkao“ Apoloniju i Dirahij. Cic. *In Pis.* fr. 86, 96. Ciceron također napominje da su granice Makedonije jasno određene, te da M. Antonije nema što raditi u Iliriku. Uostalom ga optužuje da je loše postupao s Apolonijom i Dirahijem. Cic. *Phil.* 10.11.

²⁵¹ Plut. *Sull.* 27.

²⁵² Sasvim razumljivo, upravitelji Makedonije, za koje od početka 1. st. pr. Kr. postoji mnogo podataka su u svoju provinciju išli preko Dirahija i Apolonije, preko *via Egnatia* (ali i morem).

osnovana, a stalna prisutnost rimske vojske i upravitelja postala potrebna, situacija se znatno promijenila i od Rima zahtijeva barem minimalne promjene na terenu.

Bez obzira na to što je Paulo već organizirao Makedoniju, najveći problem bio je što napraviti s onim dijelom protektorata koji je teritorijalno integriran do kraja Drugoga makedonskog rata. Priobalni pojas između Lisa i Epira (unutrašnjost do Liknidskog jezera) u prethodnim razdobljima, kad nije postojala stalna rimska vojska u Makedoniji, bio je itekako važan jer je predstavljao tampon zonu između Makedonije i Italije. Direktnom kontrolom kroz razdoblja Rim je tako držao područje koje je u velikoj mjeri branilo Italiju od ambicija makedonskih kraljeva. Jednako tako, držao je mostobran preko kojeg je vrlo brzo mogao prebaciti vojsku ako to bude potrebno. Zbog toga se od prvih sukoba s Filipom V. do Perzejeva pada gotovo svaka rimska vojska iskrcala na priobalnom području protektorata, osigurala ga, te kretala prema žarištu problema. No konačnim rušenjem Makedonskoga kraljevstva i osnutkom provincije ta tampon zona gubi svoj nekadašnji značaj. Više ne graniči s potencijalnim neprijateljima na istoku, nego s pacificiranim teritorijem, za čiju obranu i mir je zadužena stacionarna rimska vojska na čelu s upraviteljem.

Rim više jednostavno nije imao potrebu održavati protektorat južno od Lisa. Dapače, bilo je prilično nekonstruktivno dopustiti da jedna glavnih veza između Italije i Makedonije bude izvan jurisdikcije makedonskih upravitelja. Bila bi to gotovo savršena prilika za političke oportuniste u Rimu da optuže određene upravitelje kako su s vojskom prošli kroz područje koje nije unutar njihove uprave. Ipak, to se nije dogodilo. Protektorat južno od Lisa uključen je u provinciju pa je Rim stvorio još jaču vezu između Italije i Makedonije.²⁵³ Granice su proširene do obale Jadrana, a jedini problem predstavljao je teški teren brdovitog područja kroz koji je svaka nova vojska morala proći da bi došla do Tesalonike, glavnoga grada. To je pak riješeno gradnjom *via Egnatia*. Povezavši Dirahij i Apoloniju s ostalim bitnim točkama, nakon isplavljanja iz Brundizija, upravitelj je zajedno s vojskom u roku od nekoliko sati mogao stići do svoje provincije i dalje do glavnoga grada, dok je isti pravac mogao poslužiti za potencijalna pojačanja iz Italije u slučaju opasnosti. Stoga, ne samo da je došlo do reorganizacije teritorija, nego je prvi put u povijesti rimski protektorat podijeljen na dva dijela. Je li odluka o tome došla direktno od Senata, legata kao u slučaju Anicijeve i Paulova proglašenja ili od samog Metela trenutačno nije bitno. Činjenica ostaje da je došlo do nove organizacije. Sjeverni dijelovi

²⁵³ Nigdelis 2007: 53.

protektorata ostali su nedirnuti i izvan Makedonije, a sve zajednice i gradovi južno od Lisa, koji su s vremenom potpali pod rimsku zaštitu, prestali su biti dio zasebne cjeline i uključuju se u novonastalu provinciju. Tu će i ostati čak do kasne antike, kad se Dioklecijanovom teritorijalnom podjelom organiziraju opet kao zasebna cjelina – *Epirus Nova*.

9. 3. Upravitelj Makedonije i protektorat

Naposlijetku, potrebno je razmotriti problem koji je u historiografiji vrlo dugo prisutan bez adekvatnog rješenja. Zapravo, problem je stvoren pretpostavkama nekolicine autora da je nakon osnutka provincije Makedonije njen upravitelj bio zadužen za Ilirik. Pri tome se očito mislilo na onaj dio protektorata iznad Lisa, koji nije ušao u formalne granice Makedonije. Tako May i Bilić-Dujmušić govore da je prije Cezara Ilirik vjerojatno bio pod jurisdikcijom makedonskog upravitelja, na što bi mogla upućivati Apijanova primjedba da je „ilirske događaje“ priključio svojoj povijesti Makedonije jer ne pružaju dovoljno materijala za zasebnu knjigu.²⁵⁴ Freber, Šašel Kos i Gruen također zastupaju ideju jurisdikcije, a jedino Gruen donosi neke komplementarne podatke na temelju kojih je došao do takvog zaključka – fragmente Ciceronova djela *In L. Calpurnium Pisonem oratio*.²⁵⁵

Uopće nije sporno da je Apijanova *Illyrica* bila dijelom knjige o makedonskim ratovima. Osim što to sam Apijan kaže, poveznice između dvaju narativa vidljive su kroz svako poglavlje.²⁵⁶ Međutim, čini se prilično neutemeljenom pretpostavka da Apijanova odluka o spajanju ilirskih i makedonskih događaja može govoriti o jurisdikciji nad Ilirikom. Sve što Apijan govori jest to da nije imao dovoljno podataka za zasebnu knjigu, zbog čega je podatke o ilirskim ratovima morao inkorporirati u neki već postojeći tekst. A za što bolje vezati ilirske ratove nego za povijest Makedonije? Svaki od ilirskih ratova pojavljuje se u kontekstu makedonskih, bez kojih je nemoguće razjasniti zašto su uopće pokrenuti, jednako kao što je vrlo teško objasniti odnose između Rima i Makedonije bez povijesnih okolnosti na ilirskom dvoru. Dva su narativa toliko povezana da zapravo tvore jednu povijest sukoba na određenom području, te nimalo ne čudi Apijanova odluka da nekolicinu podataka koje je uspio naći o

²⁵⁴ Cary 1951: 519 bilj. 1; Bilić-Dujmušić 2000: 20.

²⁵⁵ Freber 1993: 127; Gruen 1984: 435 bilj. 207 navodi podatke iz Cic. *in Pis.* 83, 86, 96; Šašel Kos 2000: 283 ff.; id. 2005a: 338.

²⁵⁶ Šašel Kos 2005a: 83–85.

ilirskim događajima spoji uz jedinu knjigu uz koju je mogao. Takva odluka ne govori o jurisdikciji Makedonije nad Ilirikom, nego o logičkoj organizaciji Apijanova opusa.

Nadalje, uopće nije jasno što Gruen pokušava dokazati komplementarnim podatcima iz Cicerona. *In Pisonem* je svojevrsan transkript sa suđenja Luciju Kalpurniju Pizonu za loše upravljanje Makedonijom od 57. do 55. g. pr. Kr., u kojem se nijednom ne spominje Ilirik. Dapače, Ciceron optužuje Pizona za aktivnosti samo unutar njegove provincije, poput pljačkanja Dirahija i Apolonije. Ne postoji nijedan podatak o tome da se jurisdikcija Pizona protezala i nad Ilirikom, što je, uostalom, bilo i nemoguće jer je Ilirik od 58. do 50. g. pr. Kr. imao svog upravitelja – Cezara.

Štoviše, ne postoji nikakav podatak iz izvora koji bi navodio na zaključak da je do osnutka provincije protektorat bio pod jurisdikcijom makedonskog upravitelja. Nejasno je zašto bi takvi zaključci uopće bili potrebni. Vrlo vjerojatno je cijela ideja započela od toga da, ako je već postojalo neko područje koje teritorijalno nije potpadalo pod provinciju, za njega je *morao* biti nadležan netko, a budući da se nastavljalo na Makedoniju, zaključilo se da je to bio makedonski upravitelj. To zbilja konceptualno nema smisla. Formalno osnivanje provincija kao jedan od zadataka ima određivanje jurisdikcije budućih upravitelja, što se uglavnom činilo definiranjem granica provincije izvan kojih prestaje nadležnost magistrata. Ako je već postojala ideja da se kontrola nad protektoratom prepusti makedonskim upraviteljima, zašto je stvorena granica na Lisu jasno razdvajala dva područja? Odgovor je vrlo jednostavan – stvorena je linija koja je odredila dokud makedonski upravitelji mogu djelovati.

Uostalom, razlog zašto je uopće osnovana provincija i donesena odluka o redovitom slanju vojske je činjenica da je područje Makedonije bilo vrlo nestabilno. Direktno je to pokazao Andrisko, a zatim nakon njega i sve one zajednice na pograničnom dijelu s kojima su se nekadašnji makedonski kraljevi borili dugi niz godina. Dardanci, Skordisci, Eordeji i ostali, redovito su napadali provinciju, a rimska vojska morala je voditi teške ratove. Gotovo svaki upravitelj mogao je očekivati određene probleme sa sjevera, zbog čega je s vremenom nastala izreka da se malo koji upravitelj iz Makedonije vratio bez trijumfa (*Cic. In Pis. 55*), makar se ne može reći da je odbijanje tih prijetnji bio lak zadatak. Više od deset makedonskih upravitelja izgubilo je živote u tim borbama. Na kraju su one ipak rezultirale sigurnijom provincijom, ali proces je trajao desetljećima.

Čak i konceptualno, makedonski upravitelji imali su pune ruke posla od trenutka kad su stupili na dužnost do povratka u Rim, zbog čega je bilo posve nepotrebno zadužiti ih još i za

rješavanje problema za koje se sigurno znalo da će kad-tad iskrsnuti u protektoratu. Na kraju krajeva, taj protektorat predstavljao je relativno periferno područje naspram Makedonije. Bez obzira na to što su se njegove južne granice naslanjale na provinciju, treba imati na umu da je za centar makedonskih upravitelja odabrana Tesalonika, gotovo tri stotine kilometara zračne udaljenosti od Lisa i bitnih jadranskih luka – Dirahija i Apolonije. U slučaju bilo kakve opasnosti, bilo bi zaista nelogično očekivati da umjesto rješavanja problema kretanjem iz Brundizija ili Akvileje, upravo upravitelj Makedonije treba prijeći prilično velik komad teritorija kako bi došao u priliku samo otisnuti se bilo kopnenim ili morskim putem prema žarištu problema. Time ne samo da bi njegov opseg operacija bio nepotrebno velik, već bi ostavio svoje pozicije u Makedoniji relativno nezaštićenima. Dodatno zaduženje nad protektoratom, jednako nestabilnim prostorom kao i Makedonija, bio bi doista prevelik zadatak, za koji sumnjam da bi bili sposobni i najbolji zapovjednici tog vremena.

Zbog toga je bilo kudikamo smislenije poslati upravitelja u Makedoniju sa zadatkom da održava mir u provinciji, te ostaviti protektorat i probleme izvan njegove jurisdikcije. Naredna razdoblja upravo to i dokazuju, jer od svih upravitelja koji su nam poznati do Cezara, preko makedonskih fasti ili literarnih izvora, doslovce nijedan nije nogom stupio na područje protektorata. Pogotovo u onim slučajevima kad su se pojavili problemi koji su destabilizirali šire područje pod rimskom zaštitom. Iako je tada u Makedoniji bio upravitelj, Rim je uvijek slao zasebnog zapovjednika sa zasebnom vojskom, za što, srećom, imamo mnogo komplementarnih podataka.

Tabela 3. Protektorat i makedonski upravitelji

	ILIRIK/protektorat	MAKEDONIJA ²⁵⁷
135. g. pr. Kr. (Ardijejci i Plereji)	Servije Fulvije Flak (cos.)	Marko Koskonije
119. g. pr. Kr. (Delmati)	Lucije Cecilije Metel (cos.)	Sekst Pompej
78. g. pr. Kr. (Delmati)	Gaj Koskonije (procos.)	Apije Klaudije Pulher

²⁵⁷ Marko Koskonije je pobijedio Skordiske. Bio je upravitelj do 133./132. g. pr. Kr. Broughton 1951: 489. Sekst Pompej je ubijen u bitkama sa Skordiscima. Kvestor M. Anije organizirao otpor nakon Pompejeve smrti. Broughton 1951: 526. Ap. Klaudije Pulher je vodio borbe sa Skordiscima. Ostao u Makedoniji do 77. g. pr. Kr. Navodno ga zamijenio Gnej Kornelije Dolabela. Broughton 1952: 86, 89.

Prema tome, jurisdikcija makedonskog upravitelja sigurno nije bila nad protektoratom. U suprotnom, u ova tri spomenuta slučaja Rim ne bi imao potrebu slati zasebne zapovjednike, već bi očekivao da problem riješi onaj koji je za njih zadužen.²⁵⁸ Baš kao i u prethodnim razdobljima, protektorat je bio zasebna cjelina, sačinjena od zajednica i gradova koji su potpali pod rimsku zaštitu. Pri tome je ideja da je netko *morao* biti zadužen za njega sasvim točna – bili su to upravo dugogodišnji saveznici čiji je zadatak bio održavati mir. Bilo kakav problem koji je mogao iskrsnuti, a da je bio prevelik zalogaj za saveznike, riješio bi se slanjem zasebne vojske na čelu s jednim od, u tom trenutku, raspoloživih zapovjednika. To sigurno nije bio makedonski upravitelj, kao što će ratovi s Ardijejcima, Plerejima i Delmatima vrlo brzo i pokazati.

10. ZAKLJUČAK

Uspostava drugoga protektorata i južne granice Ilirika

Andriskov ustanak pokazao je da uređenje Makedonije nakon Paulova proglašenja jednostavno ne može opstati bez stacionarne rimske vojske i upravitelja zaduženog za održavanje mira. Zajednice podijeljene unutar četiriju autonomnih regija s vremenom se nisu naviknule na uređenje različito od monarhijskog, te je novim proglasom, radi očuvanja stečenog mira, bilo potrebno uspostaviti provinciju Makedoniju. Koliko je god taj događaj činio prekretnicu u povijesti Makedonije, bio je jednako značajan i za rimski protektorat i njegov budući razvoj. Prvi put od dolaska rimske vojske na istočnu obalu Jadrana, u sklopu Prvoga ilirskog rata, protektorat je rimskom odlukom podijeljen na dva dijela.

Uređenje nove provincije zahtijevalo je da nekadašnja važna tampon zona, između makedonskih kraljeva i obala Italije, sada bude pod kontrolom upravitelja Makedonije. Sve zajednice i gradovi južno od Lisa prestali su biti dijelom zasebne, protektoratne cjeline, na što je, osim očitih razloga definiranja jurisdikcije upravitelja, vjerojatno dodatno utjecala činjenica da su te zajednice i gradovi oduvijek bili u uskoj vezi s Makedonijom. U periodu teških sukoba

²⁵⁸ Ili da barem pokuša riješiti problem, a ako ne bi mogao, Rim bi sigurno poslao dodatnu vojsku.

s makedonskim kraljevima njihov opstanak unutar jednom uspostavljenog protektorata ovisio je o prijateljstvu s istoka i nadasve razini rimske involviranosti u prekojadranska zbivanja. Sve dok su Filip i Perzej bili sposobni održavati snažnu vojsku i razmišljati o napadu na Italiju, protektorat je za Rim bio vrlo bitan. No, konačnim uništenjem makedonske moći i donošenjem strateške odluke o pozicioniranju stalne rimske vojske u Tesaloniki, nekadašnja tampon zona gubi svoj značaj i postaje dijelom novoformirane rimske provincije.

Izuzetak su bile sve one zajednice sjeveroistočno od Lisa koje su do Trećega ilirskog rata, prisilno ili ne, dugi niz godina gravitirale prema Ilirskome Kraljevstvu. Nedinute promjenama, 146. g. pr. Kr. izostavljene su iz granica provincije Makedonije, dok im je odnos s Rimom već odavno bio uređen stavkama Ancijeva proglasa iz 167. g. pr. Kr. Protektorat je podijeljen, te je za granicu između njegovih nekadašnjih dijelova poslužila već postojeća i definirana s Anicijem nakon Gencijeva pada. Na rijeci Mat, između Dirahija i Lisa, gdje je počinjala prva od tri regije nekadašnje jezgre Ilirskoga Kraljevstva, sada je uspostavljena granica provincije Makedonije.

Posljedice su bile velike. Ne samo da je uspostavljena granica provincije Makedonije, nego i buduća granica provincije Ilirik. Gotovo sto godina poslije Cezar će na upravu dobiti područje koje je na jugu definirano i nepromijenjeno još od Anicija i dodatno potvrđeno nakon Andriskova ustanka. Zbog svega toga, osnutkom provincije Makedonije prestaje razdoblje prvoga protektorata u kojem je Rim vodio teške ratove s makedonskim i ilirskim kraljevima za očuvanje stečenih teritorija. Teritorijalne akvizicije, ali i gubitci, opisani u ovom poglavlju, pokazuju njegov tijek sve do trenutka kad je odlukom o podjeli povijest istočnojadranskih prostora naposljetku ušla u novo razdoblje. Razdoblje drugoga protektorata u kojem se rimski interesi usmjeravaju prema jedinom očuvanom dijelu protektorata, sačinjenom od najnovijih akvizicija 2. st. pr. Kr. u sklopu Trećega ilirskog rata te delmatskog rata. Protektoratu koji će se s vremenom teritorijalno povećati, obuhvatiti cijelu istočnojadransku obalu do Histrije, te jednako kao Makedonija, u određenom trenutku zahtijevati drugačiju organizaciju, provincijsku, a nadalje i stalnu prisutnost rimske vojske i upravitelja.

(Karta 7. Podjela protektorata 146. g. pr. Kr.)

II.

RAZDOBLJE DRUGOGA PROTEKTORATA

Od osnutka Makedonije do Vatinijeva zakona (146. – 59. g. pr. Kr.)

1. UVOD

Proces razvoja drugoga protektorata u mnogočemu nalikuje prvome. Stvorena osnova teritorija zaštićenih zajednica i gradova mogla je opstati sve dok je jačina rimskih intervencija odgovarala opsegu problema, ponekad s manjim ili većim intenzitetom, pri čemu namjera Rima da zaštiti već uspostavljene odnose nije dvojben. Isa je ostala vjerni rimski saveznik, kao i većina zajednica koje su Anicijevim proglasom na neki način profitirale i zauzele bolju poziciju u regiji. Može se reći da su ovo razdoblje obilježili Delmati, dok su Liburni i Japodi prvi put značajnije uspostavili kontakt s Rimom na političkoj razini.²⁵⁹ No, tijekom povijesti rimskog uplitanja u mediteranska zbivanja, štoviše, turbulentnih vanjskih i unutarnjih političkih događaja od sredine 2. st. pr. Kr. pa nadalje, utjecao je na razinu rimske involviranosti na istočnoj obali Jadrana. Od četiri dokumentirane epizode do uspostave provincije Ilirik, tri su bile intervencije koje, čini se, nisu rezultirale širenjem i dodavanjem novih teritorija protektoratu. Zbog toga se na tijekom drugoga protektorata načelno može gledati kao na intervencijsko razdoblje u kojem Rim šalje zapovjednike da bi ponovo uspostavili vlast na područjima gdje je dovedena u pitanje. Sve do prve polovice 1. st. pr. Kr. kad se kampanjom Gaja Koskonija, zbog indikativnog zatišja u izvorima, može samo pretpostaviti da je iliričko područje umireno te stvorena prilika da Cezar 59. g. pr. Kr. stvori provinciju i okonča razdoblje protektorata.

2. OBRANA PROTEKTORATA

(do kraja 2. st. pr. Kr.)

Da se razdoblje može okarakterizirati kao intervencijsko, vidljivo je već do kraja 2. st. pr. Kr. kad je Rim morao dva puta djelovati. Prvi put zbog Ardijejaca i Plereja, a drugi zbog Delmata. Protektorat se nije širio, a ni teritoriji nisu izgubljeni. Ciljevi kampanja bili su posve drugačiji – umiriti problematične zajednice i time oslabiti pritisak na najvitalnije dijelove protektorata. S Ardijejcima je to postignuto, a s Delmatima, pak, tek puno poslije.

²⁵⁹ Tj. do te mjere da budu zabilježeni u izvorima.

2. 1. Ardijejci i Plereji

Prvi od dva događaja koji je zahtijevao adekvatnu reakciju u protektoratu dogodio se u vrlo nepovoljnom trenutku za Republiku. Većina rimskih zapovjednika bila je zaokupljena izrazito teškim Numantinskim ratom (143. – 133. g. pr. Kr.), čiji je uzrok bio još jedan pokušaj Keltibera da se oslobode rimske vlasti. O težini sukoba dovoljno je spomenuti da je rimska vojska pretrpjela nekoliko doista neočekivanih poraza te da je otpor Keltibera bio toliko jak da čak ni jedan od najvećih zapovjednika ovog vremena, K. Cecilije Metel Makedonik, nije mogao izvojevati odlučujuću pobjedu. Da bi ona napokon bila postignuta, bila je potrebna sila od 20.000 rimskih vojnika, 40.000 saveznika, numidska konjica pod Jugurtom, te sposoban i britak um P. Scipiona Emilijana Afričkoga.²⁶⁰

U svemu tome najvažnije je spomenuti da se najteži rimski poraz u Numantinskom ratu dogodio 137. g. pr. Kr. kad je konzul Hostilije Mancin nizom loših odluka doveo svoju vojsku u bezizlaznu situaciju i morao prihvatiti poražavajuće uvjete predaje. Iako je posredovanjem mladog Tiberija Grakha izbjegnuta još veća tragedija, jer je 20.000 rimskih vojnika spašeno od sigurne smrti, poraz je izazvao golem gnjev u Rimu i posljedično usmjerio sve resurse Republike u osvetu i konačno osvajanje Numancije. No, koliko god je ta želja za osvetom bila jaka, iz izvora je poznato da je rat ušao u svojevrsnu stagnaciju do 134. g. pr. Kr. i izbora Emilijana za konzula, što se, gledajući povijesne okolnosti, moglo dogoditi iz više razloga. Bilo je potrebno sanirati štetu nakon sramotnog poraza, za što je bio zadužen konzul L. Furije Fil, a upravo tada Ardijejci i Plereji napadaju rimsku Iliriju i ugrožavaju stabilnost rimskog protektorata.

Glavne podatke pruža Apijan, koji piše da su Ardijejci i Plereji napali rimsku Iliriju zbog čega su Rimljani, inače zaokupljeni na drugim mjestima, poslali izaslanike da bi ih ukorili. No, izaslanstvo očito nije bilo sposobno riješiti taj problem pa je Rim ipak odlučio poslati 10.000 pješaka i 600 konjanika na čelu s konzulom Fulvijem Flakom. Kad su Iliri saznali da je pohod pokrenut, pokušali su pregovarati jer nisu bili spremni za borbu, no nisu htjeli pristati na naredbu da repariraju štetu onima koje su napali pa je konzul nastavio operacije. Na kraju

²⁶⁰ Makedonik je u našoj priči poznat jer je bio zaslužan za osnivanje provincije Makedonije. Vidi str. 79 ff. Za pobjedu u ovom ratu Emilijan je dobio još jedan nadimak – *Numantinus*. Za tijek rata i izvore vidi Harris 1989: 134–142.

izvještaja Apijan nadodaje da je pohod vjerojatno završio pljačkom jer nije mogao saznati ništa o njegovom konačnom kraju.²⁶¹

Činjenica da je u rat poslan konzul na čelu s dvije pune legije i barem još toliko saveznika pokazuje koliko je Rim ozbiljno shvatio ovu situaciju. Nemiri u protektoratu bili su dodatna smetnja puno važnijim događajima na Mediteranu pa su se morali što prije riješiti, a slanjem značajnije sile nisu htjeli ništa prepustiti slučaju. Ipak, čini se da inicijalno nije postojala namjera za slanjem vojske. Rim je bio zaokupljen posljedicama sramotnog Hostilijeva mirovnog ugovora u Hispaniji, pa bi bilo kakav vojni odgovor na napad Ardijejaca i Plereja u protektoratu zahtijevao okupljanje vojske koja bi inače mogla biti iskorištena u ponovnom napadu na Numanciju. Slanjem izaslanstva cijela stvar pokušala se riješiti što prije i na što mirniji način, ali je nakon propalih pregovora postalo jasno da je nužna konkretnija akcija – brzim i žestokim napadom umiriti Ardijejce i Plereje, uspostaviti mir u protektoratu i okrenuti se prema zapadu i planiranju napada na Keltibere.²⁶²

Konzul zadužen za taj napad bio je Servije Fulvije Flak, izabran 135. g. pr. Kr. Postoji velika mogućnost da je Flak već jednom bio u Iliriku. Naime, preko natpisa je poznato da mu je otac bio izvjesni Kvint,²⁶³ a u 2. st. pr. Kr. postoje dvije moguće osobe – Kvint Fulvije Flak, konzul 179. g. pr. Kr. te istoimeni sufektni konzul 180. g. pr. Kr. Potonjeg treba odbaciti jer je, čini se, imao samo jednog sina, Gaja Fulvija Flaka, konzula 134. g. pr. Kr. i Emilijanova kolege u finalnom pohodu protiv Numantinaca.²⁶⁴ Stoga, jedina mogućnost jest da je otac Servija bio konzul 179. g. pr. Kr., za kojeg je, pak, poznato da je bio *pontifex*, proslavio dva trijumfa nad Keltiberima i Ligurima, te da je bio cenzor.²⁶⁵ Ipak, najbitniji, ali i najbizarniji podatak o njegovom životu donosi Livije – 172. g. pr. Kr. pontifeks Kvint Fulvije Flak počinio je sramotno samoubojstvo kad je saznao da mu je jedan od dva sina, koji su istovremeno s

²⁶¹ App. *Ill.* 10. Apijan piše da su Ardei i Palari napali rimsku Iliriju, međutim, Zippel 1877: 96 je odavno ukazao da se radi o Ardijejcima i Plerejima. Šašel Kos 2005b: 200 napominje da je Apijan vrlo vjerojatno smatrao povijest Ardijejaca i Plereja direktnim nasljednikom povijesti ilirskih ratova.

²⁶² U znanosti postoji rasprava o mogućim problemima Rima tijekom druge polovice 2. st. pr. Kr. u obliku pomanjkanja vojno sposobnih muškaraca. Ne znači nužno da je rimska reakcija u slučaju Ardijejaca i Plereja uvjetovana ovim rimskim problemima (ako su uopće postojali), ali svakako treba obratiti pozornost. Vidi Rich 1983 s popratnom literaturom.

²⁶³ *CIL* 1, 635 = *ILS* 1, 22

²⁶⁴ Münzer 1910: 238, 246. Broughton 1951: 387, 490.

²⁶⁵ Münzer 1910: 246–248; Broughton 1951: 391–392, ff.

vojskom bili u Iliriku, ubijen, a da je drugi obolio od teške i opasne bolesti.²⁶⁶ Ime poginulog sina nažalost nije sačuvano, vrlo vjerojatno jer je u rat otišao kao mladić pa nije ni imao priliku zaslužiti svoje mjesto u povijesti. Međutim, pregledom genealogije Fulvijeveca drugi, oboljeli sin je najvjerojatnije upravo Servije Fulvije Flak, konzul 135. g. pr. Kr. Uspio je pobijediti opasnu bolest i vratiti se u Rim, gdje ga je zatekla vijest o smrti oca i sramota nanesena obitelji zbog načina na koji je okončao život.²⁶⁷ Proći će 37 godina do trenutka kad je Servije izabran za konzula i dobio priliku ponovo krenuti preko Jadrana, ovaj put kako bi obranio protektorat i zaslugama u ratu vratio ugled svojoj obitelji.²⁶⁸

Činjenica da je Fulvije izabran za konzula 135. g. pr. Kr. upućivala bi da se sam napad Ardijejaca i Plereja dogodio neposredno prije, vrlo vjerojatno tijekom 136. g. pr. Kr.²⁶⁹ Međutim, nije poznato koji je točno dio protektorata bio napadnut. Na temelju geografske lokacije Ardijejaca i Plereja mogle bi se izvoditi pretpostavke: ili je napadnut dio protektorata koji je Anicijevim proglasom nakon 167. g. pr. Kr. podijeljen na tri dijela, ili su bili ugroženi saveznički Daorsi koji bi, kao i u slučaju Delmata 156./155. g. pr. Kr., zatražili rimsku pomoć. Problem takvih pretpostavki je što je njihova geografska lokacija i danas još predmet rasprave.²⁷⁰ Čini se da se jedino sa sigurnošću može reći da su obitavali negdje u širem krugu

²⁶⁶ Liv. 42.28.10–13; Val. Max. 1.1.20.

²⁶⁷ Navodno se objesio, što je po zakonu koji datira u rano razdoblje Republike bila velika sramota zbog koje nije mogao imati pogreb. Vidi Sage, Schlesinger 1938: 373 bilj. 1. Kvint je, čini se, bolovao od mentalne bolesti u starijoj dobi, te se u Rimu govorilo da nešto ne valja s njime još od vremena kad je bio cenzor (Liv. 42.28.13 navodno mu je um poremetila srdžba Lakinijske Junone zbog pljačke njenog hrama). Bolest koju je mogao prenijeti i na sina, jer dobivamo podatak da je negdje u 120tim godinama 2. st. pr. Kr. Gaj Skribonije Kurion (pretor 121. g. pr. Kr.) branio Servija Flaka pred sudom. Servije je bio optužen za incest. Cic. *Brut.* 122; Schol. Bob. Stangl 85; Schol. Bob. Hild. 20; Broughton 1951: 521–522 bilj. 2.

²⁶⁸ Servije je u Ilirik očito krenuo kao dio vojske, u ovom radu već spominjanog Gneja Sicinija, međutim, gdje i kako mu je brat poginuo nije poznato. Razne pretpostavke mogu biti – ili u Makedoniji ili na pograničnom dijelu protektorata gdje Sicinije šalje 2000 vojnika. Vidi str. 48 ff. Zbog toga je imao minimalno 53 godine kad je krenuo u rat s Ardijejcima i Plerejima 135. g., uzme li se u obzir razlika od 172. g. pr. Kr. i da se vojsci mogao pridružiti minimalno sa 16 godina ($16 + 37 = 53$). Vidi Münzer 1910: 248; usp. Rosenstein 2004: 183–184.

²⁶⁹ Šašel Kos 2005a: 318 pretpostavlja da se dogodio čak i prije 136. g. pr. Kr.

²⁷⁰ Strab. 7.5.6. Nedvojbeno su te zajednice bile unutar protektorata koji je nakon rata protiv Delmata proširen za područje između Neretve i Krke. O geografskoj poziciji ovih zajednica se doista puno pisalo. Za rasprave o lokaciji Plereja vidi Alföldy 1965: 47; Garašanin, Garašanin 1967: 93; Zaninović 1970: 494 bilj. 12. Usput, Plereji se spominju u kontekstu nalaza spilje Nakovane, na Pelješcu. Vidi Forenbaher, Kaiser, Kirigin 2003; Šašel Kos

oko rijeke Neretve, što bi moglo upućivati na nešto drugo – s obzirom na značaj pohoda ne bi se smjela isključiti mogućnost da su Ardijejci i Plereji ugrozili šire okruženje trgovački najbitnijeg centra u regiji – Narone. Takav bi napad doista zahtijevao trenutni odgovor i reparaciju štete uzrokovane pljačkom ili prekidom trgovačkih aktivnosti. Uostalom, ako je postojao određeni plan napada, on je bio usmjeren prema najvitalnijem dijelu protektorata, u ovoj regiji – na Naronu.²⁷¹

U svakom slučaju, završetak pohoda morao je biti snažan i deklarativan. Fulvije se u Rim mogao vratiti tek nakon što je značajno potukao Ardijejce, Plereje i uredio prilike poput svakog njegovog prethodnika. O tome ne saznajemo preko Apijana, nego iz drugih izvora. Livije piše da je Fulvije podvrgnuo Vardeje,²⁷² tj. Ardijejce, za koje Strabon napominje da su u vremenima poslije bili poznati pod tim imenom.²⁷³ Strabon nadalje piše da su protjerani u unutrašnjost, daleko od obale gdje su prakticirali gusarstvo.²⁷⁴ Ubuduće su morali obrađivati zemlju, što je očito bila drastična kazna jer Plinije spominje da su Vardeji, nekada velika prijetnja Rimu, u njegovo vrijeme imali samo dvadeset dekurija.²⁷⁵

Izostavljanje Plereja iz Livijeva izvještaja sugerira da je Fulvijeva pobjeda postignuta odlučujućim porazom Ardijejaca, što načelno ima smisla. Koliko god Plereji bili jednako krivi za pokretanje pohoda, njihovo postojanje zabilježeno je zato što su bili uzročnici nereda u tandemu sa zajednicom koja je Rimu bila itekako poznata još od Prvoga ilirskog rata. Zajednicom koja je već jednom pokazala da može ugroziti protektorat i o kojoj Plinije ima razloga naglasiti da je nekad bila važan faktor na istočnojadranskoj obali. Zbog svoje neslavne prošlosti u odnosu s Rimom, Ardijejci bi u događajima 135. g. pr. Kr. zauzeli poziciju glavnog rimskog neprijatelja u ratu, u kojoj su god mjeri Plereji imali aktivnu ulogu u destabilizaciji protektorata. Dakako, završetkom rata i oni su snosili kaznu za nanesenu nepravdu, međutim, vrlo vjerojatno je tek kapitulacijom Ardijejaca i njihovim preseljenjem u unutrašnjost, Fulvije mogao reći da je rat završen.

2005a: 316 govori da su Plereji nadzirali pomorske putove uzduž Pelješca. Za lokaciju Ardijejaca vidi Papazoglu 1963; Pajakowski 1975: 109–121; Lučić 1966: 245–254; Zaninović 1992: 103–115; Šašel Kos 2005a: 314–321.

²⁷¹ Novak 1952: 39 i Džino 2010: 64 govore da su Ardijejci bili privučeni intenziviranjem trgovine u regiji.

²⁷² Liv. *Per.* 56.

²⁷³ Strab. 7.5.6.

²⁷⁴ Strab. 7.5.6.

²⁷⁵ Plin. *Nat. hist.* 3.143. U zaleđu Narone vidimo ih u Ciceronovo vrijeme, kad je njegov odbjegli rob, navodno, potražio utočište među Vardejima. Usp. Cic. *ad fam.* 5.9, 13.77.

Neki autori tvrde da Strabonov podatak o protjerivanju treba vrlo oprezno tumačiti jer se ne može sa sigurnošću tvrditi da se ovdje radi o posljedicama Fulvijeva pohoda. Kako Šašel Kos piše, niti Strabon spominje Fulvija, niti Apijan navodi njegov pohod kao veliku pobjedu, što bi moglo značiti da ovaj pohod nije imao toliko odlučujuću ulogu u njihovoj povijesti. Ardijejci su mogli sačuvati dio svoje snage i u periodu od cca. 75 godina prije Cezarova prokonzulata ponovo napasti rimski teritorij, a drastična mjera njihove deportacije mogla bi biti rezultat Koskonijeva uređenja nakon 78. g. pr. Kr.²⁷⁶ Iako je potrebno Strabonov podatak uzimati s oprezom, velika je vjerojatnost da se ovdje radi o posljedicama Fulvijeva pohoda. Treba imati na umu da Strabon donosi jedan vrlo izoliran podatak, bez ikakvih vremenskih odrednica, i da je za opis ovog dijela jadranske obale itekako koristio starije pisce poput Polibija i Posidonija,²⁷⁷ te u ovom slučaju vrlo vjerojatno Artemidora (cca 100. g. pr. Kr.). Tim prije, jer u opisu obale nakon Liburnije do Rizonskog zaljeva postoji određena nekoherentnost u prezentiranju podataka koja ukazuje na korištenje podataka iz različitih izvora.²⁷⁸ Tako bi se cijeli podatak o Ardijejskom protjerivanju trebao pripisati starijem izvoru²⁷⁹ i najkasnije 2. st. pr. Kr., a za to razdoblje postoji samo jedan podatak o sukobu između Rima i Ardijejaca koji je rezultirao značajnim posljedicama – Fulvijev pohod.

S druge strane, drastična kazna protjerivanja u unutrašnjost, tj. preseljenja cijele zajednice, nije jedini slučaj u rimskoj republikanskoj povijesti tijekom 2./1. st. pr. Kr. Gotovo istu situaciju Strabon opisuje 124. g. pr. Kr. kada konzul Gaj Sekstije Kalvin, kako bi zaštitio Masiliju i obalu koja vodi do Italije, nakon pobjede nad Galima uređuje prilike tako što ih protjeruje s obale i prisiljava na život u unutrašnjosti.²⁸⁰ Isto je učinio i Pompej s Kilikijskim gusarima 67. g. pr. Kr.²⁸¹ Preselio ih je u neposrednu unutrašnjost obale da bi „napokon počeli

²⁷⁶ Šašel Kos 2005a: 317.

²⁷⁷ Čače 1995b: 117–118.

²⁷⁸ Strabon opisuje Isu, Far i potom počinje pisati o delmatskom teritoriju da bi se odmah nakon toga vratio na Far i Korkiru kako bi ukazao na lokaciju Ardijejaca i Plereja. Laički rečeno, kao da je saznao novu informaciju ili zaboravio nešto spomenuti.

²⁷⁹ Vrlo vjerojatno Artemidoru.

²⁸⁰ Strab. 4.1.5. Sekstijev trijumf pokazuje da se radilo o zajednicama Vokonta i Saluvija. Degrassi 1947: 83, 122: *C. Sextius C. f. C. n. Calvin(us) pro co[(n)s(ule) an. DCXXXI] de Ligurib(us) Vocontieis Salluveisq(ue) [---]*; Plin. *Nat. hist.* 3.124 Vokonte spominje u unutrašnjosti Masilije.

²⁸¹ Plut. *Pomp.* 28; Vell. *Pat.* 2.32.4; Flor. 1.41.14; Dio 36.37.5; Liv. *Per.* 99; App. *Mith.* 96; Strab. 14.3.3 (8.7.5); Plin. *Nat. hist.* 7.93.

živjeti mirnijim životom“. Radi se o sustavu ponašanja prema onim zajednicama koje su nastavile svoje uobičajene napade unatoč nekoliko prethodnih rimskih intervencija. Trajnije rješenje je bilo potrebno pa se protjerivanje s matičnog teritorija činilo kao vrlo dobra ideja. Apijanova šutnja o „velikoj pobjedi“, kako i sam Apijan piše, rezultat je manjkavosti podataka kojima je raspolagao, a ne stvarnog stanja. Pohod je završio značajnom pobjedom, o čemu su podatci sigurno postojali u Livijevoj 56. knjizi i njegovim izvorima. U suprotnome, sažetak cijelog pohoda ne bi glasilo *Fulvius Flaccus cos. Vardeos in Illyrico subegit*. Da je pohod završio i značajnim plijenom, potvrđuje još jedan podatak koji u prethodnim radovima o ovoj temi nije bio previše spominjan. Radi se o natpisu nađenom u Kapui, datiranom u 135. g. pr. Kr., gdje piše da je Servije Fulvije Flak, sin Kvinta, kao konzul od ratnog plijena sagradio zid u svetištu Dijane Tifatine.²⁸²

Slika 1. Natpis Servija Fulvija Flaka

*Ser(vius) Fo(u)lvius Q(uinti) f(ilius) Flaccus co(n)s(ul) muru(m) locavit de manubies*²⁸³

Prema tome, iz svega ovoga bi se moglo zaključiti da je napad Ardijejaca i Plereja destabilizirao protektorat, zbog čega je rimska reakcija bila neminovna. Protektorat, točnije područje oko Neretve i emporija Narone, trebao je biti zaštićen, te nakon neuspjelih pregovora konzul Fulvije Flak kreće riješiti situaciju. U vrlo kratkom vremenu poraženi su Ardijejci, kao glavni neprijatelj u ratu, i protjerani s obale, dok se može pretpostaviti da su i Plereji doživjeli donekle sličnu sudbinu. Protektorat je umiren i konzul se mogao vratiti u Italiju, gdje je od ratnog plijena sagradio zid unutar svetišta u Kapui, a čak se može pretpostavljati da je na temelju

²⁸² *CIL* 1, 635 = *ILS* 1, 22; Bojanovski 1988: 38 bilj. 12; Trisciuglio 1998: 132 bilj. 86; Buzov 2011: 470; Gregori, Nonnis 2012: 507, bilj. 83. Usp. Franciscis 1956: 56 ff. U literaturi postoji pretpostavka da su vjerni saveznici dobili dio teritorija odakle su Ardijejci protjerani, što nimalo nije nemoguće i odgovaralo bi sličnoj odluci Sekstija Kalvina s Masilijom 124. g. pr. Kr. Vidi str. 97 i 137. Vidi Zaninović 1966: 43; Bojanovski 1988: 93, 100–101 o različitim interpretacijama pozicije Plereja i teritorija koji je nadodan drugim zajednicama. Marić 1989: 59; Džino 2010: 65.

²⁸³ http://db.edcs.eu/epigr/epi_einzel.php?s_sprache=en&p_belegstelle=CIL+01,+00635 – slika preuzeta sa Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby EDCS.

postignuća i odlučujuće pobjede zaslužio trijumf o kojem, nažalost, nema podataka upravo zbog fragmentarnosti trijumfalnih fasta.²⁸⁴

2. 2. *Metel i Delmati*

Za razliku od Fulvijeva pohoda, drugi događaj koji je zahtijevao adekvatnu reakciju u protektoratu dogodio se u relativno mirnom razdoblju za Rim. Lucije Cecilije Metele, 119./118. g. pr. Kr., pokrenuto je kampanju protiv Delmata za koju postoji nekoliko naizgled kontradiktornih podataka. Apijan piše da su Lucije Kota i Metel pokorili Segestane,²⁸⁵ a u sljedećem paragrafu govori da je za konzulata Cecilija Metela objavljen rat Delmatima, iako nisu bili krivi ni za što konkretno, nego zato što je Metel htio trijumf. Delmati su ga primili kao prijatelja, zimovao je među njima u Saloni nakon čega se vratio u Rim i bio nagrađen trijumfom.²⁸⁶ Da je do trijumfa doista došlo, potvrđuju *Fasti* s unosom *L. Caecilius L. f. Metellus ann. DCX[...] Delmatic. procos. de Delmateis III no[n...]*.²⁸⁷ Kampanju još potvrđuje Eutropije kad piše da su konzuli Lucije Cecilije Metel i Kvint Mucije Skevola trijumfirali nad Dalmacijom godinu dana nakon što je u Narbonu, u Galiji, osnovana kolonija (633. od osnutka Grada)²⁸⁸ te Livije s jednostavnom napomenom da je Lucije Cecilije Metel pokorio Delmate.²⁸⁹

Ovakva zbrka u izvorima o Metelovu pohodu sasvim je razumljivo rezultirala brojnim radovima modernih autora koji su na različite načine pokušali rekonstruirati cijeli događaj. Pritom su, naravno, nastale mnoge teorije na temelju kojih je danas opća priča puno jasnija. Metelov pohod na Delmate ni u kojem slučaju ne bi trebalo povezivati s pohodom Lucija Aurelija Kote na Segestane. Prethodna spajanja ovih dvaju pohoda rezultat su posve pogrešnog tumačenja Apijanova navoda.²⁹⁰ Metel, kojeg Apijan spominje u kontekstu Kotinog pohoda,

²⁸⁴ Nažalost *Fasti Triumphalis* oštećeni su upravo na ovome mjestu, te je otprilike 33 reda izgubljeno između Nazikina (155./154. g. pr. Kr.) i Tuditanova trijumfa (129. g. pr. Kr.).

²⁸⁵ App. *Ill.* 10.

²⁸⁶ App. *Ill.* 11.

²⁸⁷ *CIL* 1, str. 177; Degrassi 1947: 83.

²⁸⁸ Eutrop. 4.23.

²⁸⁹ Liv. *Per.* 62.

²⁹⁰ Pogreške su napravili Zippel 1877: 137–138; Patsch 1901: 2449; Dobiáš 1930: 280–281; Wilkes 1969: 33–34; S napomenom da Metel sigurno nije išao od Segeste do Delmata.; Bojanovski 1988: 39; Zaninović 1988: 55; Za ostale vidi Bilić-Dujmušić 2004a: 211 bilj. 2.

nije bio Metel (Delmatik) koji je vodio kampanju protiv Delmata, već vrlo vjerojatno jedan od njegovih rođaka – L. Cecilije Metel Dijademata (cos. 117. g.) ili Marko Cecilije Metel (cos. 115. g.).²⁹¹ Nadalje, Eutropijev podatak o trijumfu nije točan zato što je Eutropije očito pomiješao Delmatika s njegovim rođakom Dijadematom, te posve pogrešno pripisao trijumf nad Dalmacijom konzulima 117. g. pr. Kr. Razlog za to bi mogao biti da je Eutropije negdje pronašao podatak o Dijadematovim borbama u Iliriku (sa Segestanima?) i pretpostavio da je zaslužio trijumf nad Dalmacijom. Ipak, *Fasti* pokazuju da je Delmatik zaslužio trijumf, pa je jasno da se radi o Eutropijevoj grešci.²⁹²

Najbitnija za ovaj rad je Apijanova priča o mirnom primanju Metela u Saloni i delmatskoj gostoljubivosti, iz čega se uopće ne može zaključiti je li kampanja pokrenuta iz opravdanih razloga ili je li uopće vođena, dok u Rimu Metel dobiva trijumf i od ratnog plijena gradi Kastorov hram.²⁹³ Cijeli izvještaj izgleda više kao ogovaranje, namijenjeno blaćenju lika i djela Metela Delmatika, a ne kao svjedočanstvo stvarnih događaja, zbog čega postoji mišljenje da je Apijan ove podatke dobio od izvora koji je bio nesklon Metelima, poput Posidonija iz Apameje.²⁹⁴ To je teoretski moguće, ali zasad nemoguće potvrditi jer Posidonijev tekst nije sačuvan. U svakom slučaju, nedvojbeno je da ovakva priča nije izvađena iz službenih verzija događaja i da je prešućeno ono što ne odgovara unaprijed zadanoj namjeri.²⁹⁵ Zbog toga pitanje ostaje – što se može doznati o uzrocima i posljedicama Metelove kampanje?

Ponajprije, morao je postojati opravdan razlog za pokretanje Metelove kampanje. Rimski republikanska povijest prepuna je ratova koji su nekad pokrenuti iz sumnjivih razloga, međutim, svaki od tih ratova morao je imati svoj *casus belli* da bi Senat pred Narodom opravdao donošenje odluke o slanju rimskih građana na strana bojišta. Javnošću se, naravno, često manipuliralo skrivanjem pravih razloga za rat, koji su često bili pokrenuti zbog želje određenih osoba iz utjecajnih političkih krugova za stjecanjem slave i bogatstva ili namjere ekonomski snažnih lobija u Rimu da uđu na novo tržište. No gotovo uvijek je svaka priča o pokretanju rata

²⁹¹ Morgan 1971; Bilić-Dujmušić 2004a: 212–213; Šašel Kos 2005a: 310 još napominje da osim dvojice ostalih Metela, treba uzeti u obzir i mogućnost da je Gaj Metel Kaprarije (konzul 113. g. pr. Kr.) išao u pohod na Segestane. Usp. Broughton 1951: 525–528.

²⁹² Bilić-Dujmušić, 2004: 214.

²⁹³ Cic. *in Verr.* 1.130–154; id. *Pro Scaur.* 46; Ascon. *Pro Scaur.* 28; Moguće i *Ops Opifera*. Plin. *Nat. hist.* 11.174.

²⁹⁴ Šašel Kos 2005a: 307.

²⁹⁵ Bilić-Dujmušić, 2004: 216.

kretala od stvarnog događaja, određene nepravde koja je učinjena državi ili njenim saveznicima, što je Senat, bez obzira na vlastitu motivaciju, Narodu mogao prezentirati kao uzrok. U slučaju Metelove kampanje, to je bila ponovna delmatska aktivnost koja je opet ugrozila priobalno područje rimskog protektorata.

Nije teško pretpostaviti što se dogodilo. Nakon 155. g. pr. Kr. više od 30 godina nema nikakvih podataka o Delmatima i njihovim aktivnostima. Čini se da se u tom razdoblju unutar delmatske zajednice odvijao proces oporavka zbog težih posljedica nanijetih Nazikinom kampanjom; proces tijekom kojeg je stasala nova generacija delmatskih ratnika željnih ratne slave. Bez stalne prisutnosti Rima ambicije Delmata su narasle do te mjere da su obnovili pritisak na priobalni dio istočnojadranske obale i vrlo vjerojatno uništili neke manje lokalne zajednice koje su bile u savezništvu s Rimom ili Isejcima (poput onih na Velikom Bijaću i Hiličkom poluotoku).²⁹⁶ Protektorat je bio ugrožen, rimska reakcija bila je nužna, te L. Cecilije Metel kreće u rat kojim će zaslužiti nadimak *Delmaticus*.

Da se doista rat dogodio, upućuju podatci o zasluženom trijumfu i gradnji Kastorova hrama u Rimu. Doista, Metel ne samo da je vodio ratne operacije protiv Delmata, već su one bile itekako uspješne i donijele mu golemu količinu plijena. No, kad se pokuša doznati tijekom kampanje i posljedice na terenu, postoji samo Apijanov navod da su Delmati gostoljubivo primili Metela u Saloni – navod za koji je već rečeno da je svojevrsno ogovaranje i ne odaje pravo stanje stvari. Zbog toga je u znanosti odavno povedena rasprava o potencijalom tijekom i završetku pohoda te problemu koji stvara prvi podatak u literarnim izvorima o gradu unutar kojeg u Cezarovo vrijeme postoji konvent rimskih građana.

Naime, kako Bilić-Dujmušić izlaže, da bi Apijanov maliciozni trač o Metelu u Saloni među Delmatima uopće imao ikakvo zrno istine, morala su postojati dva naselja ovog imena – delmatsko i ono u kojem je Metel prezimio. Osim već postojećih istraživanja pluralnog oblika imena koja upućuju na postojanje više od jednog naselja, dodatan razlog za to bi bila činjenica da je iz poznatih kampanja Gaja Koskonija i Azinija Poliona (kao i Metela) jasno da je zauzimanjem Salone postignut velik strateški uspjeh, a grad na ušću rijeke Jadro jednostavno nema takav kapacitet jer je okružen dominantnim visovima i lako branjivim kanaliziranim pravcima.²⁹⁷ Zbog toga se osvajanje Salone ne može vezati uz emporij te kasniji konvent i

²⁹⁶ Bilić-Dujmušić 2004a: 225. Usp. Periša 2014.

²⁹⁷ Bilić-Dujmušić 2004a: 220; Za pluralni oblik imena vidi Suić 1958a: 23; Rendić-Miočević 1983: 535; Cambi 1991: 11; Za istraživanja u Saloni vidi Clairmont et al. 1975: 184 ff.; Marin 2002.

koloniju, nego neki delmatski položaj koji je imao isto ime, ali bolji strateški kapacitet. Najvjerojatnije se radi o nekom položaju unutar Kliških vrata koji je kontrolirao putove u unutrašnjost i koji Delmati sigurno nisu propustili zaposjesti. Najizglednijima se čine kliška tvrđava kao najdominantniji položaj ili utvrđenje na području Donjih Rupotina koje Cambi naziva *ilirskom Salonom*.²⁹⁸ Upravo držanjem jednog od ova dva položaja Delmati bi mogli ugrožavati isejske posjede oko Tragurija i Epetija te šire područje salonitanskog zaljeva, zbog čega je Metelova kampanja uopće i pokrenuta.

Postojanje dvaju gradova istog imena moglo bi objasniti zašto je nastao trač koji je smjestio Metela u delmatsku Salonu, grad koji je očito napao i osvojio. Matijašić čak misli da to nije bilo ni potrebno. Piše da Metel nije trebao osvajati delmatsku Salonu jer su problem bili Delmati u unutrašnjosti, do kojih je došao vrlo jednostavno kroz Kliška vrata, prodrijevši u Sinjsko polje, odakle mu se otvarao put prema ostalim kraškim poljima koja su bila osnova delmatskog života.²⁹⁹ Ipak, ovakva pretpostavka nema operativnog smisla. U slučaju da je Metel doista prošao kroz Kliška vrata i izbio na Sinjsko polje, ostavljanje dominantne neprijateljske pozicije u svojem zaleđu bilo bi strateški neobjašnjivo, ponajprije zbog toga što bi upravo ti Delmati iz Salone, nakon Metelova prodora u unutrašnjost, mogli vrlo lako blokirati Kliška vrata i odsjeći rimsku vojsku od priobalja, opskrbe i ostale logistike. Time bi se Metel našao u okruženju Delmata u unutrašnjosti i priobalja, te bi morao ili 1) svom silom napasti pozicije duž Kliških vrata kako bi se vratio na početne sigurne položaje, prilikom čega bi mu Delmati iz zaleđa stvarali velike probleme; ili 2) vrlo zahtjevnim i dugim maršem kroz kraško područje spasiti svoju vojsku tako da barem dosegne saveznički liburnski teritorij. Što god u toj situaciji napravio, njegovo povlačenje bi se tumačilo kao poraz te bi dovelo u pitanje daljnje uspješno vođenje rata, kao i stjecanje potrebnih uvjeta za dobivanje trijumfa.

Zapravo, istina je daleko od toga. Metel je jednostavno morao osvojiti delmatsku Salonu, a tu je Bilić-Dujmušić dao puno logičniji opis operacija. Kako piše, čini se da operacije koje je Metel vodio nisu išle daleko od Salone. Vrlo vjerojatno je organizirao zimovnik izvan samoga grada, na ušću rijeke Jadro, te u određenom trenutku napao Kliška vrata iz pravca današnjeg Solina kako bi Delmatima oduzeo dominantni položaj iz kojeg su ugrožavali šire priobalno područje. No, taj zadatak nije bio nimalo lagan. Čini se da Delmati nisu branili svoju

²⁹⁸ Bilić-Dujmušić 2004a: 223. Za argumentaciju protiv delmatske Salone na ušću rijeke Jadro vidi str. 220–223; Cambi 1989: 37–41; id. 1991: 11 ff.

²⁹⁹ Matijašić 2009: 120.

poziciju jednom utvrdom, nego cijelim sustavom međusobno neovisnih utvrda, pri čemu je težište bilo na grebenu Svećurje³⁰⁰ i kliškoj tvrđavi, koji kontroliraju putove prema sjeveru. Zbog toga je osvajanje Kliških vrata i moglo potrajati dvije godine, unutar kojih je Metel došao u posjed delmatske Salone i završio rat, za čije je vođenje dobio zasluženi trijumf, dok je količina bogatstva pronađena u gradu, akumulirana delmatskim pustošenjem plodnog Kaštelanskog i Splitskog polja, mogla Rimljanima donijeti velik plijen, dovoljan da Metel od svojeg dijela sagradi Kastorov hram u Rimu.³⁰¹

Naposljetku, treba napomenuti da za razliku od Figulova i Nazikina, Metelov pohod kao cilj nije imao potpuno pokoravanje Delmata, nego oslabljivanje njihovog pritiska na priobalni dio protektorata. Pri tome je postojanje delmatske Salone bio najveći problem koji je Metel morao riješiti. Iako u odnosu na cijeli teritorij i gradine delmatske zajednice Salona predstavlja relativno periferan položaj, u odnosu na priobalje ona dominira svojom pozicijom. Ovdje se ne pokušava reći da Delmati nisu bili svjesni njenog strateškog značaja, ali je Salona nedvojbeno imala isturen položaj koji su Delmati iz zaleđa koristili za kontinuirane napade na bogato priobalno područje, pri čemu su isejski interesi bili najugroženiji. Nakon 156./155. g. pr. Kr. moguće je da im je ovo područje čak i dano na kontrolu, a njegov značaj itekako je povećan intenziviranjem trgovine u mirnodopskom razdoblju i postupnim stvaranjem emporija na ušću Jadra.³⁰² No, svojevrsnom obnovom delmatskog društva obnovio se i njihov pritisak na priobalno područje. Isejski interesi i teritoriji došli su u opasnost, a sve prisutniji italski trgovački element sigurno nije blagonaklono gledao na cijelu situaciju.³⁰³ Stabilnost protektorata dovedena je u pitanje te Metel oduzima Delmatima važna uporišta u Kliškim vratima, čime je na neko vrijeme spriječio daljnje napade. Što se dalje dogodilo s tim utvrdama, nije poznato. Vjerojatnost je da su neke razorene, a za neke, poput delmatske Salone, u ovom ranom razdoblju ne bi uopće bilo čudno da su dane na kontrolu najvjernijim saveznicima u regiji – Isejcima. Time je priobalni dio protektorata bio osiguran, a prijetnja uklonjena sve do trenutka kad Delmati opet budu uzeli oružje u ruke, ponovo uspostave kontrolu nad Kliškim vratima te napadnu zajednice i gradove priobalnog dijela rimskog protektorata.

³⁰⁰ Buškariol 1986: 178.

³⁰¹ Bilić-Dujmušić 2004a: 226.

³⁰² Rendić-Miočević 1988: 9 misli da je u Saloni postojala mala subkolonija Ise.

³⁰³ Zbog toga se ne čini vjerojatnim mišljenje Morgan 1971: 292 bilj. 26 da je Salona tražila rimsku pomoć. Zippel 1877: 188–189 govori da je Metel osnovao provinciju nakon rata, što je ipak netočno. Usp. Šašel Kos 2005a: 309.

3. TUDITANOV POHOD I ŠIRENJE PROTEKTORATA

Flakov i Metelov pohod uspostavio je mir u protektoratu uklanjajući neposrednih prijetnji Ardiječaca i obnovljenog delmatskog pritiska na priobalno područje. Iako su ovo bili izrazito bitni pohodi, njima se protektorat nije proširio, već je rimska vlast ponovo uspostavljena nad područjima gdje je bila ugrožena. Događaj koji je zapravo najbitniji za razvoj protektorata u drugoj polovici 2. st. pr. Kr. je pohod konzula Gaja Sempronija Tuditana. Upravo se ovim pohodom protektorat značajno proširio i rezultirao uspostavljanjem rimske vlasti nad cijelim priobalnim dijelom istočnojadranske obale.

Na temelju podataka iz literarnih izvora, opća priča je naizgled jednostavna i jasna. Apijan piše da su Tuditan i Tiberije Panduza vodili rat protiv Japoda koji žive u istočnim Alpama.³⁰⁴ Čini se da su ih pokorili, međutim, iz sažetka Livijeve 59. knjige saznaje se da nije sve išlo po planu. Navodno, Tuditan u početku nije imao uspjeha, čak je i poražen, ali zahvaljujući pobjedi vrlo sposobnog Decima Junija Bruta, rat je uspješno priveden kraju.³⁰⁵ Vremenski okvir operacija bio je 5 – 6 mjeseci, te je konzul već na oktobarske kalende u Rimu proslavio trijumf *de Iapudibus*.³⁰⁶

O razlogu pokretanja rata iz literarnih izvora ne saznajemo gotovo ništa. Postoje pretpostavke izvedene iz povijesnih okolnosti, poput one da je Tuditan pod svaku cijenu želio izbjeći uplitanje u sudske procese vezane uz agrarno zakonodavstvo svog rođaka Tiberija Sempronija Grakha³⁰⁷ te da mu je pohod poslužio kao izgovor da napusti Rim³⁰⁸ i tadašnju napetu političku situaciju. No, ovakve pretpostavke objašnjavaju samo Tuditanovu osobnu motivaciju za odlazak iz Italije, ali ne i opravdane razloge pokretanja pohoda. Iz povijesnih okolnosti, pak, može se zaključiti ponešto.

Ponajprije, činjenica da su Japodi bili glavni protivnik u ratu ukazuje na to da su upravo njihove aktivnosti prouzročile određene nestabilnosti u regiji, zbog čega je konkretna rimska reakcija bila potrebna. Budući da je ta reakcija bila vojna, može se zaključiti da se radilo o

³⁰⁴ App. *Ill.* 10.

³⁰⁵ Liv. *Per.* 59.

³⁰⁶ *CIL* 1, 652; Degrassi 1947: 83 i 559.

³⁰⁷ Rossi 1991: 207 ff.

³⁰⁸ Wilkes 1969: 32.

teritorijalnom širenju Japoda na okolne zajednice koje je, kao i u slučaju Delmata 156. g. pr. Kr., u početku bilo u unutrašnjosti pa se Rim nije imao razloga zabrinjavati.³⁰⁹ Adekvatna reakcija bila bi potrebna onog trenutka kad bi takvo japodsko nastupanje ugrozilo već uspostavljeno rimsko uređenje u regiji. Preciznije, rimsku vlast u Istriji nakon Drugoga histarskog rata 178. g. pr. Kr., kao i poziciju rimske kolonije Akvileje, osnovane 181./180. g. pr. Kr.³¹⁰

Kad se to dogodilo, nažalost, nije poznato. Nakon Manlija Vulsona i pokoravanja Histra postoji samo jedan podatak o događajima u regiji do Tuditana – zamolba Akvilejaca za utvrđivanjem kolonije 171. g. pr. Kr. Kontekst je bio neslavan pokušaj konzula Gaja Kasija da iz Akvileje kopnenim putem dosegne Makedoniju i slavu unutar Trećega makedonskog rata.³¹¹ Istri, Karni i Japodi bili su oštećena strana jer ih je konzul, navodno, tretirao kao neprijatelje, a ne prijatelje. Cijela epizoda završila je slanjem senatskog izaslanstva koje je pokušalo reparirati štetu, a sljedećih četrdeset godina nema nikakvih podataka o rimskim aktivnostima u regiji.

Upravo je ta rimska „nezainteresiranost“ vrlo vjerojatno stvorila priliku za neometano japodsko širenje. U trenutku Kasijeve epizode vidimo ih kao prijatelje koji unatoč nepravdi ne dižu oružje protiv Rima. Sasvim razumljivo, uzme li se u obzir da je samo sedam godina prije toga Manlije Vulson na primjeru Histra pokazao kako se Rim odnosi prema svojim neprijateljima. Posljedice kampanje bile su još vidljive te je bilo kakva ideja teritorijalnog širenja bila nezamisliva. Za to je trebalo proći neko vrijeme, točnije četrdeset godina unutar kojih su se očito odvijala dva procesa: 1) razvoj Akvileje u bogat gospodarski i strateški centar; 2) japodsko širenje i izrastanje u jedan od najjačih vojnih faktora u regiji. Izostankom Rima kao sile koja održava ravnotežu snaga, interesi dviju strana neizbježno su morali doći u sukob. Japodi su ugrozili poziciju Akvileje, kao i rimsku vlast i uređenje Istrije, zbog čega je Rim još jednom nakon 178. g. pr. Kr. morao vojno reagirati, što je, čini se, savršena prilika za Tuditana da pobjegne iz Italije i političke sukobe u Rimu prepusti drugima.³¹²

³⁰⁹ Vidi Čače 1991: 64–65 za generalnu ideju o Japodskom širenju, ne nužno u kontekstu uzroka pokretanja Tuditanovog pohoda.

³¹⁰ Za Drugi histarski rat vidi str. 69 ff.; O osnivanju Akvileje vidi Liv. 40.34.2–4.

³¹¹ Liv. 43.1. Akvilejci su poslali izaslanstvo Senatu jer su se osjećali ugroženima od neprijateljskih Histra i Ilira. Razradu i literaturu vidi u Olujčić 2007: 74; Čače 1989b.

³¹² Moguće je da je upravo akvilejsko poslanstvo ukazalo na probleme, zbog čega se Rim odlučio njime pozabaviti.

Da su Japodi bili glavni Tuditanov protivnik, direktno potvrđuju Apijan i Livije. No, to nije sve jer postoji još jedan podatak koji ukazuje na to da je ovaj pohod imao više sudionika i da su posljedice njegovog završetka bile itekako značajnije i dalekosežnije za razvoj drugoga protektorata nego što se može zaključiti iz Apijanova ili Livijeva izvještaja. Naravno, riječ je o poznatom Plinijevu navodu da je Tuditan pokorio Histre i na svoju statuu dao napisati *Ab Aquileia ad Tityum flumen stadia M/M*.³¹³ Dva aspekta ovog podatka zahtijevaju detaljniju obradu.

(1) Pokoravanje Histra. S jedne strane, nije nimalo upitno da je Histrija bila uključena u operacije Tuditanova pohoda. Kako Šašel Kos napominje, najprije iz geografskih i strateških razloga jer je Tuditan, da bi uopće došao do Japoda, jednim dijelom morao prijeći preko histarskog teritorija i u određenoj mjeri pokoriti ga ili pacificirati.³¹⁴ U suprotnome bi bilo kakvo napredovanje prema Japodima bilo ugroženo, kao i potencijalno povlačenje te opskrbljivanje iz sjevera Italije. Dodatna potvrda može biti podatak da je cijeli Tuditanov pohod zabilježen kao *bellum Histricum*.³¹⁵ Vrlo vjerojatno, kako pak Čače govori, jer su se posljedice japodskog ugrožavanja šireg okružja Akvileje najjače osjetile kroz nemire u Histriji koja je, uzme li se u obzir da Japodi gospodare primorjem od Raše do Sv. Jurja (*Lopsica*), bila poprište sukoba barem u početnoj fazi rata. Zbog toga se rat mogao nazvati „histarskim“ iako su se najteži sukobi vodili s Japodima.³¹⁶ No, nije jasno jesu li Histri bili jednako krivi za pokretanje pohoda kao i Japodi. Načelno je takav scenarij bio jednako moguć kao i onaj da su bili kolateralna žrtva japodskog širenja. U svakom slučaju, moglo se očekivati pokoravanje ili pacifikacija histarskog teritorija, dogodilo se to tijekom Tuditanova napredovanja ili kao rezultat uređenja nakon odlaska rimske vojske.³¹⁷

³¹³ Plin. *Nat. hist.* 3.129: *Tuditanus, qui domuit Histros, in statua sua ibi inscripsit.*

³¹⁴ Šašel Kos 2005a: 323.

³¹⁵ Križman 1979: 125–129; Kuntić-Makvić 1997: 171–172. Hostijeve stihove veže uz Histarski rat iz 178. g. pr. Kr.

³¹⁶ Čače 1991: 63–64.

³¹⁷ Naizgled su u početne operacije bili uključeni Karni i Taurisci. Na to upućuju dva fragmentarna natpisa, jedan je pronađen u ruševinama dvorca u Devinu pokraj Monfalconea, a drugi nedaleko od Akvileje. *ILLRP* 334, 335; *CIL* 1, 652. Devinski ima samo jedan, a Akvilejski šest redaka. Usp. Šašel Kos 2005a: 324–329; Matijašić 2009: 118. Za različita mišljenja o rekonstrukciji natpisa vidi Olujčić 2007: 77.

(2) Liburni? S druge strane, Plinijeva napomena da je Tuditan zapisao udaljenost od Akvileje do Krke (*Tityum*) navodi na zaključak da su u pohod bili uključeni Liburni, tj. da ih je konzul pokorio i ovladao teritorijem do njihove političke jugoistočne granice. U istinitost podatka ne treba sumnjati, međutim, za razliku od Histra, ovdje treba odbaciti bilo kakvu pretpostavku da se radilo o pokoravanju, te da su Liburni zajedno s Japodima bili glavni protivnik Rima. Zapravo, njihova umiješanost u rat rezultat je nepovoljnih političkih i vojnih odnosa s Japodima, a koje je konzul zatekao na terenu.

Kako Čače objašnjava, Japodi se općenito mogu smatrati političkim savezom koji je pod hegemonijom najjače zajednice, te se zna za dva takva saveza geografski odvojena masivom Kapele – „ovostrani“ pod vodstvom Arupina i „onostrani“ pod vodstvom Metula. Čini se da su upravo Arupini bili vodeći među onim Japodima koji su povremeno prodirali prema zapadu i u određenom razdoblju uspostavili jasnu dominaciju nad kvarnerskim primorjem. Time su etnički liburnske zajednice poput Alvone, Flanone i Lopsike prisilno podvrgnute japodskom savezu koji je očito ugrozio i Akvileju.³¹⁸

U takvim okolnostima Tuditanov pohod je Liburnima ostavio dvije opcije – stati na japodsku ili rimsku stranu. Prvu opciju zastupa Morgan tezom da je Tuditanov pohod za jedan od ciljeva imao okončati liburnsko gusarstvo, tj. liburnske napade na njegove opskrbe brodove. Radilo se o pomorskom pohodu jer je razdaljina od Akvileje do Krke navedena u stadijima, a ne miljama, što je karakteristično za napredovanje rimske vojske na kopnu.³¹⁹ No, iako je Morgan u pravu kad govori da se radilo o pomorskom pohodu, korištenje gusarske reputacije Liburna da bi se objasnilo njihovo sudjelovanje u Tuditanovu pohodu zasniva se na neutemeljenom nagađanju na koje je Čače odavno ukazao.³²⁰ Ne postoje nikakvi dokazi da su postupci Liburna 129. g. pr. Kr. zahtijevali Tuditanovu odmazdu, ni da je postojala ikakva njihova namjera da se sukobe s konzulom. Nadalje, nema nikakvih podataka o tome da su Liburni ikad pružili organizirani otpor Rimu, dok ih u 1. st. pr. Kr. nalazimo kao rimske saveznike. Zbog toga je opcija njihovog svrstavanja uz Rim itekako vjerojatnija i kudikamo logičnija. Tuditanov pohod Liburnima je predstavljao odličnu priliku za ustanak protiv Japoda, tj. odličnu priliku za one liburnske zajednice koje su bile direktno ugrožene japodskim napredovanjem. Konzulu su sigurno mogli ponuditi pomoć u organiziranju logistike ili

³¹⁸ Čače 1991: 64.

³¹⁹ Morgan 1973: 29–48.

³²⁰ Čače 1991: 59–62.

direktnim sudjelovanjem u borbama. U skladu s time, stvoren je saveznički odnos (*foedus*), čije su odrednice zacrtane tijekom rata, a potvrđene uspješnim završetkom sukoba. Time bi Tuditan stekao pravo na tvrđnju da je „zavladao“ od Akvileje do Krke, dijelom jadranske obale koji je brojao tisuću stadija.³²¹

3. 1. Posljedice

Unatoč tome što su iz podataka o Tuditanovu pohodu dobivena saznanja o zajednicama istočnojadranske obale, potrebno je reći da razlozi pokretanja rata i opći rimski cilj nisu nimalo specifični i različiti od onih iz prethodnog razdoblja. Dapače, gotovo su identični. Najbolji primjer je poznati rat s Delmatima 156./155. g. pr. Kr. Rimsko uređenje nakon Anicijeva proglašenja dovelo je do rušenja Ilirskoga Kraljevstva kao najjače sile u regiji i prodiranja Delmata u unutrašnjost koji su u određenom trenutku ugrozili rimske saveznike i njihov teritorij *in ditione populi Romani*. Rimaska vojska kreće u rat kako bi vratila prethodno stanje i osiguravala da se takvo što opet ne ponovi. Ista stvar, samo s drugim akterima, događa se i Tuditanovim pohodom. Pokoravanje Histra 178. g. pr. Kr. i uređenje nakon rata dovelo je do rušenja kraljevstva koje je očito u tom trenutku bilo najjači vojni element u regiji. Posljedično, nastala je prilika za japodsko širenje, na neki način potpomognuto rimskom neaktivnošću u regiji koja traje gotovo četrdeset godina. To je širenje ugrozilo uređenje u Histriji i okruženje gospodarski bitne Akvileje, pa je Rim trebao reagirati. Stoga, Tuditan, jednako kao Figul i Nazika, kreće u rat da bi obranio uspostavljenu rimsku vlast na određenom području i kaznio one koji su je doveli u pitanje.

No, iako je sustav rimskog ponašanja i reakcije na određenim područjima općenito pratio istu shemu, zbog čega se Tuditanov pohod ne izdvaja u kronologiji događaja na istočnojadranskoj obali do Cezarova prokonzulata, ono što ga čini specifičnim i izuzetno važnim su njegove posljedice. Naspram očitih, da je Tuditanov pohod, kao svojevrsan nastavak na operacije Manlija Vulsona, potvrdio rimsku vlast nad Histrima, naglašene su dvije stvari.

S jedne strane, uspješnim završetkom pohoda rimski protektorat proširen je za jedini dio istočnojadranske obale koji još nije bio pod rimskom kontrolom.³²² Radi se o području koje na

³²¹ Matijašić 2009: 118; usp. Olujić 2007: 78.

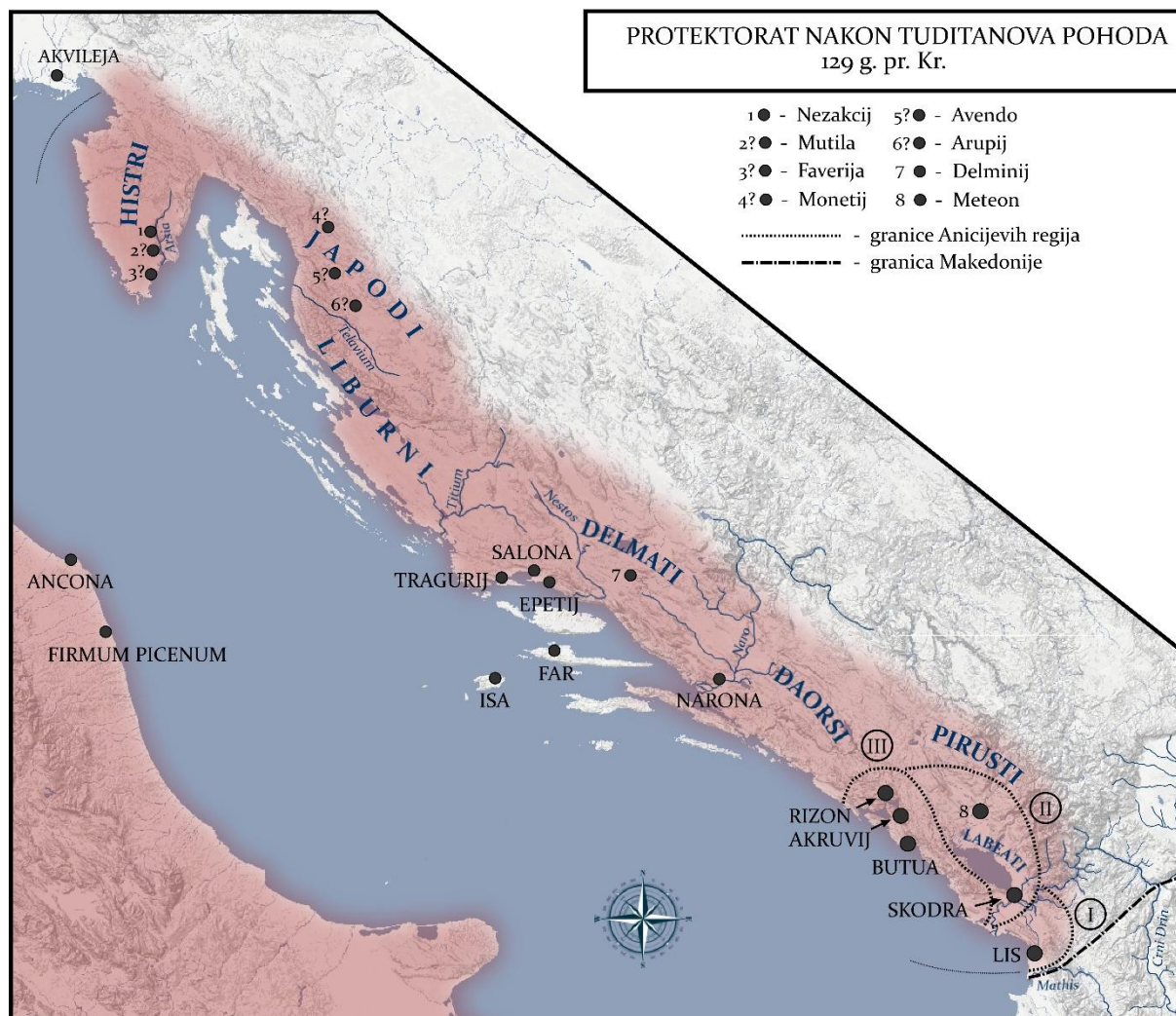
³²² Mišljenje koje dijelim s Čače 1985: 273–279.

sjeveru graniči s histarskim teritorijem na Raši, a na jugu uvjetno s delmatskim na Krki, što je postignuto na dva načina: 1) pokoravanjem arupinskih Japoda; 2) sklapanjem savezničkih ugovora s liburnskim zajednicama. U slučaju Arupina stvar je jasna. Na jednak način kao i sve zajednice koje su u prethodnim razdobljima pokušale osporiti rimsku vlast, Arupini su porazom u ratu uključeni *in dicione populi Romani*, te su im sigurno nametnuti uvjeti pod kojima je njihov opstanak garantiran pod Rimom. No, teritorij koji je dodan protektoratu nikako ne može biti samo šire područje Kvarnera nad kojim je poznato da su Japodi uspostavili dominaciju. Uspješan završetak rata, tj. pokoravanje Arupina moglo je biti postignuto samo ako je cijela zajednica kapitulirala, a za definiranje njihovog teritorija itekako je bitan Strabonov podatak da „ovostrane“ Japode tvore Arupini i njihovi susjedi Avendeati i Monetini.³²³ Ubikacija Monetija (Modruš), Avenda (Crkvina pokraj Kompolja) i Arupija (Veliki i Mali Vital pokraj Prozora) uvelike je pomogla u zaključku da je riječ o teritoriju jugozapadno od Velike i Male Kapele, tj. centralnoj Lici i podvelebitskom području.³²⁴ Nema dvojbe da je upravo to područje potpalo pod protektorat nakon Tuditanova pohoda. Što se tiče Liburna, pak, sklapanje savezničkih ugovora ukazuje na već poznati sustav rimskog ponašanja prema prijateljskim zajednicama i njihovoj mirnoj integraciji u protektorat. Takvu politiku pratimo od Prvoga ilirskog rata pa nadalje, nešto što je već Suić primijetio kad piše da su Liburni pod rimsku vlast došli ne kao oružjem pokorena zajednica, već kao *dediticii*, tj. dobrovoljno su se predali na isti način kako su postupila neka južnoilirski plemena kad je Rim tamo vršio osvajanja. Kao takvi, oni su mogli steći i odgovarajući privilegij imuniteta (*immunitas*), tj. oslobođenje od tributa, pa bi na taj način bilo moguće puno lakše protumačiti povijesnu činjenicu, koja datira iz nešto kasnijeg vremena, da su neke liburnske zajednice uživale italsko pravo (*ius Italicum*).³²⁵ Od njih bi se zasigurno mogle navesti vodeće snage Liburnije, sačinjene od poluurbaniziranih općina poput Jadera, Enone, Arbe, Kurika i Apsora. No, ne ulazeći ovdje u problematiku privilegija i statusa ovih i ostalih zajednica, za što bi bio potreban zaseban doktorski rad, kakav god taj status bio, on je nedvojbeno rezultat liburnskog potpadanja pod rimsku vlast, nešto što je konzul simbolično naglasio postavljanjem spomenika na Timavu.

³²³ Strab. 7.5.4.

³²⁴ Za Monetij vidi Fluss 1933: 119–120. Za Avendo vidi Tomaschek 1896a: 2281. Za Arupij vidi id. 1896b: 1491; Veith 1914: 24–26; usp. Šašel Kos 2005a: 426–428. Za japodski teritorij vidi Čače 1979: 55–56; Olujić 2007: 107–118.

³²⁵ Suić 1981: 137; Čače 1985: 275 posebno bilj. 48.

(Karta 8. Protektorat nakon Tuditanova pohoda 129. g. pr. Kr.)

S druge strane, značajna posljedica Tuditanova pohoda je, što će se s vremenom pokazati, da je upravo njegovim završetkom dobiven oblik provincije koja je dana Cezaru na upravu 59. g. pr. Kr. Preciznije, Tuditanov pohod predstavlja zadnji događaj do Cezara koji je imao ikakve teritorijalne dodatke na rimski protektorat. Prisilnom i voljnom integracijom Japodije i Liburnije rimska vlast na istočnojadranskoj obali protegnula se od Histrije na sjeveru do Lisa na jugu, a neposredna unutrašnjost bila je sačinjena od već spomenutih arupinskih Japoda, Delmata, Daorsa i Pirusta. Tuditanovo uređenje, ako je uopće postojalo, oblikovalo je taj teritorij kao neprekidnu liniju rimske vlasti od Timava do Lisa, dok je upravo jedini preostali poznati događaj do Cezarova prokonzulata doveo u pitanje rimsku vlast na istočnojadranskoj obali, zbog čega je rimska reakcija opet bila potrebna. Naravno, riječ je o kampanji Gaja Koskonija 78. – 76. g. pr. Kr.

4. GAJ KOSKONIJE

Kampanja Gaja Koskonija nije poznata preko izvora koji detaljno pišu o događajima unutar Rimske Republike tijekom 1. st. pr. Kr., poput Apijana i Diona Kasija, nego Eutropija i Orozija, dvojice pisaca čija su djela zapravo „pregledi“ povijesti od osnutka Rima do smrti cara Jovijana (364. g. po Kr., odnosno 417. g. po Kr.). Dostupni podatci svedeni su na vrlo kratak pregled najbitnijih događanja, bez ulaženja u detalje. Tako Eutropije piše da su u godini konzulata Marka Emilija Lepida i Kvinta Katula izbili četiri nova rata: prvi u Hispaniji, drugi u Kilikiji i Pamfiliji, treći u Makedoniji, a četvrti u Dalmaciji. Nakon što je ukratko objasnio prva tri rata, navodi da je u Ilirik poslan prokonzul Gaj Koskonije koji je većim dijelom pokorio Dalmaciju, zauzeo Salonu i, završivši rat, vratio se u Rim nakon dvije godine.³²⁶ Orozije donosi gotovo identičan izvještaj – u godini 673. od osnutka Grada izbili su ratovi u Hispaniji, Pamfiliji, Makedoniji i Dalmaciji. Prokonzul Koskonije dobio je Ilirik, nakon dvije godine slomio i pokorio Dalmaciju te osvojio vrlo napredan grad Salonu.³²⁷

Iz ovih izvještaja jasno je da je rat u protektoratu izbio kao dio općih nemira na Mediteranu, što je, s obzirom na povijesne okolnosti, sasvim razumljivo. Rim je već početkom 1. st. pr. Kr. ušao u period unutarnjih sukoba, političkih i vojnih, koji su zaprijetili samoj opstojnosti Republike. Ustanak Italika 90. g. pr. Kr. u Savezničkom ratu obuhvatio je cijelu Italiju i uništio brojne rimske vojske, a nakon što je završio, na javnu scenu isplivala je otvorena mržnja između Marija i Sule; mržnja toliko velika da je rezultirala prvim građanskim ratom između političkih opcija optimata i populara. Dulje od deset godina rimska je vanjska politika bila zanemarena, provincije su prepuštene sebi, zbog čega je Senat 79. g. pr. Kr., nakon Sulina povlačenja iz političkog života i donekle uspostavljenog reda, pokrenuo četiri rata na onim područjima gdje je rimska vlast bila ugrožena. Jedno od tih područja bio je i rimski protektorat.

Što se točno dogodilo da je bila potrebna rimska intervencija može se dijelom iščitati iz Eutropijeva i Orozijeva navoda da je Koskonijeva kampanja završila pokoravanjem *Dalmacije* i osvajanjem Salone. Izgleda da su glavni uzročnici nereda u protektoratu opet bili Delmati.

³²⁶ Eutrop. 6.1.

³²⁷ Oros. 5.23.23. Eutropije i Orozije su vjerojatno koristili isti izvor informacija, vrlo vjerojatno izgubljeni Livijev opis.

Obnavljanjem pritiska na priobalni dio istočnojadranske obale Delmati su vrlo vjerojatno opet zaposjeli Kliška vrata i Salonu, pri čemu je došlo do ozbiljnog ugrožavanja lokalne trgovine rimskih saveznika Isejaca, ali i njihovih sve prisutnijih italičkih konkurenata – ako ne i do samog fizičkog nasrtaja na grčki teritorij, imovinu i emporije.³²⁸ No, čini se da to nije bilo sve. Postoji podatak koji upućuje na to da su i Japodi iskoristili zaokupljenost Rima unutrašnjim borbama te doveli u pitanje integritet protektorata.

Naravno, radi se o Salustijevoj rečenici koja je sačuvana preko Vergilijeva sholijasta Servija – *Primam modo Iapydiam ingressus* („Najprije je provalio u Japidiju“ ili „Najprije je ušao u Japidiju“).³²⁹ Rečenica je, nažalost, izolirana i nema kontekst, ali je očito bila dijelom opisa određenog vojnog pohoda koji se morao dogoditi unutar vremenskog okvira obuhvaćenog Salustijevim *Historiae* (78. – 63. g. pr. Kr.).³³⁰ Budući da za spomenuto razdoblje ne postoji nikakav drugi podatak o intervencijama u protektoratu, može se raditi jedino o Koskonijevoj kampanji. Time bi prokonzulov opseg operacija bio puno širi i zahtjevniji od onog koji je uključivao samo napad na Delmate, te može objasniti zašto Eutropije govori o pokoravanju većeg dijela Dalmacije, a ne samo Delmata.³³¹

Na koji su način Japodi ugrozili integritet protektorata može se pretpostavljati jednako kao i za Delmate. Vrlo vjerojatno je nakon zadnje intervencije na sjevernom Jadranu, Tuditanove, s vremenom oslabila rimska kontrola u regiji. Ponovljenim napadima ugrozili su kvarnersko područje, a samim time i savezničke Liburne. Moguće je da je čak i u opasnost došlo šire okruženje jako bitne Akvileje. U svakom slučaju, baš kao i Delmati, zaslužili su ulogu aktera problema zbog kojih Koskonije kreće u rat; problema koji su Senatu pokazali da je situacija u Iliriku jako opasna, a rimska vlast ugrožena.

³²⁸ Bilić-Dujmušić 2004a: 238.

³²⁹ Sall. *Hist. fr.* 2.40 = Serv. *Geor.* 3.475.

³³⁰ Pri tome se pokušalo spojiti ovaj podatak s pohodom inače nepoznatog prokonzula Publija Licinija, o kojem Frontin donosi podatak da su ga Japodi izdali i pobili mu zadnji bojni red. Front. *Strat.* 2.5.28; Zippel 1877: 179; Wilkes 1969: 35. Ali to ne može nikako biti točno. Frontin uopće ne govori da je Licinije vodio operacije na teritoriju Japoda, nego da su tijekom određenog pohoda Japodi bili uključeni u sastav njegove vojske, vrlo vjerojatno zbog vojne obveze koju su imali prema Rimu. Vidi Bilić-Dujmušić 2004a: 234 bilj. 2.

³³¹ Bilić-Dujmušić 2004a: 234; Šašel Kos 2005a: 312 ima mišljenje da je nemoguće kako bi zapovjednik poslan u Ilirik napao Japode. Oni bi mogli biti napadnuti jedino iz Akvileje, što bi proveo upravitelj Cisalpinske Galije. Trenutačno se ovakva pretpostavka čini manje vjerojatnom. Prvenstveno zbog toga što zakonodavstvo i uređenje nakon Sule nije dopuštalo prokonzulima da napuste svoju provinciju ili vode rat izvan njenih granica.

O samom tijeku pohoda ne može se ništa sa sigurnošću reći. Jedino što je donekle poznato jest da su žarišta problema bili Japodi i Delmati te da je pohod započeo napadom na Japode, a završio osvajanjem Salone. Time se dobiva okvirna slika o onome što se dogodilo, međutim, nije poznato koji je operativni pravac Koskonije koristio. Neke pretpostavke je argumentirano prezentirao Bilić-Dujmušić,³³² a trenutačno se čini najvjerojatnijim da je Koskonijev pohod bio vrlo ambiciozno zamišljena operacija koja je namjeravala jednim kontinuiranim udarom neutralizirati sve prijetnje koje su se pojavile u Iliriku. Pri tome bi se iz smjera Akvileje prva prijetnja eliminirala snažnim udarom na ciljana središta arupinskih Japoda, dok bi daljnjim napredovanjem Koskonije došao među savezničke Liburne, koji su gotovo sigurno bili spremni pružiti pomoć u obliku logistike ili dodatnih vojnika. Iz Liburnije bi se Koskoniju nadalje otvorilo nekoliko strateških pravaca, najizgledniji od kojih je onaj preko Krke na Promonu i Andetrij, čime bi s te strane izbio na Kliška vrata, oduzeo Delmatima Salonu i završio rat.³³³

Provođenje tako ambiciozne kampanje doista bi trajalo dvije godine, no postoji podatak koji bi mogao upućivati na to da u određenom trenutku Koskonijeva pozicija u Iliriku nije bila nimalo zavidna. Dapače, koliko je poznato iz Cicerona, morao je riješiti pobunu među svojom vojskom. Naime, tijekom obrane Aula Kluencija, Ciceron koristi izvjesnog svjedoka Marka Atilija Bulba, za kojeg napominje da je prije bio osuđen za veleizdaju samo zbog toga što je iz pisama prokonzula Gaja Koskonija (i izjava svjedoka) dokazano da je pobunio legiju u Iliriku.³³⁴ Spominjanje Koskonija i Ilirika nedvojbeno smješta ovu epizodu tijekom prokonzulove kampanje, međutim, kontekst je nejasan. Bilić-Dujmušić je opravdano napomenuo da cijelu stvar treba gledati kroz širi politički kontekst i dovesti u vezu s pobunom Marka Emilija Lepida 78. g. pr. Kr. u Italiji. Lepidove trupe, pozicionirane u sjevernoj Italiji, nastojale su na svoju stranu privući Koskonijevu vojsku, pri čemu je Bulbo djelovao kao Lepidov agent. Do koje mjere je uspio u svom naumu nije poznato. Vrlo vjerojatno ne značajno jer se pobuna morala pred kraj ratne sezone, najranije u kolovozu ili rujnu (kada je vojska već

³³² Vidi Bilić-Dujmušić 2004a: 240–241.

³³³ Pri tome bi se moglo, barem načelno, govoriti i o tome da se Koskonije iskrao negdje na području Liburnije i prvo riješio stvar s Japodima, pa onda krenuto na Delmate. No, to bi značilo da je Koskonijeva kampanja bila podijeljena na dva operativna dijela. Iako moguće, jer time Koskonije ne bi trebao povesti svoju vojsku dugim maršom iz Akvileje, čini se da ova Bilićeva pretpostavka najbolje odgovara dostupnim podatcima.

³³⁴ Cic. *Pro Cluen.* 97; usp. Alexander 1950: 99–100; Gruen 1995: 525.

bila u zimovnicima), čime je prokonzul imao vremena uhititi Bulba, transferirati ga u Rim s optužujućim pismima, te popraviti stanje duha među vojnicima prije nego što ih opet povede u rat.³³⁵

U svakom slučaju, unatoč svim problemima, Koskonije je uspješno završio operacije i kako Eutropije piše, uredio prilike na terenu (*conposito bello*). Posljedice kampanje i tog uređenja bile su značajne. S jedne strane, nedvojbeno je da su Delmati umireni, što se načelno može reći i za Japode. Rimskim osvajanjem velikog dijela njihovog teritorija, Delmati su ponovo kapitulirali, te im je kao kazna za nanesenu nepravdu nametnut tribut, za koji se zna da su plaćali u vrijeme Cezara.³³⁶ Poraz u ratu bio je toliko jak da se cijela zajednica i njene aktivnosti ne spominju u izvorima sljedećih sedamnaest godina, kada su na samom kraju Cezarova prokonzulata napali Promonu. Kako bi Bilić-Dujmušić rekao, konačno su naučili voditi računa o Rimljanima i svoje akcije usklađivati s okolnostima koje diktiraju neposredni potezi Rima.³³⁷

S druge strane, pak, Koskonijevo uređenje očito je unijelo određene teritorijalne promjene unutar protektorata. One se ne mogu mjeriti s onima nakon Anicijeva uređenja, ali su nedvojbeno bile značajne. Priobalni dio protektorata oko Salone i isejskih kopnenih posjeda vraćen je u prethodni status, vrlo vjerojatno tako što je Isejcima potvrđena nominalna kontrola nad područjem koje im je Rim dao nakon Nazikina pohoda. Moglo bi se reći da su Koskonijevim osvajanjem Kliških vrata određene utvrde ponovo dane saveznicima, što bi bile posljedice jednake onima nakon Metelova pohoda 119. g. pr. Kr. Zapravo, radilo se o eliminiranju delmatske prijetnje i vraćanju prethodnog stanja.

Nadalje, čini se da je Koskonije Delmatima također oduzeo neke druge strateške točke i dao ih na kontrolu saveznicima. Riječ je o Promoni za koju Apijan izričito govori da je bila liburnski grad koji Delmati osvajaju 50. g. pr. Kr.³³⁸ No, prilično je teško prihvatiti da je Promona originalno bila u sklopu Liburnije. Dostupna onomastička građa nedvosmisleno smješta stanovništvo grada i okolice u delmatski imenski krug, a ne liburnski.³³⁹ Uostalom,

³³⁵ Bilić-Dujmušić 2004a: 235–237. Lepidova pobuna događa se u drugoj polovini godine 78. g. pr. Kr.

³³⁶ Čače 1989a: 87 bilj. 75.

³³⁷ Bilić-Dujmušić 2004a: 241.

³³⁸ App. *Ill.* 12. Delmati ponovo (*ἀβήτις*) osvajaju grad od Liburna 34. g. pr. Kr. (*Ill.* 25)

³³⁹ Za studije o domaćoj antroponimiji preko natpisa 1. i 2. st. po Kr. Vidi Alföldy 1965. Za lingvističke razlike sjevernojadranskog kruga i srednjodalmatinskog vidi Katičić 1963., 1964., 1976.

uvjetna granica delmatskog teritorija s Liburnijom je Krka, dok se Promona nalazi na delmatskoj strani, te vrlo blizu od Sinodija (Magnum), koji je sigurno bio delmatsko naselje.³⁴⁰ Prema tome, Promona je bila etnički delmatsko naselje, ali je prethodno 50. g. pr. Kr. politički potpala pod Liburniju, nedvojbeno kao rezultat jedne od kampanja koje je Rim vodio na ovim prostorima, no ne treba ići daleko u razmišljanju od Koskonija. Tijekom uređenja nakon uspješnih operacija Koskonije je očito imao namjeru blokirati operativne pravce koji su ugrožavali saveznike, a samim time i ograničiti mogućnost daljnjeg delmatskog djelovanja. Davanjem Kliških vrata saveznicima na priobalju to je postigao na jednom dijelu, dok je upravo prepuštanjem Promone Liburnima oduzeo Delmatima strateški izrazito bitan grad koji kontrolira najpovoljniji pravac za napade na liburnske teritorije. Ne samo to, Koskonije je time stvorio vrlo jak oslonac za buduće operacije protiv Delmata, ako budu potrebne, što je, bez imalo sumnje, odluka kojom je očuvana politička i vojna stabilnost na terenu nakon odlaska rimske vojske.³⁴¹

Koskonijeva kampanja predstavlja zadnji događaj u protektoratu do osnutka provincije 59. g. pr. Kr. Znakovito, bila je to i najteža kampanja koju su rimski zapovjednici vodili na istočnojadranskoj obali nakon pada Makedonije. Rimska vlast bila je ugrožena jer je Rim bio zaokupljen unutrašnjim borbama za prevlast. Dugogodišnja odsutnost bilo kakve kontrole nakon Metelova pohoda rezultirala je neometanim obnavljanjem zajednica koje su prethodno bile podvrgnute. Delmati i Japodi podigli su oružje misleći da je Rim suviše zaokupljen borbama za opstojnost Republike, no Koskonijev dolazak u Ilirik ubrzo ih je uvjerio u suprotno. Protektorat je umiren, te su se saveznici nastavili neometano razvijati. Izostanak znatnog remetilačkog faktora narednih dvadeset godina potencirao je razvoj trgovine, sve dok Cezar ne odluči osnovati provinciju i time okončati razdoblje protektorata, i započeti neko posve novo doba.³⁴²

³⁴⁰ Bilić-Dujmušić 2004a: 253. Suić 1962 je pokušao objasniti pripadnost Promone Liburnima (Varvarinima) na temelju natpisa iz Mratova (*CIL* 3, 6418), kao i Wilkes 1969: 217; Džino 2010: 85–86. No Čače 1989a *pass.* je argumentirano ukazao na manjkavost takvih zaključaka.

³⁴¹ Bilić-Dujmušić 2004a: 254; Čače 1989a: 67 bilj. 75; id. 1993a: 2–14 naglašavaju da je Koskonije bio prvi koji je Delmate napao iz pravca Liburnije, pa bi samim time promjena statusa Promone bila među zahtjevima koje je nametnuo Delmatima.

³⁴² U raspravi o razvoju protektorata i rimske prisutnosti izdvojene su dvije epizode: 1) pretpostavka da je postojala još jedna kampanja protiv Delmata (84. g. pr. Kr.); 2) te iste, 84. g. pr. Kr. Cinino prebacivanje vojske u Liburniju. Za razradu teorija vidi Bilić-Dujmušić 2004a: 227–232.

III.
OSNIVANJE PROVINCIJE
ILIRIK

1. POVIJESNE OKOLNOSTI

Koskonijeva kampanja bila je samo jedna u nizu potrebnih vojnih akcija na područjima gdje je rimska vlast bila ugrožena. Prethodna dugotrajna nestabilnost u samoj Italiji onemogućila je Rim da vodi efikasniju vanjsku politiku. Saveznički rat devedesetih godina zahvatio je cijelu Italiju i ukazao na fragilnost sustava u kojem se Italicima nisu davala prava odgovarajuća njihovim zaslugama za širenje i održavanje rimskog dominija. Brojne vojske uništene su u okršajima koji su poprilično uzdrmali Republiku i prvi put nakon Hanibala uzrokovali rat u Italiji. Naposljetku je Rim prevladao, ali vojnom pobjedom nisu ni približno riješeni problemi zbog kojih se oružje uopće uzelo u ruke. Rim je to itekako znao, te unatoč jasnoj kapitulaciji neprijatelja daje rimsko građansko pravo svim saveznicima koji se nisu pobunili, a uskoro i svim odraslima muškarcima koji su se „pokazali“ rimskom pretoru unutar 60 dana od donošenja zakona. Rim je umirio bitna regrutna područja, a Italicima su u porazu ipak našli koliku-toliku pobjedu.

U pozadini ovih događaja odvijao se jedan puno opasniji sukob – između političkih tabora optimata i populara, na čelu s najsposobnijim zapovjednicima tog vremena – Publijem Kornelijem Sulom i Gajem Marijem. Početak njihove međustobne netrpeljivosti pratimo već od kraja 2. st. pr. Kr. kad su obojica javno naglašavali svoje zasluge za uspješan završetak rata s Jugurtom. Iako je Marije bio glavni zapovjednik i proslavio trijumf, upravo je Sula zarobio Jugurta i poslije nosio prsten s prikazom tog događaja.

Konkurencija između zapovjednika u stjecanju slave i popularnosti bila je sasvim normalna tijekom cijelog razdoblja Republike, ali ipak vrlo opasna nakon Marijevih reformi kojima je udaren temelj stvaranja nekih novih vojski, privatnih i odgovornih više njenim zapovjednicima nego Senatu. Ubuduće se za zahtjeve odsluženih vojnika, prvenstveno za zemljom i drugim nagradama, brinuo njihov zapovjednik kojem su bili odani u ratu. Iako je Senat često ignorirao takve zahtjeve, bio je to zadatak sasvim vrijedan nagrade – stvaranje privatne vojske koja više nije bila motivirana Republikom, nego nagradama za odanost zapovjedniku. Takav zapovjednik, s takvom vojskom, bio je vrlo opasan faktor/sudionik u rimskoj politici. Zbog toga se na konflikt između Sule i Marija gledalo s velikim oprezom. Sukob nije bio vidljiv samo u njihovoj retorici u Senatu ili Narodnoj skupštini. Svaki sa svojim sljedbenicima i vjernom vojskom, svoje su razmirice mogli riješiti na posve drugačiji način, a poznato je da nijedan nije bio toliko dobar u nadmudrivanju riječima koliko u taktici na bojnopolju.

Izbijanje Savezničkog rata samo je nakratko smirilo tenzije. Sula i Marije nužno su stali na istu stranu, vodeći svoje vojske duž Italije kako bi donijeli mir ugroženim područjima, međutim, antagonizam je bio itekako vidljiv. Rat im je poslužio kao svojevrsno natjecanje u postignutim pobjedama, u čemu je Sula bio uspješniji, dok je prividno jedinstvo bilo prisutno sve dok je postojao zajednički cilj. Onog trenutka kad je postignut, a Saveznički rat više-manje završen, na javnu scenu mogla je „isplivati“ otvorena mržnja između sukobljenih strana.

Građanski rat u raznim etapama potrajao je do 82. g. pr. Kr. Marije, nekad veliki zapovjednik i spasitelj Rima od najeze Cimbra i Teutonaca, umro je nedugo nakon njegovog početka, a da se nije direktno sukobio sa Sulom. Popularske snage izgubile su vođu i zapovjednika kojeg nisu mogli lako nadomjestiti. Njegov nasljednik osebujnog karaktera, Cina, pokazao je čvrstu političku i vojnu odlučnost, ali prije nego što je uspio organizirati otpor

povratku Suli s istoka, ubijen je u pobuni vlastitih vojnika. Tako je postupnim napredovanjem Sula došao do Rima, gdje se kod Kolinskih vrata dogodila bitka i poraz populara.³⁴³

Bio je to sukob koji je „prisilio“ rimsku vojsku da osvoji Rim. Tjednima poslije Tiber je izbacivao tijela ubijenih vojnika i smaknutih zarobljenika, a prava odmazda tek je uslijedila. Serijom popisa, tzv. proskripcija, na stotine je građana proglašeno neprijateljem države i ubijeno na ulicama Rima. Velik je broj populara izgubio život, a oni koji su uspjeli izbjeći smrt, kako Plutarh piše, bili su sretni jer ih se Sula u tom trenutku nije mogao sjetiti.³⁴⁴

Rezultat svega bilo je Sulino proglašenje diktatorom. Apsolutni vladar Rima i sudbine njegovih građana, bez vidljivog neprijatelja sebi je zadao novi cilj: preurediti Republiku po optimatskom modelu. Bez obzira na to je li ih stvarno trebao donositi, Suline reforme zahvatile su sve oblike zakonodavne i izvršne vlasti, te uvelike utjecale na funkcioniranje Rima sljedećih desetak godina, kad će novi val senatskih oportunističkih pokušati promijeniti stvoreno stanje. Nakon što je zaključio da je obavio svoju „građansku dužnost“, 79. g. pr. Kr. Sula je abdicirao s pozicije diktatora. Povukao se na svoje imanje u Kampaniji, a apsolutnu vlast nad Rimom prepustio preuređenom i brojčano proširenom Senatu.

Stanje koje je Senat zatekao bilo je prilično sređeno. Saveznički rat u nekom je obliku uredio odnose s Italicima, a građanski rat je barem na neko vrijeme umirio unutarnje sukobe. Rim se napokon mogao posvetiti vanjskoj politici i provincijama, gdje je stanje bilo prilično ozbiljno. Rimska vlast bila je ugrožena na nekoliko područja pa se Senat odmah morao pozabaviti ratovima u Hispaniji, Kilikiji, Makedoniji i Iliriku. Situacija je relativno poznata. Koskonijevo smirivanje stanja u Iliriku potrajalo je dvije godine, dok su se po Rim najopasniji ratovi odvijali u Hispaniji i opet na italskom tlu. S jedne strane, Kvint Sertorije, jedan od najvećih vojnih zapovjednika 1. st. pr. Kr. i okorjeli marijevac, nakon poraza populara pred Rimom organizirao je otpor sulijanskom uređenju Republike. Stvorio je zaseban Senat i uza se vezao najveće ostatke popularske vojske. Rim je reagirao slanjem značajne vojske, međutim, nijedan zapovjednik nije bio na visini zadatka. Svaki okršaj završio je porazom rimske vojske, zapovjednika je bilo sve manje,³⁴⁵ a Senat doista nije znao što poduzeti.

S druge strane, pokazalo se da inicijalno mala pobuna gladijatora u Kapui 73. g. pr. Kr. nije bila tako bezazlena kakvom ju je Senat smatrao. Rim je u prošlosti imao posla s pobunjenim

³⁴³ Finalna bitka dogodila se kod Preneste, gdje se većina populara predala, a Marijev sin počinio samoubojstvo.

³⁴⁴ Plut. *Sull.* 31.

³⁴⁵ U ratu sa Sertorijem je već neko vrijeme bio K. Cecilije Metel Pio.

robovima na Siciliji 135. i 104. g. pr. Kr., međutim, situacija u Kapui bila je drugačija i kudikamo opasnija. Za razliku od prethodnih, osnova pobunjenika bili su gladijatori, dok se Spartak, njihov zapovjednik, iskazao kao vrstan taktičar i dobar poznavatelj rimske vojske. U samo godinu i pol dana porazio je pretorsku vojsku, a potom i dva konzula u dvije odvojene bitke. Četiri legije bile su izgubljene, svakim danom pobunjenika je bilo sve više, zbog čega je Senat ozbiljno razmišljao o povlačenju trupa iz provincija da bi mogao zaštititi Rim. Situacija nije bila nimalo zavidna, a, kao i u slučaju Hispanije, rješenja nije bilo na vidiku.

Spas Rimu donijele su akcije dvaju bivših Sulinih zapovjednika – Gneja Pompeja i Marka Licinija Krasa. Obojica su svoje ime i karijeru počeli graditi u prethodnim razdobljima Savezničkog i građanskog rata. Pompej je već kao mladić odlučio sudjelovati u borbama s Italicima, okupio svoju vojsku, porazio povelik broj neprijateljskih vojski, te se u trenutku izbijanja građanskog rata pridružio Suli. Njegove daljnje pobjede nad marijevcima na Siciliji i u Africi odjeknule su rimskom svijetom; sa samo 25 godina Pompej je postao jedan od najboljih rimskih zapovjednika, proslavio trijumf i dobio nadimak *Magnus*. S druge strane, ako je itko bio zaslužan za Sulinu pobjedu kod Kolinskih vrata, to je bio Kras. U trenutku kad su izgledi zaraćenih strana bili prilično izjednačeni, Kras je preuzeo inicijativu i slomio neprijateljsko lijevo krilo, što je demoraliziralo marijevence i uzrokovalo njihov potpuni poraz. No, nakon toga Kras nije nastavio vojničku karijeru kao Pompej. Upravo suprotno, uključio se u financijski krug trgovinom nekretninama, što ga je u vrlo kratkom roku učinilo ne samo najbogatijim čovjekom Rima, nego i jednim od najbogatijih ljudi u povijesti.

Iako su Pompej i Kras na različite, relativno legalne načine postali najutjecajnijim ljudima Rima nakon Suline abdikacije, Senat je, upravo zbog toga, pokušao izbjeći njihovo uplitanje u probleme Republike. Velikoj većini nije bilo u interesu vidjeti kako Pompej zaslužuje još jedan trijumf i povećava svoj utjecaj među vojnicima ili da Kras, osim na poduzetničkom planu, postane i vojno aktivan. Problemi su se pokušali riješiti bez njihove pomoći, međutim, neuspjeh svih ostalih zapovjednika na terenu natjerao je Senat da učini ono što od početka nije želio. Pompej je, razumljivo, zbog svojih vojnih sposobnosti poslan kao ispomoć u ratu sa Sertorijem, a kako su Spartakove pobjede ostavile Italiju bez legija, jedino je Kras mogao platiti okupljanje i opremanje nove vojske. Kako je i sam rekao, bogat je onaj čovjek koji može uzdržavati vojsku iz svojeg džepa.³⁴⁶

³⁴⁶ Plut. *Crass.* 2.7.

Oba zapovjednika na svom su području operacija naišli na neprijatelja koji je bio ravan njihovim sposobnostima. Sertorije je u dvije bitke prisilio Pompeja na taktičko povlačenje. Bez obzira što nije bio poražen u pravom smislu riječi, Pompej je uvidio da pobjedu nad prilično sposobnim Sertorijem neće postići lako. Kras je, pak, imao problema predvidjeti Spartakove poteze, zbog čega je uvučen u nekoliko okršaja prilikom kojih je jedan dio njegove vojske pobjegao. Moral među vojnicima bio je na niskoj razini i Kras je posegnuo za starom kaznom decimiranja, što se na kraju pokazalo uspješnim postupkom. Kako Apijan piše, žar za borbom rasplamsao se jer je Kras svojim vojnicima pokazao da je puno opasniji od neprijatelja.³⁴⁷

Unatoč početnim problemima, Pompej i Kras uspjeli su u svom naumu, a prekretnica u oba rata bila je 72. g. pr. Kr. Sertorije je ubijen na privatnoj večeri, te je zapovjedništvo pobunjeničke vojske preuzeo kudikamo manje sposoban zapovjednik Perperna. U takvoj situaciji, bez kvalitetnog stratega koji je mogao manevrirati vojskom u okršajima s brojčano nadmoćnijim neprijateljem, Pompejeva pobjeda bila je gotovo sigurna. Krenulo je osvajanje marijevskih uporišta i tek je nekoliko hispanskih gradova držalo otpor do samog kraja. Perperna je, pak, u kvalitetno osmišljenoj zasjedi, zarobljen i ubijen, čime je otpor u Hispaniji naposljetku skršen i Pompej kreće prema Rimu po još jedan trijumf.³⁴⁸ U isto vrijeme, u Italiji je nastao razdor u robovskoj vojsci, što je omogućilo Krasu da u otvorenoj bitci porazi oslabljenog Spartaka i zarobi velik broj ratnika i pratnje. Šest tisuća Spartakovih ljudi nabijeno je na kolce i zakucano na križeve duž *Via Appia* kao deklarativna izjava, nadasve podsjetnik na ono što se događa onima koji se pobune protiv Rima, dok Spartakova sudbina nije poznata.

Period opasnosti za opstojnost Republike naizgled je završio, ali ono što se dogodilo odmah po okončanju rata sa Spartakom udarilo je temelj novom opasnom sukobu na rimskoj političkoj sceni. Naime, nema dvojbe da je Kras bio zaslužan za pobjedu nad Spartakom, ali dio robova pobjegao je prema sjeveru, gdje ih je zatekao povratnik iz Hispanije, Pompej, te zarobio i ubio. Naravno, Pompej je odmah poslao pismo Senatu s vijestima da je okončao hispanski rat, kao i rat protiv Spartaka, dok je Krasove zasluge podrugljivo opisivao riječima da je „porazio samo neke robove“.

Senat je cijeloj situaciji morao pristupiti jako oprezno. Pompej je bio sposobniji zapovjednik s popriličnim brojem vojnika spremnih da ga slijede do samog kraja, međutim, i Kras je bio ponosan čovjek nemjerljiva bogatstva, a takvi ljudi, s neograničenim resursima,

³⁴⁷ App. *Bell. civ.* 1.118.

³⁴⁸ Ovdje se specifično misli na zarobljavanje Perperne. Za tijek rata vidi Seager 1992: 215 ff.

mogu svoje interese braniti, na miran ili nasilan način, jako dugo. Zbog svega toga Senat je morao zadovoljiti obje strane. Pompeju je dan trijumf nad Sertorijem, dok je Krasu priušten *ovatio* nad Spartakom; manja čast, ali opravdana time što se u rimskom svijetu pobjeda nad robovima nije smatrala posebno vrijednom. Nadalje, Pompej i Kras zajedno su izabrani za konzule 70. g. pr. Kr., međutim, Senat time nije smirio situaciju.

Stavljanjem dvojice očitih političkih i vojnih konkurenata na zajedničku dužnost bilo je možda najgore što je Senat mogao napraviti. Antagonizam između Pompeja i Krasa bio je toliko velik da se počeo uspoređivati s odnosom Marija i Sule. Mržnja je bila prevelika da bi se čak složili i oko osnovnih stvari upravljanja Republikom, zbog čega su u anale ušli kao jedan od najnesposobnijih konzulskih parova u rimskoj povijesti. Ali, to je donekle bilo podnošljivo u odnosu na činjenicu da nitko u Rimu nije znao što će se dogoditi onog trenutka kad im istekne mandat. Situacija je bila jednaka kao pred prethodni građanski rat između Marija i Sule. Narod se dijelio na dvije strane očekujući otvoreni rat. No, ono što Marije i Sula nisu imali, a Pompej i Kras jesu genijalnost je Gaja Julija Cezara.

Nebrojene knjige napisane su o ovom možda najpoznatijem i najsposobnijem Rimljaninu svih vremena. U jednom čovjeku spojili su se retorička briljantnost, vojnička lukavost, hrabrost i odlučnost, te politička staloženost i umjerenost u odnosu s protivnicima, kao i doza rimske arogancije koju je pokazao već kao mladić tijekom razdoblja Sulinih proskripcija. Cezarova ujna bila je udana za Marija, a on je bio oženjen za Cininu kćer. Obiteljska povezanost s najvećim Sulinim neprijateljem dovela je Cezara u vrlo nezgodnu poziciju, no agitacijom određenih ljudi bliskih diktatoru Sula je pristao poštediti mu život pod uvjetom da se razvede od svoje žene. Naravno, arogantni Cezar je to odbio, a Sula sav začuđen da postoji netko tko mu se može usprotiviti ipak odlučuje biti milostiv i izgovara rečenicu koja će ući u povijest: „Evo vam ga, ali pazite, u ovom mladiću vidim puno Marija“.³⁴⁹

Cezar je u doba konzulata Pompeja i Krasa bio daleko od budućeg diktatora Rima. Bez bogatstva, slave i vojske, sve što je imao je um koji je koristio na najbolji mogući način. Shvatio je ono što Pompej i Kras, zaslijepljeni međusobnom mržnjom, jednostavno nisu mogli – pravi neprijatelj bio je optimatski Senat, predvođen rigoroznim Markom Porcijem Katonom i utjecajnim retorom promjenjive vjernosti, Markom Tulijem Ciceronom. Ni Pompej sa svojom vojskom, ni Kras sa svojim bogatstvom, ni Cezar sa svojim umom nisu sami mogli prevladati

³⁴⁹ Suet. *Div. Iul.* 1.

takvu opoziciju unutar Senata koja im je na svakom koraku mogla zagorčati život. Jedino zajedničkim nastupanjem mogli su osigurati sebi poziciju koja bi im omogućila da promijene stanje. Iako se njihovo formalno udruživanje dogodilo tek deset godina poslije, Cezar je znao da za početak mora donekle pomiriti naizgled nepomirljive neprijatelje i iskoristiti njihov utjecaj kako bi se polako, ali sigurno uzdignuo na političkoj sceni.

Uvelike mu je u tome pomogla činjenica da većinu tog desetljeća Pompej i Kras uopće nisu bili u Rimu. Pompej se na istoku obračunavao s gusarima i Mitridatom, Kras je širio svoje klijentelarne veze diljem Republike, dok su u isto vrijeme obojica pomogla Cezaru da prvo kao kvestor 67. g. pr. Kr., pa zatim kao propretor 61. g. pr. Kr. dobije na upravu Dalju Hispaniju. No, kulminacija njihovog odnosa bila je 60. g. pr. Kr. kada su svi došli u sukob sa Senatom. Pompej se vratio s istoka i već dvije godine zahtijevao zemlju za svoje vojnike i ratifikaciju uređenja koje je stvorio, Kras je, zajedno s bogatim vitezovima, pokušavao „progurati“ zakon kojim bi se smanjila dugovanja publikana prema državi, uzrokovana manjim prihodima od ubiranja poreza u provinciji Aziji, dok je Cezar po povratku ih Hispanije zatražio trijumf i konzulat naredne godine.

U svemu tome, možda najveća greška Katona i optimata bila je započinjanje sukoba s Cezarom oko trijumfa i konzulata. Vrlo vjerojatno ih je na to ohrabrila činjenica da Pompej i Kras u političkom nadmudrivanju nisu bili neki značajni protivnici. Iako na čelu goleme i vjerne vojske te financijskog svijeta koji „upravlja“ Rimom, treba imati na umu da su Pompej i Kras uglavnom nasilnim putem rješavali svoje probleme, bilo ukrštanjem mačeva ili prisilom i prijetnjama u mračnim kutovima rimskih ulica. Sve dok im je Senat u okvirima zakona kontrirao, Pompej i Kras mogli su se za svoje zahtjeve boriti jedino retorikom na sjednicama Senata ili okupljanju Narodne skupštine, za što im je, nažalost, nedostajala politička mudrost, strpljenje i broj glasača. Katon je to vrlo dobro znao te do krajnjih granica iskorištavao zakonske regulative i mane svojih protivnika. Pritom nije razmišljao kolika mu je prijetnja mogao biti pretor koji je do tog trenutka živio u sjeni Pompeja i Krasa. Ispostavilo se, vrlo velika jer su Pompej i Kras u Cezarovu zahtjevu za trijumfom i konzulatom vidjeli priliku da dobiju što žele. Ne može se reći da Cezar nije igrao svoju igru i računao na to da jednog dana sukob između trojice mora uslijediti, ali za sada je stvoren pakt u njihovu korist, poznatiji kao Prvi trijumvirat.³⁵⁰

³⁵⁰ U znanosti se ovaj *pakt* između Cezara, Pompeja i Krasa ne tumači kao trijumvirat, već kao otvoreno savezništvo. No, u modernoj historiografiji je odavno ustaljeno da se to, otvoreno trojno savezništvo između

Odmah nakon udruživanja trijumviri su trebali riješiti očiti problem. Kako bi sačuvao pravo na trijumf, Cezar nije smio ući u Rim iako je to morao napraviti ako se želio kandidirati na izborima za konzule. Zbog toga je, dan prije zadnjeg roka, zatražio dopuštenje da se na izbore prijavi putem posrednika, što je Senat načelno mogao prihvatiti, ali ne i Katon. Zloupotrijebio je svoju poziciju i odlučio držati govor sve dok ne zađe sunce, tako da je Cezar morao donijeti odluku. Konzulat mu je u tom trenutku bio puno važniji od trijumfa, tako da je ušao u Rim, izgubio šanse za trijumf i osobno se pojavio pred senatskom govornicom. Uz pomoć Pompeja i Krasa te popularnosti koju je uživao među narodom Cezar je izabran za konzula 59. g. pr. Kr., zajedno s nekadašnjim prijateljem, ali sada protivnikom, Markom Kalpurnijem Bibulom.

Katonov pokušaj zaustavljanja Cezara u izboru za konzula završio je neslavno, ali ipak ne do kraja. Po *Lex Sempronia de provinciis consularibus* Senat je prije samih izbora morao odrediti provincije koje će konzuli preuzeti po završetku mandata. Time je donekle uveden red u kaotično stanje izbora i okončane su prepirke i spletkarenja između konzula oko budućih zaduženja. Ali, taj zakon je isto tako dao mogućnost Katonu i ostalim optimatima da, predviđajući Cezarov uspjeh na izborima, raspodijele sve provincije i Cezaru onemogućće preuzimanje vojske nakon isteka mandata. Dogodilo se to večer prije izbora, kad je Senat Cezaru i njegovom kolegi Bibulu odredio kao provinciju *silvae callesque*; preciznije – nadzor nad šumama i pašnjacima Italije.

No, Katon i ostali optimati previdjeli su da je Cezar, za razliku od Pompeja i Krasa, bio politički vrlo mudra i sposobna osoba pa je od samog početka pretpostavio da će njegovu aktivnost kao konzula i prokonzula opstruirati Senat sastavljen većinom od optimata, kao i Katonov zet i konzularni kolega Bibul. Zbog toga je, zajedno s Pompejem i Krasom, udružio svoje sljedbenike, vjerne magistrate, te pritiskom Pompejevih vojnika i Krasova novca uspostavio većinu u komicijama. Najznačajnija Cezarova odluka, pak, bila je u potpunosti zaobići Senat kao savjetodavno tijelo i široku zakonodavnu aktivnost usmjeriti na Narodnu skupštinu. Trijumviri su na svojoj strani imali Narod, a samim time i najbitnije oblike zakonodavne vlasti, što je stvorilo dobru osnovu za borbu protiv optimatskih spletki i donošenje niza zakona kojima se Republika iz temelja promijenila.

Cezara, Pompeja i Krasa naziva Prvim trijumviratom, a ono Oktavijana, Antonija i Lepida Drugim trijumviratom. Istina je, doduše, da u pravom smislu riječi trijumviratom možemo smatrati samo savez između Oktavijana, Antonija i Lepida. Ipak, zbog jednostavnosti je u ovom radu izraz „Prvi trijumvirat“ iskorišten da bi opisao otvoreno savezništvo između Cezara, Pompeja i Krasa, sklopljeno 60. g. pr. Kr.

2. PROBLEM

Ovdje nije potrebno ulaziti u sve detalje Cezarovih zakonodavnih inicijativa.³⁵¹ Bitno je samo napomenuti da je jedino novim zakonom bilo moguće poništiti zaduženje *silvae callesque* budući da je Senat već donio odluku o prokonzularnim provincijama za 58. g. pr. Kr. Prema tome, Pubije Vatinije, Cezarov pristalica i plebejski tribun 59. g. pr. Kr., predložio je zakon u Narodnoj skupštini kojim je Cezaru na upravu trebalo dati Cisalpinsku Galiju i Ilirik na period od pet godina. Unatoč otporu, zakon je izglasan velikom većinom, a Cezaru je omogućeno zapovjedništvo nad tri legije, pravo na osnivanje kolonija i formiranje vlastitog stožera legata od kojih je barem jedan mogao držati propretorski imperij. Također, nakon iznenadne smrti Kvinta Cecilija Metela Celera, izabranog upravitelja Transalpinske Galije, nedugo nakon izglasavanja Vatinijeva zakona Senat je Cezaru dodijelio i provinciju Transalpinu uz dodatak jedne legije.³⁵² Petogodišnje zapovjedništvo nad bitnim regrutnim područjem i prilika za vojnom slavom ekspedicijama u Ilirik ili Galiju, gdje su problemi oduvijek prisutni, bilo je upravo ono što je Cezar želio, dok je Bibul ostavljen da se pozabavi šumama i pašnjacima diljem Italije.³⁵³

Činjenica da je Ilirik Vatinijevim zakonom dobio upravitelja nije prošla nezamijećeno u znanosti. Dapače, domaća historiografija vrlo se detaljno i dugo bavila ovim zakonom jer, sasvim razumljivo, predstavlja prekretnicu u povijesti rimske prisutnosti na istočnojadranskoj obali. Završeno je razdoblje drugoga protektorata u kojem su razni zapovjednici sporadično slani u slučaju prijetnje i destabilizacije područja pod rimskom zaštitom. Zadnja takva intervencija bila je Koskonijeva, nakon čega je nastupio period mira sve do trenutka kad Cezar zakonom određuje svoje zaduženje i postaje prvi upravitelj formalno osnovane provincije. Upravo zbog toga ovdje se javlja nekoliko vrlo kompliciranih problema. Rasprave u znanosti o ovom zakonu i njegovim odrednicama do danas su stvorile više komplikacija nego što su ih

³⁵¹ Vidi Perpillou 1928; Meier 1961; Goldsworthy 2006: 184–222; posebno Taylor 1968.

³⁵² App. *Bell. civ.* 2.13; Dio 38.8.3–5; Eutrop. 6.17.1; Oros. 6.7.1; Vell. Pat. 2.44.5; Suet. *Div. Iul.* 22; Plut. *Caes.* 14.10; id. *Pomp.* 48.1; id. *Crass.* 14.1; id. *Cat.* 33. O navodima iz ovih izvora (te njihovim problemima) biti će govora poslije.

³⁵³ Goldsworthy 2006: 213–214.

riješile. S jedne strane, gotovo svaki rad na ovu temu polazi od jednih te istih pretpostavki o osnivanju Ilirika kao zasebne provincije i njegovoj ulozi u budućim Cezarovim planovima. No problem nije preispitivanje istih problema jer znanost napreduje jedino i samo s novim pretpostavkama, već činjenica da se prilikom donošenja takvih pretpostavki općenito zauzimao jedan vrlo isključiv pristup koji je Ilirik marginalizirao u okolnostima 1. st. pr. Kr. Posljedica je da se danas na njega sasvim nepotrebno gleda kao na sporedno područje koje je moralo biti dijelom neke druge, „važnije“ provincije i kao općenito Rimljanima nezanimljivo područje.

Nadalje, problem je što se sam proces osnivanja Ilirika promatra vrlo izolirano, bez ikakvih referenci na slične procese formiranja provincija na ostalim područjima rimskog svijeta, što itekako može poslužiti za shvaćanje rimske prakse. Primjer je Vatinijev zakon koji se poistovjećuje s *lex provinciae* ili *forma provinciae*, bez ikakvog preispitivanja, objašnjenja što ti termini znače unutar rimskog zakonodavstva za Ilirik i, na kraju krajeva, jesu li uopće postojali. Danas je itekako dobro poznato kako su zasebne provincije na Mediteranu osnovane, kao i princip po kojemu se pristupilo reorganizaciji područja, a za Ilirik o tome nemamo nikakvih saznanja. Dosad se samo zaključivalo da je Vatinijev zakon izglasan u Narodnoj skupštini i osnovana je provincija, iako je problem mnogo kompleksniji.

Zbog svega toga je znanost u velikom zaostatku. Bez primjene znanja i istraživanja, novih spoznaja i teorija o formiranju provincija te usporedbe s našim područjem, ostajemo u jednom prošlom vremenu. Koristimo termine koje, za razliku od stranih kolega, nismo preispitali ni čak definirali, ne pokušavamo staviti Ilirik u kontekst vremena, a sve u svrhu čega? Zastarjelih ideja i mišljenja koja čak i ne odgovaraju podacima dostupnim iz izvora. Tome doista treba stati na kraj i dati novo viđenje problema, što nije nimalo lagan zadatak. Desetljećima su nastajali tekstualno opširni radovi, nadograđivali se jedan na drugoga, tako da danas postoji prilično mnogo znanstvenih teorija koje treba revidirati. Nije potrebno pozabaviti se svakom, nego krenuti od samih osnova, procesa osnivanja provincija, primjera u rimskom svijetu i što to znači za naša područja, a potom započeti analizu poznatih tema, Cezara i njegovih planova. Jedino tako je moguće na suvremen način prikazati kako je protektorat procesom integracije u rimski politički sustav postao provincija Ilirik.

3. PROCES OSNIVANJA PROVINCIJE

3. 1. *Lex provinciae*

U pokušaju objašnjenja kako je proces osnivanja provincija izgledao treba napomenuti da u rimskom zakonodavstvu nikad nije postojao termin *lex provinciae*. Nije ga moguće naći ni u literarnim izvorima ni na epigrafičkim spomenicima. Stvoren je unutar historiografije 19. stoljeća zbog pretpostavki tadašnjih znanstvenika da je morao postojati jedan zakon čijim se stupanjem na snagu određeno područje formira kao administrativno uređena provincija na čelu s upraviteljem. Pri tome se kao glavni primjer uzimao proglas zapovjednika na terenu nakon uspješnog završetka ratnih operacija, međutim, ne svi, nego samo onaj koji je administrativno podijelio područje, odredio tribut i uredio prava određenih zajednica po savjetu deset senatskih legata. Izraz *lex* korišten je često zbog dva takva slučaja – *lex Rupilia* za Siciliju 132. g. pr. Kr. te *lex Pompeia* za Bitiniju i Pont 63. g. pr. Kr.³⁵⁴

Nužnost moderne historiografije da novostvorenim legalnim terminima objasni stvarnu primjenu rimskog zakona i povijesnih procesa možda i ima opravdanje za neke druge slučajeve. U ovom, pak, termin ima dvojbenu funkcionalnu primjenu za analizu osnivanja i ustrojstva provincija. Razlog je, za početak, što spomenuti proglasi u svojoj osnovi uopće nisu bili zakoni – oni se izglasavaju u Narodnoj skupštini po prijedlogu Senata, a *lex provinciae* proizlazi direktno iz autoriteta rimskog zapovjednika na terenu (*potestas et imperium*), te senatskog dekreta (*senatus consultum*) o slanju deset legata koji bi ga savjetovali. Doneseni proglas samo je svojevrstan prijedlog zakona koji jedino ratifikacijom u Narodnoj skupštini može postati *lex*, čijih odrednica se svaki budući vojni zapovjednik ili upravitelj provincije mora pridržavati. Postoje primjeri kad proglasi nisu uvijek naišli na odobravanje u Senatu. Otpor prema njihovoj ratifikaciji bio je donekle očekivan zbog različitosti političkih interesa ili međusobnog animoziteta vodećih ljudi Rima. No, bez obzira na stvarni razlog, sukob sa zapovjednikom ili čak općenito loše izvršen zadatak uspostavljanja reda nad umirenim područjem, poveznica između zakona i proglasa provincije vrlo je kompleksna, dvojbena i do danas nejasna,³⁵⁵ pa samim time teško iskoristiva u opisu striktno pravnih definicija.

³⁵⁴ Coudry, Kirbihler 2010: 133.

³⁵⁵ Hoyos 1973; Lintott 1993: 30–31; Drogula 2015: 271.

U administrativnom smislu ti su proglašeni nedvojbeno donosili značajne promjene. Ciceron spominje da je Rupilijev zakon riješio jurisdikcijske probleme na Siciliji i postavio temelje za normalno funkcioniranje sudova,³⁵⁶ a Plinije Mlađi navodi da je Pompej institucionalno uređio gradove Bitinije i regulative prilikom svakog budućeg izbora magistrata.³⁵⁷ Ipak, razlozi zašto su ti proglašeni bili potrebni nemaju veze s osnivanjem novih provincija. Prvenstveno kako bi uspostavili mir na određenom području, nakon pripojenja teritorija Bitinije i vrlo teškog ustanka robova na Siciliji, oni ne predstavljaju snažne dokaze uniformne regularne procedure za uspostavljanje rimske vlasti,³⁵⁸ nego reorganizacije koja je bila potrebna u određenom trenutku, radilo se o provinciji ili ne.³⁵⁹ Najbolji primjer je činjenica da se *lex provinciae*, u većini slučajeva, vremenski uopće ne podudara s osnivanjem provincije:

- Makedonija – proglas Emilija Paula 167. g. pr. Kr. (*lex Aemilia?*), a prvi upravitelji postoje tek nakon Andriskova ustanka 146. g. pr. Kr.³⁶⁰
- Sicilija – Rupilijev zakon (*lex Rupilia*) iz 132. g. pr. Kr. intervenira gotovo sto godina nakon uspostavljanja provincije i odluke o slanju upravitelja 227. g. pr. Kr.³⁶¹
- Obje Hispanije – *lex provinciae* 132. g. pr. Kr., a postaju regularne provincije s upraviteljima već 197. g. pr. Kr.³⁶²
- Kreta (i Kirenaika) – nakon pobjede Metela Kretika nad gusarima 66. g. pr. Kr., međutim, stalni i zasebni upravitelji pojavljuju se tek dvadeset godina poslije, pa čak i nakon Augustove reorganizacije provincija rimskog svijeta.³⁶³

³⁵⁶ Cic. *in Verr.* 2.2.40; Richardson 1984: 26 ff.; Kallet-Marx 1996: 12–18; Fournier 2010; Prag 2011: 89.

³⁵⁷ Plin. *Sec. Ep.* 10.79.1, 10.112.1, 10.114.1; Marshall 1968; Madsen 2009: poglavlje *Roman Rule in Pontus and Bythina*.

³⁵⁸ Lintott 1993: 28.

³⁵⁹ Ferrary 2008: 15–17 napominje na generalne regulative koje su se donosile dugo nakon osnutka provincije.

³⁶⁰ Vidi str. 79.

³⁶¹ Cic. *in Verr.* 2.2.40; Briscoe 1989: 61–62; Usp. Prag 2014b: 170 ff.

³⁶² App. *Hisp.* 99; Harris 1989: 118–142.

³⁶³ Broughton 1952: 154, 320. Kreta i Kirenaika su često nadodavane uz druge provincije. Vidi Oost 1963.

Ovo su samo najreprezentativniji primjeri toga da su provincijski zakoni doneseni zbog nužne reorganizacije nakon vrlo intenzivnog rata. Makedonija je Perzejevima porazom srušena i Paulo organizira četiri regije; Sicilija je proživjela težak robovski ustanak i Rupilije uređuje prilike; Hispanije su bile ratom uništene prvo Numantinskim, potom Luzitanskim i onda još više sukobima sa Sertorijem; a Kreta je bila poprište dugotrajnih okršaja s gusarima. Svaki od donesenih provincijskih zakona intervenira da bi uspostavio red i administrativno uredio područje, tako da se slični problemi ubuduće ne bi ponavljali. Ponekad s više, a ponekad s manje uspjeha, ali daleko od toga da se ovdje radi o zakonu o formalnom osnutku provincije.³⁶⁴

Jedina dva primjera kad se doista radi o uspostavljanju provincija s regularnim upraviteljima su Azija 132. g. pr. Kr. i Bitinija 63. g. pr. Kr. (*lex Pompeia*). No, postoji dobar razlog i zašto je to tako. Proces integracije Azije i Bitinije u rimski politički sustav bio je drugačiji od ostalih provincija. Rim u posjed ovih teritorija nije došao ratnim operacijama, nego oporukom Atala III., odnosno Nikomeda IV. Iz straha od stranih neprijatelja i bez legitimnih nasljednika, Atal i Nikomed ostavili su svoja kraljevstva Republici na upravljanje, čime je, posljedično, stvorena jedna posve nova situacija. Bila su to područja s organizacijom različitom od rimske, ovisna o monarhijskoj centraliziranoj vlasti pa demokratsko uređenje jednostavno nije moglo biti prikladna zamjena. Rim je to na teži način shvatio s Makedonijom nakon Paulova uređenja i naknadnim izbijanjem Andriskova ustanka 148. g. pr. Kr. Uostalom, Rim na ovim područjima niti je bio kontinuirano prisutan, niti je mogao sklapati zasebne odnose sa zajednicama i gradovima. Proces stvaranja provincije nije mogao biti isti kao na područjima gdje je takva prisutnost bila vidljiva i gdje se postupno mogla učvršćivati vlast. Osim zaštite svog oporučnog prava na teritorij, provinciju je trebalo osnovati odmah jer je jedino takav model uređenja mogao zamijeniti centraliziranu vlast nekadašnje monarhije. Prisutnost rimske vojske i regularnih upravitelja samo je potvrdila stvoreno stanje i spriječila pojavu pretendenta na prijestolje nekadašnjeg kraljevstva.

Iako se u slučaju Azije i Bitinije teritorij integrira u rimski sustav, može se zaključiti da je riječ o specifičnim iznimkama koje ne mogu potvrditi pravilo da je na drugim područjima

³⁶⁴ Također postoje primjeri da je zapovjednik na terenu, po savjetu senatskih legata, uređivao samo prava i odnose između zajednica koje su bile pod rimskom zaštitom; poput Tesalije 194. g. pr. Kr. nakon Drugoga makedonskog rata (vidi Liv. 34.51.6), te Ahaje 146. g. pr. Kr. koju je Metel Makedonik uredio i koja je s vremenom postala dijelom provincije Makedonije (Broughton 1951: 465–466 s pratećim popisom navoda iz izvora).

sličan zakon označio postanak provincije.³⁶⁵ Štoviše, svi ostali dostupni podatci govore upravo suprotno – jednako kao što u rimskom zakonodavstvu nije postojao termin *lex provinciae*, tako u republikanskom razdoblju i shvaćanju provincijalnih zaduženja nije postojao zakon koji je osnivaio provinciju. Preciznije, nije postojao jedan zakon koji je pratio definiranu formu provincije (*forma provinciae*), ciljano uspostavljao teritorije pod stalnu rimsku vlast i ubuduće podrazumijevao slanje regularnih upravitelja. Takve pretpostavke rezultat su potrebe određenih znanstvenika da zbrku povijesne zbilje 2. i 1. st. pr. Kr. umanje „pronalaskom“ pravne definicije provincije, zbog čega je pseudotehnički termin *lex provinciae* ušao u standardne povijesne udžbenike, gdje sasvim nepotrebno i danas postoji.³⁶⁶

3. 2. *Leges provinciae* i pojava upravitelja

Zapravo, cijela stvar je u praksi izgledala posve drugačije. Priča o stvaranju i organiziranju provincija ni u jednom slučaju ne odgovara kompletno podacima iz izvora, što objašnjava zašto nema pouzdanih izvještaja o stvaranju provincija Sicilije, Sardinije, obje Hispanije, Transalpinske Galije, Kilikije, Kirene itd.³⁶⁷ Nepostojanje formalnog zakona o osnivanju jedan je od glavnih razloga, međutim, u cijelom procesu osnivanja provincija postojalo je nešto što bi se moglo opisati drugačijim, ispravnijim terminom – *leges provinciae*. Preciznije, radi se također o novostvorenom terminu koji formalno rimsko zakonodavstvo nije poznavalo, ali za razliku od *lex provinciae*, *leges provinciae* obuhvaća stvaran niz sukcesivnih zakona i odluka koji su se donosili za isto područje gotovo uvijek po uspješnom završetku ratnih operacija. Ovisno o razini problema, takvi zakoni i odluke uređivali su međusobne odnose zajednica i gradova pod rimskom zaštitom, kao i obveze postojećih subjekata prema Rimu.³⁶⁸

³⁶⁵ Naspram podataka koji postoje o Makedoniji, Siciliji, Hispanijama i Kreti, treba napomenuti da takav *lex provinciae* jednostavno ne postoji za područja nad kojima je generalna organizacija provincije potvrđena, poput Afrike i Transalpinske Galije. Coudry, Kirbihler 2010: 135–136; Kallet-Marx 1996: 20 čak misli da *lex Pompeia* nije osnovao Bitiniju kao provinciju.

³⁶⁶ Kallet-Marx 1996: 19. Mišljenje da je *lex provinciae* osnivaio provinciju opstalo je i do danas. Neki od njih su Schultz 1997: 93–94; Badian 1966; Ebel 1976: 76. itd.

³⁶⁷ Kallet-Marx 1996: 20.

³⁶⁸ Lintott 1981: 59; id. 1993; Nicolet 1978: 918–919; Crawford 1990: 117–121 govore da se takvo donošenje odluka nastavilo i nakon uspostavljanja provincije, samo što ih je tada donosio upravitelj.

Kako je M. Coudry najbolje objasnila, donosili su se za područja pod rimskom vlasti sa ili bez provincijalnog uređenja te su bili privilegirani instrumenti konzistentne rimske politike u periodu kada ona razvija svoju hegemoniju na Mediteranu. Bilo da su u pitanju tzv. *lex provinciae* i administrativno uređenje ili neka druga odluka pobjedničkog zapovjednika, radi se o akumulaciji sukcesivnih odluka koje reflektiraju fleksibilnost republikanske prakse i složeni povijesni proces koji će kroz dugotrajno razdoblje napraviti razliku između teritorijalnog koncepta provincije i pravnih te administrativnih instrumenata koji omogućuju upravljanje.³⁶⁹

Proces je vidljiv gotovo za svako područje koje je postalo rimskom provincijom. Od prvih vojnih intervencija i slanja vojske pa nadalje, *leges provinciae* su, od izvorno vojnog zaduženja, postupno razvijale administrativne i sudske ovlasti rimskih zapovjednika na terenu. Svaka naredna intervencija podrazumijevala je složenije zaduženje, samim time i detaljnije uređenje nakon završetka operacija. Na takav način stvarala se struktura provincije – procesom adaptacije – iskustvom i nizom međusobno povezanih odluka, a ne jednim nametnutim proglasom. Po uspješnom završetku rata, zapovjednik je mogao uspostaviti obvezu davanja tributa ili donijeti promjene na tek pacificiranom području. Takve odluke mijenjale su postojeće stanje, ali za stvaranje provincije zaslužno je vrijeme i sukcesivne odluke od kojih je tzv. *lex provinciae* samo jedan dio. Do trenutka kad bi se proces završio, Rimljani su odbijali napraviti razliku između provincije kao stalnog, formalnog, teritorijalnog područja te zapovjedne sfere. Niti je upotreba termina provincije u striktno geografskom smislu navodila na službenu demarkaciju formalnije strukture.³⁷⁰ Bilo je to jedno područje definiranih granica, sa svojim *leges provinciae* koji upraviteljima, kada se pojave, omogućuju početnu točku u vođenju provincije.

Naravno, *leges provinciae* ovisili su o području. Donesene regulative puno su lakše provedene na istoku, kako je već rečeno, jer je centralizirano uređenje provincije odgovaralo prethodnom monarhijskom sustavu. Primjer su već spomenute Azija, Bitinija i posebno Makedonija, gdje se Rim morao „naučiti“ kako uopće pristupiti organizaciji nekog istočnog područja. Općenito je postojalo samo nekoliko zakona i odluka prije formalnog osnivanja jer je samo povremeno bilo potrebno reagirati slanjem vojske i dodatnim uređenjem nakon smirivanja

³⁶⁹ Coudry, Kirbihler 2010: 134; Drogula 2015: 271 ih naziva *leges provinciarum*; Richardson 2015: 48–50; Jahn 2006 napominje da je proces provincijalizacije i *leges provinciae* bio fleksibilan sustav prilagodbe zatečenim uvjetima na pokorenim područjima kako bi se osigurala vlast.

³⁷⁰ Kallet-Marx 1996: 21–22; Ebel 1976: 93.

stanja. Katkada su te intervencije bile značajne, kao u slučaju Pompeja i rata s gusarima pa Mitridatom, ali nakon što je jednom uspostavljen pozitivan presedan s Makedonijom, proces prilagodbe i integracije pacificiranih područja u rimski politički sustav bio je relativno lak i kratkotrajan.

Na zapadu je, pak, taj proces bio puno teži i dugotrajniji zato što je to područje bilo nastanjeno većinom neciviliziranim svijetom, polubarbarskim ratničkim zajednicama koje nisu naviknule na monarhijska uređenja, ni bilo kakav drugi oblik centralizirane vlasti izvan okvira njihovih zajednica. Često opustošena ratovima, većina područja su prije pacifikacije zahtijevala puno više rimskih intervencija; granice rimske vlasti širile su se sporije pa je, posljedično, doneseno mnogo zakona i odluka o reorganizaciji ili uređenju prava zajednica.³⁷¹ Nedvojbeno se radilo o *leges provinciae*, samo što je proces nastanka provincije bio dugotrajniji i zahtjevniji nego na istoku.

Ono što je bilo identično za istok i zapad, točnije cijeli rimski *dominium*, jest da proces donošenja *leges provinciae* kulminira onog trenutka kad se osniva provincija – pojavom regularnih rimskih upravitelja. Unatoč činjenici da su provincije često administrativno uređivane tek desetljećima poslije, kao u slučaju *lex provinciae* za Siciliju i Hispanije, njihovo formalno osnivanje uopće nije ovisilo o uređenju, nego o trenutku kad Rim shvati da vlast nad određenim područjem više ne može održavati (ili to više ne želi) bez prisutnosti stalnog magistrata i stalne vojske. Samo ako postoje upravitelji, može se reći da je provincija formalno (*de facto*) osnovana, koliko god će poslije *leges provinciae* omogućiti funkcionalnu upravu.

Upravitelj provincije je bio prije svega vojni zapovjednik čije su ovlasti uključivale administrativno vođenje poslova i jurisdikciju nad sudskim sporovima. Kako Ciceron izjavljuje, prije odlaska na upravu Kilikije: *Erat mihi in animo recta proficisti ad exercitum, aestivos mensis reliquos reimili tari dare, hibernos iuris dictioni.*³⁷² Potraga za slavom i trijumfima išla je ruku pod ruku s aksiomom da vojnike treba držati zaokupljenima kako bi bili disciplinirani. Tako je u praksi upravitelj većinu vremena bio ratni zapovjednik koji provocira probleme na granicama i traži razlog za vođenje operacija. Pogotovo u slučaju Makedonije s fluidnom sjevernom granicom, Hispanije gdje su se upravitelji „žalili“ da poluotok nije do kraja osvojen, uvijek problematičnih istočnih provincija itd. No, raspon njegovog zapovjedništva nije

³⁷¹ Kirbihler 2009: 29.

³⁷² Cic. *ad Att.* 5.14.2.

uključivao samo vojne aktivnosti, nego i zaštitu područja pod upravom, administraciju i održavanje pravednosti putem regularnih sudišta.³⁷³

Za kraj, treba napomenuti da, iako tek pojavom upravitelja možemo govoriti o provinciji, to ne znači da se administrativno uređenje teritorija događa u trenutku kad ju upravitelj preuzima ili općenito nakon njenog osnutka, tj., da je tek osnutkom provincije bilo moguće provesti administrativnu organizaciju. Dapače, neovisno o tome hoće li biti istovremena s pojavom prvih upravitelja ili puno poslije (npr. Sicilija), takva uređenja uopće nisu ovisila o formalnom (*de facto*) osnivanju. Najbolji primjer je već toliko puta spominjana Makedonija, koja dobiva svoj *lex provinciae* 167. g. pr. Kr, ali ne i upravitelja. Tek nakon što je Andriskov ustanak 148. g. pr. Kr. ukazao na nestabilnost područja i prijetnju stvorenoj organizaciji, Rim odlučuje poslati upravitelja s vojskom. Nema nikakvih podataka o posebnom zakonu o osnivanju, ni o dodatnim odlukama. Jednostavno je došao trenutak kad je stalna prisutnost upravitelja bila potrebna, bez obzira na postojeće uređenje. Upravitelj dobiva *imperium* nad zadanim područjem, dok mu je upravljanje prostorom potpomognuto već donesenim *leges provinciae*.

3. 3. Primjer Transalpinske Galije

Zbog svega navedenog treba jasno odvajati nastajanje *leges provinciae* i osnivanje provincije. Najjednostavnije rečeno, *leges provinciae* omogućavaju upravljanje, od kojih je *lex provinciae* možda najznačajniji jer se u velikom broju slučajeva bavi administrativnom podjelom, dok pojava upravitelja označava formalno (*de facto*) osnivanje provincije. Ne postoji uhodana praksa ni *forma provinciae*, jer sve ovisi o prethodnoj organizaciji područja, zajednicama, gradovima i konkretnim problemima koji se pojavljuju unutar određenog područja. Proces osnivanja mogao je trajati kraće ili dulje, ali na kraju je ishod uvijek bio isti.

S tim na umu, treba napomenuti da od svih provincija za čiji proces osnivanja donošenjem *leges provinciae*, *lex provinciae* i naknadnu pojavu upravitelja tijekom 2. i 1. st. pr. Kr. postoje podatci, jedna se ističe kao eklatantan primjer – Transalpinska Galija.³⁷⁴ Zbog nekoliko razloga

³⁷³ Za ovlasti, primjere i opću upravu vidi Lintott 1993: 43–70.

³⁷⁴ Iako je do sada provincija Makedonija spomenuta nekoliko puta, ona je vrlo ograničen primjer jer za nju postoje samo dvije odluke – *lex provinciae* i slanje upravitelja. Naravno da cijeli proces osnivanja provincije uključuje i

ovdje je potrebno ukratko objasniti njen nastanak. S jedne strane, jer njena povijest sadrži sve dosad rečeno: donošenje *lex provinciae*, ostalih *leges provinciae* nakon ratnih zaduženja, pojavu upravitelja te moderne rasprave o pitanju kada datirati osnutak provincije. S druge strane, zato što su njeni procesi vrlo slični Iliriku, o kojem ima puno manje podataka, te može poslužiti kao primjer kako promatrati pretvaranje ovog dijela istočnojadranske obale u provinciju. Sukladno tome, slijedi kratak, ali dovoljno detaljan opis.

Iz literarnih izvora zna se da je dio teritorija Transalpinske Galije smatran rimskim protektoratom od Drugoga punskog rata pa nadalje, barem dio oko Masilije koja je bila važan saveznik protiv Hanibala i ostalih neprijatelja na tom području.³⁷⁵ Daljnje širenje veže se uz pojavu direktnih podataka, poput 154. g. pr. Kr. kad je konzul Opimije krenuo pomoći Masiliji u obračunu s Ligurima. Uspješnim završetkom operacija donesena je odluka o proširenju zaštitničkog odnosa nad Masilijom, čime je Rim uspostavio nadzor nad bitnim trgovačkim područjem. Međutim, period finalnog potvrđivanja rimske vlasti dogodio se između 124. i 118. g. pr. Kr. kao posljedica rimskog odgovora na nestabilnosti uzrokovane učestalim galskim napadima. Akcijama zapovjednika Sekstija Kalvina protiv Saluvija, te Domicija Ahenobarba protiv Arverna, Cervena i Alobroga područje je umireno, Galima sve do današnjeg Toulousea bilo je nametnuto plaćanje poreza, osnovane su kolonije *Aquae Sextiae* i *Narbo Martius*, dok je *Via Domitia* poboljšala kopnene komunikacije s Hispanijom.³⁷⁶

Kad je riječ o osnutku provincije, tradicionalno stajalište u historiografiji govori da je nakon Domicijevih aktivnosti donesen tzv. *lex provinciae* i osnovana Transalpinska Galija. Rivet, jedan od njegovih pobornika, napominje da se provincija razlikovala od ostalih u rimskom svijetu po tome što je Masilija, čija se uloga i teritorij povećavaju nakon akcija Sekstija Kalvina, bila zadužena za njene zapadne dijelove, što je Domiciju uvelike olakšalo posao

donošenje ostalih *leges provinciae*, ali to za Makedoniju ne postoji u razdoblju od Paulova proglasa 167. g. pr. Kr. i osnutka provincije 146. g. pr. Kr.

³⁷⁵ Detaljnije u Kramer 1948 s popratnom literaturom.

³⁷⁶ Za pregled ovih događaja (a usputno i odnosa između Masilije i Rima) vidi Zumpt 1859: 15–25; Herzog 1864: 44–49; Desjardins 1878: 280–290; Julian 1909: 19–24; DeWitt 1940; Coleman 1942; Hatt 1959: 19–47; Piganiol 1967: 379–389; Barruol 1969: 167–184; Ebel 1976: 64–74; Hermon 1978; Rivet 1988: 39–46; Lintott 1992: 23–25. Za trgovačke odnose s južnom Galijom i na koji način je to utjecalo na romanizaciju područja vidi Ebel 1988. U Treillesu, 1949. g., Joseph Campardou pronašao je miljokaz Domicija Ahenobarba koji je stajao na *Via Domitia*. Miljokaz jasno označava ime imperatora Ahenobarba, te udaljenost od 20 milja od kolonije *Narbo Martius*. Datacija je 118. g. pr. Kr. Vidi Campardou 1949; Duval 1949.

reorganizacije preostalog istočnog područja. Argument postojanja upravitelja su podatci o 2 – 3 prokonzula koji su do kraja stoljeća slani sa zadatkom obrane stečenih teritorija od najezde Germana. Na osnovi toga, Rivet zaključuje da je provincija osnovana u manjem obliku, ali je naknadno proširena aktivnostima Gaja Marija protiv Cimbra i Teutonaca.³⁷⁷

Postoje i oprečna mišljenja koja osnutak provincije smještaju puno kasnije. Primjerice, Badian je protivnik osnutka nakon Domicija jer izvori ne spominju *lex provinciae* (u ovom slučaju *lex Domitia*), ni formalno uređenje po nalogu zapovjednika i deset senatskih legata. Također, napominje da se prije rata protiv Cimbra i Teutonaca 113. g. pr. Kr. ne pojavljuju upravitelji. Svi dokumentirani prokonzuli sporadično su slani, ovisno o kretanju Cimbra,³⁷⁸ zbog čega osnutak provincije pomiče nakon Gaja Marija i pokoravanja Germana.³⁷⁹ Nadalje, Ebel se slaže s Badianom da izostanak *lex provinciae* i senatskih legata ne ide u korist pretpostavke o osnutku nakon Domicija. Da je takav zakon donesen, Ciceronova djela *Pro Quinctio* i *Pro Fonteio* sigurno bi sadržavala navode o administrativnoj organizaciji, zbog čega se do danas posve pogrešno tumačio Ciceronov napad na Fonteja, upravitelja Transalpine od 74. do 72. g. pr. Kr. Ebel je za upravitelje prije Fonteja postavio opravdano pitanje jesu li spomenuti prokonzuli slani kao regularni upravitelji ili samo zapovjednici čija je sfera zapovjedništva uključivala, među ostalim, Transalpinu. Zaključuje da je druga opcija vjerojatnija, te da je nakon Domicija Transalpina često nadodavana hispanskim upraviteljima, unatoč postojanju specijalnih zapovijedi protiv Germana. Osnutak zasebne provincije Ebel smješta nakon rata sa Sertorijem, kad Pompej „vraća Galiju u rimske ruke“ i po novom modelu organizira Hispanije i navodno Transalpinsku Galiju.³⁸⁰

³⁷⁷ Rivet 1988: 46–49. Pri tome napominje da nema veze što postoji teritorijalna „rupa“ između Italije i Transalpine jer je sličan slučaj bio sa sjevernom Italijom i neosvojenim područjima sve do Augusta. Kao i Duval 1968 (napominje da točan datum osnutka provincije nije poznat, ali ne negira da se to dogodilo otprilike u Domicijevo vrijeme).

³⁷⁸ Kasija su porazili Helvećani 107. g. pr. Kr., a Cepija i Malija 105. g. pr. Kr. Cimbri i to preko Rajne. Vidi narednu stranicu.

³⁷⁹ Badian 1958: 264 bilj. 3; id. 1967: 23–24, 29, 98 bilj. 30; posebno 1966: 901–907.

³⁸⁰ Ebel 1976: 76–98. Pri tome se uvelike oslanja na Julijana, kojeg naziva najvećim autoritetom za povijest Galije, a koji odbacuje bilo kakve naznake rimskog interesa za područje Transalpine prije kraja 2. st. pr. Kr. Julian 1909: 10–24. Prema tome, pogrešno u Džino, Domić-Kunić 2014: 204. koji navode Ebelu (bilj. 295) da se osnutak Transalpine smješta u 118. g. pr. Kr. Ebel je jedan od najvećih pobornika mišljenja o kasnijem osnutku provincije, moguće s Pompejevom reorganizacijom. Isto mišljenje, s malim promjenama u prijedlozima točne godine nastanka

Unatoč tome što Badian i Ebel polaze od pogrešnih pretpostavki o *lex provinciae* i deset senatskih legata, što Rivet također odbacuje,³⁸¹ ovi autori zaista daju vrlo snažne i uvjerljive argumente da prokonzuli nakon Domicija nisu bili upravitelji, već samo vojni zapovjednici, slani da bi riješili problem i po završetku operacija vratili se u Rim. Tako su od 109. do 102. g. pr. Kr. redom Junije Silan, Kasije Longin, Servilije Cepije, Malije Maksim i Flavije Fimbrija dobili zaduženje nad Transalpinom jedino zbog toga što su Cimbri ugrozili postojeće saveznike i teritorij protektorata, digli na pobunu neke lokalne zajednice te zaprijetili invazijom na Italiju.³⁸² Nema nikakvih dokaza o tome da su bili upravitelji, pa nema osnove donositi zaključke da je provincija formalno osnovana. Radi se samo o području pod rimskom zaštitom kamo se rimski zapovjednici i njihove vojske šalju onog trenutka kad je potrebno reagirati.

Pravi upravitelji provincije javljaju se tek u prvoj polovici 1. st. pr. Kr. Poznata je samo nekolicina njih, poput Fonteja koji je u povijesne anale ušao samo zato što ga je Ciceron optužio pred sudom, ali po opisu dužnosti nema dvojbe da su bili upravitelji formalno osnovane provincije. Očito su ratovi protiv Cimbra i Teutonaca ukazali na potrebu slanja regularnih upravitelja i vojske, međutim, kad se promatraju daljnja zaduženja, postoji jedna specifičnost – uprava nad Transalpinskom Galijom ponekad je bila povezana s upravom nad Cisalpinskom Galijom.³⁸³ Iako su osnovane kao zasebne provincije, postojala je praksa da se obje Galije dodijele jednom upravitelju ako je to situacija dopuštala ili zahtijevala. Naizgled je primjer razdoblje od 95. do 93. kad su takva zaduženja dobili L. Licinije Kras, G. Celije Kald i G. Valerije Flak. Međutim, postoje opravdane sumnje, za razliku od šezdesetih godina 1. st. pr.

vidi Goudineau 1978: 692; id. 1996; Hackl 1988; Christol 1994; Raepset-Charlier 1977: 144; Gros 2008: 16–18. Za Pompejevo uređenje u Hispaniji i dodjeljivanje rimskog građanskog prava vidi opsežnu studiju u Valverde 2004 s pratećom literaturom.

³⁸¹ Rivet 1988: 46.

³⁸² Broughton 1951: 545, 550, 553, 555, 558.

³⁸³ Postoje različite teorije o tome kada je Cisalpinska Galija formirana kao provincija. Marino 1984 tvrdi da nikad nije osnovana (sic!). Ausbüttel 1988: 117–122 misli da nema dokaza o osnutku prije Cezara, međutim, najvjerojatnije je osnovana između 143. i 95. g. pr. Kr. Vidi Badian 1966: 901–918; Càssola 1991: 30–31; Laffi 1992: 5–23; id. 2001: 209–236 smatra da je to bilo prije Cezara, tijekom prve polovice 1. st. pr. Kr. Buchi 1993: 36–37; Sartori 1994: 16–17; Šašel Kos 2000: 281–282; Hardy 1916 i Cary 1920 ne ulaze detaljno u problematiku kao prethodno spomenuti autori, ali smatraju da je u Sulino vrijeme morala postojati provincija, te da je čak Sula inicijalno bio njen upravitelj (89. g. pr. Kr.) prije zaduženja u Aziji; Harris 1986: 100–101 ff. navodi da su kvestori ponekad bili zaduženi za Cisalpinu u vrijeme kad nije bilo raspoloživih upravitelja. Na sličan način kao što je to posvjedočeno na Siciliji i Sardiniji.

Kr. do Vatinijeva zakona, kad je ta praksa itekako vidljiva – L. Kalpurnije Pizon (67. – 65. g. pr. Kr.), L. Murena (64. – 62. g. pr. Kr.), G. Pomptin (62. – 60. g. pr. Kr.).³⁸⁴

U svakom slučaju i bez obzira na dvojnu upravu, osnutak provincije Transalpinske Galije treba smjestiti u vrijeme kad se pojavljuju upravitelji – odmah nakon ratnih operacija Gaja Marija protiv Cimbra i Teutonaca. *Leges provinciae*, pak, pratimo već od sredine 2. st. pr. Kr., kad je konzul Opimije sklopio prijateljski i zaštitnički odnos s Masilijom. U sličnom obliku odnos između Masilije i Rima postojao je već od Drugoga punskog rata, ali tek tijekom 2. st. pr. Kr. područje poprima oblik većeg protektorata koji odlukom Sekstija Kalvina doživljava prve teritorijalne promjene. Dodjelom teritorija Masiliji nakon protjerivanja Gala, Sekstije zapravo prati već uspostavljeni presedan s Opimijem. Radi se o začetku organizacije područja³⁸⁵ koje je tek s Domicijem doživjelo administrativno uređenje. Iako ne postoje podatci o *lex provinciae*, ni o deset senatskih legata, Domicijev proglas predstavlja organizacijski temelj Transalpinske Galije na koji se nadovezalo Marijevo uspostavljanje reda nakon pada Cimbra i Teutonaca.³⁸⁶ Donesena je odluka o redovitom slanju upravitelja, te su daljnja uređenja vidljiva tijekom Fontejeve uprave i posebno Pompejeve organizacije nakon rata protiv Sertorija.³⁸⁷

Tako je Transalpinska Galija postojala kao protektorat, gdje su se periodično i tijekom dugog razdoblja donosili *leges provinciae*. Opimije je sklopio prijateljski ugovor s Masilijom, Sekstije odlukom o protjerivanju Gala zaštitio putove prema Italiji i donio sigurnost regiji, dok je poslije Domicijevih ratnih aktivnosti i umirenja Gala (barem nakratko), donesen proglas o teritorijalnom uređenju jednog dijela transalpinskog protektorata. No, tek nakon što su Cimbr

³⁸⁴ Za Licinija Krasa – Badian 1966: 901 navodi da je imao obje Galije. Broughton 1952: 11 i Ebel 1976: 94 odbacuju takvu tezu. Bolja potvrda je za Koelija Kalda i Valerija Flaka. Vidi Badian 1964: 88–97; Broughton 1952: 12, 14; Ebel 1976: 94–96 govori da je Valerije Flak upravljao Hispanijom i Transalpinom na temelju podatka o trijumfu. Također, piše da je Emilije Lepid 77. g. pr. Kr. mogao upravljati objema Galijama jer je tijekom tih godina Transalpina bila bez kontrole.

³⁸⁵ Ebel 1976: 69.

³⁸⁶ U periodu do zaduženja Gaja Marija nema podataka, što je posljedica borbi s Cimbrima i vrlo čestih stradavanja rimskih zapovjednika. Cezar se u razgovoru s Ariovistom poziva na Kvinta Fabija Maksima i njegovu pobjedu nad Galima, tj. njegovu organizaciju i uspostavljanje tributa Arvernima. Ne spominje Domicija (Fabijeve konzularnog kolegu) jer je bio u sukobu s njegovim unukom. *Caes. bell. Gall.* 1.45.2–3; Ebel 1976: 81.

³⁸⁷ Ebel 1976: 99. Fonteje je konfiscirao određena zemljišta *ex Cn. Pompei decreto*. *Cic. Pro Font.* 14.4; Ebel pak pretpostavlja da je nakon Pompejeve organizacije provincija napokon postojala zasebno, što nije u potpunosti u skladu s ostalim, ovdje spomenutim podacima. Za detaljnije vidi Ebel 1975. Navodno je Fonteje pokušao organizirati *portorium* u Transalpini, o čemu naznake postoje u Ciceronu. Detaljnije vidi u Hermon 1995.

i Teutonci opustošili protektorat te ubili i porazili nekoliko zapovjednika, Rim shvaća da je nužno trajnije rješenje. Zaslugom Gaja Marija, Cimbri i Teutonci potučeni su u odvojenim bitkama i osniva se provincija s regularnim upraviteljima koji su katkada imali različita zaduženja. Zajedno s Cisalpinom, Hispanijama ili zasebno, takvo stanje dodjele provincijskih zaduženja potrajalo je sve do Cezara, s kojim otpočinje jedno novo doba i reorganizacija Transalpinske Galije.

4. OSNIVANJE ILIRIKA

Iako je postojala razlika u *leges provinciae* između istoka i zapada, ovisno o prethodnom uređenju, Ilirik je u rimskom svijetu bio jedino područje specifično po tome što je zatečeno uređenje nalikovalo onima na istoku i zapadu. Njegova južnija područja, uvjetno od Neretve pa sve do okolice Lisa, „naviknula“ su na monarhijsko centralizirano uređenje u sastavu teritorija Ilirskoga Kraljevstva. Bilo kakav zakon ili odluka zapovjednika na terenu mogla je ići u smjeru provincijskog uređenja, a proces prilagodbe bio bi isti kao u istočnim područjima rimskog svijeta. Njegova sjevernija područja, od Neretve do Timava, u organizaciji prostora bila su nalik više europskom zapadu s raznim, više ili manje (ne)civiliziranim zajednicama bez monarhijskog uređenja pa je proces integracije u rimski svijet morao biti kompleksniji i dugotrajniji. Iznimka su Histri, ali to je bilo kraljevstvo jedne zajednice ograničenog prostora koje se institucionalno i administrativno nije moglo mjeriti s multietničkim kraljevstvima mediteranskog istoka.

Doista, u rimskom svijetu postojalo je malo područja koja su bila slična Iliriku po pitanju kombinacije uređenja istoka i zapada.³⁸⁸ Geografski je bio vrlo specifičan, na sredini kao završna, te početna točka barbariziranog zapada i helenističkog Istoka. Do koje mjere je to utjecalo na integraciju područja u rimski politički sustav dovoljno govori činjenica da se i dan danas raspravlja kada se to dogodilo. No, povijest razvoja iliričkih *leges provinciae*, pak, koliko god ovisna o prethodnim uređenjima i problemima na konkretnom području, ipak je slična

³⁸⁸ Slična je jedino Grčka gdje su postojali zasebni polisi, povremeno kraljevsko uređenje i savezi monarhijskog uređenja. No, prvotno organiziranje provincija odgovaralo je svakom zasebnom dijelu, poput Ahaje, te onda, s vremenom, generalno provincijom Grčkom.

ostalim teritorijima koji su se postupno pretvarali u provincije rimskog svijeta, posebno Transalpinskoj Galiji. Uhodana rimska praksa donošenja zakona i odluka, kao i korištenje presedana s drugih mjesta vidljiva je i na prostorima Ilirika, te je potrebno objasniti kako je uvjetovala nastanak provincije koju Cezar 59. g. pr. Kr. dobiva na upravu.

4. 1. *Leges provinciae Illyrici*

Gleda li se Ilirik općenito, od početka prvoga protektorata pa nadalje, on je svoj *lex provinciae* dobio Anicijevim proglasom 167. g. pr. Kr. Po savjetu petorice senatskih legata, stvoreno je administrativno uređenje podjelom Ilirskoga Kraljevstva na tri dijela, načelno svakog sa svojim centrom, te određivanjem visine tributa/poreza poraženim zajednicama. Pri tome je napravljena logična razlika između područja koja su sačinjavala osnovu Gencijeva kraljevstva i onih zajednica koje su bile prisilno uključene u njegove granice. Specifično, podjela na tri dijela provedena je na području od Lisa do Boke Kotorske jer je tu oduvijek bila jezgra Ilirskoga Kraljevstva, s monarhijskim centrima vladajućih dinastija (Rizon i Skodra). U svemu tome su Taulanti, Pirusti i Daorsi predstavljali periferne zajednice poraženog kraljevstva, u pravom trenutku odane Rimu, zbog čega su izdvojene iz tri regije, uživale oslobođenje od poreza i sigurnost unutar protektorata.

S jedne strane, Anicijev proglas bio je kumulativni učinak svih prethodnih zakona i odluka zapovjednika na terenu od Prvoga ilirskog rata nadalje. Kao *lex provinciae* (*lex Anicia*?) bio je prvi značajan *leges provinciae* koji nije uređivao samo prava zajednica priključenih u protektorat nego i onih koje su odavno njegovim dijelom, poput Ise. Period makedonskih i ilirskih ratova donio je promjene za svaku od tih pozicija, potvrđivanje ili oduzimanje privilegija po završetku operacija, a onog trenutka kad je opasnost nestala eliminacijom Makedonije i Ilirskoga Kraljevstva, nastaje konačna potvrda pozicija, teritorijalna reorganizacija prema administrativnome modelu, koja uzima u obzir prethodne odluke i zakone.

S druge strane, donošenje *lex provinciae* stvorilo je osnovu na koju su se svaki budući zakon ili odluka mogli nadovezati, poput priključenja Delmata protektoratu 155. g. pr. Kr. i stvaranja provincije Makedonije. Situacija s Delmatima pokazala je da stvoreno uređenje nakon Trećega ilirskog rata ne garantira sigurnost, nego da je rimska intervencija i rušenje Ilirskoga Kraljevstva stvorilo priliku drugim ambicioznim zajednicama za širenje izvan granica matičnog teritorija. Pogreška Delmata, pak, bila je što su u svoje teritorijalne pretenzije uključivali i

protektorat, pa je Rim morao reagirati da bi očuvao Anicijevo uređenje. Odluka o priključenju njihovog teritorija protektoratu samo se nadovezala na *lex provinciae* i donijela mir ugroženom području. Stvaranje provincije Makedonije još je bolji primjer sukcesivne odluke, jer na koji god način Metel Makedonik uredio prilike nakon pobjede nad Andriskom, odluka o osnivanju provincije, tj. slanju upravitelja na čelu vojske, uzimala je u obzir prethodne *leges provinciae*. Tako je Paulov proglas omogućio funkcionalnu upravu nad četiri makedonske regije, dok je administrativna podjela Ilirskoga Kraljevstva odredila granicu između novoosnovane provincije i protektorata. Time je završilo razdoblje prvoga protektorata i otpočelo razdoblje drugoga protektorata koje će potrajati do osnutka provincije Ilirik.

Iako je *lex provinciae* stvorio teritorijalni pojam provincije kao skupa zaduženja i administrativnih instrumenata koji će upravitelju omogućiti vođenje poslova, to ne znači da je stvorio i provinciju. Nakon 167. g. pr. Kr. nema podataka o upraviteljima u iliričkom protektoratu, nego o intervencijama koje su bile relativno jednostavne naspram ostalih na širem području Mediterana. Svaka akcija zapovjednika nakon Anicija relativno je brzo rješavana dolaskom vojske na žarište problema (npr. situacija s Delmatima). Nije postojala opća opasnost za protektorat ili Italiju, samo poneka pobuna ili pljačka koje Rim nije mogao zanemariti. Upravo je svaka sukcesivna odluka, nakon rješavanja tih problema, stvarala strukturu rimske vlasti na terenu koja će s vremenom zahtijevati stalnu prisutnost upravitelja.

Riječ je uglavnom o odlukama zapovjednika o teritorijalnim promjenama unutar samih granica protektorata. Cilj je bio smiriti ugroženo područje i spriječiti ponavljanje sličnih problema. Tako je Fulvije Flak 135. g. pr. Kr. protjerao Ardijejce od obale da bi prekinuo pljačkaške pohode i, vrlo vjerojatno, zaštitio trgovački bitno područje Narone, a Metel Delmatik ponovo oduzeo pobunjenim Delmatima strateške pozicije u Kliškim vratima te blokirao pristup obali i savezničkom teritoriju. Bilo da je Fulvije istu stvar napravio s Plerejima, ovisno o razini nepravde, bilo da je Metel vraćene pozicije prepustio na kontrolu Isejcima kao najvjernijim saveznicima u regiji, iz perspektive protektorata te su odluke bile velike i značajne jer su uređivale teritorij i odnose. Iz perspektive Rima, pak, bile su samo svojevrsni „amandmani“ *lex provinciae*, usmjerene očuvanju odnosa i sprečavanju daljnjih nemira u razdoblju kad se Rim nije mogao intenzivnije pozabaviti vanjskom politikom.

Specifični *leges provinciae* doneseni su nakon Tuditanove te Koskonijeve kampanje 129. g. pr. Kr., odnosno 76. g. pr. Kr. Širok opseg Tuditanovih operacija rezultirao je potvrđivanjem rimske vlasti nad Histrima, podvrgavanjem arupinskih Japoda i, možda najbitnije, dodavanjem

Liburna kao saveznika protektoratu. Praksa je bila ista kao i prije Anicija. Tijekom ratnih operacija Rim je stupio u kontakt s potencijalnim saveznicima i ugovorom odredio budući odnos. Time je Liburnima pozicija „povlaštene“ zajednice u protektoratu i rimskom svijetu zagarantirana.³⁸⁹ Koje god regulative tog odnosa bile, Tuditanov pohod i donošenje odluke o sklapanju savezničkog ugovora s Liburnima zadnji je primjer *leges provinciae* do Cezara, koji je kao posljedicu imao teritorijalno širenje protektorata. Prvi put u povijesti cijela je istočnojadranska obala potpala pod protektorat, čime se stvorio oblik buduće provincije Ilirik.

Bez daljnjega, Tuditanov doprinos *leges provinciae* bio je značajan, ali nije garantirao sigurnost protektorata. Dapače, što je više zajednica i gradova potpalo pod Rim, to je količina problema bila veća. Koskonijeva kampanja je očit primjer. Iako nema direktnih podataka o tome što se u protektoratu dogodilo, ne bi trebalo sumnjati u to da je situacija bila prilično ozbiljna. Specifičnost pohoda je u samom Koskonijevu zaduženju jer je bilo produkt Sulina uređenja Republike, gdje se svaki zapovjednik šalje s autoritetom nad cijelom provincijom ili cijelim protektoratom. Kao zadnji rimski vojskovođa u protektoratu do Cezara, vratio je rimsku vlast gdje god je bila ugrožena i donio uređenje koje je očito bilo značajno. Teritorijalne promjene provedene su na granicama Liburna i Delmata (Promona), dok je vrlo vjerojatno ponovo uspostavljena saveznička kontrola nad Kliškim vratima. Protektorat je efikasno umiren i sve do Cezara nemamo podataka o problemima.

Prema tome, kad se promatra u 1. st. pr. Kr., Ilirik je bio jedna kompleksna tvorevina koja je za svaki svoj teritorijalni dio imala nekoliko *leges provinciae*. Njihova različitost ovisila je o uređenjima prije dolaska Rima, ali i o tome jesu li razne zajednice i gradovi u sastav protektorata ušli kao vjerni saveznici, zaduženi za održavanje mira ili ne. Tako je nad svakom zajednicom i gradom inicijalni *leges provinciae* potvrđen ili promijenjen, ovisno o njihovim akcijama i odlukama prije i tijekom ratnih operacija. Tributarni odnos uspostavljen je s Histrima nakon rata s Epulonom 178. g. pr. Kr. i vrlo vjerojatno potvrđen nakon Tuditanovih operacija 129. g. pr. Kr., s Delmatima moguće već tijekom druge polovice 2. st. pr. Kr. ili čak nakon Koskonijeve kampanje, a s dvije ilirske regije nakon Anicijeva uređenja. Saveznički odnos, pak, uspostavljen je sa zajednicama vjernim rimskim interesima na istočnojadranskoj obali³⁹⁰ – s Isom već nakon Teutinog poraza; s Daorsima, Pirustima, Rizonom i Olcinijem nakon Gencijeva pada; s

³⁸⁹ Naravno, sve dok su na rimskoj strani.

³⁹⁰ Od onih koje izvori spominju. Također treba napomenuti da III. ilirska regija nije bila pod tributarnim odnosom jer se sastoji od Rizona, Olcinja i susjeda koje je Anicije izuzeo iz te obveze.

Liburnima nakon Tuditanova pohoda – te potvrđen nakon svake naredne vojne intervencije. Cijela istočnojadranska obala bila je unutar protektorata, pod koji je došla raznim *leges provinciae*, međutim, administrativna uređenost prostora postojala je samo za njegove južne dijelove gdje je dokumentiran *lex provinciae (lex Anicia?)*. Nema nikakvih podataka o tome da je nakon Tuditana i objedinjenja obale pokušana reorganizacija i sjevernijih područja. Može se pretpostavljati da je na to utjecala već spomenuta različitost prethodnih uređenja. Mogućnosti je mnogo, ali krajnjeg odgovora nema. Protektorat je ostao kompleksna tvorevina, specifična u rimskom svijetu, s *leges provinciae* koji definiraju teritorijalni koncept provincije i barem djelomice omogućavaju upravu nad određenim dijelovima, jednom kada se u upravitelj pojavi.

4. 2. *Protektorat od Koskonija do Cezara*

Jednako kao što u cijelom rimskom svijetu proces donošenja *leges provinciae* kulminira osnivanjem provincije, tako i protektorat postaje provincija onog trenutka kad se pojavi prvi upravitelj. No, treba napomenuti da se osnivanje provincija razlikuje u 2. i 1. st. pr. Kr. Razlog tome su promijenjene političke okolnosti koje nisu utjecale samo na organizaciju i upravu postojećih provincija, nego i nakon Koskonijeve kampanje specifičnost iliričkog protektorata u rimskom svijetu još više dolazi do izražaja.

Naime, poznato je da je Republika do građanskog rata između Sule i Marija bila u velikim problemima, unutrašnjim i vanjskim.³⁹¹ Postojeća administracija i sustav upravljanja teritorijima izvan Italije vrlo su dobro funkcionirali do sredine 2. st. pr. Kr., međutim, nakon osnivanja Makedonije, relativno brzo širenje teritorija pod rimskom kontrolom prouzročilo je ustavnu krizu. Integracija velikog broja novih područja u rimski politički sustav nije se mogla dogoditi preko noći, te su različita mišljenja kako to provesti dodatno potencirala sukob optimata i populara.³⁹² Vrijeme je prolazilo, problemi su se nagomilavali, a tek se Sulinom pobjedom nad marijevcima napokon pristupilo donošenju nužnih reformi; barem onih kojima se pokušao riješiti problem provincijskih zaduženja, administrativnog uređenja i činjenice da je količina stvorenih provincija premašivala broj dostupnih upravitelja.³⁹³ Stoga, nizom mjera ograničena je aktivnost upravitelja, povećan broj pretora sa šest na osam i uspostavljena praksa

³⁹¹ Astin 1989: 163 ff.; Gabba 1989: 197 ff.

³⁹² Lintott 1992: 16 ff.

³⁹³ Richardson 1992: 564 ff.

da se nužnom reorganizacijom rješavaju komplicirani problemi određenih provincija, poput Cisalpinske Galije.³⁹⁴

Unatoč tome što je dobar broj Sulinih reformi poništen kasnijim aktivnostima senatskih oportunističkih, rješenje problema s provincijama bilo je praktično i vrlo efikasno, zbog čega je i opstalo do Cezara. Upravitelj nije smio napustiti dodijeljenu mu provinciju (pogotovo ne voditi rat izvan njenih granica), na zaduženje je mogao otići tek nakon što mu istekne regularni mandat, a na postojećih deset provincija ubuduće je trebalo biti imenovano dva (pro)konzula i osam (pro)pretora. Izvršena je barem neka organizacija i uspostavljena stalna uprava nad teritorijima izvan Italije. Dapače, doslovno svako područje gdje je u određenom obliku postojala rimska vlast, bilo provincija ili protektorat, reorganizira se ili dobiva formalnog upravitelja. Na zapadu su Hispanije i Transalpinska Galija reorganizirane nakon rata protiv Sertorija, Cisalpinska Galija dodatno je uređena za vrijeme Sule, na istoku su Lukul, Servilije Isaurik i Pompej odvojenim akcijama tijekom razdoblja od deset godina osnovali Bitiniju i Siriju te uredili Kilikiju i Aziju, osnovana je Kreta i Kirenaika, a Makedonija, Sicilija i Afrika nastavile su dobivati regularne upravitelje čija su zaduženja, zbog okolnosti, znala trajati više godina.³⁹⁵

Može se reći da je na neki način započelo sustavno mijenjanje rimskog političkog sustava koja će se nastaviti i s Cezarom te svoju kulminaciju doživjeti tek nakon Augusta. Što zbog stvarne potrebe uzrokovane fragilnošću Republike, što zbog individualnih inicijativa zapovjednika na terenu, promjene su bile vidljive diljem rimskog Mediterana. Jedina iznimka, pak, bio je ilirički protektorat. Ne postoji nijedan podatak da je nakon Sule došlo do reorganizacije teritorija ili bilo kakvih znatnih promjena sličnih drugim područjima. Protektorat je nastavio postojati pod rimskom zaštitom kao teritorij kamo su zapovjednici sporadično slani u slučaju opasnosti. Jednostavno, bez obzira na Suline reforme i „novo“ uređenje Republike, ilirički protektorat bio je jedino područje rimskog svijeta bez direktne uprave.

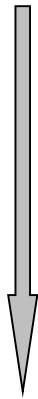
Tabela 4. Protektorat u odnosu na rimske teritorije s direktnom upravom

	- <i>proconsule</i>		- <i>propraetore</i>		- <i>proquaestore</i>	?	- <i>nepoznato</i>
--	---------------------	--	----------------------	--	-----------------------	---	--------------------

³⁹⁴ Vidi Lowenstein 1973: 171–175; Lintott 1999: 108, 210–212; Brennan 2000: 388–404. O *lex Cornelia de maiestate* vidi Richardson 1992: 579–580; Gruen 1995: 225 ff.

³⁹⁵ Načelno o problemima u provincijama koje su zahtijevale promjenu vidi Lintott 1993: 16–40.

	Dalja Hispanija	Bliža Hispanija	Sicilija	Transalpinska Galija	Cisalpinska Galija	Protektorat? Ilirik?	Makedonija	Kilikija	Bitinija	Azija	Afrika
77.	K. Cecilije Metel Pio	L. Manlije?	L. Kornelije Sisena	M. Emilije Lepid?	M. Emilije Lepid?	G. Koskonije	Ap. Klaudije Pulher	P. Servilije Vatia Isaurik		Terencije Varon	L. Licinije Lukul
76.	K. Cecilije Metel Pio	Gn. Pompej	Sek. Peducej	M. Fontež?	Mam. Emilije Lepid	G. Koskonije	Ap. Klaudije Pulher	P. Servilije Vatia Isaurik		M. Junije Silan	L. Licinije Lukul
75.	K. Cecilije Metel Pio	Gn. Pompej	Sek. Peducej	M. Fontež?	?	X	G. Skribonije Kurion	P. Servilije Vatia Isaurik	<u>OSNUTAK PROVINCIJE</u>	M. Junko	<i>propraetore?</i>
74.	K. Cecilije Metel Pio	Gn. Pompej	G. Licinije Sacerdos	M. Fontež?	G. Aurelije Kota	X	G. Skribonije Kurion	L. Oktavije/L. Licinije Lukul	M. Aurelije Kota	L. Licinije Lukul	<i>propraetore?</i>
73.	K. Cecilije Metel Pio	Gn. Pompej	G. Ver	M. Fontež? Tremelije?	G. Aurelije Kota	X	G. Skribonije Kurion	L. Licinije Lukul	M. Aurelije Kota	L. Licinije Lukul	<i>propraetore?</i>
72.	K. Cecilije Metel Pio	Gn. Pompej	G. Ver	M. Fontež? Tremelije?	G. Kasije Longin	X	M. Terencije Varon Lukul	L. Licinije Lukul	M. Aurelije Kota	L. Licinije Lukul	<i>propraetore?</i>
71.	M. Pupije Pizon	L. Afranije	G. Ver	Gn. Tremelije Skrofa	?	X	M. Terencije Varon Lukul	L. Licinije Lukul	M. Aurelije Kota	L. Licinije Lukul	<i>propraetore?</i>
70.	M. Pupije Pizon	L. Afranije	L. Cecilije Metel	L. Afranije? (Hisp. Cit.)	?	X	L. Julije Cezar?	L. Licinije Lukul	M. Aurelije Kota	L. Licinije Lukul	<i>propraetore?</i>
69.	G. Antistije Vet	L. Afranije	G. Vergilije Balbo	L. Afranije? (Hisp. Cit.)	?	X	Lucije Aurelije Kota?	L. Licinije Lukul	L. Licinije Lukul	L. Licinije Lukul	A. Manlije Torkvat
68.	G. Antistije Vet	L. Afranije	G. Vergilije Balbo?	L. Afranije? (Hisp. Cit.)	?	X	Lucije Aurelije Kota?	L. Licinije Lukul	L. Licinije Lukul	P. Kornelije Dolabela	A. Manlije Torkvat
67.	?	?	G. Vergilije Balbo?	G. Kalpurnije Pizon	G. Kalpurnije Pizon	X	Rubrije	K. Marcije Reks	M. Acilije Glabrije	Dolabela? Aufidije?	L. Sergije Katilina
66.	?	?	G. Vergilije Balbo?	G. Kalpurnije Pizon	G. Kalpurnije Pizon	X	Rubrije	K. Marcije Reks	M. Acilije Glabrije	T. Aufidije	L. Sergije Katilina
65.	?	?	<i>Pompejevi legati pro pr.</i>	G. Kalpurnije Pizon	G. Kalpurnije Pizon	X	Rubrije? Torkvat?	Gn. Pompej	Gn. Pompej	P. Varinije	<i>propraetore?</i>
64.	?	Gn. Kalpurnije Pizon <i>q. pro p.</i>	<i>Pompejevi legati pro pr.</i>	L. Licinije Murena	L. Licinije Murena	X	L. Manlije Torkvat	Gn. Pompej	Gn. Pompej	P. Orbije	<i>propraetore?</i>
63.	?	Gn. Kalpurnije Pizon <i>q. pro p.</i>	<i>Pompejevi legati pro pr.</i>	L. Licinije Murena	L. Licinije Murena	X	L. Manlije Torkvat	Gn. Pompej	Gn. Pompej	P. Servilije Globul?	<i>propraetore?</i>
62.	G. Koskonije	?	G. Vergilije Balbo	G. Pomptin	K. Cecilije Metel Celer?	X	G. Antonije Hibrida	Gn. Pompej	Gn. Pompej	L. Valerije Flak	K. Pompej Ruf
61.	G. Julije Cezar	?	G. Vergilije Balbo	G. Pomptin	G. Pomptin	X	G. Antonije Hibrida	<i>propraetore?</i>	G. Papirije Karbon	K. Tulije Ciceron	K. Pompej Ruf
60.	G. Julije Cezar	?	G. Vergilije Balbo	G. Pomptin	G. Pomptin	X	G. Antonije Hibrida	<i>propraetore?</i>	G. Papirije Karbon	K. Tulije Ciceron	K. Pompej Ruf
59.	?	P. Kornelije Lentul Spinter	G. Vergilije Balbo	K. Cecilije Metel Celer	L. Afranije	<i>lex Vatinia</i>	G. Oktavije	<i>propraetore?</i>	G. Papirije Karbon	K. Tulije Ciceron	K. Pompej Ruf

	Kreta	Sirija	
72.	M. Antonije Kretik		
71.	M. Antonije Kretik		
70.	OSNUTAK PROVINCije?		
69.	K. Cecilije Metel Kretik		
68.	K. Cecilije Metel Kretik		
67.	K. Cecilije Metel Kretik		
66.	K. Cecilije Metel Kretik		
65.	K. Cecilije Metel Kretik		
64.	Gn. Pompej		OSNUTAK PROVINCije?
63.	Gn. Pompej		Gn. Pompej
62.	Gn. Pompej	M. Emilije Skauro <i>q. prop.</i>	
61.	?	L. Marcije Filip	
60.	?	L. Marcije Filip	
59.	?	Gn. Kornelije Lentul M.	

Pretpostavke da je bio pod jurisdikcijom makedonskih upravitelja načelno bi dale odgovor na pitanje specifičnosti protektorata u ovom razdoblju, ali kao što je već rečeno, radilo se o zasebnoj cjelini sa zasebnim, sporadično slanim zapovjednicima. Dosad toliko puta spominjani Koskonije eklatantan je primjer. Njegov prokonzularni *imperium militiae*, iako proizlazi direktno iz Sulinih reformi provincijskih zaduženja, nije podrazumijevao upravu nad tek osnovanom provincijom. Štoviše, Koskonije se po uspješno završenom zadatku vratio u Rim, a za naredna razdoblja ne postoji nijedan podatak da je protektorat preuređen prema provincijalnom modelu.

Donekle je to razumljivo uzme li se u obzir drastičan manjak ikakvih podataka o događajima u protektoratu do Cezara. No, iako *argumentum ad silentio* u ovom slučaju teško može poslužiti u dokazivanju osnutka provincije, u znanosti su svejedno

nastale teorije koje specifičnost manjka direktne uprave tumače upravo tako – da je provincija osnovana. Primjerice, Brennan piše da je Koskonijeva „specijalna“ zapovijed slična onoj Gaja Antonija na Kilikiji 102. g. pr. Kr., te da je do kasnih šezdesetih godina Senat još nekoliko puta mogao dati zaduženje nad *Ilirijom*.³⁹⁶ Također, postoje teorije koje formiranje provincije, bez obzira na karakterističnost protektorata, smještaju ili nakon Metelove kampanje 118. g. pr. Kr. ili upravo između Savezničkog rata i Cezara. Pri tome je prethodna teorija starija, započeta sa Zippelom i opaskom da su u istoj godini različiti zapovjednici bili aktivni u Iliriku (Metel), istovremeno dok je K. Marcije Reks u Cisalpini vodio borbe protiv Stina (*Styni*).³⁹⁷ Kasniji osnutak, ali prije Cezara, Fitzova je ideja da su postojala čak četiri prokonzula/upravitelja Ilirika između 85. i 58. g. pr. Kr.:³⁹⁸

³⁹⁶ Brennan 2000: 424–425. Za Antonijevo zapovjedništvo uspoređi s Broughton 1946: 35–40.

³⁹⁷ Zippel 1877: 188–189; Malevany 1975: 138–144.

³⁹⁸ Fitz 1993: 24; Abbott 1915: 368 iz nekog razloga smješta osnutak provincije Ilirik između 146. i 120. g. pr. Kr.

- L. Kornelije Scipion Aziagen (85. – 84. g. pr. Kr.)³⁹⁹
- Gaj Koskonije (78. – 76. g. pr. Kr.)⁴⁰⁰
- P. Licinije (?)⁴⁰¹
- L. Kuleol (60. g. pr. Kr. ?)⁴⁰²

Nijedna od ovih teorija nije potkovanu čvrstim, nedvojbenim dokazima iz izvora. Zippelova je evidentan primjer jer, iako su Stini relativno dokumentirana zajednica u Liguriji, poveznica između K. Marcija Reksa i Cisalpine je nejasna, pa samim time i usporedba s istovremenim događajima u protektoratu.⁴⁰³ Dapače, teorija je i konceptualno nejasna, jer zašto baš Metel? Naspram svih poznatih intervencija u protektoratu do Cezara, Metelova je opsegom operacija najmanja i nije rezultirala značajnim promjenama. Moguće je da je Zippela na takav zaključak navelo mišljenje (danas opovrgnuto) da je kampanja protiv Segestana i Delmata dijelom iste ratne sezone i istog zapovjednika.⁴⁰⁴ To pak ne objašnjava zašto bi provincija morala biti osnovana krajem 2. st. pr. Kr.,

Zatim, Fitzov „pronalazak“ četiriju prokonzula ni po čemu nije inovativan i konstruktivan. Svodi se na prikupljanje podataka o inače nepoznatim prokonzulima za koje se do danas ne može sa sigurnošću reći kojem su vremenu pripadali i gdje su vodili operacije.⁴⁰⁵ To što Scipion Aziagen vodi borbe s Ilirima, a Publiju Liciniju zadnji bojni red napadaju inače saveznički Japodi uopće ne dokazuje da su ovi prokonzuli bili u Iliriku. Veća je vjerojatnost da Aziagen upravlja Makedonijom jer se istovremeno bori protiv Skordiska, Tračana i Meda,⁴⁰⁶ te da je Licinije imao problema s kontingentom savezničkih Japoda, priključenih rimskoj vojsci tijekom nekog pohoda izvan Ilirika. Doduše, oko Kuleola se neko vrijeme u znanosti

³⁹⁹ Aziagen se bori se protiv određenih Ilira. App. *Ill.* 5.13–14; Broughton 1952: 58.

⁴⁰⁰ Za Koskonija je već poznato. Vidi str. 111 ff.

⁴⁰¹ Mandat P. Licinija se ne može točno odrediti, ali su Japodi napali zadnji red njegove vojske. Front. *Strat.* 2.5.28; Broughton 1952: 481.

⁴⁰² Kuleol je navodno bio upravitelj Ilirika neposredno prije Cezara. O njemu će biti riječi na narednoj stranici. Podatke iz izvora vidi u Broughton 1952: 183, 191.

⁴⁰³ Šašel Kos 2004: 158; id. 2005a: 309.

⁴⁰⁴ Vidi str. 99 ff.

⁴⁰⁵ Osim Koskonija, ali čak i za njegove operacije baratamo sa izoliranim podatcima.

⁴⁰⁶ Što je oduvijek bio problem zapovjednika Makedonije. Broughton 1952: 58–59 bilj. 2, 555–556.

raspravljalo zbog Ciceronove molbe da pomogne njegovom prijatelju L. Luceju prilikom potraživanja novca koji je posudio ilirskim Bilionima.⁴⁰⁷ Pretpostavljalo se da je Kuleol bio upravitelj Ilirika u vrijeme između 61. i 59. g. pr. Kr. jer se za to razdoblje ne može smjestiti ni u jednu drugu provinciju. Ipak, osim što se Ciceronovo pismo Kuleolu ne može točno datirati, sasvim je jasno da su Bilioni živjeli u zaleđu Apolonije i potpadali pod jurisdikciju upravitelja Makedonije, a ne Ilirika. Posljedično, smještanje Kuleola u Ilirik pretpostavlja više nego što se može dokazati.⁴⁰⁸

Jedino logično objašnjenje zašto od svih područja u rimskom svijetu jedino ilirički protektorat nije osnovan kao provincija jest to da razina opasnosti nije zahtijevala stalnu prisutnost upravitelja. U domaćoj historiografiji postoji tendencija da se problemi protektorata tumače vrlo velikima, zbog čega se uvećava značaj vojnih operacija Rimljana na ovim prostorima. Delmati se nazivaju jednom od zajednica koja je najdulje pružala otpor rimskim legijama, Ilirsko Kraljevstvo najmoćnijom centraliziranom organizacijom od Neretve do današnje Albanije, Liburni jednim od najvjernijih rimskih saveznika, naglašava se strateška važnost Jadrana i tako dalje. Bez daljnjega, sve je to istina. U vrijeme Cezara, Delmati su doista gotovo stotinu godina odolijevali Rimu bez obzira na stalne poraze, trupe Ilirskoga Kraljevstva nekad su bile toliko jake da su pljačkale i osvajale gradove kopnene Grčke, Liburni su oduvijek bili povezani sa savezničkom Italijom, a strateška je važnost Jadrana, ako je itko sumnjao, postala itekako vidljiva u građanskom ratu Cezara i Pompeja. No, u povijesnim okolnostima 2. i 1. st. pr. Kr. problemi u protektoratu bili su vrlo marginalni u odnosu na sve one koje Rim ima i pokušava riješiti diljem Mediterana. Iz rimske perspektive, povremeni sukobi s Delmatima,

⁴⁰⁷ Cic. *ad. fam.* 13.41–42.

⁴⁰⁸ Brennan 2000: 425 i Shackleton Bailey 1968: 263 govore da je bio 61.–60. g. pr. Kr. Usp. Shackleton Bailey 1977: 353; Broughton 1952: 191 i Fitz 1993: 24 smještaju u 59. g. pr. Kr. S jedne strane, datacija pisma je dvojbeno. Taylor 1949 datira 56./55. g. pr. Kr. Díaz Fernández 2011 datira u 53. g. pr. Kr., a McDermot 1969: 239–240 u 48. g. pr. Kr. O tome da Kuleol nije mogao biti upravitelj Ilirika, već jedino Makedonije vidi Skefich 1967: 28–29; Syme 1999: 164 ff.; Díaz Fernández 2011; Džino 2010: 81. Za Lukeja kao Pompejeva pristalicu vidi Stanton, Marshall 1975: 216 (s pogrešnim podatkom da je Kuleol bio prokonzul Ilirika). Postoje i druge pretpostavke, da se ovaj Kuleol možda treba vezati uz prokonzula Makedonije Rabirija ili Kornelija Kuleola. Vidi Cic. *Div.* 1.4; Zumpt 1854: 184–186. Naposljetku, teorija o osnutku provincije nakon Cezara nije toliko raširena, ali je svejedno prisutna u znanosti. Njen glavni pobornik je Freber, koji cijelu argumentaciju svodi na mišljenje kako nikakva provincija nije postojala barem do ubojstva Cezara, jer M. Junije Brut upravlja Ilirikom kad i Makedonijom, „zapovjedništvo koje je toliko puta prije dano upraviteljima Makedonije“. Freber 1993: 27.

Ardijejcima i Japodima ni približno nisu bili značajni poput sukoba s Mitridatom i njegovim nasljednicima oko Azije, Bitinije, Ponta, Kilikije; provala Dardanaca i Skordiska, koje su gotovo svake godine dovodile u pitanje vlast u Makedoniji; opasnosti od Cimbra i Teutonaca, uz gubitak nekoliko vojski i općenite prijetnje Italiji; galskog pljačkanja Transalpinske Galije, Sertorijeva rata i raznih ustanaka Keltibera u Hispaniji; sukoba s gusarima po cijelom Mediteranu i tako dalje.⁴⁰⁹ Ovdje se ne pokušava reći kako u rimskoj svijesti protektorat nije bio bitan. Dapače, kad bi se pojavio neki problem, Rim je odmah reagirao i na zaduženja slao isključivo konzule i prokonzule, međutim, općenito se radilo o problemima koji su se rješavali relativno brzo i bez pretjerane opasnosti. Nijednom cijeli protektorat nije došao u pitanje, nego samo njegovi određeni dijelovi; nijednom Italija nije bila značajno ugrožena ratom u protektoratu, ma koliko se željelo pretpostavljati da su Histri ili Japodi mogli jako zabrinuti Rim; nijedan potencijalni rimski poraz nije imao drastične posljedice kako za opstojnost protektorata, tako ni za sigurnost Italije. Jednostavno, protektorat nikad nije iziskivao stalnu prisutnost vojske i regularnog upravitelja, stoga je nakon Koskonija mogao opstati kao tampon zona između formalnih provincija Cisalpinske Galije i Makedonije. U slučaju novih problema, kao i uvijek, poslala bi se vojska na čelu s raspoloživim zapovjednikom i umirilo područje.

Prema tome, pretpostavke da je provincija osnovana nakon Metela ili tijekom prve polovice 1. st. pr. Kr. nemaju potvrdu u izvorima. Nastale su kao rezultat nezainteresiranosti antičkih autora za događaje u protektoratu tijekom spomenutog razdoblja, za koje postoji samo nekoliko podataka, zabilježenih uglavnom u djelima kasnoantičkih pisaca. Zbog takve lakune u izvorima doista je moguće pretpostavljati do krajnjih granica, davati mišljenja koja teoretski nisu točna, ali ni pogrešna jer nema podataka koji bi dali krajnji sud. Je li moguće tvrditi da je protektorat, kao i svako drugo područje u rimskom svijetu, imao direktnu upravu te da je provincija osnovana nakon Koskonija iako o tome nema podataka? Da, naravno da je moguće. Jednako kao što je Transalpinska Galija mogla biti osnovana u razdoblju od Domicija do najezde Germana; kao što je Makedonija mogla biti osnovana između Paulova proglasa i Andriskova ustanka. Takav razvoj događaja bilo bi kudikamo jednostavnije objasniti i u skladu s onime što Rim radi diljem Mediterana. No, činjenice govore da je protektorat bio zasebna

⁴⁰⁹ Najbolji primjer je Koskonijeva kampanja za koju se govori da je bila iznimno teška. U kontekstu protektorata jest, ali Mediterana nimalo. Dovoljno je vidjeti sve Koskonijeve kolege koji u isto vrijeme idu riješiti problem u Makedoniji, Kilikiji i Hispaniji. Koskonije je među prvima riješio svoj zadatak, a ostali su imali velikih problema završiti rat i uspostaviti mir. Općenito o tome vidi sažetak više autora u *CAH* 1993: 208–274.

cjelina, specifična po uređenju prije pojave Rima, kao i po tome da je bio jedino područje rimskog svijeta koje nije imalo direktnu upravu nakon Sule. Ali po procesima donošenja *leges provinciae*, kada su bili potrebni, te po formalnom osnutku provincije bio je sličan svim ostalim područjima pod rimskom kontrolom. Zbog toga je potrebno opet naglasiti – o formalno (*de facto*) osnovanoj provinciji može se govoriti samo onog trenutka kad se pojavi prvi upravitelj, a to se za protektorat događa upravo 59. g. pr. Kr., kad se inicijativom plebejskog tribuna Vatinija donosi *lex Vatinia* i Cezar imenuje upraviteljem Ilirika.

4. 3. *Lex Vatinia*

Priča o donošenju Vatinijeva zakona poznata je svakom istraživaču 1. st. pr. Kr., a i već je ispričana u razradi problema na početku poglavlja. Ono što je ovdje bitno spomenuti jest da *lex Vatinia* predstavlja zadnji primjer *leges provinciae* za razdoblje drugog protektorata. Onog trenutka kad je izglasan u Narodnoj skupštini, okončane su senatske spletke i poništena je odluka o provincijskim zaduženjima za 58. g. pr. Kr. Cezar je na upravu dobio Cisalpinsku Galiju i Ilirik, čime je postao prvi upravitelj reorganiziranog protektorata; završio je dugotrajan proces donošenja *leges provinciae* od Anicijeve proglašenja pa nadalje i otpočelo je razdoblje provincije Ilirik.

Osim što je razlika između protektorata i ostalih područja rimskog svijeta bila vidljiva u specifičnosti prethodnih uređenja i manjku direktne uprave između Koskonija i Cezara, tako je i osnutak provincije Ilirik bio specifičan jer je Cezar, a ne Senat, donio odluku o uspostavljanju regularne provincije na čelu s upraviteljem. Na to su, naravno, utjecale promijenjene političke okolnosti unutar Republike te sukob Cezara i Senata, ali činjenica ostaje da je Ilirik osnovan uslijed političkih previranja, kao posljedica odluke jednog čovjeka i njegovih trijumvirskih saveznika. Jednako kao u slučaju Transalpinske Galije i osnivanja provincije nakon provale Germana, Ilirik vrlo vjerojatno ne bi bio osnovan da nije bio kolateralna žrtva borbe za prevlast unutar Republike i Cezarove ambicije koja će se u narednim razdobljima pokazati beskonačnom.

Osnovan je izglasavanjem Vatinijeva zakona, što je u znanosti stvorilo nekoliko relativno kompliciranih problema: koje su direktne posljedice za Ilirik, je li uopće osnovan, radi li se o zasebnoj provinciji, kakvi su bili Cezarovi planovi itd. Neke od ovih problema nepotrebno je stvorila moderna historiografija, o nekima se nije raspravljalo, a neki jednostavno zbog

nepostojanja podataka ostaju u granicama pretpostavki. U svakom slučaju, na njih je potrebno dati odgovor ili barem postaviti problem tako da se potakne rasprava u budućim radovima. Da bi se to postiglo, treba krenuti od osnova, preciznije, od točnog datiranja Vatinijeva zakona. Time se stvara temelj nad kojim svako buduće promišljanje o provinciji i posljedicama zakona može počivati.

Kad se krene u istraživanje dostupnih podataka i teorija o dataciji Vatinijeva zakona, nailazi se na jedno posve pogrešno mišljenje o tome kad je zakon izglasan, zbog čega je nemoguće krenuti dalje u raspravi prije nego što se naglasi da je takvo mišljenje – pogrešno. U suprotnome, postoji opasnost da budući naraštaji znanstvenika preuzmu pogrešan podatak i izlože sebe kritici. Naravno, radi se o mišljenju D. Džine da je Vatinijev zakon izglasan 60. g. pr. Kr., te da je Cezarov prokonzulat trajao od 59. do 50. g. pr. Kr.⁴¹⁰

Koliko god pokušavali pronaći razloge, doista nije jasno zašto Džino datira Vatinijev zakon u 60. g. pr. Kr. Argumentacije nema, a ni podatci iz izvora ne idu na korist. Spomenute godine Cezar uopće nije bio u Rimu, nego je kao (pro?)pretor obnašao dužnost upravitelja Dalje Hispanije (*Hispania Ulterior*). U Rim se vratio tek krajem godine, kad se smješta poznata priča o zahtjevu za trijumfom i pristupanju izborima za konzule naredne godine putem posrednika. Također, zakon je teško mogao biti izglasan 60. g. jer Publije Vatinije, koji ga je predložio Narodnoj skupštini, za to dobiva priliku tek naredne godine kad obnaša dužnost pučkog tribuna. Bez daljnjeg polemiziranja o sasvim poznatim stvarima, koji je god razlog tvrdnje da je *lex Vatinia* donesen 60. g. pr. Kr., treba je odbaciti i zanemariti. Od prvih studija o rimskom republikanskom razdoblju i posebno Cezarovu vremenu, svakom znanstveniku u nastajanju jasno je da Cezar postaje konzul 59. g. pr. Kr., iste godine kad se donosi *lex Vatinia*, te da se početak njegovog prokonzulata smješta u ono vrijeme kad mu ističe mandat konzula – točno od 58. do 50. g. pr. Kr.⁴¹¹

⁴¹⁰ Džino 2010: xv, 3, 80, 179.

⁴¹¹ Bilić-Dujmušić 2011: 750 bilj. 2 u recenziji Džinove knjige *Illyricum in Roman politics 229 B.C. – A.D. 68*. (2010.) prvi je ukazao na ovu pogrešku. Razlog zašto se ovdje opet spominje je to što u Džino, Domić-Kunić, 2014: 123 bilj. 357 autori napadaju Bilić-Dujmušićevu kritiku Džinova pogrešnog datiranja *lex Vatinia*. Izjavljuju da je Bilić-Dujmušić pobrkao *de iure* i *de facto* zbog toga što, bez obzira na to kad Cezar preuzima dužnost, Ilirik postoji od trenutka kad je zakon izglasan, dakle u travnju 59. g. pr. Kr. No, Bilić-Dujmušić, na mjestu gdje ga se citira (što također treba ispraviti jer točno citiranje nije 2011: 750–751 nego upravo kako je ova bilješka započeta), uopće ne ulazi u probleme kad Ilirik postoji u rimskoj svijesti, ni u terminologiju *de iure* i *de facto*. Bilić-Dujmušić naglašava mnogobrojne faktografske greške Džinove knjige, od kojih je jedna i pogrešno datiranje *lex Vatinia*.

S tim na umu, preciznija datacija Vatinijeva zakona unutar 59. g. pr. Kr. ovisi o dataciji Cezarovih agrarnih zakona, kao i o literarnom ili doslovnom prijevodu određenih Ciceronovih izjava. Razlike postoje, pa samim time i različite teorije, međutim, ono što je nedvojbeno i na čemu problem datacije započinje jest da svi izvori koji, šturo ili opširno, pišu o Cezarovu konzulatu i zakonodavnim inicijativama navode jednu te istu kronologiju događaja. Stupanjem na dužnost konzula, Cezar je prvo krenuo u donošenje agrarnog zakona o općoj preraspodjeli zemlje diljem Republike, a zatim zakona koji je u tu podjelu uključio i Kampaniju. Naknadno se događaju politička vjenčanja, Pompeja i Julije, Cezara i Kalpurnije (što neki izvori ne spominju), pa tek onda na dnevni red u Narodnoj skupštini dolazi *lex Vatinia*. Jednostavnije:⁴¹²

Tabela 5. *Lex Vatinia* i kronologija 59. g. pr. Kr.

	Dion K.	Apijan	Plutarh	Velej P.	Svetonije
Prvi agrarni zakon	38.1–7.	<i>Bell. civ.</i> 2.10–13.	<i>Cat. Min.</i> 31–32. <i>Caes.</i> 14.1–6. <i>Pomp.</i> 47.4./48.2.	-	<i>Div.Iul.</i> 20.1–2.
Drugi agrarni zakon (Kampanija)	38.7.3.		<i>Cat. Min.</i> 33.1. <i>Caes.</i> 14.1–6. <i>Pomp.</i> 47.4.-48.2.	2.44.4.	<i>Div.Iul.</i> 20. 3.
vjenčanja ⁴¹³	38.9.1. ⁴¹⁴	<i>Bell. civ.</i> 2.14.	<i>Cat. Min.</i> 31.1. ⁴¹⁵ <i>Caes.</i> 14.7–9. <i>Pomp.</i> 47.6.	2.44.3. ⁴¹⁶	<i>Div.Iul.</i> 21.
<i>lex Vatinia</i>	38.8.4.	<i>Bell. civ.</i> 2.19.	<i>Cat. Min.</i> 33.3. <i>Caes.</i> 14.10. <i>Pomp.</i> 48.3.	2.44.5.	<i>Div.Iul.</i> 22.

Džino jasno piše da je zakon izglasan 60. g. pr. Kr. (vidi prethodnu bilješku). Usput vidi recenziju istoimene Džinove knjige u Eckstein 2012: 311–314.

⁴¹² Naravno, kronologija 59. g. puno je detaljnija, ali ovdje je spomenuto samo ono što je bitno za temu.

⁴¹³ Vjenčanje Pompeja i Julije indirektno se spominje i u Cic. *De off.* 3.20 ali za ovu tablicu nije nužan podatak.

⁴¹⁴ Nakon što je opisao što se sve dogodilo u Rimu, Dion navodi što je Cezar napravio da bi se povezoao s Pompejem, kako bi bio siguran onog trenutka kada ode u provinciju.

⁴¹⁵ Plutarh piše o udaji Julije za Pompeja prije opisivanja agrarnih zakona jer govori općenito o savezu između Cezara i Pompeja, te koliko su neraskidivi bili.

⁴¹⁶ Isto kao i Plutarh u *Cat. Min.* 31.1 opisuje neraskidivi odnos Pompeja i Cezara prije ulaženja u detalje Cezarova konzulata.

Nedvojbena, Vatinijev zakon je predložen i velikom većinom izglasan nakon agrarnih zakona i vjenčanja kojima se učvrstila veza između trijumvira.⁴¹⁷ Pitanje je samo kad je Cezar započeo svoju zakonodavnu aktivnost jer, ovisno o tome, Vatinijev se zakon može smjestiti u prvu ili drugu polovicu godine. A kako to inače biva, znanstvenici nisu posve složni u tome kad je izglasan prvi agrarni zakon. Može se reći da je pomutnju stvorila teorija da nije mogao biti izglasan prije travnja. Temelji se na pretpostavci da je povlačenje Bibula iz javnog života posljedica nemira u Rimu, povezanih sa sukobima oko dotičnog agrarnog zakona. Kako je poznato da je ostatak mandata proveo zatvoren u kući (osam mjeseci), navodno se prvi agrarni zakon mogao izglasati najranije onda kad je Cezarov konzularni kolega zadnji put viđen u javnosti – upravo travnju.⁴¹⁸

Ipak, uopće nije jasno koliko je Bibul doista proveo zatvoren u kući, ni je li se povukao nakon prvog ili drugog agrarnog zakona.⁴¹⁹ Izvori su nedorečeni i ostavljaju mogućnost raznim

⁴¹⁷ Zbog čega se odbacuje zastarjela teorija da je prethodio ovim događajima. Misli se na teoriju da je zakon donesen 28. veljače 59. g. pr. Kr. (Marsh 1922: 97 ff., 271 ff.; id. 1927a: 504 ff.) ili 1. ožujka 59. g. pr. Kr. (Boak 1918: 17; Giannelli 1966: 111–112). Argumentacija je da se 1. ožujak 54. g. pr. Kr. odredio kao datum prestanka Cezarova petogodišnjeg zapovjedništva, pa samim time i datum izglasavanja Vatinijeva zakona treba tražiti točno pet godina prije. No, kako je Cuff 1958 (posebno 455 ff.) dokazao, 1. ožujak 54. g. pr. Kr. ne može biti „godišnjica“ izglasavanja Vatinijeva zakona jer se ne radi o *dies comitialis*, te da je odabir tog datuma kao završetka Cezarova zapovjedništva vezan uz Mommsenovu ideju o početku političke godine (*Imperiumjahr*), kad Senat može uopće početi raspravu o provincijama, ili Baldsonovu opasku da je 1. ožujak predstavljao datum prije kojeg se Cezarov nasljednik ne može pojaviti u provinciji. Mommsen 1906: 92 ff.; Baldson 1939a: 66 (kao i Mommsen); id. 1939b: 167, ff. Pri tome Cuff napominje da *senatus consultum* o Transalpinskoj Galiji nije određivao taj datum, ali se zajedno s Vatinijevim zakonom tretirao isto u kontekstu biranja nasljednika za 54. g. pr. Kr. Usp. Stevens 1936: 169 ff. (kojeg Baldson donekle prati) ne slaže se s Mommsenovom idejom, te napominje da je postojao tzv. *appointment-period* koji je završavao 1. ožujka. Ako u tom periodu nasljednik u provinciji ne bi bio imenovan, ne bi mogao biti poslan sve dosljednog takvog perioda. Kako kaže: „*This would explain at once, then, how a motion to discuss the consular provinces not before March 1st was regarded as securing Caesar automatically until at least the end of the year*“ (str. 182).

⁴¹⁸ Vidi Seager 2002: 189 bilj. 1. Za Bibula i povlačenje iz javnog života vidi Plut. *Pomp.* 48.4; id. *Caes.* 14.9; Vell. Pat. 2.44.4; Dio 38.6.4; Suet. *Div. Iul.* 20.1; App. *Bell. civ.* 2.12.1; Sen. *Dial.* 14. U znanosti postoji rasprava o tome koji je konzul izabran prvi, Cezar ili Bibul, pa samim time imao prvenstvo u sazivanju komicija. Vidi Linderski 1965 misli da je Bibul. Taylor, Broughton 1968 kontriraju Linderskom i dokazuju da je to ipak bio Cezar (s napomenom da su ostali zaključci Linderskog itekako bitni za ovu temu).

⁴¹⁹ Shackleton Bailey 1965: 406 veže Bibulovo povlačenje uz nemire oko drugog agrarnog zakona o Kampaniji. Taylor 1951: 261; id. 1968: 181 smatra da je Bibul bio izvan političkog života gotovo 11 mjeseci.

pretpostavkama, a kako je to glavna premisa teorije, teško se može definirano dokazati početak Cezarove agrarne inicijative u travnju. Zapravo, bez obzira na pomutnju, čini se da je točan datum upravo siječanj jer Ciceronova pisma upućena Atiku sugeriraju da Cezar nije gubio vrijeme te je odmah na početku godine počeo rješavati goruće probleme Republike. Jasno izražena zabrinutost slavnog oratora agrarnim zakonom najbolji je primjer. Ciceron se namjeravao usprotiviti njegovoj ratifikaciji u siječnju,⁴²⁰ što očito nije uspio napraviti jer je preko naknadnih pisama Atiku, tijekom travnja, vidljivo da je zakon bio dovoljno dugo na snazi kako bi bila izabrana komisija od dvadeset ljudi, zadužena za njegovu provedbu.⁴²¹ Uostalom, Cezar je u travnju krenuo s donošenjem drugog agrarnog zakona o Kampaniji i pristupio problemu ratifikacije Pompejeva uređenja na Istoku.⁴²² Dokazi su jednostrani – zakonodavna aktivnost Cezara vezana uz agrarne reforme i vraćanje usluge trijumvirima za općenitu potporu mora se datirati od siječnja do kraja travnja 59. g. pr. Kr.

Samim time, *lex Vatinia* treba datirati nakon travnja, međutim, koliko god Ciceronovi podatci indirektno definirali vremenski okvir agrarnih zakona, toliko su zakomplicirali dataciju Vatinijeva zakona. Problem nije *terminus ante quem*, jer zna se da se zakon nije mogao biti izglasan nakon srpnja, kad Cezar bira oficire svoje vojske i nudi Ciceronu poziciju legata,⁴²³ problem je upravo najranije spominjanje zakona. Preciznije, najraniji podatak gdje se naizgled može detektirati nešto o zakonu. Nalazimo ga u Ciceronovu pismu Atiku i opisu situacije u Rimu krajem travnja. Specifično, tijekom prepiske između Cicerona i Pompeja, trijumvir je izjavio *opressos vos inquit tenebo exercitu Caesaris*.⁴²⁴ Formulacija *exercitu Caesaris* značila bi da je Cezar imao vojsku ili mu je dodijeljena, pa time i da je *lex Vatinia* izglasan do kraja travnja.

⁴²⁰ Cic. *ad Att.* 2.3.3.

⁴²¹ Cic. *ad Att.* 2.6.2, 2.7.3; Seager 2002: 189. Također, *nundiae* su u siječnju bili 3, 11, 19, 27, pa ako je Cezar predložio prvi agrarni zakon oko 3. siječnja, bio bi izglasan nakon 19. siječnja. Čak i da je predložen između 4. i 11. siječnja, opet bi mu ostali *dies comitialis* – 28. i 29. siječanj, dovoljno da, unatoč otporu Bibula i tri tribuna, zakon donese prije početka veljače. Lintott 1968: 192–193.

⁴²² Potvrđivanje Pompejeva uređenja dogodilo se negdje tijekom travnja. Cic. *ad Att.* 2.9.1. Vidi. Pocock 1925. Također, Ciceron piše Atiku da je dobio vijest o „kampionskom zakonu“ dan prije svibanjskih kalendi. Cic. *ad Att.* 2.16.1.

⁴²³ Cic. *ad Att.* 2.18.3. Načelno bi se moglo govoriti da je i tada Cezar bio siguran u skorašnje izglasavanje zakona, pa je dijelio legatska zaduženja, međutim, ipak je vjerojatnost da je to rezultat već izglasanog Vatinijeva zakona.

⁴²⁴ Cic. *ad Att.* 2.16.2.

Ovakvo tumačenje Ciceronove rečenice preuzelo je nekoliko znanstvenika, međutim, Gelzer i Seager argumentirano su ukazali na općenite pogreške u pretpostavci da *exercitu* ima metaforičko značenje. Taj termin označava riječ ili frazu koja cijeloj izjavi daje figurativni karakter, te ga treba uzeti upravo onako kako se čini – da Ciceron doista spominje Cezarovu vojsku.⁴²⁵ No, to uopće ne treba značiti da je *lex Vatinia* izglasan ili da je riječ o regularnoj legionarskoj vojsci stacioniranoj izvan Rima. Osobito zbog toga što podrazumijeva da je već u prvoj polovici godine Cezar imao na raspolaganju vojsku dodijeljenu Vatinijevim zakonom i nad kojom je trebao preuzeti prokonzularno zapovjedništvo naredne godine. Manje vjerojatan scenarij, uzme li se u obzir da je Rim razlikovao *imperium domi* i *imperium militiae*. Da je Cezar (ili čak Pompej ako to već Ciceron sugerira) mogao upravljati vojskom, trebao je izaći izvan grada Rima, preuzeti zakonom mu dodijeljen *imperium militiae* i onda započeti siliti nekoga na poslušnost (Cicerona?), što bi nedvojbeno bio otvoreni akt agresije prema Republici i početak novog građanskog rata.⁴²⁶ Mnogo logičnije objašnjenje Ciceronova navoda bilo bi Seagerovo: da je ovdje vjerojatno riječ o tome kako je Pompej znao da će Cezar dobiti vojsku i provinciju na upravljanje. Takav razvoj događaja očito nije bio tajna i svatko u Rimu ga je mogao predvidjeti. Pompejeva izjava bi, prema tome, ipak predstavljala prijetnju, ali i značila da su trijumviri odavno dogovorili detalje Vatinijeva zakona.⁴²⁷

Koliko god Seagerovo objašnjenje imalo smisla i logike, čini se da bi na cijelu stvar ipak trebalo gledati kao na političko prepucavanje u trenutku kad je poznato da na dnevni red u

⁴²⁵ Gelzer 1928; Seager 2002: 189–190 s pratećom literaturom. Kao i Shackleton Bailey 1965: 408.

⁴²⁶ Razliku između *imperium domi* i *imperium militiae* je prvi predložio Mommsen 1887: 62–75; Girardet 1992b (usp. Roddaz 1992: 194 ff.); Pina Polo 2011: 4–6; Giovanni 1983: 7–15, 27–30 kritizira Mommsena i predlaže da se radilo istim ovlastima, samo zaduženjima nad civilima ili vojnicima. Drogula 2007 također kritizira Mommsenovo striktno objašnjenje i piše da je *imperium* čisto vojna zapovijed, te da je, osim u specijalnim slučajevima, zabranjena u Rimu. No, svi autori se slažu s činjenicom da se regularno zapovjedništvo nad vojskom preuzima nakon isteka konzulata, te izvan pomerija. Uostalom, držanje vojske tijekom magistrature striktno je zabranjeno s *lex Cornelia de provinciis ordinandis*. Usp. Cuff 1958: 452–453. O zakonu i restrikcijama konzula vidi Pina Polo 2011: 225–248. To ne znači da upravitelji nisu mogli otići u svoju provinciju prije isteka konzulata. Dapače, primjera za to ima mnogo nakon Sule, zbog čega vrlo vjerojatno nije postojala zakonska regulativa koja je to zabranjivala. Inače, isti onaj Fonte, kojeg Ciceron optužuje na sudu, u provinciju je otišao prije isteka regularnog mandata, a Ciceron to uopće ne spominje. Vidi Nissen 1885: 116–118; Boak 1918: 10 ff.; Baldson 1939a: 58–63. Ovi autori idu kontra Mommsenove ideje da konzuli i pretori nisu mogli napuštati Grad prije isteka mandata. Na više mjesta u Mommsen 1857; id. 1887: 94; id. 1906: 130.

⁴²⁷ Seager 2002: 190.

Narodnoj skupštini treba doći *lex Vatinia* (ili je već u proceduri). Seager je u pravu kad piše da je nekonstruktivno razmišljati da je postojala ijedna politička osoba u Rimu koja nije znala za plan ukidanja senatske odluke o raspodjeli provincija za 58. g. pr. Kr. Bila je to velika stvar, utjecala je na niz, za senatske oportuniste, bitnih zaduženja, a oko koje optimati na čelu s Katonom nisu mogli ništa napraviti doli samo polagati nade u Bibula koji po cijele dane gleda u nebo, traži loša znakovlja u letu ptica i unutar zidova svoje kuće piše neučinkovite pamflete protiv Cezara.⁴²⁸ Upravo tu se skriva pravo objašnjenje Ciceronova navoda jer, kad se pogleda kontekst unutar kojeg Ciceron spominje razgovor s Pompejem, zapravo nema nijedne poveznice s *lex Vatinia*. Ciceron ponajprije navodi svoju zabrinutost zbog Pompeja koji je podržao Cezarove zakone i vođen skrivenim motivima želio riješiti problem s kraljem u Aleksandriji. Kao i optimati, frustriran nedostatkom zakonskih mogućnosti, Ciceron pribjegava provokaciji pitanjem što će trijumvir napraviti ako Bibul dođe do foruma u trenutku koji se ne bude mogao predvidjeti. Orator se očito pozivao na situaciju izglasavanja prvog agrarnog zakona kad je Bibul napadnut i izbačen s foruma „snagom oružja“ jer je pokušao prekinuti sastanak Narodne skupštine izjavama da je vidio loša znakovlja.⁴²⁹ Tko ga je izbacio? Upravo Cezarov *exercitus*, naoružana tjelesna straža, banda, stvorena iz Cezarove opreznosti i povijesne lekcije Grakhova života, s ciljem da na „malo drugačiji“ način podržava Cezara i obračunava se s njegovim političkim protivnicima, a vrlo je dobro poznato što su u to vrijeme Klodije i Milon radili po ulicama Rima.⁴³⁰

Ciceronov navod nije ni u kakvoj vezi s Vatinijevim zakonom, nego s agrarnim zakonima i situacijom kad su bande Rima imale veliku ulogu u „argumentiranom“ izlaganju prijedloga Narodnoj skupštini. Bibulovo izbacivanje s foruma ostalo je u Ciceronovu sjećaju dovoljno upečatljivo da je Pompeja, kojeg pogrdno naziva *Sampsiceramus*, provocirao potencijalnim Bibulovim ukazanjem na nekom novom izglasavanju Cezarovih zakona. Provokaciju koju je Pompej prihvatio i nimalo suptilno podsjetio oratora na to da, kako je tada *exercitu Caesaris* odigrala veliku ulogu u trijumvirskoj zakonodavnoj pobjedi, tako će i u svakoj novoj situaciji. Naravno, ako bude potrebno. Naposljetku, ostaje činjenica da – nema nikakvog čvrstog dokaza da je *lex Vatinia* izglasan u travnju 59. g. pr. Kr. Uzmemo li se podatci

⁴²⁸ Što je za cilj imalo proširiti glasine o Cezarovu „nemoralnom“ karakteru. Laurence 1994: 68.

⁴²⁹ Suet. *Div. Iul.* 20.1; Dio 38.6.1–4.

⁴³⁰ Na jednak način kao što Ciceron piše *exercitus Clodianus*, točnije o njegovoj naoružanoj bandi koja ga je pratila i pomagala u izglasavanju zakona. Cic. *Pro Sest.* 85; Tatum 1999: 141–143 ff.

iz izvora, da je Cezarovo agrarno zakonodavstvo trajalo najmanje do kraja travnja, kao i politička vjenčanja koja su uslijedila, ostaje jedini logični zaključak – Vatinijev zakon izglasan je u Narodnoj skupštini u drugoj polovici svibnja ili čak tijekom lipnja 59. g. pr. Kr.⁴³¹

5. DODATAK CISALPINSKOJ GALIJI

Upravo je izglasavanje Vatinijeva zakona stvorilo probleme u historiografiji oko tumačenja njegovih odrednica. Preciznije, direktno spominjanje Ilirika izazvalo je određenu sumnju u stvaranje provincije; poput u znanosti donekle uvriježenog mišljenja da nema nikakvih dokaza koji bi upućivali na to da je Ilirik osnovan kao zasebna provincija, nego da dostupni podatci sugeriraju kako nije bio odvojen od upravljanja Cisalpinskiom Galijom. Mišljenje je to koje zastupa mnogo autora, s otprilike istim objašnjenjem. Tako Džino piše da se izvori razlikuju u određenim detaljima, ali je jasno da je Ilirik bio samo dodatak na Cisalpinu. Kao dokaz navodi da jedini suvremeni izvor, Ciceron, u *De provinciis consularibus* iz 56. g. pr. Kr., govori o „dvije Galije“ pod Cezarovim zapovjedništvom jer je očito podrazumijevao da je Ilirik bio dijelom Cisalpine.⁴³² Wilkes, pak, piše da je Ilirik smatran dijelom Cisalpine jer je do ovog perioda bilo normalno da prokonzul Cisalpinske Galije pazi na rimske interese preko Jadrana. Navodno, bila je to praksa oduvijek.⁴³³ Napoljetku, Šašel Kos piše da u vrijeme Cezara provincija nije postojala u administrativnom smislu riječi, pa čak ni nakon njegovog ubojstva. Ilirik se doista naziva provincijom u suvremenim i ostalim izvorima, međutim, bila je to vojna provincija, a ne prethodno osvojen, striktno definiran teritorij kojim upravlja promagistrat. Cezar je Ilirikom upravljao zajedno uz Cisalpinu, dok je zajedno uz Makedoniju njime upravljao Marko Brut.⁴³⁴

⁴³¹ Gelzer 1928 (lipanj); Taylor 1951: 268 (rani lipanj); id. 1968: 187 (druga polovica svibnja); Seager 2002: 190 (kasni svibanj/rani lipanj); Sage 1918 predlaže da se to dogodilo na samom kraju godine.

⁴³² Džino 2010: 81–82.

⁴³³ Wilkes 1969: 37–38.

⁴³⁴ Šašel Kos 2005a: 337–338 dijeli mišljenje s Bandelli 1983: 175; Freber 1993: 127, 168–169 ff.

No, mora se priznati da nije jasno na temelju kojih se dokaza ili argumentacije pokušava dokazati mišljenje o Iliriku kao dodatku Cisalpini, pogotovo na temelju koje argumentacije jer ako se raščlani na tri jasne točke, vidljiva je njihova oprečnost:

1. Provincija Ilirik nije osnovana Vatinijevim zakonom.
2. Teritorij Ilirika je postojao, ali je za njega, nakon Vatinijeva zakona, bio zadužen Cezar kao upravitelj Cisalpinske Galije.
3. Teritorij Ilirika oduvijek je bio pod jurisdikcijom cisalpinskih upravitelja.

S jedne strane, nepotrebno je opet naglašavati da protektorat nikad nije bio pod jurisdikcijom cisalpinskih ili makedonskih upravitelja. Da je to bio slučaj, onog trenutka kad bi se unutar protektorata pojavio problem, postojala bi i saznanja o akcijama tih istih upravitelja, a ne direktni podatci o tome da je Rim uvijek reagirao slanjem zasebnih zapovjednika.⁴³⁵ To je *argumentum sine qua non* koji se jednostavno ne može tako lako pobiti. S druge strane, pak, čak nije ni potrebno ulaziti u detaljne rasprave o teritoriju i jurisdikcijama upravitelja kako bi se uvidjelo da je ova cijela argumentacija neodrživa zbog kategoričke pogreške u logičnom postavljanju premise, jer tvrdnja da Ilirik nije osnovan kao provincija, ali je imao upravitelja izvorno zaduženog za Cisalpinsku Galiju, ne može biti ništa drugo nego oksimoron. Provincija je osnovana onog trenutka kad se pojavi njen prvi upravitelj, bilo da se radi o upravitelju koji ima zaduženje nad Cisalpinskom Galijom i Ilirikom, ili samo Cisalpinskom Galijom čije granice obuhvaćaju i teritorij koji će tek poslije postati provincija Ilirik. Stvar je jasna, upravitelj = provincija, a za Ilirik je on Cezar, bez obzira je li bio dodatak Cisalpine ili nije.

Zapravo, ovakvo postavljanje argumentacije može ići u smjeru dokazivanja samo jedne od sljedećih premisa: (1) Ilirik nije postojao, već su granice Cisalpinske Galije uključivale cijelu istočnojadransku obalu; (2) Ilirik je osnovan kao provincija, ali je zajedno s Cisalpinskom Galijom dan jednom upravitelju. Budući da su spomenuti autori vrlo jasno protiv ideje o osnivanju Ilirika kao definirane provincije, ostaje jedino prva premissa, međutim, teško je povjerovati da bi netko mogao tvrditi da su granice Cisalpinske Galije formalno uključivale istočnojadransku obalu. Što je, dakle, održivo? Ideja jurisdikcije za koju je rečeno da je pogrešna i nedokaziva? Štoviše, ovdje se čak i ne radi toliko o ideji jurisdikcije, jer se više

⁴³⁵ Što je na već nekoliko mjesta u ovom radu napomenuto. Primjer na str. 87.

govori da je Ilirik teritorijalno bio dijelom Cisalpine, a ne toliko da je bio odvojeno područje nad kojim jurisdikciju ima upravitelj Cisalpine. U svakom slučaju, nikako nije jasno što spomenuti autori pokušavaju dokazati.

Nadalje, ako se zanemari logička i teoretska argumentacija, možda mišljenje bude jasnije kad se analizira izjava da nijedan izvor ne sugerira kako je Ilirik u bilo čemu bio odvojen od Cisalpine. Antički autori vrlo često spominju Vatinijev zakon, a već na prvi pogled postoji razlika.

(1) Obje Galije i Ilirik

- Dion Kasije (38.8.3–5): *Tako mu je Narod dodijelio upravu nad Ilirikom i Cisalpinskom Galijom s tri legije na period od pet godina, dok mu je Senat dodijelo Transalpinsku Galiju i još jednu legiju.*⁴³⁶
- Eutropije (6.17.1): *Šest stotina devedeset i tri godine od osnutka Grada, Gaj Julije Cezar, koji je poslije zavladao, bio je konzul s Lucijem Bibulom. Dodijeljene su mu Galija i Ilirik sa 10 legija.*⁴³⁷
- Orozije (6.7.1): *Šest stotina devedeset i tri godine od osnutka Grada, u konzulatu G. Cezara i L. Bibula, Cezaru su Vatinijevim zakonom dodijeljene tri provincije sa sedam legija na period od pet godina, Transalpinska Galija i Cisalpina i Ilirik; Kosatu Galiju je Senat dodao naknadno.*⁴³⁸
- Svetonije (Div. Iul. 22): *Doista, na početku je Vatinijevim zakonom dobio Cisalpinsku Galiju s dodatkom Ilirika; zatim putem Senata i Kosatu jer su se Očevi bojali da bi mu je Narod dodijelio, čak i ako oni odbiju.*⁴³⁹

⁴³⁶ Autorov prijevod.

⁴³⁷ Autorov prijevod.

⁴³⁸ Autorov prijevod.

⁴³⁹ Autorov prijevod.

- Plutarh (*Cat.* 33): *No, ipak, tim zakonima i drugim uslugama ukrotivši svjetinu, Cezarovi prijatelji dadoše Cezaru izglasovati upravu Ilirikom i čitavom Galijom s četiri legije na pet godina...*⁴⁴⁰
- Plutarh (*Caes.* 14.10): *A Pompej napuni odmah nakon ženidbe Forum naoružanim ljudima i dade da narod izglasa one zakone, te da se Cezaru kao konzulu odobri uprava čitavom Galijom s obje strane Alpa pridodavši k tomu Ilirik s četiri legije na pet godina.*⁴⁴¹
- Plutarh (*Pomp.* 48.1): *...a narod, progutavši tu meku, postade potpuno upokoren i pripravan da klimanjem glave prihvati sve njihove zamisli; tako su bile odobrene Pompejeve uredbe oko kojih se svađao s Lukulom, a Cezaru ovostrana i onostrana Galija te Ilirik na pet godina s četiri potpune legije...*⁴⁴²

(2) Samo Galije

- Apijan (*Bell. Civ.* 2.2.13): *...posljedicom čega je izabran upraviteljem obje, Cisalpinske i Transalpinske Galije na period od pet godina sa zapovjedništvom nad četiri legije.*⁴⁴³
- Velej Paterkul (2.44.5): *Zatim su Cezaru dodijeljene Galije na period od pet godina.*⁴⁴⁴
- Plutarh (*Crass.* 14.1): *A izglasavši mu za njegova konzulovanja zapovjedništvo nad trupama i uručivši mu Galiju, postaviše ga kao u neku citadelu misleći da će u miru među sobom dijeliti ostalo zajamčujući Cezaru vlast koja ga je dopala ždrijebom.*⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Prijevod: Dukat 2009a: 433.

⁴⁴¹ Prijevod: Dukat 2009b: 145.

⁴⁴² Prijevod: Dukat 2009b: 483.

⁴⁴³ Autorov prijevod.

⁴⁴⁴ Autorov prijevod.

⁴⁴⁵ Prijevod: Dukat 2009a: 280.

- Ciceron (*De prov. cons.* 2.3): *Četiri su provincije senatori o kojima su dosad, koliko znam, mišljenja izrečena, dvije Galije koje sada vidimo da su spojene pod jednim zapovjedništvom...*⁴⁴⁶

Jasno je da većina izvora spominje kako je Cezar na upravu dobio obje Galije i Ilirik, međutim, doista postoje i oni koji iz nekog razloga uopće ne navode Ilirik. Direktno pišu o Cezarovu zapovjedništvu nad Galijama, a Apijan precizira da se radi o Cisalpini i Transalpini, zbog čega bi se naizgled moglo razumjeti na čemu počiva argumentacija spomenute teorije. Naizgled, jer čim se krene u analizu, postaje jasno da nijedan od ovih izvora ne može poslužiti kao temelj mišljenju da je Ilirik bio samo dodatak Cisalpini. Dapače, indirektno potvrđuju upravo suprotno.

Prije svega, Plutarhova izjava u biografiji Krasa o dvije Galije ne predstavlja relevantan podatak, osobito zbog toga što u ostalim biografijama, Katona, Pompeja i Cezara, piše o upravi nad obje Galije i Ilirikom. Razlog zašto je u ovoj situaciji spomenuo samo Galije je nepoznat i relativno nebitan. Plutarh zna što je Cezar dobio na upravu i čini jasnu razliku između tri provincije. Nadalje, Apijan zbilja ne spominje Ilirik, međutim, nije li to isti Apijan koji u knjizi o ratovima na istočnojadranskoj obali (*Illyrike*) piše da je Cezar izabran zapovjednikom Ilirije i Galija, ali ne i cijele Ilirije, nego one koja je do tada bila pod rimskom vlasti?⁴⁴⁷ Ne samo da Apijan zna da je Cezar dobio Ilirik na upravu, već jedini od svih izvora donosi podatak da je to prostor definiranih granica, stvorenih osvajanjima, sve do trenutka kad ga Cezar dobiva na upravu. Najzad, bilo bi prilično nekonstruktivno uzimati podatak iz djela o građanskim ratovima kao dokaz da se Ilirik smatrao dijelom Cisalpine jer u istom tom djelu Apijan napominje da je Cezar, tijekom pregovora s Pompejem i Senatom 50. g. pr. Kr., pristao predati sve svoje provincije i vojnike pod uvjetom da zadrži Ilirik (Iliriju) i Cisalpinsku Galiju s dvije legije.⁴⁴⁸ Ako je Ilirik normalno bio smatran dijelom Cisalpine, Apijan ne bi imao potrebu definirati točno dva različita područja, nego bi spomenuo samo Cisalpinu u opisu situacije koja je od Cezara zahtijevala da striktno odredi svoja potencijalna zaduženja. Doduše, ne može se reći ništa protiv toga da Velej piše o dvije Galije, a Ilirik spominje samo u kontekstu Tiberijevih

⁴⁴⁶ Autorov prijevod. Još Cic. *De prov. cons.* 36.

⁴⁴⁷ App. *Ill.* 15.

⁴⁴⁸ App. *Bell. civ.* 2.32; Kao što to spominju i Plut. *Caes.* 31; id. *Pomp.* 59; Suet. *Div. Iul.* 29 piše da ako je Cezar već odustao od 8 legija i Transalpine, tražio je dvije legije, Cisalpinu i Ilirik, ili samo Ilirik s jednom legijom.

operacija u ratu protiv Batona. Velej je vrlo jasan, ali uzme li se u obzir da je svoje djelo pisao vrlo brzo, šturo, da čini velik broj faktografskih grešaka, ne spominje neke vrlo bitne događaje iz Cezarova konzulata te miješa Katonovu i Varonovu dataciju,⁴⁴⁹ teško bi se činjenica o izostavljanju Ilirika mogla koristiti kao odlučujući argument u ovoj raspravi. Tim prije jer je u suprotnosti s puno relevantnijim antičkim autorima koji Ilirik ipak spominju.

Time se ostaje „samo“ na Ciceronu koji je, uzme li se u obzir da je Cezarov suvremenik, čak i najrelevantniji izvor za ovo razdoblje. A upravo taj Ciceron, kako bi Džino rekao,⁴⁵⁰ 56. g. pr. Kr. spominje obje Galije jer je bilo normalno smatrati Ilirik dijelom Cisalpine. No, nije sve tako jednostavno. Svaki istraživač rimskog republikanskog razdoblja zna da se korištenju podataka iz Cicerona treba pristupiti vrlo oprezno. Ciceron je iza sebe ostavio vrlo bogato svjedočanstvo vremena. Ne radi se o samo jednom djelu sastavljenom od više knjiga, nego o golemom broju pisama, sudskih transkripta, govorničkih i filozofskih djela, povijesnih analiza te političkih objava. Unutar takvog opusa postoji golema količina podataka o vremenu u kojem je orator živio, zbog čega se, ako se koristi jedan podatak kao odlučujući dokaz, podrazumijeva da je istraživač provjerio sve radove u kojima Ciceron donosi slične izjave, te se u konačnici uvjerio u istinitost svoje tvrdnje. U suprotnome, ne samo da argumentacija postaje neutemeljena nego i cijela teorija na kojoj se grade daljnja promišljanja može doći u pitanje.

Upravo se to ovdje dogodilo. Na temelju jednog Ciceronova podatka, Džino je neoprezno iznio tvrdnju o tome što je orator smatrao normalnim, pa samim time i Rim, a nije provjerio ostala Ciceronova djela u kojima postoje podatci koji takvom zaključku nimalo ne idu u korist. Jer, ako je Ciceron smatrao normalnim podrazumijevati Ilirik kao dio Cisalpinske Galije, pa ga zbog toga i nije imao potrebu spomenuti, zašto 49. g. pr. Kr. u pismu Atiku, izjavljuje da je siguran kako će Pompej kroz Ilirik ući u Galiju?⁴⁵¹ Kontekst je jasan. Građanski rat je otpočeo, Cezar se obračunavao s Petrejem i Afranijem u Hispaniji, a rimska je svjetina pretpostavljala povratak Pompeja u Italiju preko Brundizija ili, kako je Ciceron mislio, preko Ilirika, pa Galije. Doduše, Ciceron je ubrzo promijenio mišljenje i izjavio da Pompej ima namjeru kroz Ilirik ući u Germaniju,⁴⁵² ali činjenica ostaje – Ciceron je napravio razliku između

⁴⁴⁹ Poput toga da od cijele Cezarove zakonodavne aktivnosti spominje samo agrarni zakon o podjeli zemlje u Kampaniji. Za sve greške i općenitu analizu Veleja vidi Shipley 1924: viii–xix.

⁴⁵⁰ Džino 2010: 81–82.

⁴⁵¹ Cic. *ad Att.* 10.6.3.

⁴⁵² Cic. *ad Att.* 10.9.1.

Ilirika i Galije (Cisalpine). Zašto ako je pak normalno reći samo Galija i podrazumijevati Ilirik? Je li se nešto dogodilo između 56. i 49. g. pr. Kr, a da je prouzročilo stvaranje dviju različitih provincija? Ne, ništa se nije dogodilo, inače ne bi drugi suvremeni izvor, Cezar, kojeg se iz nekog razloga ne spominje u argumentaciji mišljenja, u dva navrata vrlo jasno izjavio da se prema Iliriku uputio nakon što je umirio Galiju; prvi put da bi se upoznao sa zemljom, a drugi put jer su Pirusti napali i opljačkali njima najbliži dio provincije.⁴⁵³ Sve se ovo dogodilo u razdoblju između 56. i 49. g. pr. Kr. kad Ciceron, navodno, „misli“ da je Ilirik dio Cisalpine, a onda ga iz nekog razloga odvaja.

Na temelju ovakvog korištenja jednog podatka iz Cicerona, ne preostaje ništa nego zaključiti da se ovdje radi o gledištu znanstvenika koji, kako bi E. Carr rekao, vođen nekim svojim interesom odabire činjenice koje su za njega značajne, dok zanemaruje druge koje ne podržavaju takvo mišljenje.⁴⁵⁴ A takve, „nepodobne“, činjenice postoje posvuda u Ciceronovu opusu. Osim već spomenutog podatka, u opširnim spisima o događajima tijekom i nakon građanskog rata Ciceron spominje Ilirik kao provinciju na jednak način kao i ostale u rimskom svijetu. Tako piše Atiku da su strašne nesreće u ratu pretrpljene u Aziji i Iliriku,⁴⁵⁵ optužuje Gaja Antonija koji bi, da nije bilo Marka Bruta, uspio u svom naumu pa bi bile izgubljene Makedonija, Ilirik i Grčka,⁴⁵⁶ te istog Antonija optužuje da nema što raditi s Ilirikom i Vatinijevom vojskom jer su granice Makedonije i jurisdikcije njenog prokonzula definirane itd.⁴⁵⁷ Sve su ovo odreda podatci koji se pojavljuju nakon stvaranja Ilirika kao provincije, pa je sasvim razumljivo da Ciceron zna razliku između provincija rimskog svijeta. Pogotovo između onih koje koristi kao primjere u optužbama na suđenjima upraviteljima za neopravdan izlazak izvan jurisdikcijske zone.

Istina, Ciceron u *De provinciis consularibus* spominje samo dvije Galije, međutim, prilično je jasno i zašto. Koji je kontekst tog djela; zbog čega je uopće održao govor u Senatu?

⁴⁵³ Caes. *bell. Gall.* 3.7, 5.1, usp. 2.35.

⁴⁵⁴ Carr 1961: 11–12.

⁴⁵⁵ Cic. *ad Att.* 11.16.1.

⁴⁵⁶ Cic. *Phil.* 10.9.

⁴⁵⁷ Cic. *Phil.* 10.11.10. Ilirik direktno još spominje u nekoliko slučajeva kad se nadovezuje na akcije M. Bruta protiv G. Antonija. Vidi Cic. *Phil.* 10.14, 10.25.6, 10.26. Također, i prije Cezara Ciceron radi razliku između Cisalpinske Galije i Ilirika. Piše da je tijekom zadatka čišćenja Mediterana od gusara Pompej osigurao obje Hispanije i Cisalpinsku Galiju, te onda poslao brodove na obale Ilirika i svaki dio Ahaje i Grčke. Cic. *Pro leg. Man.* 35.3. Također, bitno spominjanje Ilirika vezano je uz Koskonijevu kampanju. Cic. *Pro Cluen.* 97.4.

Radi se o 56. g. pr. Kr., kada se po *lex Cornelia de provinciis consularibus* trebalo raspravljati o provincijskim zaduženjima za konzule 55. g. pr. Kr., odnosno prokonzule 54. g. pr. Kr.⁴⁵⁸ Iz teksta je vidljivo da je u Senatu postojao određen broj onih koji su Cezaru htjeli oduzeti zaduženje nad jednom od Galija, po mogućnosti Transalpinu.⁴⁵⁹ No, Ciceron je stao u njegovu obranu jer je zbilja bilo nelogično mijenjati zapovjednika dok rat još traje.⁴⁶⁰ Moguće je da je motivaciju za govor našao u, kako govori, najboljim interesima za Republiku, a možda pak u tome što nije mogao podnijeti Pizona i Gabinija, u to vrijeme upravitelje provincija Makedonije i Sirije,⁴⁶¹ koje spomenutim govorom pokušava oduzeti i dati konzulima naredne godine.⁴⁶² Kako god, činjenica je da, iako je Ciceronov govor na kraju ispao izlišan jer su trijumviri nakon sastanka u Luki odlučili i na kraju uspjeli progurati Pompeja i Krasa na izborima za konzule te produljili Cezarov mandat, glavna tema senatske sjednice bio je – rat u Galiji. Zašto bi Ciceron ovdje spomenuo Ilirik? Zato da budućim naraštajima bude jasno kako je Cezar upravljao i tom provincijom iako nema veze s temom rasprave? Ciceron ima svoj cilj, elokventno izlaže probleme Cezarova opoziva, a usputno optužuje Gabinija i Pizona kako bi uspio u svojem naumu da im se odmah oduzmu zaduženja, pa čak i ako bi to značilo da Makedonija i Sirija postanu pretorske provincije.⁴⁶³ Ilirik nema što raditi u ovoj raspravi.⁴⁶⁴ Ciceron ga spominje ondje gdje se može i očekivati – kad pretpostavlja o Pompejevju povratku u Italiju 49. g. pr. Kr. ili kad piše o problemima u provincijama tijekom i nakon građanskog rata.

⁴⁵⁸ Govor je održan vjerojatno svibnju ili lipnju. Saunders 1917: 304–305. Cezaru je 54. g. pr. Kr. isticao mandat po Vatinijevom zakonu. Rasprava u Senatu se očito dogodila prije trijumvirskog sastanka u Luki.

⁴⁵⁹ Cic. *De prov. cons.* 36; Baldson 1939b.

⁴⁶⁰ Cic. *De prov. cons.* 18–19, 29. Doduše, Rim je u mnogo situacija mijenjao zapovjednika dok je rat još uvijek trajao, međutim, Ciceron specifično govori da je Rim oduvijek bio u defanzivi tijekom ratova s Galima, te da Cezar radi ono što nitko prije nije niti pokušao – napada Gale i pokušava cijelu Galiju staviti pod rimsku vlast (*De prov. cons.* 32).

⁴⁶¹ Semiramida, kako pogrdno naziva Gabinija da naglasi njegovu ženstvenost i okrutnost, te *imperator infelicissimus* kako je Pizon zaslužio svoje ime u Ciceronovim djelima. Za studiju o *De provinciis consularibus* s popratnim komentarima vidi Grillo 2015.

⁴⁶² Cic. *De prov. cons.* 2–3.

⁴⁶³ Cic. *De prov. cons.* 17. Jer bi ih se moglo odmah opozvati iz provincije i na zaduženje poslati nekog od trenutačno slobodnih pretora (ili prošlogodišnjih *propraetore*). Ako tribunski veto ne bi zaustavio cijelu stvar. Cuff 1958: 458.

⁴⁶⁴ Ciceron na još dva mjesta piše samo o galskim provincijama. Ali razlog je isti – namjera oduzimanja Cezaru zapovjedništva u ratu s Galima. Vidi *ad Att.* 8.3.3; *ad fam.* 8.1.2.

Prema tome, Ciceron je, jednako kao i Cezar, vrlo dobro znao razliku između Ilirika i ostalih provincija. Ponekad ga spominje u kontekstu rata i zaduženja, a katkada je teško razlučiti što pokušava reći. U svakom slučaju, cijela problematika ne svodi se samo na Cicerona – ne postoji nijedan izvor iz kojeg bi se moglo zaključiti da je Ilirik bio dijelom Cisalpine. Istina, kako je pokazano, na raspolaganju je relativno malo antičkih autora koji spominju samo Galije, a premda to rade iz donekle preoznatljivih razloga, vidljivo je da na ostalim mjestima unutar djela vlastitog opusa odvajaju Ilirik od Cisalpine. Time argumentacija gubi glavnu osnovu i dokazni materijal, a bez toga je samo puko promišljanje izvan historiografskih okvira.

Zbog svega navedenog, nema nikakvog razloga sumnjati da je Ilirik, Vatinijevim zakonom, osnovan kao zasebna provincija s upraviteljem čije zaduženje uključuje i upravu nad Cisalpinom, a naknadno i Transalpinom. Takva tendencija Rima u naglašavanju razlike između Ilirika i ostalih provincija rimskog svijeta nastavlja se i nakon Cezara, tijekom i poslije građanskog rata. Zašto bi inače postojali podatci o sukcesijskoj, zasebnoj upravi i zapovjedništvu sve do diktatorove smrti 44. g. pr. Kr.? Poput Kvinta Kornificija kojeg Cezar imenuje kvestorom s propretorskim ovlastima i braniteljem provincije u ratu sve do 47./46. g. pr. Kr.;⁴⁶⁵ njegovog nasljednika i prvog upravitelja nakon završetka građanskog rata – Publija Sulpicija Rufa, 46. g. pr. Kr.;⁴⁶⁶ Publija Vatinija koji smjenjuje Sulpicija, drži zapovjedništvo dvije godine, 45. – 43. g. pr. Kr.,⁴⁶⁷ isto zapovjedništvo koje Ciceron jasno odvađa od zasebnog provincijskog zapovjedništva nad Makedonijom; te Cezarova ubojice Bruta,⁴⁶⁸ Vatinijeva

⁴⁶⁵ *Bell. Alex.* 42–47. Vatinije je porazio pompejeve na čelu s M. Oktavijem i povratio Ilirik Kornificiju. Vidi *bell. Alex.* 44–47; *bell. Afr.* 10.2. Za bitku kod Tauride, gdje je Vatinije porazio pompejeve, vidi Bilić-Dujmušić 2000: 211–294; posebno id. 2006. Kvestor s pretorskim ovlastima (*quaestor pro praetore*) je često zamjenjivao iznenada preminule upravitelje provincija ili, kao u slučaju Kornificija, poslan direktno u jednu od provincija kao upravitelj. Primjer direktnog slanja u provinciju je Gnej Kalpurnije Pizon, upravitelj bliže Hispanije 65. g. pr. Kr. Vidi Baldson 1962: 134–135.

⁴⁶⁶ *Cic. ad fam.* 13.77. Ciceron je pomogao u izglasavanju Sulpicijevog *supplicatio* i moli ga da mu pronađe roba koji je u njegovoj provinciji, viđen u Naroni. Usp. *Cic. ad fam.* 5.9–11. Moguće da je Sulpicije poslan nakon Ilirika na upravu Bitinije i Ponta. Broughton 1952: 299; usp. Bilić-Dujmušić 2004a: 315–321.

⁴⁶⁷ *Cic. ad fam.* 5.9–11; id. *Phil.* 10.13; *App. Ill.* 13; Dio 47.21.6; Broughton 1952: 310; Šašel Kos 2005a: 357–369; Marasco 1995; Bilić-Dujmušić 2004a: 322–355.

⁴⁶⁸ Vidi bilj. 456. Vatinije mu je morao prepustiti upravu nad Ilirikom i svoju vojsku. U Senatu je, uz pomoć Cicerona, donesena odluka o Brutovoj upravi nad Makedonijom, Ilirikom i Ahajom. *Cic. Phil.* 10.9, 10.11.10, 10.14, 10.25–26; *Cic. ad Brut.* 2.4.4, 5.2; *App. Bell. civ.* 3. 79; Dio 46.40.3; Broughton 1952: 346; Richardson 2012: 29.

nasljednika u Iliriku 43. g. pr. Kr. Štoviše, svaki od ovih upravitelja prisutan je u Iliriku dok istovremeno postoje zasebni upravitelji Cisalpine i Makedonije:

Tabela 6. Upravitelji Cisalpinske Galije i Ilirika

	Cisalpinska Galija ⁴⁶⁹	Ilirik
47.	M. Kalidije ⁴⁷⁰	Kvint Kornificije
46.	M. Junije Brut ⁴⁷¹	P. Sulpicije Ruf
45.	P. Vibije Pansa Cezonijan ⁴⁷²	P. Vatinije
44.	D. Junije Brut Albin ⁴⁷³	P. Vatinije
43.	M. Antonije ⁴⁷⁴	M. Junije Brut

Nedvojbeno se radilo o upraviteljima zasebne, nemirne provincije, bez obzira na neke pokušaje u znanosti da ih se okarakterizira samo kao zapovjednike.⁴⁷⁵ Istina je, svaki od njih je morao voditi ratne operacije, i to nimalo nije čudno. Kako za Makedoniju i gotovo svakog njenog upravitelja od 146. g. pr. Kr. nadalje, tako i za Ilirik. Kao što je već rečeno, upravitelj provincije istovremeno je i vojni zapovjednik. Neke su provincije bile mirnije pa nije bilo potrebno voditi opsežne operacije, a u nekima, pak, zbog njihova geografskog položaja, upravitelj je mogao očekivati rat od trenutka kad je u nju stupio.⁴⁷⁶ Uostalom, slijedi li se argumentacija da se zapovjednika koji u provinciji ima zadatak ponajprije vojnog karaktera ne

⁴⁶⁹ Za Makedoniju ne postoji puno podataka o upraviteljima zbog ratnog stanja 48./47. g. pr. Kr. Moguće da je Ser. Sulpicije Ruf njome upravljao kao upravitelj Ahaje. Broughton 1952: 299, 310. Isto tako, sukcesija nije poznata sa 45. na 44. g. pr. Kr. kada je Brut imenovan upraviteljem. Moguće zbog problema između K. Hortenzija i G. Antonija koji su tamo posvjedočeni prije Bruta. Broughton 1952: 328.

⁴⁷⁰ Uprava nad Cisalpinom 48./47. g. pr. Kr. je komplicirana. Cezarov nasljednik za 49. g. pr. Kr. trebao je biti Konsidije Nonijan (Cic. *ad fam.* 16.12.3), međutim, nije jasno je li se to dogodilo (u Transalpini se dogodilo, nasljednik je bio Domicije Ahenobarb. Vidi Broughton 1952: 261). Cezar očito imenuje M. Kalidija da bude zapovjednik u Cisalpini, gdje je ostao do 47. g. pr. Kr., kad Cezar imenuje Bruta upraviteljem, a on umire u Placentiji. Hieron. *Chron.* 57, p. 154; usp. Cic. *Brut.* 274–278; Broughton 1952: 266–267.

⁴⁷¹ Broughton 1952: 297, 301.

⁴⁷² Broughton 1952: 310.

⁴⁷³ Broughton 1952: 328.

⁴⁷⁴ Broughton 1952: 342–343.

⁴⁷⁵ Matijašić 2009: 125. Uostalom, postoji izvjesni podatak da je Kasije Longin dobio Ilirik (Iliriju) kao pretorsku provinciju. Nic. Dam. 28. Međutim, podatak je vrlo sumnjiv.

⁴⁷⁶ Cic. *In Pis.* 55.

može smatrati upraviteljem, tada se slobodno može odbaciti postojanje ne samo Ilirika, nego i polovice rimskih provincija u 1. st. pr. Kr. Poput Makedonije čiji upravitelji stalno imaju zadatak vojnog karaktera, Transalpine također, te Hispanije gdje je rat svakodnevica sve do kraja šezdesetih godina, kao i Kilikije, Bitinije, Ponta i Azije, gdje ne samo da je rat normalna stvar nego je toliko uobičajen da se rimski zapovjednici, zbog potencijala za trijumfom, grčevito bore za dodjelu uprave nad jednom od njih.⁴⁷⁷ Naravno, sve su to bile provincije s regularnim upraviteljima, kao što je i Ilirik bio za vrijeme Cezara, nakon građanskog rata, ali i nakon njegove smrti.

Za kraj, treba napomenuti da su Džino i Šašel Kos u pravu kad tvrde da Ilirik ni po čemu nije bio izdvojen od upravljanja Cisalpinskom Galijom,⁴⁷⁸ međutim, ne posve na način kako bi autori htjeli. Naime, Ilirik nije bio odvojen od uprave nad Cisalpinom jednako kao što ni Transalpinska Galija nije bila odvojena od Cisalpine i Ilirika. Cezar je imenovan upraviteljem triju zasebnih provincija, što u rimskom svijetu uopće nije bilo neuobičajeno. Pogleda li se povijest kasne Republike, pogotovo nakon Sulinih reformi, praksa dodjeljivanja više provincija jednom upravitelju češća je nego regularno godišnje imenovanje upravitelja jedne provincije. Produljeno multiprovincijsko zapovjedništvo dala je Senatu barem neko rješenje problema nedostatka sposobnih upravitelja. Kao vrlo vitalan dio postsulijanskog sustava, primjere vidimo na jako puno mjesta,⁴⁷⁹ poput Lukulova zapovjedništva nad Azijom, Kilikijom, Bitinijom i Pontom od 73. do 69. g. pr. Kr., Pompejeva zapovjedništva nad obje Hispanije (77. – 71. i 54. – 50. g. pr. Kr.), Bitinijom i Kilikijom (66. – 62. g. pr. Kr.) te Cezarove nad Transalpinom, Cisalpinom i Ilirikom (58. – 50. g. pr. Kr.). Primjeri se nižu i dalje, poput Hispanija prije Sule, L. Afranija nad Bližom Hispanijom i Transalpinom (70. – 68. g. pr. Kr.), općenito udruživanjem dviju Galija tijekom šezdesetih godina, kao i nakon građanskog rata – Brut drži Ilirik, Makedoniju i Ahaju (43. – 42. g. pr. Kr.), a Lepid bližu Hispaniju, Transalpinu i Afriku (44. – 43. g. pr. Kr.). Takve zapovijedi bile su itekako korisne. Kako bi Brennan rekao, da je Senat u razdoblju od 73. do 50. g. pr. Kr. želio održavati striktnu politiku godišnje sukcesije, bez kombinacije provincija, trebao bi poslati minimalno 63 individualna zapovjednika da preuzmu zaduženja koja su zasebno držali Lukul, Pompej i Cezar.⁴⁸⁰ Iako se u konačnici pokazalo da

⁴⁷⁷ Barem dok Pompej nije smirio Istok.

⁴⁷⁸ Baš kako Šašel Kos piše da je 43. g. pr. Kr. Brut upravljao Ilirikom i Makedonijom. Šašel Kos 2005a: 338.

⁴⁷⁹ Brennan 2000: 593; usp. Hardy 1917 za razdoblje 67. do 52. g. pr. Kr. Općenito Hardy 1917; Baldson 1949.

⁴⁸⁰ Brennan 2000: 638–639.

takva politika dugoročno nije bila efikasna te da je potrebno reorganizirati sustav, u vrijeme Cezara i stvaranja Ilirika bilo je sasvim normalno dati združeno zapovjedništvo nad nekoliko zasebnih provincija.. To je Senatu sigurno olakšalo administrativno upravljanje. Tako je izglasavanjem Vatinijeva zakona Cezar, kao i ostali upravitelji tog doba, dobio nekoliko zasebnih provincija na upravu, Transalpinsku i Cisalpinsku Galiju, te novoosnovanu provinciju Ilirik, o čijoj ulozi u daljnjim Cezarovim ambicioznim planovima isto tako treba ponešto reći rečenicama koje slijede.

6. ILIRIK U CEZAROVIM PLANOVIMA

Cijela ideja o nepostojanju zasebne provincije nije mogla ostati samo na pogrešnom zaključku da je Ilirik bio teritorijalni dodatak na Cisalpinsku Galiju. Ona je nužno izrodila i nekoliko pitanja – zašto je onda Ilirik dan Cezaru na upravu i kakva je bila njegova uloga u prokonzulovim planovima? Ovo su legitime nedoumice na koje je moderna historiografija često pokušavala dati odgovor. Ponekad s više, a ponekad s manje uspjeha. Većina je, pak, bila temeljena na kategoričkom odbijanju mogućnosti da je Cezar imao ikakvu namjeru voditi osvajanja u Iliriku.⁴⁸¹ Stvorena je teorija čija argumentacija ide u smjeru da ideja planiranog osvajanja nije dovoljno uvjerljiva, pogotovo jer previše pretpostavlja bez dokaza i ne objašnjava Cezarovu nezainteresiranost za Ilirik. Dapače, čak i kad se pretpostavlja da je Cezar imao neku namjeru voditi ratne operacije na ovim područjima, razlaže se da one ne bi uključivale Ilirik, nego dunavsko područje kao poprište političkog i vojnog širenja dačkog kraljevstva na čelu s Burebistom. U takvom slučaju, kako Wilkes izlaže, a Džino prihvaća, provincija koju je Cezar trebao uzeti je Makedonija, gdje su prokonzuli sustavno širili granice rimske kontrole uz vardarski i moravski koridor do nizina današnje Srbije i Dunava oko Beograda.⁴⁸²

Zašto je onda, prema toj teoriji, Ilirik dodan Cisalpini? Naizgled nije poznato, a ni moderna historiografija ne pokušava dati odgovor. Možda zato što se izjavom da Cezar nije namjeravao voditi osvajanja implicira da mu je jedini interes bio u Galiji, a ne Iliriku, međutim,

⁴⁸¹ S iznimkama određenih autora poput Bilić-Dujmušića i Čače. Citirani su tekstu.

⁴⁸² Wilkes 1969: 37–38; Freber 1993: 168–169; Šašel Kos 2005a: 337–340, 462; Džino 2010: 80–82.

to ne objašnjava činjenicu da je Cezar dobio Transalpinu nakon Vatinijeva zakona. Kakvu god ulogu imao u budućim planovima, Ilirik je istu izgubio onog trenutka kad se Transalpina nadodaje Cezarovu zaduženju i prokonzul odlučuje usmjeriti svoju pažnju na podvrgavanje Galije. Možda je, pak, razlog to što se zbog nedostatka literarnih podataka mora ući u pretpostavke koje, razumljivo, sa sobom nose opasnost od logički pogrešno izvedenog zaključka. Naspram jednostavnih izjava da sigurno nije imao namjeru voditi osvajanja, to bi kudikamo bolje objasnilo zašto nema daljnjih objašnjenja ili barem načelnih pretpostavki.

Neki autori ipak iznose ideju o dodavanju Ilirika iz straha od raznih zajednica. Primjerice, Džino piše da se strah od Helvećana mogao smatrati dovoljno ozbiljnim da bi se Ilirik dao Cezaru na upravu, ali napominje da nije posve jasno do koje mjere taj strah može biti opravdan jer Helvećani nisu direktno ugrozili Ilirik. Nastavlja da je sjećanje na Cimbri i Teutonce moglo u Rimljanima uzrokovati dovoljno snažne osjećaje da bi Cezaru dali slobodu djelovanja preko Jadrana. Pri tome navodi Ciceronov strah od izbijanja „galskog rata“ kao dokaz stanja svijesti u Rimu, te posljedice migracije Helvećana – političku nestabilnost u zapadnoj Panoniji i istočnim Alpama, kao i napad Boja na Noreju, glavni grad Norika. Nadalje, Džino prihvaća mišljenje da je Cezar iskoristio percepciju opasnosti od Helvećana kako bi poveo rat na svoju inicijativu, te da je vjerojatnija i puno realnija opasnost dolazila od Japoda, koji su mogli ugroziti Cisalpinsku Galiju. Zbog čega bi se, zaključuje, u nedostatku ostalih dokaza, dodavanje Ilirika na Cisalpinu trebalo tumačiti kao preventivna odluka koja je omogućila Cezaru slobodu djelovanja na sjeverozapadnom dijelu Ilirika, naravno, ako bi bila potrebna.⁴⁸³

No, tek sada nije jasno što se pokušava dokazati. Strah od Helvećana prezentira se kao dovoljno snažan razlog za dodatak Ilirika, ali kako ga nisu ugrozili direktno, postavlja pitanje je li bio opravdan, dok je sjećanje na Cimbri i Teutonce moglo rezultirati Cezarovim zapovjedništvom preko Jadrana? Džino ovdje vjerojatno nije mislio da postoji ikakva poveznica između Germana i zapovjedništva preko Jadrana, nego više o samoj ideji migracije koja Rimljanima nije bila draga zbog uspomena na sukobe koje je okončao Gaj Marije. No, zašto onda uopće razrađivati takvu misao, ako se izjavljuje da Helvećani nisu direktno ugrozili Ilirik te da je Ciceron u pismu Atiku izjavio zabrinutost zbog Galije, a ne zbog Ilirika? Štoviše, piše da je Cezar iskoristio strah od Helvećana da bi poveo rat, što nema veze s Ilirikom, nego s

⁴⁸³ Džino 2010: 83.

Transalpinom, pa tek potom navodi Japode kao razlog dodavanja Ilirika, što dodatno komplicira problematiku. Izjavljuje da je veća opasnost dolazila od Japoda koji su mogli ugroziti Cisalpinu, ali onda piše da je dodatak Cisalpine vjerojatno uzrokovan domaćom politikom, a ne toliko prijetnjom izvana rimskim interesima u regiji. Nije li upravo rečeno da su Japodi predstavljali prijetnju Cisalpini? Uostalom, radi li se ovdje o razlozima dodavanja Cisalpine ili Ilirika? Zbrka se nastavlja i u zaključku, gdje Džino piše da je bez ostalih dokaza odluka o dodavanju Ilirika bila preventivne prirode, kako bi Cezar mogao djelovati u slučaju opasnosti. O kojim dokazima je riječ? Upravo je u tome problem – ne postoji nijedan direktan podatak, zbog čega se može samo pretpostavljati zašto je Ilirik dan Cezaru na upravu.

Zapravo, koliko god cijela stvar načelno bila komplicirana, toliko je i jednostavna. Dovoljno je samo pogledati dostupne podatke za razdoblje između 62. i 58. g. pr. Kr. kako bi postalo jasno da je provincija Ilirik, u modernoj historiografiji ta navodno sporedna provincija rimskog svijeta, u Cezarovim planovima imala puno bitniju ulogu nego što se do sada mislilo.

Prije svega, treba naglasiti da u potrazi za argumentiranim i smislenim objašnjenjem iliričkog zaduženja treba odbaciti ideju o stvaranju provincije prvenstveno iz straha da bi jedna zajednica mogla napasti teritorij pod rimskom kontrolom. Koncept, preciznije, da je s namjerom zaštite Cisalpinske Galije od napada zajednice izvan njenih granica (Japoda), Rim morao stvoriti Ilirik kako bi upravitelj držao stvari pod kontrolom i imao slobodu djelovanja.⁴⁸⁴

Nema dvojbe da je rimska republikanska povijest prepuna primjera da se provincije daju upraviteljima koji su istovremeno i zapovjednici vojske zaduženi za rješavanje problema uzrokovanih provalama ili pljačkaškim pohodima nemirnih zajednica. Ponekad su te zajednice bile unutar provincije, a ponekad nisu. Bio je to jedan od glavnih razloga zašto su se provincije stvarale – nemogućnost Rima da održi područje pod kontrolom sigurnim bez stalne prisutnosti upravitelja i stacionarne vojske. Slučaj Makedonije i na njenom području uvijek prisutnih pograničnih sukoba služi kao najbolji dokaz. Ciceronova izjava da se iz Makedonije malo koji upravitelj vratio bez trijumfa ukazuje na povijesnu činjenicu⁴⁸⁵ – gotovo svaki upravitelj je i prije početka dužnosti znao da može očekivati probleme od Skordiska, Tračana i Dardanaca,

⁴⁸⁴ Naravno, ovdje treba naglasiti da Džino, koji predlaže ovakav scenarij, misli da Ilirik uopće nije osnovan kao zasebna provincija. No, iz prethodnih poglavlja sasvim je jasno da se to dogodilo, pa se i ovdje koristi u objašnjavanju.

⁴⁸⁵ Cic. *In Pis.* 55.

pograničnih Ilira i ostalih ratobornih susjeda, redom zajednica čiji je matični teritorij u većini slučajeva izvan granica provincije. Kad bi se problem pojavio, upravitelj je često morao izaći s vojskom izvan provincijskih granica i voditi rat kako bi donio mir sjevernim područjima rimske vlasti. Ni u jednom od tih slučajeva Rim nije morao stvarati provinciju na području, primjerice, Skordiska, kako bi proširio upraviteljevu slobodu djelovanja. Jednom kad otpočne, rat se ne može voditi na taj način.

Slična situacija je s Cisalpinom – da je postojala stvarna opasnost od japodskog napada na sjever Italije, stvaranje Ilirika ne bi opravdalo rimsku reakciju. Ne smije se zaboraviti, radi se o prostoru Ilirika prije provincijskih granica. Ti isti Japodi bili su unutar protektorata nad kojim nema stalnog zaduženja, nego sporadičnih akcija zapovjednika povremeno upućivanih na žarište problema. U takvoj situaciji, ako bi Japodi napali teritorij provincije Cisalpinske Galije, njen upravitelj bi imao svako pravo, zapravo dužnost do kraja otkloniti prijetnju, čak i ako bi to značilo izaći iz svoje provincije, ući u protektorat i nanijeti Japodima poraz na njihovom matičnom teritoriju.

Istina je da se Sulinim reformama ograničilo djelovanje upravitelja unutar provincije te da se zapovjednici šalju voditi rat specifično unutar njenih granica. No, takve regulative odnosile su se na već postojeće probleme zbog kojih se zapovjednici inače šalju. Njihovo zaduženje je prema sulijanskom sustavu određeno, te nemaju što raditi izvan jurisdikcijskih ograničenja.⁴⁸⁶ Posve druga stvar je situacija kad provincija dođe u opasnost; kad neka zajednica, izvan provincijskih granica, odluči napasti teritorij nad kojim je zadužen regularni upravitelj. Sula i njegovi savjetnici vrlo su dobro znali da se takve situacije moraju posebno regulirati unutar novostvorenih zakona. U suprotnom, da su Japodi, primjerice, opustošili Akvileju, prema postojećim zakonima, upravitelj Cisalpine bio bi nadležan za rješavanje problema samo ako se Japodi nisu povukli izvan Cisalpine, jer on ne smije djelovati izvan provincijskih granica. Načelno bi mogao, ali s rizikom da ga, po povratku u Rim, niz ambicioznih mladih ljudi povlači po sudu radi pogreške koja se u rimskom političkom životu skupo plaćala.

Zbog toga se u povijesnim analizama Sulinih reformi i ograničenja upravitelja često nailazi na stavku koja govori da upravitelj, iz opravdanih razloga, može izaći iz svoje

⁴⁸⁶ Povreda Sulinih regulativa vrlo je strogo kažnjavana, u što se uvjerio Gabinije kad je izašao iz svoje provincije Sirije i intervenirao u Egiptu. Iako je bio u dobrim odnosima s trijumvirima, posljedica njegovih akcija bila je neminovna – osuda za povredu *maiestas populi Romani*. Vidi Fantham 1975; Gruen 1995: 322–331 ff.

jurisdikcijske zone. Primjera ima mnogo i često je opravdani razlog napad na provinciju i nužna reakcija upravitelja.⁴⁸⁷ Naravno, takva stavka dala je mogućnost raznim ambicioznim upraviteljima priliku da samoinicijativno pronađu „problem“ izvan provincije, radi bogaćenja i vojne slave, te ga predstave kao opravdan razlog i time izbjegnu rigorozne optužbe. To pak ne mijenja činjenicu da je ova stavka u zakonu inicijalno stvorena radi potencijalnih problema i da bi u specifičnim slučajevima omogućila upravitelju djelovanje izvan granica provincije. Time ideja o dodavanju Ilirika zbog prijetnje Cisalpini jednostavno nema smisla. Da bi Cezar mogao djelovati, uopće nije bilo potrebno stvoriti dodatnu provinciju. Sam japodski napad bio bi dovoljno opravdanje za izlazak s vojskom iz provincije. Na kraju krajeva, nije li to Cezar učinio u situaciji kad je migracija Helvećana ugrozila Transalpinsku Galiju?

Također, opasnosti od migracije Helvećana treba izričito odvajati od bilo kakve namjere da se Ilirik osnuje i dodijeli Cezaru na upravu. Takva izjava podrazumijevala bi da su Helvećani imali namjeru migrirati prema jugoistoku, što nije istina. Poznato je, naime, da su imali problem uskog teritorija na kojem je živio velik broj ljudi. Izvori su jasni gdje je taj teritorij bio – omeđen prirodnim granicama rijeke Rajne (granica s Germanima), istočnim Alpama, Ženevskim jezerom i rijekom Rhône kao granicom s Transalpinskom Galijom.⁴⁸⁸ Povećanjem broja stanovnika, Helvećani su morali tražiti novu zemlju, a kako Cezar piše, postojala su samo dva smjera kretanja. Prvi je doista vodio prema Noriku, Panoniji i teritoriju budućeg Ilirika, ali je kroz njega jednostavno bilo nemoguće proći s velikim brojem ljudi. Radilo se o uskom i opasnom putu između istočnih Alpa i Rajne, kroz teritorij Sekvana, kuda su jedva mogla proći zaprežna kola. Drugi put je išao kroz Transalpinsku Galiju i bio je kudikamo povoljniji i bez toliko zapreka. Opcije Helvećana bile su jasne, a jedina realna mogućnost – krenuti prema zapadu i plodnim područjima današnje centralne i južne Francuske.⁴⁸⁹ Migracija Helvećana nije ni približno bila usmjerena ni moguća prema teritoriju buduće provincije Ilirik, te je pretpostavka o strahu i dodavanju Ilirika Cisalpini nekonstruktivna.

⁴⁸⁷ Poput makedonskih upravitelja. O tim sukobima ukratko vidi Lica 2000: 42–60.

⁴⁸⁸ *Caes. bell. Gall.* 1.2; usp. *Plin. Nat. hist.* 4.106 (*Gallia Comata*), 12.5.9; *Tac. Germ.* 28.2 spominje i Herkinijsku šumu kao teritorijalnu odrednicu. *Flor.* 1.45.5; *Ptol.* 2.9.10, 2.11.6; *Strab.* 4.3.3–4, 4.3.6, 7.1.5, 7.2.2, 7.5.1; Walser 1995 i Krebs 2006 ukazuju kako Cezar u *Commentarii de bello Gallico* „manipulira“ podatcima o geografiji Helvećana da bi promovirao vlastite interese.

⁴⁸⁹ U razgovoru s Cezarom izjavili su da namjeravaju mirno proći kroz njegovu provinciju jer nemaju drugog izbora. *Caes. bell. Gall.* 1.7.

U rješavanju ovog problema u početku treba napomenuti da cijela rasprava o dodjeljivanju provincija Cezaru i potencijalnim planovima stoji na lošim temeljima. Istina je da bez direktnih podataka nimalo nije zahvalno pretpostavljati što je Cezar namjeravao. Da barem postoji neka naznaka u Ciceronu, glavnom kritičaru ovog doba, kasnijim autorima koji bez zadržke donose zaključke o prošlim vremenima, samom Cezaru ili njegovim sljedbenicima s literarnim tendencijama i talentima. Direktnih podataka nema, ali to ne znači da širina saznanja o Cezarovim planovima mora stati s izjavama da sigurno nije namjeravao voditi osvajanja u Iliriku. Iako Cezarova literarna ostavština nudi svjedočanstvo galskih osvajanja, ništa od toga ne govori o planovima u razdoblju kad mu Senat još nije dodijelio Transalpinsku Galiju. Je li Cezar računao na takav ishod? Je li Galija bila dio njegova plana? Naredni tekst ima zadatak dati odgovor na ova pitanja, a svodi se na kronologiju Cezarova konzulata i događaja na rimskoj političkoj i provincijskoj sceni koji su uvjetovali stvaranje Ilirika te nastanak djela *Commentarii de bello Gallico*.

Nije potrebno objašnjavati tko je Cezar, kako se iz sjene Pompejevih legija i Krasova bogatstva, bez kapitala, slave i vojske uzdigao do pozicije apsolutnog vladara Rima. Ova je priča poznata čak i većini laika, međutim, ako bi se trebalo nešto izdvojiti iz njegove bogate biografije, u korist dokazivanja da karakterna vrлина upućuje na opravdanu povijesnu pretpostavku, nema dvojbe da Cezarov život stoji kao primjer čovjeka koji je itekako dobro znao što želi i kako to dobiti. Većina događaja iz njegovog političkog i vojnog života odvila su se s razlogom. Planirani su i usmjereni prema uspinjanju na rimskoj društvenoj sceni do te mjere da je bio jedan od rijetkih ljudi u rimskoj povijesti sa savršenim slijedom magistratskih časti (*cursus honorum*). Doslovno nije propustio ni najmanju priliku i uspinjao se na ljestvici izvršne vlasti točno onda kada je napunio minimalni zakonski broj godina za svaku od magistratura.⁴⁹⁰ Postao je kvestor 69. g. pr. Kr. (30/31 g.), kurulski edil 65. g. pr. Kr. (35 g.), pretor 62. g. pr. Kr. (38 g.) te naposljetku konzul 59. g. pr. Kr. (41 g.).⁴⁹¹

⁴⁹⁰ Početak s *lex Villia Annalis* 180. g. pr. Kr., dok je Sula donio dodatne regulative s *lex Cornelia Annalis* 81. g. pr. Kr. Vidi Astin 1958; Swain, Davies 2010: 35. Cezar, pak, mijenja regulative i donosi nove odredbe. Vidi Sumner 1971a; id. 1971b.

⁴⁹¹ Bez obzira na to kad je Cezar rođen, 102. ili 100. g. pr. Kr, u svakom slučaju bi dostigao magistrature upravo onda kad je mogao. Bilo da se radi točno u godini, ili dvije godine prije, što je za patricija bilo omogućeno Sulinim reformama. Vidi Holmes 1917; Badian 1959. Općenito za tijek karijere do konzulata vidi Taylor 1941; id. 1957; Goldsworthy 2006: 99–157.

Katon i ostali optimati jako su dobro znali s kime imaju posla. Taj ambiciozni, pametni čovjek iza sebe je imao potporu Pompejevih legija, Krasova novca i većine viteškog bankarskog lobija. No unatoč talentu za političko i govorničko nadmudrivanje, u rimskoj svjetini itekako prepoznatom tijekom rane faze njegove karijere, Cezaru je nedostajalo upravo ono što su Pompej i Kras već dobili, a što određuje budućnost rimskog političara – prilika za držanjem produljenog imperija nad provincijama rimskog svijeta. Vatinijev zakon omogućio mu je da krene izvan Italije sa svim znakovljem predstavnika Senata i rimskog Naroda. Međutim, Cezaru se nije pružila prilika da po završetku mandata krene u neku provinciju i uspješno njome upravlja da bi zaslužio svoje mjesto u Ciceronovim spisima kao primjer dobrog i poštenog upravitelja. Imena takvih političara vrlo brzo postanu zaboravljena u rimskoj masi. Dapače, uvijek nemirne provincije dale su Cezaru priliku da nekim potencijalnim ratom izgradi ime koje će trijumvirska propaganda u Rimu uzdizati u nebesa kao ime spasitelja Republike od još nekog od barbarskih plemena. Sve u slavu Rima, naravno.

Zar se moglo očekivati da Cezar, čovjek koji cijeli svoj život stremlji k najvišim častima, stane u trenutku kad je napokon dobio priliku za stjecanje vojne slave i stvaranje fanatične baze legionarskih obožavatelja te podredi svoje ciljeve ciljevima Republike? Da zanemari priliku da se potpuno stavi uz bok trijumvirskim kolegama, čak ih i nadmaši? Nikako. Cezar je napokon bio u situaciji istaknuti se iznad svih, pokaže svoje umijeće na bojnopolju, zauzme svoje mjesto u povijesti, a nadalje, tko zna. Upravo taj ambiciozni, proračunati Cezar diktira Vatiniju stavke zakona o provincijama. Taj Cezar bira Cisalpinsku Galiju i Ilirik, i to s jako dobrim razlogom.

Odabir Cisalpine je logičan i jasan jer je bila golemo regrutacijsko područje i izvorište političke sljedbe, a Cezar je tako bio vrlo blizu Rimu i indirektno mogao utjecati na tadašnja politička zbivanja. U slučaju Ilirika, pak, Bilić-Dujmušić smatra da treba uzeti u obzir kako Cezar i nije mogao dobiti neke druge provincije, ponajprije zato što je, iako je bio u mogućnosti utjecati na izglasavanje svakojakih zakonskih presedana, u odabiru prostora koji će preuzeti bio ograničen time što su neka upraviteljska mjesta popunjavali prijatelji i politički saveznici, njegovi, ali i Krasovi i Pompejevi. Poput Makedonije kojom je upravljao propretor Gaj Oktavije, muž Cezarove nećakinje Atije i biološki otac budućeg cara Augusta. Na kraju, napominje da su sigurno još tijekom Cezarova konzulata bili dogovoreni sljedeći kandidati za konzule 58. g. pr. Kr. i određena provincija, pa je Makedonijom od 57. do 55. g. pr. Kr. upravljao Pizon, Cezarov punac. Također, piše da je dodatak Transalpinske Galije rezultat

čistog slučaja i naknadnih zamisli jer je, ubrzo nakon ozakonjenja *lex Vatinia*, upraviteljsko mjesto ostalo upražnjeno iznenadnom smrću Metela Celera, kojem je provincija bila dana u tekućoj godini. Na Pompejev poticaj Senat je ovu provinciju specijalno ustupio Cezaru, objedinjena je vlast nad obje Galije, a posljedica je nastanak *Commentarii de bello Gallico*.⁴⁹²

No, iako se slažem s razmišljanjem zašto je Cisalpina dodana, te podacima o Cezarovim obiteljskim vezama s upraviteljima Makedonije, sve ostalo što Bilić-Dujmušić ovdje navodi nije u skladu s podacima iz izvora. Jasno je da nije konstruktivna ideja oduzimanja provincija političkim saveznicima i prijateljima; utjecaj trijumvira diljem rimskog svijeta povećava se s brojem pristalica na važnim pozicijama, međutim, ovdje se radi o posve nečem drugom. S jedne strane, ako je istinit koncept da Cezar zbog političkih saveznika/upravitelja nije mogao uzeti određene provincije, kako je onda mogao dobiti Cisalpinsku Galiju, provinciju koju je od početka 59. g. pr. Kr. dobio na upravljanje L. Afranije, tvrdokorni Pompejev pristalica s kojim će se Cezar vojno sukobiti tijekom građanskog rata?⁴⁹³ Nije poznato koliko je njegovo zaduženje trebalo trajati, ali je jasno da Cezar oduzima Pompejevu savezniku priliku za držanjem produljenog imperija u jednoj od provincija. Zašto, ako je bio ograničen u odabiru provincija? Uostalom, zašto je oduzeo Afraniju priliku, a ne Metelu Celeru, upravitelju Transalpine koji je do zadnjeg trenutka svog života bio protivnik trijumvira?⁴⁹⁴ Očito se odgovor o odabiru provincija ne može tražiti u pretpostavkama o raspoloživosti zaduženja.

S druge strane, osim što Bilić-Dujmušić argumentaciju o Makedoniji i obiteljskim vezama temelji na pogrešnoj ideji da je Ilirik oduvijek bio smatran jurisdikcijskim dijelom upravitelja Makedonije,⁴⁹⁵ u odabiru provincija za 58. g. pr. Kr. Cezar je itekako mogao uzeti

⁴⁹² Bilić-Dujmušić 2000: 19, 21–22.

⁴⁹³ Cic. *ad Att.* 1.19.2; usp. *ad Att.* 1.20.5; Dio 37.50.4. Ciceron piše da je Senat dvojici konzula 60. g. pr. Kr. odredio Galije. Kako je poznato da je Metel Celer dobio Transalpinu, L. Afraniju je ostala Cisalpina. Broughton 1952: 183, 190. Afranije je bio možda najveći Pompejev pristalica. Bio je njegov legat tijekom rata protiv Sertorija te Mitridata. Vidi Broughton 1952: 99, 130 bilj. 5, 156. Metel je bio i upravitelj Cisalpine 63. g. pr. Kr., nakon što je Ciceron od nje odustao. Cic. *ad fam.* 5.2.3; id. *ad Att.* 2.1.3; usp. id. *In Pis.* 5. Time pogrešno u Baldson 1939a: 71 da je Celer 60. g. pr. Kr. bio upravitelj Cisalpine, te da ga je Cezar trebao zamijeniti.

⁴⁹⁴ Pogotovo Pompeja, jer se trijumvir razveo od njegove polusestre Mucije. Do te mjere da Dion piše kako se protivio svim mjerama iza kojih je stajao Pompej. Dio 37.49.3. Odnos je do tog trenutka bio dobar. Metel je bio Pompejev legat u ratu protiv Mitridata, kao i njegov brat Metel Nepos. Wiseman 1965: 53 ff.; Gruen 1995: 131 bilj. 37. Za odnos Pompeja s gensom *Caecilii Metelii* vidi Gruen 1971: 2–4 ff.

⁴⁹⁵ Pa samim time postavlja pitanje zašto nije uzeo Makedoniju, ako se Ilirik već podrazumijevao.

Makedoniju. Prvenstveno zbog toga što, iako je istina da je Gaj Oktavije imenovan upraviteljem Makedonije, njegov je mandat bio ograničen samo na 59. g. pr. Kr. U suprotnome, ne bi postojali podatci da je nakon pobjede nad Besima i zaslužene titule imperatora napustio upraviteljsko mjesto i krenuo natrag u Italiju kako bi sudjelovao na izborima za konzule naredne godine.⁴⁹⁶ Onog trenutka kad je napustio provinciju, Makedonija je bila umirena, a Oktavijev posao kao upravitelja završen. Ovdje se može raspravljati o tome bi li se Oktavije mogao vratiti u Makedoniju i tražiti produljenje zaduženja u slučaju da izgubi na izborima, međutim, svaka dvojba oko toga je li njegova uprava bila ograničena 59. g. pr. Kr. prestaje zbog podatka da je umro u Noli prije nego što je uopće mogao objaviti kandidaturu.⁴⁹⁷ Preciznije, umro je prije zakonskog *trinundinum* od otprilike 17 dana što prethode izborima koji su se održavali otprilike sredinom godine – baš u vrijeme kad se smješta cijela problematika oko izglasavanja Vatinijeva zakona.⁴⁹⁸ Prema tome, ne samo da je Oktavijev mandat originalno bio zamišljen za 59. g. pr. Kr., nego je i zbog iznenadne smrti, u vrijeme Cezarova odabira provincija, bilo dodatno jasno da se mora birati novi upravitelj Makedonije za 58. g. pr. Kr.

To sigurno nije mogao biti Cezarov punac Pizon jer je umjesto Oktavija sudjelovao na izborima za konzule 58. g. pr. Kr. Istina, Pizon je upravljao Makedonijom od 57. do 55. g. pr. Kr., ali je pogrešno reći da se tijekom Cezarova konzulata znalo što će Pizon dobiti na upravu,

⁴⁹⁶ Oktavije je Makedoniju preuzeo od Gaja Antonija Hibride (61. – 60. g. pr. Kr.), koji je poražen u sukobima s Tračanima i odgodio povratak u Rim do kraja 60. g. pr. Kr., a 59. g. pr. Kr. je završio na sudu. Liv. *Per.* 103; Dio 38.10, 51.26.5; Cic. *ad Att.* 2.2.3. Antonije je bio Krasov prijatelj, u čiju provinciju budući trijumvir bježi 62. g. pr. Kr. iz straha da se Pompej vraća s istoka s vojskom. Plut. *Pomp.* 43; Cic. *Pro Flacc.* 32. Za suđenje Antoniju vidi Gruen 1973b. Antonije je čak i 76. g. pr. Kr. bio optuženik na sudu, a tom prilikom tužitelj je bio mladi Cezar. Vidi Damon, Mackay 1995; Gruen 1995. Na putu prema provinciji (60. g. pr. Kr.) Oktavije je porazio neke ostatke Spartakove i Katilinine bande kod Turija. Suet. *Aug.* 3.1, 7.1. To Oktavijevo zapovjedništvo ispalo je kao rezultat problema u koje je Rim ušao između 63. i 60. g. pr. Kr. Detaljnije vidi Stewart 1995. Za pobjedu nad Besima vidi Vell. Pat. 2.59.2; Suet. *Aug.* 3.2, 94.5; Cic. *Quint. fr.* 1.2.7.

⁴⁹⁷ Za smrt u Noli, navodno, u istom krevetu gdje će poslije August skončati, vidi Tac. *Ann.* 1.9; Suet. *Aug.* 4.1, 8.1, 100.1; Vell. Pat. 2.59.2; Cic. *Phil.* 3.15; Dio 45.1.1; Nic. Dam. fr. 126.3.

⁴⁹⁸ *Trinundinum* je najvjerojatnije 17 dana, ali postoje i pretpostavke do 25, ovisno o tumačenju izvora (isto je s izborima za magistrature ili prijedlogom zakona). Vidi. Cic. *De dom. sua* 41; id. *ad fam.* 16.12.3; Liv. 3.35.1; Lintott 1965; id. 1968; id. 1999: 44 s ostalim citatima. Također, uzima se u obzir da *nundinae*, kako Makrobije zapisuje (*Saturn.* 1.13.16–19), iz rimskog praznovjerja ne smiju biti na prve kalende svake godine i none svakog mjeseca. Detaljnije vidi u Johnson 1959: 133 ff. i MacMullen 1970. O izborima za konzule vidi Lowenstein 1973: 122; Pina Polo 2011: 316–329.

pa time implicirati da je Makedonija bila izvan Cezarova dohvata i predodređena za obiteljske prijatelje. Takva izjava bila bi točna da su Pizonu i njegovu konzularnom kolegi Gabiniju provincije određene regularnim putem, tj. po *lex Sempronia de provinciis consularibus*,⁴⁹⁹ međutim, to se nije dogodilo. Optimatski Senat očito je odbio odrediti provincije za buduće konzule, vrlo vjerojatno zato što je bilo jasno da najveće šanse na izborima imaju Cezarov i Pompejev kandidat, tako da su Pizon i Gabinije svoja zaduženja nad Makedonijom, te Sirijom, dobili pomoću dvaju specijalnih zakona pučkog tribuna Publija Koldija, i to tek u drugoj polovici konzulata (58. g. pr. Kr.).⁵⁰⁰

Zaista, može se pretpostavljati da je generalno postojala zamisao da se Makedonija daje saveznicima, ali ništa od toga ne mijenja činjenicu da je tijekom Cezarova konzulata bilo jasno da je nakon Oktavijeve smrti zaduženje nad Makedonijom 58. g. pr. Kr. slobodno, te da nije sigurno što će Pizonu biti dano na upravu 57. g. pr. Kr. Vrlo vjerojatno je cijela situacija oko zaduženja nad Makedonijom i uzrokovala da danas postoji podatak o relativno nebitnom i slabo poznatom pretoru 59. g. pr. Kr., Luciju Apuleju Saturninu, koji je Makedoniju držao tijekom 58. g. pr. Kr. kao svojevrsan *nasljednik* Oktavija.⁵⁰¹ Ne postoji puno podataka, samo da je

⁴⁹⁹ Prije samih izbora za konzule, Senat je odredio koje provincije će budući konzuli preuzeti po završetku mandata. Vidi str. 177.

⁵⁰⁰ Broughton 1952: 193–194 s pratećim popisom navoda iz izvora; Brennan 2000: 535–537; Gruen 1968: 166 ff. piše da je Cezaru Pizon bio najbolja protuteža Pompeju i Gabiniju, budući da su *Calpurnii Pisones* oduvijek bili u svojevrsnom sukobu s Pompejem i njegovim saveznicima. Također, čini se da ni Oktavije, pa ni Pizon, nisu bili prvi izbor trijumvira za konzularnog kolegu Gabiniju. Postoje podatci da je 60. pr. Kr., prilikom sklapanja trijumvirata, konzulat za 58. g. pr. Kr. obećan Krasovu prijatelju i savezniku Kvintu Ariju. No, u međuvremenu je obećanje Ariju prekršeno, zbog čega je bio ljut i tijekom travnja 59. g. pr. Kr. nije htio doći u Rim. Ciceron je tom prilikom sarkastično napisao Atiku – tko će biti konzul, Servije Sulpicije i Gabinije? Vidi Cic. *ad Att.* 1.17.11, 2.5.2, 2.14.2, 2.15.2. Za Arija kao Krasova pouzdanika vidi Cic. *in Verr.* 2.2.37, 2.4.42; id. *Brut.* 242: *quod idem faciebat Q. Arrius, qui fuit M. Crassi quasi secundarum*. Rowland 1966: 220. Arije je bio pretor 63. g. pr. Kr. (Plut. *Cic.* 15). Postoji podatak o još jednom pretoru Kvintu Ariju koji je bio dio Krasove vojske u ratu protiv Spartaka i koji je porazio Kriksa (Liv. *Per.* 96). Broughton 1952: 109; Syme 1955: 133 ih izjednačava kao istu osobu, ali čini se da se ipak radi o različitim osobama. Vidi Gruen 1995: 74. Prema tome, inicijalno je bila ideja da Cezar nema svog kandidata za konzula, već Pompej i Kras, međutim, očito je Arije maknut iz cijele priče. Ne samo to, Arije je bio osramoćen, a neke naznake postoje da je za sve to bio zaslužan Vatinije (Cic. *In Vat.* 30–32). Podatak o Serviju Sulpiciju moguće govori o Serviju Sulpiciju Galbi, kasnijem Cezarovom legatu u XII. legiji? U svakom slučaju, Krasov kandidat je maknut jer je Cezar želio postaviti svojeg, ali ne Sulpicija (što je samo Ciceronov sarkazam), već prvo Oktavija, a onda Pizona.

⁵⁰¹ Cic. *Pro Planc.* 19; Broughton 1952: 188; Brennan 2000: 535.

Ciceron, nakon što je prognan iz Rima 59. g. pr. Kr., našao sklonište u njegovoj provinciji sve dok nije morao pobjeći jer je Klodijevim zakonom Pizon postao upravitelj Makedonije. Stoga, da je htio, Cezar je bez problema mogao odabrati Makedoniju kao svoju provinciju 58. g. pr. Kr. i nastaviti upravu narednih godina. U tome ga sigurno ne bi spriječio Apulej, za kojeg uopće ne bi bilo čudno da je, zbog iznenadne Oktavijeve smrti, poslan inicijativom Cezara i trijumvira kako bi „sačuvao“ provinciju od *optimata*⁵⁰² dok se ne riješi problem s Pizonovim prokonzularnim zaduženjem.

Naposljetku, izjava da je Transalpinska Galija dodijeljena Cezarovoju upravi nakon izglasavanja Vatinijeva zakona jer je njen upravitelj Metel Celer iznenada umro nije samo mišljenje Bilić-Dujmušića, nego gotovo svakog našeg i mnogih stranih istraživača rimske republikanske povijesti.⁵⁰³ Ne radi se o mišljenju temeljenom na istraživanju, nego o izjavi koja se automatski stavlja u povijesne uvode raznih radova bez preispitivanja njezine istinitosti. Donekle je razumljivo zašto, budući da se u pisanju o raznim problemima ovog razdoblja nije toliko obraćala pažnja na kronologiju 59. g. pr. Kr. koliko na puno specifičnije teme povijesti Ilirika. Ovdje je, pak, potrebno naglasiti da je takva izjava pogrešna. Jer, iako je nedvojbeno da zbog smrti Metela Celera Transalpinska Galija ostaje bez upravitelja za ostatak 59. g. pr. Kr., prokonzulov odlazak s ovog svijeta nije se dogodio nakon izglasavanja Vatinijeva zakona, već prije. Jasno je to preko Ciceronovih podataka koji govore da se Metel na samom početku 59. g. pr. Kr. suprotstavio Cezarovim agrarnim zakonima, te da je ubrzo umro, a da nije otišao u svoju provinciju. Iznenadna prokonzulova smrt stvorila je određene sumnje, prvenstveno u trovanje i njegovu ženu Klodiju koju Ciceron, na suđenju Celiju Rufu, optužuje za aferu s optuženikom i dovodi u pitanje njen moral iako je bila žena velikog, *iznenada* preminulog Kvinta Metela Celera.⁵⁰⁴ No, bile optužbe protiv Klodije utemeljene ili ne, Metel je doista umro prije travnja,

⁵⁰² Katon je u to vrijeme bio na Cipru, zadužen za aneksiju i stvaranje provincije. Oost 1955.

⁵⁰³ Pri tome je točno da je Transalpina Cezaru nadodana nakon Vatinijeva zakona.

⁵⁰⁴ Cic. *In Vat.* 19; id. *Pro Cael.* 32, 49, 59–60; Schol. Bob. Stangl 147. Metelova žena je navodno imala aferu s Publijem Celijem Rufom, te u travnju stoji kao svjedok na njegovom suđenju, gdje Ciceron jasno govori o Metelovoj smrti i proziva nju zbog afere. Cic. *Pro Cael.* 34. Moguće da Katul u jednoj od svojih pjesama (*Carm.* 79.1–2) spominje Klodiju (izjedčava ju s Lezbom?), čija ljepota je bila poznata; Broughton 1952: 183; id. 1986: 37; Hejduk 2008: 237; posebno Griffith 1996. Za suđenje Celiju vidi Gruen 1995: 305–308. Postojala je i dvojba oko toga je li Metel početkom 59. g. pr. Kr. imao provinciju Transalpinsku Galiju. Vidi Broughton 1948: 73–76. Navodno je Vatinije trebao preuzeti Metelovu poziciju augura, o čemu Ciceron piše. Cic. *In Vat.* 19; Rowland 1966: 221.

čime cijela stvar oko dodjele Cezarovih provincija dobiva drugačiji kontekst. *Lex Vatinia* je izglasan krajem svibnja ili tijekom lipnja 59. g. pr. Kr., više od dva mjeseca nakon Metelove smrti, a to u ovom slučaju znači samo jedno – Cezar je prilikom promišljanja o provincijama koje će Vatinije predložiti u Narodnoj skupštini imao na raspolaganju Transalpinsku Galiju, ali se odlučio za Cisalpinu i Ilirik.⁵⁰⁵ Zbog čega je Cezar ignorirao Transalpinsku Galiju, odabrao Cisalpinsku Galiju i Ilirik, a naknadno je ipak odlučio preuzeti obje Galije? Očito je da se ovdje radi o posve nečem drugom, a ne o Cezarovoju ograničenosti u odabiru željenih provincija.

Zapravo, nije stvar samo u Transalpinskoj Galiji i Makedoniji – Cezar je mogao dobiti koju god je provinciju htio. Poznato je, naime, da je Gaj Grakho s *lex Sempronia de provinciis consularibus* donio zakon koji je nalagao da prije samih izbora za magistrature, Senat mora održati sjednicu i donijeti odluku o dodjeli provincija budućim konzulima. Ovdje nije potrebno dodatno ulaziti u detalje zakona koji je naširoko poznat u znanosti, ali važno je naglasiti da je bio toliko bitan za normalno funkcioniranje rimskog političkog života da je svaka buduća odluka Senata o provincijama bila izuzeta od primjene tribunskog *intercessio*. Najdemokratskiji element rimskog političkog života – veto plebejskog tribuna na odluku Senata ili bilo kojeg magistrata (osim diktatora i *interrex*-a) nije bio primjenjiv u slučaju dodjele konzularnih provincija.⁵⁰⁶ Zakon se nije odnosio na ostale magistrature, poput pretora i kvestora, čija su zaduženja u provincijama rezultat odluke Senata tijekom mandatne godine.

Takve regulative Grakhova zakona sasvim su normalno funkcionirale sve do sklapanja trijumvirata. Poneke promjene ili dodaci na izvornu odluku bili su normalna stvar, međutim, od kraja šezdesetih godina Grakhov zakon je, što se tiče trijumvira i njihovih saveznika, postao ništa više nego formalnost koje se rijetko pridržavalo. Nije bilo neuobičajeno da se provincije dodijele tijekom mandata konzula, kao što je bio slučaj s Metelom Celerom i L. Afranijem koji su Transalpinu, odnosno Cisalpinu dobili specijalnim dekretom Senata 60. g. pr. Kr. Ali, što se

⁵⁰⁵ Čak i ako se uzme u obzir *trinundinum* (*trinum nundinum*), Metelova smrt se dogodila dovoljno rano da Cezar ima vremena sklopiti zakon i objaviti datum održavanja sjednice. Tome u korist išao bi i argument da 59. g. pr. Kr., unatoč suprotnim mišljenjima, doista nije bila interkalarna godina, već upravo 58. g. pr. Kr. kada su nadodana 23 dana. Time se raspored *nundiae* (za 59. g. pr. Kr.) mogao regularno pratiti od siječnja, za koji sigurno znamo da su bili 3, 11, 19, 27. Lintott 1968: 192–194; Šašel Kos 2005a: 340 također piše da je Metel umro prije travnja, ali ne uzima podatak u kontekstu izglasavanja Vatinijeva zakona. Russell 1935: 15 navodi da je Afranije preuzeo Metelovu provinciju nakon njegove smrti, međutim, za to nema nikakvih dokaza. Također, nema nikakvih dokaza za pretpostavku da je Metel umro u veljači 59. g. pr. Kr., što predlaže Boak 1918: 17.

⁵⁰⁶ O zakonu i primjenama od kraja 2. st. pr. Kr. do građanskog rata Cezara i Pompeja vidi Woodall 1972.

tiče trijumvira, svakome je bilo jasno da se provincije ne mogu dobiti na upravu zbog snažnog političkog otpora unutar savjetodavnog tijela koje o tome odlučuje. Posljedično, onog trenutka kad je Senat dodijelio Cezaru prokonzularno zaduženje *silvae callesquae*, moglo se očekivati donošenje zakona o provincijama u godini mandata, i to uz pomoć magistrata koji je u slučaju Grakhova zakona bio ograničen u obnašanju dužnosti – plebejskog tribuna.⁵⁰⁷

Zakon je po prijedlogu plebejskog tribuna mogao odrediti što god je htio kao Cezarovu provinciju. Naravno, u dogovorima između trijumvira su se radili dugoročni planovi i raspodjela moći, međutim, čak i da je odmah Vatinijevim zakonom određeno da se Cezaru na upravu daju obje Galije, to ne znači da je provincija oduzeta Metelu Celeru i trijumvirskom pristalici L. Afraniju, već bi bio imenovan njihov nasljednik za 58. g. pr. Kr. Za provincije koje trenutačno nisu u ratu ili im ne slijedi neposredna opasnost bila je to sasvim normalna stvar, dapače, čak očekivana i priželjkivana uzme li se u obzir da nijednom upravitelju nije bilo u interesu što dulje ostajati u provinciji koja ne nudi priliku za trijumf i dodatnu slavu. Dulji ostanak značio je manje prilike za narednim pozicijama i marginaliziranu ulogu u političkom životu rimskog Naroda koji, kad je riječ o nebitnim upraviteljima, ima vrlo kratko pamćenje. Ne samo to, rimski politički sustav provincijalnog zaduženja, osim u specijalnim slučajevima,⁵⁰⁸ funkcionira iz godine u godinu. Tako su provincije imale svoje upravitelje za 59. g. pr. Kr., a tek se trebalo odlučiti hoće li tim istim upraviteljima biti produljeno zapovjedništvo ili imenovan njihov nasljednik. To ne znači da sustav nije bio bez grešaka, te da određeni politički oportunisti nisu mogli nauditi svojim protivnicima oduzimanjem provincije.

⁵⁰⁷ Također, Pizon i Gabinije dobili su Makedoniju i Siriju (za 57. g. pr. Kr.) Klodijevim zakonom tijekom 58. g. pr. Kr., Pompej i Kras (55. g. pr. Kr.) dobili Hispanije i Siriju na pet godina po *lex Trebonia*, a iste godine produljen Cezaru mandat zakonom. Broughton 1952: 215 bilj. 1. O *silvae callesque* vidi Rhodes 1978 međutim, čini se manje vjerojatnim Rhodesova ideja da konzuli 59. g. pr. Kr. nisu mogli dobiti provincije za 58. pr. Kr. jer nije bilo poznato koliko će rat u Galiji trajati. Očito da se radilo o sukobu između Cezara i Senata, a ne raspoloživosti provincija. Izbor saveznika za pučkog tribuna osiguravao se podmićivanjem (što nije bilo čudno u Republici) ili kako bi Mouritsen zanimljivo rekao, klijentelarnim modelom koji daje naglasak na mogućnost elita da kontroliraju popularni glas kroz osobne veze i obveze građana prema patronu, a tu nema puno mjesta za individualni izbor kandidata. Na taj način bi se moglo objasniti ne samo kako su elite kontrolirale izborne skupštine, već i zašto su ljudi dolazili na takva okupljanja. Mouritsen 2007a: 96. Za zakonodavne pokušaje ograničavanja korupcije vidi Lintott 1990; Baldson 1939b: 180–183 napominje da je konzulima 59. g. pr. Kr. dana Italija kao provincija (kao i u 1967b: 67). Protiv takvog mišljenja je Rich 1986: 505 ff. koji piše o razlozima dodjele *silvae callesquae* s argumentacijom da je Senat time samo doveo u pitanje Cezarovo pravo da ostane u Rimu tijekom konzulata.

⁵⁰⁸ Poput Pompejeva i Lukulova zaduženja na istoku.

Ipak, to se radilo ili u tekućoj godini, preimenovanjem provincije u pretorsku i trenutnim slanjem propretora kao zamjene, kao što je Ciceron pokušao s Makedonijom i Sirijom u slučaju Pizona i Gabinija, ili oduzimanjem zapovjedništva naredne godine u provinciji koja je pod ratom, kao što su neki senatori htjeli učiniti s Cezarom i Transalpinskom Galijom.⁵⁰⁹ Što se tiče mirnih i time ne toliko interesantnih provincija, godišnja sukcesija je bila sasvim normalna i očekivana. Jedina razlika je što se zbog okolnosti Cezarovo zaduženje moralo odrediti putem Narodne skupštine, a ne Katonova Senata.

Time priča o raspoloživosti provincija za narednu godinu zaista nije potrebna; sve su provincije mogle biti tema rasprave o Cezarovu zaduženju. Onima koje su imale upravitelja, imenovao bi se nasljednik, dok za raspoložive to nije bilo potrebno. Uostalom, ako se pogleda situacija u provinciji 59. g. pr. Kr., čak nije bilo nužno da se Cezar imenuje nečijim nasljednikom jer je na direktnom raspolaganju imao više upražnjenih provincija.

Tabela 7. Raspoložive provincije za 58. g. pr. Kr.

	61. g. pr. Kr.	60. g. pr. Kr.	59. g. pr. Kr.	58. g. pr. Kr.
Ilirik	/	/	/	G. Julije Cezar
Cisalpinska Galija	G. Pomptin	G. Pomptin	L. Afranije	G. Julije Cezar
Transalpinska Galija	G. Pomptin	G. Pomptin	K. C. Metel Celer	G. Julije Cezar
Makedonija	G. Antonije Hibrida	G. Antonije Hibrida	G. Oktavije	L. Apulej Saturnin
Bliža Hispanija	/	/	P. K. Lentul Spinter	/
Dalja Hispanija	G. Julije Cezar	G. Julije Cezar	/	/
Azija	K. Tulije Ciceron	K. Tulije Ciceron	K. Tulije Ciceron	Ampije Balbo
Afrika	K. Pompej Ruf	K. Pompej Ruf	K. Pompej Ruf	Vetije Sabin
Sicilija	G. Vergilije Balbo	G. Vergilije Balbo	G. Vergilije Balbo	G. Vergilije Balbo
Bitinija i Pont	G. Papirije Karbon	G. Papirije Karbon	G. Papirije Karbon	G. Papirije Karbon
Sirija	L. Marcije Filip	L. Marcije Filip	P. K. Lentul M.	P. K. Lenul M.

⁵⁰⁹ Cic. *De prov. cons.*

Iz priložene tablice jasna je situacija ponajprije za 59. g. pr. Kr. i što se odlučilo o provincijama za narednu godinu. Uprava nad manje interesantnim provincijama, poput Sicilije, Bitinije i Ponta te Sirije jednostavno je produljena postojećim upraviteljima na 58. g. pr. Kr. Provincije su bile relativno mirne, administrativni aparat očito je dobro obavljao svoj posao pa nije bilo potrebno reagirati slanjem novih upravitelja i prekidati dobru upravu.⁵¹⁰ Za Aziju i Afriku odlučeno je da se trebaju poslati novi upravitelji, ali ne zato što je postojao problem, nego zato što je u Senatu bilo poznato da su Pompej Ruf i Kvint Ciceron na zaduženju ostali dvije godine dulje nego što se očekivalo.⁵¹¹ Štoviše, nije se ni očekivalo da Cezar bira jednu od ovih provincija za svoje zaduženje 58. g. pr. Kr. jer samo bi se nepotrebno udaljio od Italije i Rima, a istok je u ovo vrijeme bio poprilično umiren zahvaljujući akcijama prvo Sule, pa Lukula i posebno Pompeja u nekoliko navrata. To su zaista neinteresantne provincije čovjeku koji želi vojnu slavu. Njegov je interes bio usmjeren na relativno nestabilne provincije gdje se mogao očekivati „problem“, pa i „nužna“ reakcija. Sredinom 59. g. pr. Kr. Cezar je znao da je svaka od tih provincija bila na direktnom raspolaganju za upravu 58. g. pr. Kr.

- (1) Dalja Hispanija nije imala upravitelja od 60. g. pr. Kr. kada je njome upravljao upravo Cezar. Nikakva odluka o slanju zamjenskih upravitelja nije postojala za 59. g. pr. Kr.
- (2) Bliža Hispanija bila je u još gorjoj situaciji jer od 62. g. pr. Kr. nije imala upravitelja. Iznimka je Publije Kornelije Lentul Spinter, međutim, 59. g. pr. Kr. poslan je upravo Cezarovom inicijativom držati provinciju samo do kraja godine.⁵¹²

⁵¹⁰ Tek 57. g. pr. Kr. dolazi do promjene, G. Memije mijenja Papirija Karbona u Bitiniji i Pontu, a Gabinije mijenja Lentula Marcelina u Siriji. Broughton 1952: 202–204.

⁵¹¹ Pogotovo Kvint Ciceron, koji se opetovano žalio na svoje dugo zaduženje (usp. Cic. *ad Att.* 2.16.4). Njegov zamjenik T. Ampije Balbo bio je Pompejev pristalica već od 63. g. pr. Kr., kad je kao plebejski tribun podržao mjeru kojom se Pompeju dopuštalo da nosi zlatnu krunu i trijumfatorsku togu u kazalištu. (Vell. Pat. 2.40.4); Pompej ga je neuspješno podržao na izborima za konzule 55. g. pr. Kr. (Schol. Bob. Stangl 156; Schol. Bob. Hild. 130). Izbijanjem građanskog rata stao je na Pompejevu stranu i u Kampaniji skupljao vojsku. (Cic. *ad Att.* 8.11b.2). Nakon Farsala ga nalazimo opet u Aziji, gdje je pokušao opljačkati Dijanin hram (Efez) vjerojatno kako bi financirao otpor, ali dolaskom Cezara bježi. Caes. *bell. civ.* 3.105. Vidi Broughton 1952: 197; *FrRHR*: Vol. 1, 354.

⁵¹² Caes. *bell. civ.* 1.22.4; Usp. Cic. *ad fam.* 1.9.13. A kako se vidi za 58. g. pr. Kr., namjera nije bila da Lentul ostane u provinciji dulje od jedne godine. Syme 1987: 185 donosi pretpostavku da je upravo Bibul mogao biti upravitelj bliže Hispanije 61. g. pr. Kr., istovremeno kad Cezar upravlja Daljnom. Temelji se na fragmentarnom

- (3) Makedonija je ostala bez upravitelja nakon smrti Gaja Oktavija, što se očito dogodilo prije nego što je Oktavije mogao objaviti kandidaturu na izborima za konzule (lipanj). Nije bilo poznato hoće li Pizon dobiti upravu, pa je samim time provincija bila na raspolaganju za 58. g. pr. Kr.
- (4) Transalpinska Galija bila je slobodna nakon smrti Metela Celera prije travnja 59. g. pr. Kr., gotovo dva mjeseca prije izglasavanja Vatinijeva zakona.

Prema tome, Cezar je prije donošenja Vatinijeva zakona imao na raspolaganju direktno birati jednu od ovih provincija, a da se nije morao imenovati nasljednikom nekog upravitelja. No, što se dogodilo? Hispanije su ostale bez upravitelja za 58. g. pr. Kr., Makedonija je dobila zamjenskog upravitelja u liku politički nebitnog Apuleja Saturnina, dok Cezar sebi daje Ilirik i imenuje se nasljednikom trijumvirskog saveznika L. Afranija u Cisalpinskoj Galiji. Sudbina Transalpine je poznata – tek naknadno je dodana Cezaru na upravu. Stoga, zašto Cezar bira Cisalpinu i Ilirik?

Uzme li se u obzir sve što je do sada rečeno; proračunatost Cezara i odluke koje je donosio s valjanim razlogom, činjenica da je imao na raspolaganju više provincija, pogotovo one koje su mogle nuditi priliku za vojnom slavom, odabir Cisalpinske Galije i Ilirika može imati samo jedno objašnjenje – Cezar je imao ideju osvajanja, stvaranja vojne sljedbe i akumulacije ratnog plijena, što je vrlo dobro i ukratko objasnio Bilić-Dujmušić:

Optimates su znali da ovo (Vatinijev zakon, op. a.) Cezaru daje polje za dalja osvajanja, jer je Ilirik, mostobran za uvijek uznemireni Balkan, pružao divne prilike za ratne operacije, a u to vrijeme mu je prijetio vrlo moćni kralj Dačana. Vjerojatno još nisu prepoznavali Cezarov vojni genij, ali su znali da kroz dugotrajno zapovjedništvo on ima priliku stvoriti jaku osobnu vojsku; također su znali da iz Cisalpinske Galije može ugroziti Italiju i da iz provincije koja je naseljena mnoštvom ljudi s građanskim pravom, upisanih u gotovo pola ruralnih tribusa, može izvršiti snažan pritisak na rimske izbore.⁵¹³

natpisu, danas sačuvanom preko kopije, gdje piše da je izvjesni M. Kalpurnije Bibul nešto izgradio u koloniji *Carthago Nova*. Vidi *CIL* 2, 3433. Nema nikakvih drugih podataka, a bez njih se teško može tvrditi da je budući Cezarov konzularni kolega bio upravitelj bliže Hispanije 61. g. pr. Kr.

⁵¹³ Bilić-Dujmušić 2000: 19.

Direktan odabir Cisalpinske Galije i Ilirika, dok je zanemario ostale slobodne provincije, ne može govoriti ni o čemu drugom doli o strateškom pozicioniranju zaduženja s ciljem stjecanja vojne slave osvajanjem ili pokoravanjem. Cisalpinu je odabrao zbog pozicije u odnosu na Italiju, gdje bi mogao vršiti pritisak na svakodnevni politički život (ako bude potrebno), držati na oku Pompeja i Krasa te iskoristiti regrutacijski potencijal velikog područja. Ilirik je kao dodatak na Cisalpinu bio savršena prilika za provedbu ideje osvajanja na istoku.⁵¹⁴ Točnije, „opravdane“ Cezarove akcije izvan granica provincije, za što bi nedvojbeno našao povoda u aktivnostima po Rim „opasnih“ zajednica. Pri tome se može polemizirati u kojoj je mjeri u tome svemu veliku ulogu odigrala opasnost od moćnog kralja Burebiste. Iz literarnih izvora vidljivo je da su makedonski upravitelji oduvijek imali problema na sjeveru svoje provincije; s Getama, Skordiscima i odanošću grčkih kolonija na zapadnim obalama Crnoga mora. Začetak tih sukoba, ponajprije s dačkim plemenima, datira se na kraj 2. st. pr. Kr. kad ih je porazio Minucije Ruf.⁵¹⁵ Može se reći da je tada otvorena Pandorina kutija, pokrenuta lančana reakcija sukoba i ostalih problema koji su kao posljedicu imali da je gotovo svaki naredni zapovjednik/upravitelj provincije morao imati na umu da jedino osvajanjem ili sklapanjem savezničkih ugovora može zaštititi područje pod svojom upravom.⁵¹⁶

U tome je Wilkes u pravu, problem s dačkim plemenima načelno je bio problem upravitelja Makedonije. Treba uzeti u obzir da iako je nestabilnost samog prostora otežala zadatak upravitelja, problemi nikada nisu bili toliko veliki da ih se nije moglo riješiti. Granice su bile napučene velikim brojem barbarskih plemena, a malo se koji upravitelj provincije, ako je preživio, vratio u Rim bez trijumfa.⁵¹⁷ No, sramotan poraz G. Antonija Hibride 61. g. pr. Kr. kod Histrije itekako je promijenio balans moći i uzrokovao značajnije okupljanje barbarskih plemena pod čvrstom rukom Burebiste. Stvorena teritorijalna organizacija od Karpata do balkanskih planina sigurno je pojačala interes Rima za prisutnost domorodačkih plemena na području donjeg Dunava.⁵¹⁸ Tim više jer je Burebista ugrozio čak i panonski prostor,⁵¹⁹ te

⁵¹⁴ Mišljenje koje drži i Sherwin-White 1957: 36.

⁵¹⁵ Front. *Strat.* 2.4.3.

⁵¹⁶ Poput Gaja Skribonija Kuriona (76. – 73. g. pr. Kr.) i Marka Terencija Varona Lukula (73. – 71. g. pr. Kr.). Vidi Broughton 1952: 92–93, 99, 109, 118–119; Lica 2000: 42–60.

⁵¹⁷ Cic. *In Pis.* 55.

⁵¹⁸ Oltean 2007: 44.

⁵¹⁹ Grumeza 2009: 144; Strab. 7.3.2, 7.3.11–12. O tome što se može saznati o Burebistinoj vanjskoj politici vidi Vădan 2008.

iskoristio poraz i slabost Antonija Hibride kako bi okupirao obalu Crnoga mora. U takvoj situaciji, upravitelj Makedonije više nije imao posla sa sporadičnim upadima nemirnih i ratobornih zajednica, nego s političkom organizacijom više plemena sa zajedničkim ciljem.

Do koje je mjere upravo ta organizacija na čelu s Burebistom bila u Cezarovim planovima može se samo pretpostavljati. Jasno je da je namjeravao ići u osvajačke pohode s bazom u Iliriku, te da bi operativni cilj trebalo tražiti u prodoru na dunavsko područje. Moguće je da je njegova ideja bila kopneno spojiti Cisalpinu s Makedonijom i time zaokružiti pod rimskom vlašću rudama bogat Balkanski poluotok. Bio bi to zadatak po težini i komplikacijama jednak onome koji je izvršio u Galiji, a onome tko bi ga proveo sigurno bi osigurao mjesto u povijesnim analima. Cezar bi u tom slučaju sigurno došao u sukob s Burebistom, te ne bi propustio priliku da na popis pokorenih vladara upiše i ovog dačkog kralja. Na sličan način kao što je to želio napraviti 44. g. pr. Kr., što zbog ideje osvajanja koju na kraju nije ostvario 58. g. pr. Kr., što zbog nezasitne ambicije, što iz želje da kazni Burebistu zbog svrstavanja na Pompejevu stranu tijekom građanskog rata.⁵²⁰

U svemu tome treba odbaciti Wilkesovu napomenu da je Cezar trebao uzeti Makedoniju kao provinciju. Ako je plan bio napasti dunavsko područje, Cezar nije trebao upravljati Makedonijom – ionako ju je imao na raspolaganju. Ne direktno nego preko obiteljskih veza s njenim upraviteljima. Nije bez razloga Oktavije postao upraviteljem provincije 60./59. g. pr. Kr., te da je godinu dana prije nego što je Cezar trebao krenuti u ofenzivu namjeravao pristupiti izborima za konzule 58. g. pr. Kr. Oktavije, doduše, u slučaju uspjeha na izborima ne bi mogao preuzeti Makedoniju sve do 57. g. pr. Kr., što i nije toliko Cezarov previd, koliko osmišljen plan. Naime, ako je Cezar uopće želio krenuti na dunavsko područje, on je to mogao napraviti tek nakon što je konsolidirao svoju poziciju u Iliriku. Bilo bi nelogično očekivati da bi ostavio nesigurno zaleđe, ugrozio kopnenu komunikaciju s Cisalpinom i Italijom te se udaljio od prve prigodne luke na Jadranu. Koji god plan ili smjer kretanja postojao, Cezar je morao donekle umiriti one zajednice protektorata koje su uzrokovale najviše problema, ponajviše na sjevernom Jadranu, poput Japoda, a moguće čak i Delmata, čija se kopnena komunikacija sa središnjom Bosnom i Posavinom nije mogla zanemariti. Za takve operacije bilo bi mu potrebno najmanje godinu dana do dolaska Oktavija ili, kako je postalo jasno nakon njegove iznenadne smrti,

⁵²⁰ Burebistin izaslanik sastao se s Pompejem kod Herakleje. Više vidi u Vădan 2008: 80–81; Townend 1983 pretpostavlja da je Cezarov prvi plan bio krenuti na Partiju, te da su daljne operacije možda uključivale područje Dacije, ali to nije posve sigurno.

punca Pizona. U međuvremenu, Cezar bi osigurao poziciju i potom s upraviteljem Makedonije 57. g. pr. Kr. krenuo u, kako Bilić-Dujmušić piše, napad na balkanski prostor iz dva pravca, Ilirika i Makedonije, te tamošnja plemena uhvatio u neku vrstu kliješta iz kojeg bi se teško izvukla.⁵²¹

Zaista, odabir Cisalpine i Ilirika bio je vrlo osmišljen Cezarov plan osvajanja i stjecanja slave, vjerne vojske i bogatstva.⁵²² Sve je sigurno bilo isplanirano do perfekcije: tri postojeće legije u Akvileji čekale su naredbu, ovdašnje zajednice Ilirika gledale su prema obzoru u potrazi za rimskim legijama i dijelili se na saveznike i liniju otpora. Međutim, povijest nas uči da Cezar nikad nije krenuo u istočna osvajanja. Samim time, nameće se pitanje: ako je Cezar direktno birao Cisalpinu i Ilirik, a ne Transalpinu, zašto se danas analizira djelo *Commentarii de bello Gallico*, a ne *Commentarii de bello Illyrici*? Jednako tako, nameće se i odgovor – Helvećani.

Naime, u našoj historiografiji, a i većini strane, kad je riječ o Cezarovu konzulatu i općenito događajima koji su uslijedili, postoji teza da je zbog migracije Helvećana, početkom 58. g. pr. Kr., Cezar odmah krenuo u Transalpinu, čime je otpočelo razdoblje galskih ratova. To je apsolutno točno, no manjkavost ove teze je što je predstavljena samo jedna strana priče koja ne može objasniti zašto je Cezar inicijalno zanemario Transalpinu, odabrao Cisalpinu i Ilirik, te naknadno ipak odlučio objediniti zapovjedništvo nad obje Galije. Odgovor na to, pak, leži u kronologiji razdoblja jer – ono što se događalo u Transalpinskoj Galiji prije Cezarova konzulata objašnjava njegove odluke tijekom konzulata.

Prije svega, ono što je poznato o događajima na području buduće Cezarove provincije jest da su Helvećani, kako Cezar piše, u godini konzulata Marka Mesale i Marka Pizona (61. g. pr. Kr.), zbog loših uvjeta života na skućenom prostoru donijeli odluku o migraciji i potrazi za novim, povoljnijim teritorijima.⁵²³ Naravno, to nisu mogli postići odjednom jer je migracija cijele jedne zajednice zahtijevala opsežno planiranje, tako da su vodeći ljudi Helvećana, na čelu s najbogatijim, Orgetoriksom, odredili vremenski rok od dvije godine unutar kojih sve treba biti spremno za pokret. Jedan od dobrih razloga zašto je migracija odgođena jest činjenica da su Helvećani, kako bi došli na bolje područje, morali proći kroz teritorije okolnih zajednica. Načelna ideja bila je na miran način ishoditi siguran prolazak, a za direktne pregovore sa susjedima bio je zadužen nitko drugi nego Orgetoriks. Iako se u početku činilo da sve ide prema

⁵²¹ Bilić-Dujmušić 2000: 22.

⁵²² Što odgovara Salustijevom opisu Cezarova karaktera i njegovih želja. Sall. *Bell. Cat.* 54. 4.

⁵²³ *Caes. bell. Gall.* 1.2. Helvećani su živjeli na prostoru od 240 x 180 rimskih milja.

planu, 61. g. pr. Kr. saznalo se da je on cijelo vrijeme nasilnim putem želio postati vođa Helvećana; zavjera koja je također podrazumijevala smjenu vlasti i unutar zajednica Edua i Sekvana te dominaciju nad cijelom Galijom. Uhvaćen i osramoćen, Orgetoriks je, navodno, počinio samoubojstvo tijekom suđenja prema tradicionalnim pravilima zajednice.⁵²⁴

Premda cijela epizoda s Orgetoriksom nije bila nešto posebno na što bi Rim obratio pozornost, ono što se dogodilo u međuvremenu sigurno jest. Transalpinska Galija, kojom je upravljao Gaj Pomptin, došla je pod ozbiljnu prijetnju kad su Sekvani 61./60. g. pr. Kr., uz pomoć Arverna i Ariovista, vođe germanskih Sveba, napali rimske saveznike Edua i značajno ih porazili blizu granice provincije (kod Admagetobrige).⁵²⁵ Iako je Pomptin imao dužnost štiti rimske saveznike, nije poznato zašto u ovom trenutku nije reagirao. Brennan bi rekao da je razlog to što su njegove snage brojale samo jednu legiju s kojom realno nije mogao puno napraviti, samo svoje vojnike staviti u veliku opasnost.⁵²⁶ Razuman razlog, ali za ovu situaciju relativno nebitan. Koalicija galskih plemena blizu provincije nije bilo nešto na što je Pomptin gledao blagonaklono. Štoviše, nije mu samo to zadavalo probleme. Otprilike u isto vrijeme (61./60. g. pr. Kr.) Pomptin je morao braniti provinciju jer su Alobrozi direktno napali Transalpinu. Razlozi su relativno poznati i sežu do 63. g. pr. Kr., kad su Alobrozi pomogli u otkrivanju Katilinine urote.⁵²⁷ Naizgled se nisu posve protivili ideji da se pridruže zavjerenicima.⁵²⁸ Generalno su bili nezadovoljni upraviteljima Transalpine i nepravdom prema njihovoj zajednici, a dvije godine rimskog ignoriranja problema na kraju je potaknulo Alobroge da podignu oružje i žestoko napadnu provinciju.⁵²⁹

Vijest o porazu Edua blizu granica provincije, njihova molba za pomoć, saznanja o potencijalnoj migraciji Helvećana, direktan napad Alobroga na provinciju – događaji su koji su prilično odjeknuli u Rimu sredinom 60. g. pr. Kr., do te mjere da je Senat, kako Ciceron piše

⁵²⁴ Caes. *bell. Gall.* 1.3–4; Oros. 6.7.3–4. Za Orgetoriksa i suđenje više vidi Radin 1920.

⁵²⁵ Caes. *bell. Gall.* 1.31.12 (usp. 1.31.4–10, 1.35.4, 6.12.2–4, 7.67.7); Plin. *Nat. hist.* 2.170 naziva Ariovista kraljem Sveba (*rege Sueborum*), a Pomp. Mel. 3.45 *rege Botorum*. Vidi Schmidt 1907: 509–510.

⁵²⁶ Brennan 2000: 578.

⁵²⁷ Cic. *in Cat.* 4.5.

⁵²⁸ App. *Bell. civ.* 2.4; Cic. *in Cat.* 3.4; id. *Pro Flacc.* 102; Sall. *Cat.* 40; Plut. *Cic.* 18.4–5; Dio 37.34.1–2. Upravo je Pomptin zajedno s još jednim pretorom uhitio saveznike Alobroga na Mulvijskom mostu. Sall. *Cat.* 45; Front. *Strat.* 2.4.7; Cic. *in Cat.* 3.5.2, 3.6, 3.14.

⁵²⁹ Generalno je u Rimu predodžba o Alobrozima i ostalim Galima bila negativna. To je najbolje vidljivo preko Ciceronovih argumenata tijekom suđenja Fonteju. Vidi Gruen 2011: 146–147. (za Cezarovo viđenje 147–158).

Atiku, specijalnim dekretom odlučio da se aktualnim konzulima, Metelu Celeru i Luciju Afraniju, da zapovjedništvo nad Galijama za sljedeću, 59. g. pr. Kr. Također, Metel Kretik, Lucije Flak i Lentul, sin Klodijana, poslani su kao legati da odgovore ostale zajednice Galije od saveza s Helvećanima.⁵³⁰ Situacija je bila vrlo ozbiljna, ali na kraju se pokazalo da su ove mjere Senata bile nepotrebne jer se Pomptin istaknuo kao sposoban zapovjednik, preciznije – njegovi podređeni zapovjednici pokazali su se vrlo sposobnima. Brzom akcijom porazili su Alobroge u nekoliko manjih okršaja, umirili veliko područje, a kad se Pomptin odlučio pridružiti borbama, uslijedila je finalna bitka kod Solonija i rimska pobjeda nad vođom Alobroga Katugnatom.⁵³¹ Završetak rata potpunom rimskom pobjedom, osim što je Pomptinu donio trijumf,⁵³² direktno je utjecao na Cezarov odabir Cisalpinske Galije i Ilirika kao svojih provincija. Ovdje zapravo leži srž problema.

Treba imati na umu da je situacija u Galiji bila gotovo savršena prilika za ambiciozne zapovjednike željne stjecanja slave, bogatstva i trijumfa. Bilo da se rat poveo protiv Sekvana, Helvećana ili Alobroga, akcije ovih zajednica dale su opravdan razlog za izlazak upravitelja izvan svoje provincije, zaštitu područja pod svojom upravom te, u konačnici, zaštitu od sudskih progona po povratku u Rim. Senat je očito smatrao da je rješavanje svih tih problema prevelik zalogaj za propretora Pomptina pa je za narednu godinu imenovao njegovog prokonzularnog nasljednika. Ipak, dogodilo se nezamislivo. Pomptin nije samo riješio problem s Alobrozima, nego je i umirio šire područje Galije. S jedne strane, o potencijalnoj migraciji Helvećana nema podataka gotovo dvije godine, što je vrlo vjerojatno rezultat odluke Helvećana da trenutačna situacija nije baš povoljna za pokret, budući da rimska vojska pljačka teritorij njihovih susjeda. S druge strane, Ariovist, zapovjednik vojske koja je porazila rimske saveznike, očito nije više namjeravao nanositi indirektne nepravde Rimu, te je na vlastitu inicijativu zatražio da bude prihvaćen u rimsko prijateljstvo, što se i dogodilo na početku Cezarova konzulata.⁵³³ Naizgled svi su problemi bili riješeni, Rim je bio zadovoljan, a provincija i okolna područja umirena.

⁵³⁰ Cic. *ad Att.* 1.19.2. Ciceron ne spominje Alobroge, ali je iz ostalih izvora jasno da su bili velika prijetnja. Molba Euda za pomoć došla je od njihovog vođe (*Diviciacus*). Caes. *bell. Gall.* 12.6.5.

⁵³¹ Za tijek vidi Dio 37.47–48; Liv. *Per.* 103; Cic. *De prov. cons.* 32.9; Caes. *bell. Gall.* 1.6.2, 1.44.9.

⁵³² Trijumf je proslavio tek 54. g. pr. Kr. Vidi Cic. *Quint. fr.* 3.4.6; id. *In Pis.* 58.9; id. *ad Att.* 4.18.4. Ciceron je isto tako pristran, jer mu je Pomptin pomogao protiv Katiline i bio njegov legat tijekom prokonzularnog zaduženja. Vidi Cic. *ad fam.* 2.15.4. (usp. id. *ad Att.* 3.4.6), 3.3.2, 3.10.3, 15.4.8; id. *ad Att.* 5.1.5 ff.

⁵³³ Caes. *bell. Gall.* 1.35.2, 1.40.2; Plut. *Caes.* 19.1; App. *Celt. fr.* 17.

No, ovakav razvoj situacije nikako nije odgovarao jednoj osobi – Metelu Celeru. Kao imenovani nasljednik Pomptina, Celer je već krajem 60. g. pr. Kr. javno izrazio svoje nezadovoljstvo smirenjem problema u Galiji. Kako Ciceron piše Atiku:

*Tvoj Metel je izvrstan konzul; ali ga za jedno krivim. Ne veseli se previše vijestima o miru iz Galije. Vjerujem da želi trijumf.*⁵³⁴

I sasvim razumljivo. Metel je u jednom trenutku imao buduće zapovjedništvo nad prostorom koji bi mu sigurno donio bitke, moguće pobjede i najveće časti Republike, a u drugom, umirenu provinciju u kojoj bi se uglavnom bavio sudskim sporovima i odbrojavao dane do povratka u Rim. Koliko su god Pomptinovi uspjesi donijeli priželjkivani mir, toliko su i demotivirali Metela Celera da bude zainteresiran za svoje prokonzularno zaduženje. Dapače, uopće nije htio otići u Transalpinu. Krajem 60. g. pr. Kr. sukobio se s plebejskim tribunom oko agrarnog zakona koji je Pompejevim veteranima trebao dati zemlju. Nije htio dopustiti ratifikaciju zakona, a kad je postalo jasno da čak ni zatvorska kazna ne može omekšati Metela, tribun mu je priprijetio oduzimanjem provincije za narednu godinu. Metelu je to itekako odgovaralo, kako Dion piše, jer bi bio vrlo zadovoljan da ostane u Gradu.⁵³⁵ Na kraju mu provincija nije oduzeta pa je naredne godine postao imenovani upravitelj Transalpine, provincije koju nakon Pomptinovih uspjeha više nije želio. Upravo je ta Transalpinska Galija bila na raspolaganju Cezaru gotovo dva mjeseca prije donošenja Vatinijeva zakona. Stoga, ako Metelu Transalpinska Galija nije bila poželjna, zašto bi bila Cezaru?

Prije konačnog odgovora, treba napomenuti da nijedan od navedenih događaja u Transalpini ne ukazuje na to da provincija dugoročno nije bila interesantna i da je, na kraju krajeva, bila umirena. Sklapanje prijateljskog ugovora s Ariovistom poslužilo je samo za smirivanje situacije s vrlo sposobnim vojskovođom. Bez umanjivanja Pomptinova uspjeha, treba istaknuti da je jedno bilo poraziti Alobroge, a posve nešto drugo ući u direktan sukob s iskusnim vojnim zapovjednikom koji još od 71. g. pr. Kr. prelazi Rajnu i redom poražava galska plemena. Nadalje, to što se Helvećani ne spominju do 58. g. pr. Kr. ne znači da su odustali od potrebne migracije. Dapače, znači da su zbog pojačanih aktivnosti u regiji odlučili prilagoditi

⁵³⁴ Cic. *ad Att.* 1.20.5. *Metellus tuus est egregius consul; unum reprehendo quod otium nuntiari e Gallia non magno opere gaudet. Cupit, credo, triumphare.* Autorov prijevod na hrvatski jezik.

⁵³⁵ Dio 37.50.4; usp. Cic. *ad Att.* 2.1.8.

plan i samo čekati pravi trenutak. Također, ništa od navedenog nije upućivalo na to da će Ariovist napasti Rim i njegove saveznike ili da će Helvećani vrlo brzo krenuti u pokret. Bila je to provincija u kojoj se problemi i mogu i ne moraju pojaviti, a Cezar si nije mogao dopustiti da inicijalno odabere obje Galije i potom smišlja razloge zašto je ofenzivni rat s pograničnim neprijateljima Transalpine potreban. Jasno, riječ je o Cezaru koji je mogao stvoriti neki problem, protumačiti na svoj način ugovore između Rima i autohtonih zajednica, jednako kao i iskoristiti nepravdu učinjenu nad Eduima, saveznicima, te pod krinkom vraćanja prethodnog stanja isprovocirati rat.⁵³⁶ Ipak, činjenica ostaje – istok se u tom trenutku činio puno interesantnijim. Ugrožene sjeverne granice Makedonije, stvaranje jake neprijateljske političko-vojne formacije više plemena na Dunavu koja napada i panonski prostor, uprava nad relativno nestabilnim Ilirikom, gdje uvijek ima problema, te prilika da nekim ratnim aktivnostima (možda) objedini kopneni prostor između Cisalpinske Galije i Makedonije. Sve je to činilo glavni razlog zašto su Cisalpina i Ilirik dobili prednost nad slobodnom Transalpinom, te su samo one direktno navedene unutar stavaka Vatinijeva zakona.

Sasvim je sigurno da je ideja bila krenuti na istok. Međutim, ne može se pobjeći od činjenice da je Transalpinska Galija najzad dana Cezaru na upravu i to nakon što je izglasan Vatinijev zakon. Za to je morao postojati vrlo dobar razlog – poput onog da je uprava nad Transalpinom u svojoj osnovi bila *imperium extra ordine*, dodatna zapovijed magistratu koja se davala u slučaju neposredne krize.

Izvan okvira *cursus honorum*, od 3. st. pr. Kr. Pa nadalje, *imperium extra ordine* bio je jedan od „odgovora“ Rima na specifične opasnosti, proizašao iz prilagodljivosti rimskog institucionalnog sustava koji neprekidno ima posla s novim i promjenjivim okolnostima unutar Republike i na njenim granicama. Iako je baš njegova prilagodljivost i različitost otežala bilo kakvu formulaciju striktno legalne definicije *imperium extra ordine*,⁵³⁷ takvo zapovjedništvo nimalo nije bilo čudno. Dapače, bilo je i više nego uobičajeno, pogotovo nakon restitucije tribunskih ovlasti 70. g. pr. Kr., kad se, primjerice, daje Pompeju u ratu s gusarima 67. g. pr. Kr. (*lex Gabinia*) i Mitridatom 66. g. pr. Kr. (*lex Manilia*), daje Pizonu i Gabiniju uprava nad Makedonijom i Sirijom 57. g. pr. Kr. (*lex Clodia*); Cezaru produljuje zapovjedništva i Pompeju

⁵³⁶ Na jednak način kao što je to naizgled napravio s Ariovistom 58. g. pr. Kr. Caes. *bell. Gall.* 1.34–38, 1.48–50; Duval 1989a: 117 naglašava da je Cezar isto mogao krenuti u napad preko Rajne i tako isprovocirati željene probleme.

⁵³⁷ Arena 2012: 170–171.

daje zaduženje nad Hispanijom (*lex Trebonia* i *lex Licinia*) itd.⁵³⁸ Na kraju krajeva, *lex Vatinia* je jedan od primjera, ali je postojalo i nekoliko razlika u davanju takvog zapovjedništva.

- (1) Osobi sa statusom *privatus cum imperio*, kao u slučaju Pompeja koji, iako nije držao magistraturu, dobiva specijalno, dugogodišnje zapovjedništvo na istoku.
- (2) Regularnom magistratu (*propraetore*, *proconsule*) kojem se tek daju dodatne dužnosti.

Također, razlika je postojala i u tome tko izdaje zapovijed:

- (1) Narodna skupština sa ili bez potpore Senata, a primjer je toliko spominjan Vatinijev zakon.
- (2) Direktno Senat s dodatnom ratifikacijom (ne nužno) u Narodnoj skupštini.

U svakom slučaju, kome se i na koji način dodjeljivalo dodatno zapovjedništvo nad provincijama rimskog svijeta ne mijenja činjenicu da se radi o, kako bi Gruen rekao, svojevrsnoj improvizaciji u trenutku nepredviđene situacije kad je bila potrebna vojna reakcija.⁵³⁹ Ne nužno uvijek, ali procedura u takvim slučajevima bila je da Senat donese *ad hoc* odredbe za provincije u opasnosti. Upravo se o tome radi kad Senat direktno daje Cezaru na upravu Transalpinsku Galiju. Pri tome treba zanemariti populizam Svetonijeve izjave da su se članovi Senata pribojavali da će, ako odbiju Cezaru dati Transalpinu, Narod biti taj koji će mu dati upravu.⁵⁴⁰ Očito je da su informacije dolazile do Rima kako se u Transalpini (ili u blizini njenih granica)

⁵³⁸ Gruen 1995: 540–541; Brennan 2000: 188; Vervaet, Naco del Hoyo 2007: 35–36 (primjer Hispanije). O Pompejevom specijalnom zapovjedništvu vidi Jameson 1970; Girardet 1992a; usp. Roddaz 1992: 189 ff. analizira Girardetove teze o Pompejevoj zapovjedi. Gildenhard, Hodgson et al. 2014: 266–267. Richardson 1992: 573–578 to zove zapovijed *extra sortem*. Cuff 1958: 451–452 napominje da je generalna razlika između standardnog imperija nad provincijama i *extraordinarium* u karakteru osobe kojoj se daje i zašto se daje. Također, vidi Boak 1918, ali s izuzetkom Cezarovog specijalnog zapovjedništva u kontekstu Vatinijeva zakona. Boakove primjedbe su neosnovane i zastarjele, što je nekoliko puta u ovom radu napomenuto. Usp. Ridley 1981.

⁵³⁹ Gruen 1995: 540–541, općenito vidi poglavlje *Appendix III: Imperia extra ordinem*, 534–543 gdje je tematika detaljno razrađena.

⁵⁴⁰ Suet. *Div. Iul.* 22.

očekuju nemiri pa je Senat odlučio donijeti dekret kojim se Cezaru, kao upravitelju najbliže provincije, daje mogućnost djelovanja u slučaju opasnosti.⁵⁴¹

Kao što je već rečeno, u ovom slučaju opasnost su predstavljali Helvećani, a to uvodni dijelovi *Commentarii de Bello Gallico* lijepo objašnjavaju. Preciznije, opis situacije koji je uzrokovao početak osvajanja Galije. Kako Cezar piše, nakon otkrića Orgetoriksove zavjere i suđenja, Helvećani nisu odustali od migracije prema boljim teritorijima. Dapače, pregovori s obližnjim zajednicama nastavljeni su vrlo uspješno. Rauraki, Tulingi i Latobrigi pristali su s njima krenuti u migraciju, dok su kao saveznike prihvatili Boje, zaslužne za napad na Noreju, glavni grad Norika. Jedini problem predstavljali su Alobrozi, nedavno umireni rimskim mačem, koje su trebali uvjeriti da im dopuste siguran prelazak preko njihova teritorija. Stoga, nakon što su Helvećani skupili sve što im je bilo potrebno za put, spalili su svih svojih 12 gradova i 400 sela te odredili dan kad bi se svi trebali naći na obalama Rhône – taj dan bio je peti prije travanjskih kalendi u godini konzulata Lucija Pizona i Aula Gabinija (58. g. pr. Kr.).⁵⁴²

U cijelom ovom opisu možda je najbitniji podatak da su Helvećani odabrali kraj ožujka 58. g. pr. Kr. za sastanak na obalama Rhône. Odabir ožujka, naime, direktno govori o dvije međusobno povezane stvari:

- (1) Prakični razlozi – Helvećani su pričekali kraj zime, otapanje snijega i početak proljeća kako bi spalili svoje gradove i krenuli na put.
- (2) S tim na umu, opsežne pripreme u finalnoj fazi pred polazak te dogovori između raznih dijelova helvetske zajednice sigurno su se intenzivirali već tijekom druge polovice 59. g. pr. Kr. Skupljanje provizija, osobito žita, moglo se dogoditi jedino u ljeto iste godine. Također, ostale pripreme, što god podrazumijevale, morale su do tada biti završene jer Helvećani nisu morali samo preživjeti put, nego i nadolazeću zimu.

Budući da je poznato da su i Boji u međuvremenu napali Noreju kao posljedica aktivnosti u srednjoj Europi, zar je moguće povjerovati u to da Rim nije znao što se događa na područjima sjeverno od granica Transalpinske Galije? Možda i bi da se radilo o nekoj drugoj provinciji, ali ne u slučaju Transalpine. Pojačani nadzor nad okolnim događajima vidljiv je već

⁵⁴¹ Što se tiče upravitelja, Cezar je bio najbliži Transalpini. Hispanije su u tom trenu bile bez regularnih upravitelja.

⁵⁴² *Caes. bell. Gall.* 1.5–6.

od Gaja Marija, i to iz opravdanih razloga: Transalpina je ulaz u Italiju i kopnena poveznica s Hispanijama, a ako su sjećanja na Cimbri i Teutonce pomalo izbljedjela, napad Alobroga i Ariovistov vojni marš, godinu i pol dana prije, sigurno nisu zaboravljeni. Nedvojbeno, informacije o intenzivnim pripremama Helvećana za pokretom sigurno su došle do Rima. Iako nije poznat točan trenutak njihove migracije, bilo je jasno da se Metelovo mjesto treba dati upravitelju toliko puta s Transalpinom povezane provincije – Cisalpine.⁵⁴³ Tako je Cezar postao gospodarom Transalpinske Galije, Cisalpinske Galije i Ilirika, triju provincija koje su geografski okruživale Italiju i svaka je nudila priliku za stjecanje vojne slave.

Na kraju se može pretpostavljati kako bi Goldsworthy rekao, da početkom 58. g. pr. Kr. Cezar nije znao u kojem smjeru povesti svoja osvajanja.⁵⁴⁴ Na zapadu su se Helvećani spremali na migraciju koja bi mu izvrsno poslužila kao opravdani razlog rata, dok je na istoku prilika dolazila u obliku prijetnje od političke formacije netom razjedinjenih zajednica na čelu s Burebistom. No, čini se da Cezar nije ni mogao ni trebao sam donositi odluku kamo krenuti – ona mu je indirektno nametnuta događajima tijekom druge polovice konzulata. Naredni retci neka posluže kao svojevrsan zaključak komplicirane tematike ovoga poglavlja.

U samom početku Cezarova konzulata sve je išlo prema planu. Unatoč otporu optimata, agrarni zakoni su prolazili na Narodnoj skupštini, uskoro je na red trebala doći ratifikacija Pompejeva uređenja na istoku, dok su trijumviri učvršćivali veze političkim vjenčanjima. Vatinijev zakon bio je samo kulminacija zakonodavne aktivnosti koju Senat ni na koji način nije mogao zaustaviti. Odabir Cisalpine i Ilirika u tom se trenutku činio itekako logičan. Hispanije nisu nudile previše ratnih mogućnosti, pogotovo ne nakon godina nasilja, čemu svjedoče ostatci sukoba prvog građanskog rata. Transalpinska Galija umirena je aktivnostima Gaja Pomptina, zbog čega je Metel Celer javno izražavao nezadovoljstvo, istok je nakon Pompejeva uređenja postao neinteresantan, dok su Sicilija i Afrika bile politička i provincijska groblja za ambiciozne promagistrate. Ostale su samo Cisalpinska Galija i Makedonija, međutim, činilo se neizvedivim uzeti ove dvije provincije koje nisu imale teritorijalno dodirnih

⁵⁴³ Postojalo je mišljenje u znanosti da ni Cezar nije znao što se događa u Galiji, te da su njegov dolazak u Transalpinu, po vijesti o migraciji Helvećanima, i naredne akcije zapravo pokazatelj da nije bio upoznat sa situacijom. Ferrero 1907: 1–31, 376–393 među prvima izražava to mišljenje, ali već Burton 1911 i Otis 1914a argumentirano ukazuju na njegove greške (Burton analizira cijelo Ferrerovo odnošenje prema Cezarovoj prvoj knjizi *Commentarii de bello Gallico*). Usp. Wimmel 1980; Thorne 2007.

⁵⁴⁴ Goldsworthy 2006: 237–238.

točaka. Odabir je mogla biti samo jedna od njih. Iako je Makedonija nudila priliku za trijumf, osobito zbog poraza Antonija Hibride protiv plemena na sjevernim granicama, politička situacija u Rimu nalagala je da Cezar ostane blizu Italije i indirektno utječe na svakodnevni život. Tako je Cisalpinska Galija postala Cezarova provincija, s dodatkom Ilirika, protektorata s prvim upraviteljem.

Plan je bio jasan – Cisalpina je poslužila kao odlično regrutno područje, dok je Ilirik, kao tampon zona između Cisalpine i Makedonije, predstavljao odskočnu dasku za napredovanje prema dunavskom području. Ovaj je plan očito uključivao i upravitelja Makedonije, s kojim bi Cezar uhvatio tamošnja plemena u svojevršno okruženje iz kojeg bi se teško izvukla. A tko bi u Cezarovim operacijama bolje sudjelovao nego Gaj Oktavije. Ne samo zato što je bio obiteljski povezan s Cezarom nego i zato što je bio upravitelj Makedonije 60./59. g. pr. Kr. te zapovjednik čija je sposobnost vođenja ratnih operacija itekako potvrđena u bitkama protiv Besa. Doista, Oktavije je bio najbolji mogući odabir, zbog čega napušta svoju poziciju i kreće prema Rimu kako bi sudjelovao na izborima za konzule naredne 58. g. pr. Kr. Upravo bi u toj godini Cezar konsolidirao svoju poziciju u Iliriku, osigurao zaleđe te do dolaska Oktavija u Makedoniju kao prokonzula 57. g. pr. Kr. riješio sve operativne probleme.

No, prije nego što je uopće objavio svoju kandidaturu na izborima, Oktavije je iznenada umro u Noli. Cezar je izgubio vrlo sposobnog zapovjednika te je plan o odlasku na istok donekle promijenio zbog toga što je Oktavijevu poziciju morao popuniti, ako ne jednako sposobnim, onda jednako vjernim čovjekom. Cezar je odabrao Kalpurnija Pizona, međutim, suočio se s još jednim problemom. Otpor trijumvirima u Senatu bio je dovoljno jak pa Pizon nije dobio provinciju za 57. g. pr. Kr., što se zapravo i moglo očekivati. Cezar je morao preko plebejskog tribuna odrediti svoja buduća zaduženja, a tako je morao učiniti i Pizon. Razlika, pak, je bila u tome što 58. g. pr. Kr. Cezar ne bi bio u Rimu te bi za poništenje senatske odluke o provincijama bili zaduženi Pompej i Kras, trijumviri koji, iako su imali svojih vrlina, za političko nadmudrivanje na govornicama Rima nisu imali ni talenta ni strpljenja. Njihova međusobna netrpeljivost nije nestala sklapanjem trijumvirata, samo je potisnuta radi postizanja većih ciljeva. Sve dok je bio u Rimu, Cezar je balansirao odnos moći i tvrdoglavosti Pompeja i Krasa, međutim, što činiti kad Cezar ode na svoje zaduženje?⁵⁴⁵

⁵⁴⁵ Na kraju krajeva, čim je Cezar otišao na zaduženje, odnos između trijumvira polagano se počeo narušavati. Klodijeve aktivnosti u Rimu su uzrokovale političku krizu, dok je sve kulminiralo sastankom trijumvira u Luki 56. g. pr. Kr.

Treba jasno istaknuti da ništa od ovoga Cezara ne bi spriječio u ostvarenju vlastitih ciljeva – ni smrt Oktavija, ni problemi s Pizonovim zaduženjem, ni opasnost nakon odlaska iz Rima i prepuštanje Pompeja i Krasa da sami riješe svoje probleme. Tri legije čekale su ga u Akvileji, spremne da im se doda još jedna iz cisalpinskog regrutnog područja i krenu na istok. Jednako tako, sve je ovo sigurno natjeralo Cezara da zastane i promisli o svojim planovima i načinu kako ih postići, a upravo u to vrijeme do Rima su stigle informacije o pojačanoj aktivnosti Helvećana.

U takvoj situaciji Senat je morao nekome dodijeliti Transalpinu, pogotovo zato što nije bilo upravitelja ni za 59. g. pr. Kr. nakon smrti Metela Celera. S jedne strane, Hispanije nemaju upravitelja ni vojsku, samo (možda) niz manjih magistrata koji se brinu o administraciji dok se ne pojavi upravitelj. S druge strane, bilo bi nepraktično imenovati zasebnog zapovjednika Transalpine koji ne smije nogom stupiti u Cisalpinu zbog potencijalnih optužbi za povredu *maiestas populi Romani*. Bilo kakva pojačanja koja bi Senat odlučio poslati trebala bi proći kroz Cezarovu provinciju, što bi, zbog političke situacije i sukoba trijumvira sa Senatom, prouzročilo svojevrstne komplikacije. Doista, Cezar je bio jedini dobar odabir, pa je i prihvatio zaduženje unatoč svojim prvotnim planovima. Za Senat je to bila neminovna stvar, a za Cezara samo dodatna prilika da se iskaže. To nije utjecalo na njegovu ideju odlaska na istok, dapače, Cezar je u tom trenutku objedinio upravu nad tri provincije koje su okruživale Italiju, što nije bila mala stvar.

No, onog trenutka kad se pokazalo da su informacije o Helvećanima istinite i da su odredili datum skupljanja na rijeci Rhône, odluka o smjeru osvajanja postala je jasna. Helvećani su dali povod Cezaru da izađe iz svoje provincije, a sve što je morao napraviti jest samo pričekati pravi trenutak. Upravo se to i dogodilo, Helvećani su krenuli na mjesto dogovora, Cezar je odmah uzeo jednu legiju i požurio spriječiti njihov prelazak preko rijeke Rhône, čime je otpočelo pokoravanje Gala. Odgodio je svoj plan odlaska na istok, kojem je nedvojbeno težio kao i njegov uzor Aleksandar, i čekao prvu moguću priliku. Povijest je pokazala, ostao je to samo plan koji nikad nije ostvaren.

IV.
CEZAR I ILIRIK
Događaji prokonzulata

1. UVOD

Iako je odluku o dodjeli zaduženja nad Transalpinskom Galijom donio Senat, a ne Cezar, tek imenovani upravitelj Cisalpine i Ilirika sigurno je objeručke prihvatio proširenje svog prokonzularnog imperija za još jednu provinciju. Bez obzira na to što je bilo poznato da je na takvu odluku optimatskog Senata vrlo vjerojatno utjecala procjena neprijatelja trijumvira da će se šanse za Cezarov neuspjeh povećati s brojem dodijeljenih mu, ratom ugroženih provincija,⁵⁴⁶ istom tom odlukom Cezar je, početkom 58. g. pr. Kr., na raspolaganju imao bitno regrutno područje, potencijalne ratne angažmane na istoku i zapadu te pod svojom kontrolom držao gotovo trećinu sveukupnog teritorija Republike. Opasnosti su postojale, naravno, kao što su postojale za svakog upravitelja nemirnih provincija diljem rimskoga svijeta, ali bez obzira na veličinu teritorija pod kontrolom, mogućnost slave proizašle iz rješavanja eventualnih problema bila je kudikamo veća nego sramota neuspjeha. Bio je to svojevrstan rizik jer su posljedice takve odluke mogle rezultirati i uzastopnim optužbama na sudu zbog raznih povreda rimskoga zakona te sramote poraza u sukobima s inferiornim zajednicama, ali i uzastopnim trijumfima.

Toliko je bilo jasno i Cezaru, kao što je i nama danas, međutim, bez obzira na razinu poznavanja okolnosti koje su prethodile Cezarovu odlasku u Galiju, neki aspekti ipak nisu dovoljno dobro objašnjeni.

I.

Ponajprije treba imati na umu da je u procjeni situacije, početkom 58. g. pr. Kr., bilo prilično jasno da prvobitno zamišljene operacije na istoku mogu i moraju pričekati povoljnije prilike. Nema dvojbe da je Burebista ugrozio panonski prostor i sjeverne granice Makedonije te da je ratobornost autohtonih zajednica spomenutih područja mogla poslužiti kao odlična prilika za provociranje rata. Bili su to razlozi zašto je Cezar planirao krenuti na istok, a ne na zapad, no činjenica je da ništa od toga nije direktno ugrozilo Ilirik, nego relativno daleka

⁵⁴⁶ Kao i Tatum 2008: 55.

područja izvan njegovih granica. Preciznije, teritorij provincije nije došao u neposrednu opasnost zbog čega bi, po načelima rimskoga zakona, Cezar trebao hitno reagirati da bi zaštitio područje pod rimskom upravom. Štoviše, stvaranje Ilirika nije posljedica procjene Senata da bez stalnog upravitelja i vojske više nije moguće održati rimsku vlast na nestabilnom području, nego Cezarove ambicije kojoj je pozicija provincije savršeno odgovarala kao početna točka za napredovanje prema dunavskom području. Cezarova provokacija izvan granica provincije radi pokretanja rata, bilo određene zajednice ili Burebiste, tek je trebala uslijediti da bi se uopće mogao opravdati izlazak vojske izvan jurisdikcijske zone regularnog upravitelja. Samim time Cezar je bez problema mogao pustiti da se situacija na dunavskom području razvija sve do odgovarajućeg trenutka, kad bi opet mogao pokrenuti realizaciju plana o odlasku na istok. U međuvremenu se bez straha mogao pozabaviti drugim problemima. Niti bi Ilirik bio značajno ugrožen, niti bi ga Senat imao razloga optužiti da nije obranio rimski teritorij.⁵⁴⁷

Posve suprotna situacija bila je s Transalpinskom Galijom. Kao provincija nad kojom je Senat tek trebao dodijeliti *imperium extra ordine* upućuje da je imenovani upravitelj po stupanju na dužnost odmah morao krenuti prema žarištu problema i najvjerojatnije voditi ratne operacije protiv onih zajednica čija je aktivnost isprovocirala reakciju Senata. Migracija Helvećana bila je prva tako velikog opsega nakon Cimbra i Teutonaca, a Rim je bio iznimno osjetljiv na značajnija kretanja naroda u blizini Italije. U svakom slučaju, opasnost po provinciju je postojala, te za razliku od Ilirika, izostanak Cezarove reakcije bio bi gotovo sigurno popraćen drastičnim optužbama u Rimu i potencijalnim opozivom s dužnosti. Cezar to nije mogao dopustiti, pogotovo ne na samom početku prokonzularnog mandata, tako da je plan o odlasku na istok nužno odgođen. Barem na neko vrijeme, dok se ne riješe problemi na zapadu i Transalpinska Galija ponovo ne umiri, diplomacijom ili pak mačem, kao u slučaju njegovog prethodnika Gaja Pomptina.

II.

Nadalje, drugi aspekt koji ovdje treba naglasiti je da, unatoč tome što je bilo poznato kako se jednostavno morao prvo pozabaviti problemom na granicama Transalpine, naizgled

⁵⁴⁷ Uostalom, ako je zbog problema na istoku netko morao biti kriv, onda odabir pada na upravitelja Makedonije, a iz Ciceronovih spisa danas se zna do koje je mjere Antonije Hibrida snosio posljedice gubitka teritorija na istočnoj obali Crnoga mora. Vidi str. 184 ff.

nije jasno zašto Cezar, onog trenutka kad je saznao za odluku o okupljanju svih Helvećana na Rhoni, uzima samo jednu legiju (od ukupno tri koje su mu na raspolaganju u Akvileji) i ubrzanim maršem unutar osam dana stiže na Ženevsko jezero?⁵⁴⁸ Načelno bi se moglo reći da je to bio njegov stil ratovanja – brzim napredovanjem staviti neprijatelja u nepovoljnu poziciju i okončati rat prije nego što je uopće i počeo.⁵⁴⁹ Na vrlo sličan način je početkom građanskog rata prešao Rubikon sa XIII. legijom te nizom brzih i koordiniranih akcija uhvatio Pompeja i Senat nespremnima da organiziraju značajniji otpor. U tom kontekstu bi odluka o brzome maršu s jednom legijom na Helvećane bila razumljiva – zamijenio je brojčanu snagu za pokretljivost manje, organizirane postrojbe. No, postoji velika razlika između Cezarova napada na Italiju i marša u smjeru Ženevskoga jezera.

Naime, čim je odlučio prijeći Rubikon i krenuti na Rim, Cezar je izdao zapovijed da ostale legije izađu iz svojih zimovnika u Galiji i krenu za njim što je prije moguće.⁵⁵⁰ Tako je s jednom legijom čistio put ispred sebe, zauzimao bitne strateške točke, dok bi u slučaju konkretnijeg otpora mogao očekivati pojačanja iz zaleđa. U slučaju Helvećana, pak, Cezar nije izdao nijednu zapovijed da se raspoložive snage naknadno upute prema Ženevskome jezeru. To se pouzdano zna jer je odluku o mobilizaciji donio tek nakon što se sastao s izaslanicima Helvećana. Štoviše, opis cijele situacije upućuje na svojevrsnu paniku u Cezarovu stožeru. Ubrzo nakon dolaska, Cezar je spalio most na Rhoni, izjavio izaslanicima da se vrate za dva tjedna, kad će odlučiti o njihovom zahtjevu za prolazak kroz provinciju. Odmah se zaputio u Cisalpinu gdje je pokrenuo raspoložive legije, podigao dvije nove (XI. i XII.) te brzo krenuo natrag prema Transalpini.⁵⁵¹ Stoga se, sukladno vijestima o pokretu Helvećana, nameće pitanje: zašto je Cezar tek naknadno izdao naredbe koje je trebao donijeti onog trenutka kad se prvi put zaputio prema Ženevskom jezeru?

Ovdje nije potrebno analizirati zastarjele pretpostavke da Cezar nije bio upoznat sa situacijom na granicama dodijeljene mu provincije.⁵⁵² Sve je itekako bilo poznato – Senatu, a

⁵⁴⁸ Tri legije bile su u Akvileji, jedna u Transalpini koja je nadodana Cezaru kad i provincija.

⁵⁴⁹ Za analizu vidi Goldsworthy 1998.

⁵⁵⁰ XII. legija sustigla je Cezara u Picenumu, a uskoro je kod Korfinija došla VIII. legija i 22 kohorte novaka iz Galije. *Caes. bell. civ.* 1.15 i 18.

⁵⁵¹ *Caes. bell. Gall.* 1.7; Labijena je ostavio na čelu legije koja je imala zadatak izgraditi fortifikacije na rimskoj strani Rhone, od Ženevskoga jezera do Alpa. *Caes. bell. Gall.* 1.8–10.

⁵⁵² Vidi bilj. 543.

samim time i Cezaru – namjera za migracijom, pripreme, čak i točan datum okupljanja helvetske zajednice na Rhoni. U suprotnome, postaje teško objašnjivo zašto mu Senat daje izvanrednu ovlast nad provincijom u slučaju neposredne krize ili opasnosti. Također, Cezar je vrlo vjerojatno i puno prije prvog pokreta prema Ženevskome jezeru izdao zapovijed da se mobiliziraju dvije nove legije. U kojem bi god smjeru otišao u rat, te bi legije bile iskorištene, ali činjenica je da nije postojala odluka koja ih je, zajedno s trenutačno raspoloživima, specifično namijenila za sukobe s Helvećanima, a ne, primjerice, sa zajednicama na istoku.⁵⁵³ Poznato nam je samo to da je, dobivši informacije o skorašnjem okupljanju Helvećana na obali Rhone, uzeo samo jednu legiju i da nije izdao naredbu o pokretu i mobilizaciji ostalih.⁵⁵⁴ Za što postoji samo jedno objašnjenje – još je razmišljao o kampanji na istoku.

Doista, teško se oteti dojmu da je početkom 58. g. pr. Kr. Cezar namjeravao krenuti prema dunavskom području, čak i onda kad je postalo jasno da mora vojno intervenirati na granicama Transalpine. Inače, odluka o odlasku sa samo jednom legijom ne uklapa se u cijelu priču. Ako prihvatimo da je inicijalno postojao plan o odlasku na istok, ali je dodjelom Transalpine, zbog saznanja o skorašnjoj migraciji Helvećana, taj isti plan morao biti odgođen, također prihvaćamo da su sve pripreme do tog trenutka odjednom prestale biti pripreme za odlazak na istok i postale pripreme za odlazak u sukobe s Helvećanima. Pogotovo onog trenutka kad je postalo jasno da su informacije o okupljanju na Rhoni istinite. Prema tome, sve raspoložive legije čekale su Cezarovu odluku o pokretu prema Transalpini i sudjelovanje u sukobima za koje se već neko vrijeme znalo da su neminovni. Takav slijed događaja je očekivan, ali što Cezar radi? Uzima samo jednu legiju, ostalima ne daje naredbe da ga slijede, vrlo brzo se vraća, mobilizira sve raspoložive vojnike i ubrzanim maršem kreće pridružiti se Labijenu.

Sve ovo sugerira, kako bi Goldsworthy rekao, da su Helvećani uhvatili Cezara na „krivoj nozi“.⁵⁵⁵ Imao je četiri legije na raspolaganju, dodatne dvije bile su u procesu okupljanja, te je

⁵⁵³ Jednako tako, nepotrebno je razmišljati da se Cezar vratio u Cisalpinu kako bi osobno nadgledao mobilizaciju novih legija. S obzirom na situaciju, bilo bi to samo gubljenje vremena; dok bi sam odveo sve spremne legije u smjeru Rhone, za mobilizaciju pojačanja vrlo vjerojatno bio bi zadužen jedan od njegovih podređenih zapovjednika.

⁵⁵⁴ Otis 1914b: 293 piše ako je Cezar doista namjeravao krenuti na sjever i pod svaku cijenu započeti rat, sigurno bi uzeo pojačanja.

⁵⁵⁵ Goldsworthy 2006: 253.

plan o provedbi balkanske kampanje bio itekako aktivan. Nema dvojbe da je i problem s Helvećanima također bio prisutan. Na koji je god način Cezar odlučio pristupiti rješavanju pitanja sigurnosti Transalpine, on očito nije podrazumijevao dugogodišnje sukobe; samo brzu intervenciju i nastavak priprema za odlazak na istok. No, vjerojatno je tek dolaskom na Ženevsko jezero shvatio koliko je problem s Helvećanima velik. Cijela jedna zajednica krenula je na put sa svim potrepsčinama i osobnim dragocjenostima, dok se iza njih dizao plamen gradova i sela koja su namjerno zapalili kako bi odagnali bilo kakvu pomisao na povratak. Situacija je bila prilično ozbiljna te Cezar naređuje helvetskim izaslanicima da se vrate za dva tjedna, a za svaki slučaj Labijenu daje zadatak da postavi fortifikacije od Ženevskoga jezera do Alpa. Time je dobio dovoljno vremena da ipak dovede sve svoje raspoložive snage iz Cisalpine i konkretno se pozabavi problemom. Plan o odlasku na istok, naime, samo je sa zadržkom odgođen, dok se Helvećani ne umire.

III.

Naposljetku, koliko je god dobro bio upoznat s pravim razmjerima migracije helvetske zajednice, nakon sastanka s njenim izaslanicima, Cezar ipak nije bio pripremljen za sukobe koji su uslijedili. Istina, suvremene analize postignutih pobjeda u Galiji svode se na fascinaciju njegovim talentom za taktičke manevre na bojnopolju, ali ponekad takva urođena sposobnost vođenja ratnih operacija ne predstavlja jedini i odlučujući faktor u okršajima koji zahtijevaju određenu dozu iskustva. Cezar je, nedvojbeno, bio jedan od najtalentiranijih vojnih zapovjednika svih vremena, međutim, prije same migracije Helvećana bio je tek na početku vojne karijere, koja će na kraju ući u anale povijesti ratovanja. Iako relativno dokazan političar velike popularnosti u rimskom Narodu, bio je bez značajnog ratnog iskustva, kao i bez fanatične baze legionarskih sljedbenika koja bi ga bespogovorno odlučila slijediti preko Rubikona. Pogrešno bi bilo reći da nije imao nekog iskustva, tijekom boravka na istoku pokazao je djelić genijalnosti pobjedom nad jednim od Mitridatovih zapovjednika.⁵⁵⁶ Također, tijekom uprave nad Daljom Hispanijom⁵⁵⁷ morao je voditi kaznene ekspedicije protiv pobunjenih zajednica. Ipak, u odnosu na ono što ga je čekalo u Galiji, bile su to akcije bez nekog posebnog značaja. Cezar kojeg mi danas proučavamo bio je čovjek koji je otišao u Galiju kao neiskusna

⁵⁵⁶ Suet. *Div. Iul.* 4.2.

⁵⁵⁷ Plut. *Caes.* 12.1–4.

zapovjednik, a vratio se kao jedan od najvećih ikad; produkt upravo tih teških i dugogodišnjih galskih bitaka čiji broj će postići tek zapovjednici Napoleonova vremena.⁵⁵⁸

Dostupni povijesni podatci i njihove analize naglašavaju upravo neiskustvo kao umalo presudan faktor tijekom sukoba s Helvećanima. Doduše, ratne operacije započele su znakovito – porazom Tigurina, najvažnije zajednice Helvećana koja je, kako Cezar propagandno izjavljuje, bila odgovorna za poraz i smrt konzula L. Pizona, djeda Cezarova punca. Time je otpočela „legitimna“ rimska osveta nad galskim zajednicama,⁵⁵⁹ međutim, ostatak Helvećana pokazao se puno tvrdim orahom. Ne samo zato što je po završetku rata postalo jasno da je njihova zajednica imala 110.000 vojno sposobnih muškaraca,⁵⁶⁰ nego zbog toga što je tijekom operacija pokazao da zapovjednici Helvećana mogu uspješno manevrirati svojom vojskom, do te mjere da su se izvorne pozicije Cezara kao lovca i Helvećana kao lovine potpuno obrnule. Netom prije finalne bitke kod Bibrakte Cezar je imao logističkih poteškoća zbog kojih je morao prekinuti progon neprijatelja i koncentrirati vojsku u blizini tog najvećeg naselja Edua.⁵⁶¹ Pretpostavivši da se Rimljani povlače, Helvećani su krenuli u napad.

Što god bio razlog tome, stvaranje klopke ili stvarni problemi s kojima se suočio, Cezar se doista povukao i dopustio Helvećanima da preuzmu inicijativu u ratu koji je kulminirao odlučujućim okršajem; bitkom koja je u historiografiji postala klasični primjer Cezarova neiskustva u ranoj fazi prokonzulata.⁵⁶² Više od sedam sati nije bilo poznato tko će iz okršaja izaći kao pobjednik, što zbog izjednačenih borbi, što zbog Cezarovih postupaka koji su umalo uzrokovali potpuni rimski poraz. U odlučujućem trenutku, kad mu je vojska bila podijeljena,

⁵⁵⁸ Plin. *Nat. hist.* 7.92. Cezar je jedini zapovjednik koji se borio u 50 bitaka i u tome premašio Marka Marcela (39 bitaka). Usp. App. *Bell. civ.* 2.150; Cuff 1957; Goldsworthy 2006: 223; Tatum 2008: 55 govori da prije odlaska u Galiju nisu postojali dokazi koji bi upućivali na to da je Cezar bio išta više od adekvatnog zapovjednika.

⁵⁵⁹ Caes. *bell. Gall.* 1.12. Politika koju je August preuzeo kad osvećuje Gabinija, pokušava osvetiti Krasa te Cezara zbog poraza vojske kod Promone. Tigurini su kod Burdigale, 107. g. pr. Kr., na teritoriju Alobroga i u kontekstu rimskog rata protiv Cimbra, porazili rimsku vojsku pod vodstvom Lucija Kalpurnija Pizona Cezonijana, Lucija Kasija Longina i Gaja Popilija Lena. Pizon i Longin izgubili su živote, a Popilije se jedva izvukao na sigurno i poslije bio optužen za njegov doprinos porazu. Cic. *Rhet. ad Her.* 1.15.25 i 4.24.34; Cic. *De Leg.* 3.36; Oros. 5.15.23–25; Liv. *Per.* 65;

⁵⁶⁰ Caes. *bell. Gall.* 1.29.

⁵⁶¹ Caes. *bell. Gall.* 1.23. Za Cezarovo praćenje Helvećana vidi 1.12–22.

⁵⁶² Caes. *bell. Gall.* 1.24–26. Detaljnije o bitci vidi monografiju Bircher 1904. Drugačije mišljenje od Birchera o lokaciji i tijeku bitke vidi Dennison 1909.

nije poduzeo potrebne akcije da bi se izvukao iz inferiorne pozicije naspram neprijatelja. Na sreću po Rimljane, Helvećani nisu iskoristili priliku te je snaga i organiziranost Cezarovih legija u konačnici ipak presudila i donijela mu priželjkivanu pobjedu. Helvećani su, zajedno s Tulingima, Bojima, Latobrigima i Raurarkima, poraženi, a ultimatum za sklapanje mira bio je da se svi moraju vratiti svojim kućama.⁵⁶³

Objašnjenje Cezarove zapovijedi o povratku na matični teritorij leži u iskrenoj brizi prokonzula za granice Transalpinske Galije. Kako piše, ako bi nekadašnje zemlje Helvećana ostale prazne, postojala bi opasnost da uskoro budu naseljene Germanima koji bi prešli Rajnu. Time bi cijeli rat imao nepovoljan ishod jer bi ratoborni i brojni Germani, a ne tek poraženi i umireni Helvećani, činili sjevernu granicu provincije.⁵⁶⁴ Bila je to izjava koja je na neki način otkrivala sadržaj narednog Cezarova teksta. Jer, bez obzira na poraz helvetske zajednice, prijetnja Transalpini nije bila otklonjena. Bitka kod Bibrakte riješila je jedan problem, ali i stvorila novi – porazom Helvećana uklonjen je jedan od pretendenata na poziciju najjače zajednice cijele Galije. Takve okolnosti svakako su priželjkivale iskoristiti ostale zajednice, ponajprije Germani i Ariovist, *rex socius et amicus populi Romani*, koji već odavno poražava galske zajednice i sustavno svojata poveliku površinu njihova teritorija.

Rim se na to nije previše obazirao u prethodnim razdobljima kad je prijetnja Transalpini žarište imala u zajednicama Alobroga, te Helvećana; pa čak ni kad je Ariovist značajno porazio rimske saveznike Edue i oduzeo im prilično velik teritorij. Upravo je iz političke mudrosti tijekom konzulata Cezar proglasio Ariovista kraljem i prijateljem, nastojeći tako osigurati da problemi u Transalpini ne postanu puno veći nego što jesu. Iako je Ariovist, iz rimske perspektive, dao za to dovoljno povoda, Senat ipak nije reagirao jer u to je vrijeme na sjevernim granicama Transalpine bilo previše neprijatelja koji su se vrlo lako mogli ujediniti s vrlo očitim zajedničkim ciljem – ratom protiv Rima. Onog trenutka, pak, kad je većina prijetnji riješena umirenjem Alobroga i Helvećana, nestale su sve značajnije prepreke koje bi Cezaru otežale umirenje Galije. Okolnosti su bile jasne – sve dok Ariovist neometano gospodari blizu provincijske granice, Transalpina ne može biti sigurna.

⁵⁶³ Osim Boja koji su naseljeni na teritoriju Edua. *Caes. bell. Gall.* 1.28; usp. *Dio* 38.33.3–5; *App. Celt.* 3; *Liv. Per.* 103; *Plut. Caes.* 18; *Flor.* 1.45.2–3; *Oros.* 6.7.3–5; *Eutrop.* 6.17.2; *Strab.* 4.3.3; *Polyaen.* 8.23.3. Alobrozi su im morali dati dio svog žita kako bi preživjeli.

⁵⁶⁴ *Caes. bell. Gall.* 1.28. Jedan kanton Helvećana, Vergibeni, nakon poraza pobjegao je Germanima preko Rajne. (1.27); usp. *Plut. Caes.* 18.5–6.

Ariovist nije bio samo sposoban zapovjednik nego i svojevrstan „ukazatelj“ ostalim germanskim plemenima da preko Rajne postoje plodna zemljišta sa zajednicama koje im ne mogu parirati u vojnoj snazi.⁵⁶⁵ Nova je migracija bila na pomolu, ovog puta kudikamo opasnija. Radilo se o Germanima na čelu s iskusnim zapovjednikom, upravo kao prije pedeset godina kad su Cimbri i Teutonci odlučili krenuti na jug.⁵⁶⁶ Informacije koje su dolazile do Cezara bile su uznemirujuće. Navodno je otprilike 120.000 Germana ušlo u Galiju i zajedno s Ariovistom okupiralo trećinu teritorija, a cijela zajednica Sveva (100 kantona) uskoro je planirala prijeći Rajnu.⁵⁶⁷ S druge strane, galske zajednice Edua i Sekvana, koje su Cezara obavijestile o skorašnjoj migraciji, izjavile su da zbog neposredne prijetnje nemaju drugog izbora nego, kao i Helvećani nedavno, pronaći nova prostranstva za život.⁵⁶⁸ Cezar je trebao reagirati odmah, a s obzirom na okolnosti, postojalo je samo jedno rješenje – objaviti rat onom čovjeku čije su aktivnosti uopće omogućile stvaranje ideje o migraciji Germana – upravo Ariovistu, za što je Cezar već odavno imao opravdanje u nepravdi učinjenoj rimskim saveznicima, Eduima.⁵⁶⁹

Nepotrebno je ulaziti u detalje pregovora između Cezara i Ariovista koji su kulminirali otvorenim neprijateljstvom.⁵⁷⁰ Drugačiji ishod nije ni bio moguć; Ariovist nije htio udovoljiti Cezarovim zahtjevima da vrati otete teritorije, a Cezar je, slično kao i s Tigurinima, naglasio prethodne učinke rimskih okršaja s galskim zajednicama kao pravo Rimljana da vladaju Galijom.⁵⁷¹ Važno je ipak spomenuti da je rimska vojska, kad je Cezar krenuo u pohod i stigao do grada Vezontija, izrazila zabrinutost ne samo visinom i snagom germanskih ratnika nego i

⁵⁶⁵ Barem ne u tom trenutku. Cezar piše da su Helvećani, prije poraza kod Bibrakte, stalno poražavali Germane. *Caes. bell. Gall.* 1.39–40.

⁵⁶⁶ *Caes. bell. Gall.* 1.34.4 – naglašena opasnost.

⁵⁶⁷ *Caes. bell. Gall.* 1.31 i 37.

⁵⁶⁸ *Caes. bell. Gall.* 1.31.

⁵⁶⁹ Eudi su rimski saveznici barem od 122. g. pr. Kr. *Liv. Per.* 61. Nazivaju se čak braćom. *Cic. ad fam.* 7.10.4; *id. ad Att.* 1.19.2; *Diod.* 5.25.1; *Plut. Caes.* 26.5; *Tac. Ann.* 11.25.1–2; *Strab.* 4.3.2 piše da su Edui prva od svih galskih zajednica koja je stupila u prijateljstvo s Rimljanima. Cezar nekoliko puta spominje Edue kao rimsku braću (*bell. Gall.* 1.36.5, 43.6, 44.9), a razlog za to može biti da je želio opravdati svoju kampanju protiv Ariovista, koji je *rex socius et amicus populi Romani*. Za detaljniju analizu vidi Sherwin-White 1967: 14; Gelzer 1968: 107; Braund 1980: 420 ff.

⁵⁷⁰ Detaljno vidi *Caes. bell. Gall.* 1.34–36 i 42–47; *usp. Dio* 38.34.3–6 i 38.47.3–4; *Flor.* 1.45.10–12.

⁵⁷¹ Što je rekao na sastanku s Ariovistom. *Caes. bell. Gall.* 1.34–36 i 42–47.

teritorijem isprepletenim uskim cestama i nizom šuma koje su ih dijelile od Ariovista. Cezar ih je naposljetku uspio umiriti pričama da su netom umireni Helvećani puno puta porazili te iste Germane, da Ariovisto zapravo i nije toliko sposoban zapovjednik te istovremeno potaknuo u njima osjećaj srama izjavom da će na te opasne teritorije krenuti sa svojom omiljenom i hrabrom X. legijom.⁵⁷² Međutim, zabrinutost legionara za vlastitu sigurnost u golemim šumama tadašnje sjeverne Europe bila je opravdana uzme li se u obzir kasniji primjer rimskog poraza u Teutoburškoj šumi. Cezar je, pak, bio puno sposobniji zapovjednik od Kvinktilija Vara i svoju vojsku nije odveo u potpunu propast, nego u odlučujuću pobjedu nad Ariovistom i njegovom germanskom vojskom.⁵⁷³ Posljedice bitke bile su značajne; Germani su se razbježali i pobjegli u smjeru Rajne, Svevi su odustali od ulaska u Galiju, dok je sudbina samog Ariovista nepoznata. Poznato je samo to da je uspio pronaći brod i prijeći Rajnu, nakon čega mu se trag u povijesti gubi.⁵⁷⁴

Tako su završile ratne operacije 58. g. pr. Kr. Riješivši se prijetnji Alobroga, Helvećana, Ariovista i ostalih Germana, Cezar je napokon mogao reći da su granice Transalpinske Galije sigurne. Većinu svoje vojske rasporedio je u zimovnike među Sekvanima, a on se zaputio prema Cisalpini i posvetio administrativnim dužnostima upravitelja provincije.⁵⁷⁵ Naizgled je nastupio period mira, međutim, ispostavilo se da je Cezar morao i većinu naredne, 57. g. pr. Kr. provesti u Galiji. Posljedice netom završenih operacija nisu bile samo uspješno osigurane granice Transalpine i zaustavljena migracija Germana. Dapače, postojao je opravdan strah ostalih zajednica Galije da se Cezar, nakon pobjede nad Helvećanima i Ariovistom, neće zaustaviti.

I sasvim razumljivo, iz njihove perspektive ništa nije ukazivalo na to da Cezar nema namjeru proširiti popis poraženih vojski Galije. Uzme li se u obzir da svoju pobjedničku vojsku

⁵⁷² *Caes. bell. Gall.* 1.39–40; Dio 38.35.1–3 također donosi opsežan izvještaj o razgovoru između Cezara i njegovih legija. No, piše da su vojnici izjavili da se nemaju što petljati u daljnje sukobe i da je Cezar spreman žrtvovati njihove živote zbog svojih ambicija; *Usp. Liv. Per.* 104; *Front. Strat.* 1.11.3 i 4.5.11; *Plut. Caes.* 19.3–5; *Oros.* 6.7.6; *Cic. Quint. fr.* 3.8.19–21; *Flor.* 1.45.12–13 piše da su vojnici počeli pisati oporuke (što vojnici uvijek rade prije bitke).

⁵⁷³ Detaljan izvještaj o strateškom pozicioniranju logora prije bitke i sam okršaj vidi *Caes. bell. Gall.* 1.48–52; *usp. Dio* 38.47.5 do 50.5; *App. Celt.* 3; *Liv. Per.* 104; *Front. Strat.* 2.1.16 i 2.6.3; *Plut. Caes.* 19.6–12; *Flor.* 1.45.12–15; *Oros.* 6.7.6–10; *Polyaen.* 8.23.4. Pelling 1981: 751–766.

⁵⁷⁴ *Caes. bell. Gall.* 1.53–54; *usp. Plut. Caes.* 19.12.

⁵⁷⁵ Održao je konvent. *Caes. bell. Gall.* 1.54.

nije povukao u Cisalpinu, nego ju je ostavio u Galiji, vjerojatniji scenarij bio je da će nastaviti ratovanje. U kojoj god mjeri taj strah bio zasnovan na stvarnim dokazima Cezarovih budućih namjera, naposljetku je izrastao u otvorenu pobunu, prvu veliku koaliciju zajednica protiv Rima – preciznije Belga, od kojih su najbrojniji bili Belovaci; na najplodnijoj zemlji nastanjeni Suesoni, a najratoborniji u historiografiji itekako poznati Nervi.⁵⁷⁶ Čim je to saznao, Cezar je mobilizirao još dvije legije (XIII. i XIII.) i krenuo iz Cisalpine u novi rat.⁵⁷⁷

Za razliku od operacija protiv Helvećana, oružani sukobi 57. g. pr. Kr. u punom su sjaju pokazali Cezarovu taktičku genijalnost na bojnopolju. Uz pomoć Edua i njihovog vođe Divitijaka, Cezar je redom porazio Suesone i Belovake te zauzeo njihove gradove prije nego što se sukobio s Nervima u odlučujućoj bitci.⁵⁷⁸ Cezar naglašava sve probleme s kojima se suočio tijekom bitke, kao i najdražu mu X. legiju koja je odradila značajan posao na lijevom krilu. Ishod bitke i cijelog rata bio je potpuni poraz koalicije,⁵⁷⁹ nakon čega je Cezar napokon sa sigurnošću mogao izjaviti da su svi problemi Transalpinske Galije, te posljedično i cijele Galije, uspješno riješeni. Dvije godine intenzivnog ratovanja okončane su odlučujućom pobjedom i svladavanjem, kako se u tom trenutku mislilo, zadnje linije otpora autohtonih zajednica Galije. Spriječena je migracija Helvećana, upadi germanskih plemena u Galiju zaustavljeni su porazom Ariovista, Belgi i njihovi saveznici značajno su umireni, dok su odvojenim akcijama Cezarova podređenog zapovjednika Publija Krasa pod rimsku kontrolu stavljene priobalne zajednice Veneta, Unela, Osisma, Kuriosolita, Sesuva, Aulerka i Redona.⁵⁸⁰

⁵⁷⁶ Cezar piše da su Belgi bili Germani koji su već davno prešli Rajnu, te da su jedini spriječili Cimbri i Teutonci da prođu na njihov teritorij. *Caes. bell. Gall.* 2.4.

⁵⁷⁷ *Caes. bell. Gall.* 2.2.

⁵⁷⁸ Za Cezarove opsežne operacije do odlučujuće bitke s Nervima vidi *Caes. bell. Gall.* 2.5–14; Dio 39.1.3–2.2; *App. Celt.* 4.

⁵⁷⁹ *Caes. bell. Gall.* 2.15–28. Od 60.000 ratnika Nerva ostalo je 500, a od 600 njihovih starješina samo 3; usp. *Liv. Per.* 104; Dio 39.3; *App. Celt.* 4; *Plut. Caes.* 20.6–10; *Flor.* 1.45.4–5; *Val. Max.* 3.2.19; *Oros.* 6.7.16. Također, Cezar piše da su Nervima pomagali Aduatrici, potomci Cimbri i Teutonaca, koji su prije sukoba s Rimljanima ostavili 6000 ljudi u jednoj utvrdi zajedno s opremom, ali se po njih nisu vratili. Život se u gradu nastavio, sve dok ih Cezar nije natjerao na predaju. Ubijeno ih je 4000, a 53.000 porobljeno. *Caes. bell. Gall.* 2.29–33; usp. Dio 39.4.1–4. Doista, ne može se pobjeći od dojma da Cezar opet radi poveznicu s prošlošću, te unatoč tome što je od tada prošlo više od 50 godina, upisuje svoje ime kao jedno od onih koji su porazili velike Cimbri i Teutonci (veže se s Gajem Marijem).

⁵⁸⁰ *Caes. bell. Gall.* 2.34; usp. *Plut. Caes.* 20.6.

2. POSJET ILIRIKU (57./56. g. pr. Kr.)

Kako i sam Cezar komentira kraj 57. g. pr. Kr., prethodni ratovi opsegom su bili toliko veliki da je čak primio izaslanike onih zajednica koje su obitavale preko Rajne.⁵⁸¹ Razumljivo, sukobi u Galiji odjeknuli su diljem poznatog svijeta, što zbog opsega operacija, što zbog samog Cezara. Umirenje Gala postalo je glavna tema priča u zajednicama s lijeve i desne strane Rajne, dok je zabrinutost germanskih vođa sigurno bila dodatno potencirana porazom Ariovista, njegovim bijegom i odustajanjem Sveva od namjere da uđu u Galiju. Na kraju se pokazalo da je opreznost prema Cezaru bila suvišna (barem u tom trenutku) jer se završetkom operacija i bez neposredne prijetnje Cezar napokon mogao pozabaviti drugim provincijama pod svojom upravom – ponajprije Ilirikom, gdje se zaputio nakon što je odgodio sastanak s germanskim izaslanicima do sljedećeg ljeta, a vojnike smjestio u zimovnike među zajednicama Karnuta, Anda i Turona.⁵⁸²

Priča je poznata svakom istraživaču iliričkih prostora tijekom 1. st. pr. Kr. U relativno kratkom izvještaju Cezar piše da je imao pravo misliti kako je Galija umirena pa je početkom zime (57./56. g. pr. Kr.) krenuo prema Iliriku u namjeri da posjeti tamošnje zajednice i upozna područje. Međutim, u Galiji je iznenada izbio rat. Publije Kras, zapovjednik VII. legije pozicionirane u zimovnicima među Andama, našao se u velikim problemima jer je otpočela pobuna Veneta i njihovih saveznika. Detaljne razloge pobune ovdje nije nužno spominjati – samo treba istaknuti da su problemi počeli onog trenutka kad je Kras zahtijevao žito za svoje vojnike. Veneti su zarobili rimske izaslanike, pregovori o njihovom puštanju neslavno su propali, te se cijela VII. legija našla u opasnosti od okruženja brojčano daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Onog trenutka kad je postalo jasno da se cijela stvar ne može riješiti mirnim putem, Kras je izvijestio Cezara o svim događajima. Kako je bio prilično udaljen, Cezar je zapovjedio da se vojni brodovi izgrade na rijeci Loire (*Liger*), rijeci što se ulijeva u Atlantski ocean, te Krasa obavijestio da će prema vojsci krenuti čim mu vremenske prilike dopuste.⁵⁸³

⁵⁸¹ *Caes. bell. Gall.* 2.35.

⁵⁸² *Caes. bell. Gall.* 2.35. Također, kada je krenuo prema Cisalpini i Iliriku, poslao je Servija Galbu sa XII. legijom na teritorij Alobroga. *Caes. bell. Gall.* 3.1. Galba je vodio određene operacije nakon Cezarova odlaska. Vidi *Caes. bell. Gall.* 3.2–6; usp. Dio 39.5.2–4; Oros. 6.8.1–5.

⁵⁸³ *Caes. bell. Gall.* 3.7–9.

Tako završava Cezarov izvještaj o posjetu Iliriku i počinje detaljna priča o ratu s Venetima. Priča koja je, iz perspektive tadašnjeg čitatelja u Rimu, ali i većine današnjih istraživača, bila puno interesantnija nego suhoparan izvještaj o posjetu provinciji iz kojeg se naizgled može zaključiti samo to da je Cezar namjeravao upoznati regiju. Posljedično, u suvremenim radovima daleko šireg konteksta može se naići na samo sporadično spominjanje ove epizode, u obliku kratkih pretpostavki što je posjetom Cezar želio postići te je li uopće došao do Ilirika. Tako Šašel Kos i Matijašić pišu da je cilj posjeta bio ojačati političku poziciju među Italicima i rimskim građanima Ilirika, dok je zbog Veneta morao prekinuti svoj kratkotrajni posjet.⁵⁸⁴ Wilkes i Džino, pak, *pro forma* pišu da je Cezar išao upoznati regiju, ali s različitim mišljenjem o trajanju posjeta. Navodno je pobuna Veneta spriječila Cezara da stigne na svoje odredište – za koje Wilkes napominje da je to vrlo vjerojatno trebala biti srednja Dalmacija.⁵⁸⁵

Ideja o Cezarovu posjetu radi jačanja političke pozicije je konstruktivna i nije ju potrebno kritizirati. Dapače, vrlo je vjerojatno da je jedan od razloga Cezarova posjeta bio upoznati područje i osnažiti svoje i trijumvirske klijentelarne veze u značajnijim gradovima Ilirika. Kasnija odanost Salone Cezaru možda je i najbolji primjer. Stvoreni kolektiv Italika i rimskih građana unutar grada mogao je puno više izgubiti prelaskom na Pompejevu stranu, što je samo dokaz privrženosti nastale kao rezultat prethodnih veza i jačanja interesnih skupina pod Cezarovim patronatom. S druge strane, pak, čini se da su sva prethodna promišljanja o trajanju Cezarova posjeta Iliriku netočna, ponajprije zbog toga što su zasnovana na pogrešnom tumačenju njegovih riječi. Nastala su bez ikakve konzultacije ostalih izvora za ovo razdoblje pa ne odgovaraju istini u mjeri u kojoj bi trebali.

Naime, ako se pokuša odrediti izvorni problem, on proizlazi iz samog Cezarova izvještaja. Jednostavnije:

1. *Bell. Gall.* 3.7 – zaputio se prema Iliriku, ali je iznenada izbio rat u Galiji
2. *Bell. Gall.* 3.8 – opis Veneta kao primorske zajednice koja je imala puno brodova s kojima su plovili sve do Britanije.

⁵⁸⁴ Šašel Kos 2005a: 342; Matijašić 2009: 127.

⁵⁸⁵ Wilkes 1969: 38; Džino 2010: 84; kao i Zaninović 2010: 79; id. 2015: 271.

3. *Bell. Gall.* 3.9 – o pobuni ga je obavijestio Kras, a kako je sam bio daleko, izdao je niz zapovijedi i obećao doći do vojske čim mu vremenske prilike dopuste.
4. *Bell. Gall.* 3.10–11 – Cezar počinje pisati o ratu s Venetima i kreće s kopnenom vojskom u smjeru Galije.⁵⁸⁶

Slijed paragrafa doista daje razloga za zaključak da je Cezar namjeravao upoznati Ilirik, ali čim je izbila pobuna, morao je prekinuti taj posjet i krenuti u Galiju. No, problem ovakvog opisa događaja je u tome što između paragrafa o posjetu Iliriku (3.7) i narednih, gdje odmah počinje priča o ratu s Venetima, postoji vremenski period dulji od pola godine koji Cezar uopće ne spominje. Jasno je i zašto – *Commentari de bello Gallico* opisuju sukobe koje je Cezar vodio sjeverno od Transalpine, tako da konceptualno i ne bi trebali sadržavati detalje o događajima koji nisu povezani s temom djela. Bez obzira na to što su bili bitni za razumijevanje rimske povijesti te se većinom odvijali između određenih kampanja, Cezar prati svoj tijek relevantnih informacija za galske ratove i nakon umirenja Belga započinje priču o novom otporu koji je morao svladati. To, pak, ne mijenja činjenicu da okolnosti i kronologija razdoblja pokazuju kako posjet Iliriku i pobuna Veneta nemaju nikakvu međusobnu vremensku poveznicu. Posjet se dogodio krajem 57. g. pr. Kr., dok je Cezar je u rat s Venetima otišao čak pola godine poslije – u svibnju 56. g. pr. Kr.

Dokaz se nalazi u samom Cezarovu opisu rata. Kad piše o aktivnostima Veneta i ograničenom djelovanju rimske mornarice, Cezar određuje vrijeme: „Radili su to većim dijelom ljeta... (*Haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant*).⁵⁸⁷ Cezar se referira na ljeto 56. g. pr. Kr. iz nekoliko razloga: 1) Snaga Veneta bila je u njihovoj mornarici, što se nekoliko puta naglašava, tako da je od trenutka izbivanja pobune (u zimu krajem 57. g. pr. Kr.) bilo jasno kako će se glavne borbe odvijati na moru, s povremenom potporom kopnenih snaga. Iako tim kopnenim snagama zima nužno ne ometa vođenje ratnih operacija, djelovanje mornarice uvelike je ograničeno zimskim uvjetima. Bilo kakvi vojni sukobi na moru tijekom zime ne samo da ne bi postigli značajne uspjehe nego bi zbog vremenskih uvjeta bili otežani,⁵⁸⁸ ako ne i

⁵⁸⁶ U 3.10 objašnjava što su sve Veneti napravili, a u 3.11 piše da se u rat zaputio s kopnenom vojskom.

⁵⁸⁷ *Caes. bell. Gall.* 3.12.5. Opis rata ide sve do 3.16.

⁵⁸⁸ To ne znači da se nisu događali, ali se generalno izbjegavalo.

nemogućí. Operacije su se trebale odgoditi za proljeće ili ljeto, za što je postojao i još praktičniji razlog – 2) rimski brodovi bili su prilagođeni za borbe na Mediteranu, te oblikom nisu bili prikladni za velike valove Atlantika i velike razlike u plimi i oseci.⁵⁸⁹ Čak i da je postojalo kakvo privremeno rješenje, Cezar je kad-tad morao izgraditi potpuno novu flotu. S obzirom na okolnosti, Cezaru je bilo posve jasno da ratne operacije moraju pričekati sljedeće proljeće ili ljeto, a do tada je mogao, kako i sam kaže, pripremiti se za sukobe tako da izgradi adekvatne brodove i mobilizira veslače iz provincije.⁵⁹⁰

Nadalje, čak i da nije zapisao kad se rat s Venetima odvijao, kronologija događaja od početka 56. g. pr. Kr. pokazuje da se Cezar nikako nije mogao zaputiti prema Galiji prije svibnja. U suprotnome, politička kriza započeta izborom Publija Klodija Pulhera za kurulskog edila (20. siječnja) eskalirala bi izvan svih granica i vrlo vjerojatno uzrokovala raspad trijumvirata. Sam izbor Klodija pobudio je niz sumnji, ali bila je to relativno standardna reakcija prilikom odabira kandidata za jednu od dužnosti koja se koristila kao instrument napada na političke protivnike.⁵⁹¹ Puno je opasnije bilo to što većina ljudi u Rimu nije dvojila da od prvog dana službe Klodije ima namjeru iskoristiti netom dobivene ovlasti da bi se obračunao sa svojim neistomišljenicima; ponajprije Milonom kojeg odvlači na sud,⁵⁹² ali i konzulom Marcellinom, Ciceronom i Pompejem jer su stali u Milonovu obranu. Čini se da je uz Milona glavni protagonist Klodijevih optužbi bio upravo Pompej. Iako u nizu izrečenih optužbi većina nije imala osnove, poput one za Pompejevo unajmljivanje gladijatora,⁵⁹³ kaljanje trijumvirovog imena dugoročno nije moglo ostati bez posljedica. Da stvar bude gora, uvijek prisutni Katon istovremeno je postao tribun, te osim pokušaja da progura nekoliko spornih zakona, nizu već postojećih optužbi protiv Pompeja dodao je i neke svoje.⁵⁹⁴ Pojačane napetosti u političkom

⁵⁸⁹ Kako i sam piše, da su se pojavile poteškoće plovidbe na tako velikom i otvorenome moru. *Caes. bell. Gall.* 3.12–13. Razlika u plimi i oseci Cezaru je stvarala probleme u pokušajima da osvoji venetske gradove. Kako piše, takvom tipu gradova nije mogao prići kopnom u vrijeme plime koja se događala dva puta dnevno u razmaku od 12 sati. Za karakteristike obale koju su nastanjivali Veneti te Cezarove probleme vidi Veer 1939: 65–67 ff.

⁵⁹⁰ *Caes. bell. Gall.* 3.9; Venetski gradovi su također bili dobro zaštićeni vodom. Dio 39.40.3–5 piše da je Cezaru za izgradnju brodova trebalo cijelo ljeto i da je tijekom rata bio u korist Veneta sve dok Brut nije stigao s brodovima.

⁵⁹¹ Za razliku od dva plebejska, dva kurulska edila mogu izdavati edikte (stvorení su kao opozicija akcijama plebejskih edila u periodu 376. – 367. g. pr. Kr.). Lintott 1999: 129–130.

⁵⁹² *Cic. Quint. fr.* 2.2.2; id. *ad fam.* 1.9.15 i 50.

⁵⁹³ *Cic. Quint. fr.* 2.3.1–2; id. *Pro Mil.* 68; Dio 39.18.1–20; Schol. Bob. Stangl 122 i 151.

⁵⁹⁴ *Cic. Quint. fr.* 2.3.3

životu bile su svakodnevna pojava i nisu se smirile ni do travnja, kad Pompej otvoreno izražava zabrinutost zbog cijele situacije.⁵⁹⁵

Ovako kratak opis ni približno ne može objasniti što se sve u Rimu događalo u prvoj polovici 56. g. pr. Kr. Za detaljniji osvrt treba uzeti jednu od povijesnih analiza posljedica Klodijevih i Milonovih prepirki.⁵⁹⁶ Ovdje je važno napomenuti da su Klodijeve aktivnosti do te mjere narušile odnos između trijumvira da je gotovo prerastao u otvoreno neprijateljstvo. Kako je i sam Pompej izjavio – njegov prvi neprijatelj bio je Kras,⁵⁹⁷ tobože zbog toga što je zajedno s optimatima podržavao Klodijeve optužbe.⁵⁹⁸ No, situacija je bila puno ozbiljnija jer je Klodije u optužbama protiv Milona i Pompeja naglašavao svoju povezanost s Cezarom. Takve izjave mogle su se vrlo lako protumačiti kao direktan sukob između Cezara i Pompeja, tim više jer je poznato da se Klodije i Milon nisu zaustavili samo na verbalnom sukobu, nego su naoružavali svoje gradske bande u iščekivanju krvoprolića.⁵⁹⁹ Pogoršanje odnosa između trijumvira ugrozilo je ne samo političku stabilnost Rima, nego i Cezarovu poziciju u Galiji. Bez jasnih saveznika i uz rastući broj neprijatelja bilo bi samo pitanje vremena kad bi na Narodnoj skupštini bila izglasana jedna od mnogih, neprestanih inicijativa da se Cezaru oduzme zapovjedništvo u galskome ratu.⁶⁰⁰

Upravo je zbog ovakvih situacija Cezar odabrao Cisalpinsku Galiju kao jednu od svojih provincija – da direktno utječe na političku situaciju u Rimu i općenito Italiji. Nije poznato do

⁵⁹⁵ Ciceron je nakon 8. travnja trebao krenuti prema jugu, a Pompej 11. travnja na Sardiniju. Cic. *Quint. fr.* 2.5.1–2. Također, Katon je branio Klodijeve aktivnosti kao tribun, što nimalo nije čudno jer je tako branio svoje imenovanje upraviteljem Cipra. Plut. *Cat. Min.* 40.2; Dio 39.22.1–2.

⁵⁹⁶ Poput Marsh 1932: 171–178; Brunt 1966; 32 ff.; Tatum 1999: 198 ff.

⁵⁹⁷ Cic. *Quint. fr.* 2.3.3.

⁵⁹⁸ Cic. *Quint. fr.* 2.3.4. U to vrijeme Ciceron je na sudu pomagao Kalpurniju Bestiji. Vidi Cic. *Quint. fr.* 2.3.6; id. *Pro Cael.* 26; Plin. *Nat. hist.* 27.4; Tac. *Dial.* 39.5. U isto vrijeme Pompej provodi cenz. Dio 39.24.1–2.

⁵⁹⁹ Kao što su to radili i prethodne, 57. g. pr. Kr. Cic. *red. in Sen.* 19; id. *Pro Sest.* 85; id. *Pro Mil.* 38; id. *De off.* 2.17.58; App. *Bell. civ.* 2.16; Dio 39.8. Istovremeno, Vatinije je bio Klodijev svjedok protiv Milona; onaj Vatinije kojeg Ciceron u *In Vatinium* optužuje, ali se distancira od toga da riječi protiv Vatinija znače riječi posredno protiv Cezara. O Ciceronovoj aktivnosti prije sastanka u Luki vidi Cary 1923; Pocock 1927: 301 ff.; posebno Mitchell 1969 (vidi bilj. 2). Ciceron je bio blizak s Milonom, što nije čudno budući da su imali zajedničkog neprijatelja. Klodije je prognao Cicerona iz Rima, a kada je 57. g. pr. Kr. Kvint Fabricije predložio mjeru da se Ciceron vrati, otpočeo je val nasilja u Gradu, koje je pokrenuo Klodije. Cic. *red. in Sen.* 33; id. *Pro Sest.* 75; id. *Pro Mil.* 38; Dio 39.6–7; Plut. *Cic.* 33. Za borbu Milona i Cicerona protiv Klodija vidi Lintott 1974; Pina Polo 1991.

⁶⁰⁰ Upravo je u to vrijeme bila jedna zbog čega je i nastalo Ciceronovo djelo *De provinciis consularibus*.

koje je mjere to prakticao upravo nad Klodijevim aktivnostima. Moguće je da je baš na njegov poticaj Klodije započeo niz sudskih procesa, ali sumnjam da je priželjkivani cilj bio nestabilnost koja je prijetila opstojnosti trijumvirata i tako omogućavala optimatima da dobiju zamah u političkoj borbi.⁶⁰¹ U svakom slučaju, jedna stvar je sigurna – u dotad najnapetijem razdoblju za odnose između trijumvira Cezar se nije mogao udaljiti od Italije i ostaviti svoju sudbinu u rukama Klodija – i doista nije. Postoje podatci da je barem od početka ožujka bio u Akvileji, gdje je održao konvent,⁶⁰² te da je u Cisalpini ostao do trenutka kad se problem između trijumvira riješio na jedini mogući način – sastankom u Luki otprilike u drugoj polovici travnja 56. g. pr. Kr.⁶⁰³ Trijumvirat je obnovljen, Klodije je odustao od tužbe protiv Milona, dogovoreno je da će Pompej i Kras postati konzuli za narednu, 55. g. pr. Kr., a Cezaru će biti produljen prokonzulat nad Galijama i Ilirikom na dodatnih pet godina.⁶⁰⁴ Tek nakon što je uspostavljena politička stabilnost i osigurana njegova osobna pozicija, Cezar je mogao krenuti prema Galiji i otpočeti nimalo laganu ljetnu kampanju protiv Veneta.⁶⁰⁵

Prema tome, problem pretpostavki da je pobuna Veneta povezana s posjetom Iliriku nije toliko u Cezarovu izvještaju, koliko u modernim autorima koji su povjerovali da on daje kronološki točne podatke za sve događaje određenog razdoblja rimske povijesti. Riječ je o događajima koji opisuju kronologiju galskih ratova, a ne općenito razdoblja, zbog čega se bez konzultiranja ostalih relevantnih izvora ne može zaključiti da je obustavljanje Cezarovih planova posljedično vezano uz pobunu Veneta. Zapravo, nije posve jasno zašto bi se tako uopće

⁶⁰¹ Usp. radove koji polemiziraju o tome je li Klodije bio Krasova desna ruka ili Krasova i Cezarova. Pocock 1924: 59 ff.; id. 1927: 301 ff.; Marsh 1927b: 30 ff.

⁶⁰² Poznato preko natpisa o poslanstvu Cezaru iz Ilirika 3. ožujka. Prvi put objavljen u Brunšmid 1898: 33–34 br. 31; Sherk 1969: 24. O natpisu i njegovom kontekstu bit će više govora u poglavlju *Promjene Cezarova vremena*.

⁶⁰³ Cic. *ad fam.* 1.9.9; Plut. *Cat. Min.* 41.1–3; id. *Caes.* 21.3–9; id. *Crass.* 14.4–6; id. *Pomp.* 51.1–5; Suet. *Div. Iul.* 24.1; App. *Bell. civ.* 2.17; Dio 39.24.3–26.4.

⁶⁰⁴ Lazemby 1959; Luijheid 1970; Seager 2002: 118–119; Također, Ciceronu je sugerirano da odustane od mjere o reviziji zakona o zemlji u Kampaniji. Cic. *Quint. fr.* 2.7.2; id. *ad fam.* 1.9.9–10.

⁶⁰⁵ Lazemby 1959: 69–70 čak misli da je Cezar namjerno stavio pobunu Veneta u zimu na kraju 57. g. pr. Kr., dok se stvarno dogodila u ljeto 56. g. pr. Kr. Navodno je tako mogao predstaviti pobunu kao da nije bila isprovocirana, posve suprotno od onoga što je bio pravi cilj – potaknuti Venete na otpor kako bi ih s razlogom podvrgnuo te imao otvoren put za invaziju Britanije. No, ovakvim zaključcima treba pristupiti oprezno zbog dvojbene argumentacije koja uopće ne objašnjava kako bi Cezar mogao lagati svojim suvremenicima.

zaključilo, budući da Cezar nigdje direktno ne govori da je zbog Veneta morao odgoditi ili prekinuti svoj posjet Iliriku. On jedino izjavljuje da se pobuna dogodila u isto vrijeme kad i posjet te da će prema vojsci krenuti onog trenutka kad mu vremenske prilike dopuste. Na kraju je ispalo da zbog političkih okolnosti nije mogao krenuti prije ljeta, međutim, Cezar je vrlo jasan i ne daje prostora drugačijoj interpretaciji. Dapače, ne samo da pobuna Veneta nije povezana s posjetom Iliriku nego i Cezarove riječi daju naslutiti da je njegov posjet trajao dulje nego što se prethodno mislilo. Postoji nekoliko naznaka.

Za početak, treba logički postaviti stvar:

- 1) Cezar nigdje ne piše da je njegov posjet bio kratkotrajan. Takve izjave, rečeno je, rezultat su pogrešnih pretpostavki da je po izbujanju pobune Veneta odmah morao krenuti u Galiju. Time je pobijen jedini argument interpretacija kako je njegov posjet bio kratkotrajan ili da se uopće nije dogodio.
- 2) Ako sigurno znamo da je od ožujka 56. g. pr. Kr. bio u Cisalpinskoj Galiji, postavlja se pitanje gdje je Cezar bio do tada? Preciznije, od kraja 57. g. pr. Kr., kad je krenuo u Ilirik, te ožujka 56. g. pr. Kr. i konventa u Akvileji. Postoje dva moguća odgovora: bio je ili u Cisalpinskoj Galiji ili upravo u Iliriku.

Pri tome je prva opcija manje vjerojatna, ponajprije zbog toga što bi podrazumijevala da je Cezar morao prekinuti ili odgoditi svoj posjet Iliriku ne zbog Veneta, nego zbog političke situacije u Italiji. No, eskalacija problema koje je prouzročio Klodije dogodila se tek u periodu kad je Cezar doista bio u Cisalpini, tako da prethodno nije postojala neposredna prijetnja za trijumvirat ili njegovu poziciju. Možda su postojale naznake koje je Cezar tumačio kao razlog zbog kojih se kad-tad morao pojaviti u Cisalpini, ali prije ožujka za to nije bilo potrebe. Sve administrativne i sudske poslove (poput konventa) obavio je u ožujku ili nakon toga, vrlo vjerojatno istovremeno dok je obavljao političke sastanke i pripremao vojsku za odlazak u Galiju. Također, u opsežnim izvještajima razdoblja unutar Ciceronovih pisama, brojnih Cezarovih biografija i ostalih povijesnih zapisa ne postoji nijedan podatak koji bi prokonzula smjestio u Cisalpinsku Galiju prije ožujka. Znakovito je da tek tada Ciceron piše kako je Cezar

bio u Akvileji.⁶⁰⁶ Čini se manje vjerojatnim da u vrlo dobro dokumentiranom razdoblju Klodijevih inicijativa, tijekom siječnja i veljače, barem jedan antički autor ne bi smatrao bitnim spomenuti Cezarovu prisutnost u Cisalpini. Jednostavno – nije jer Cezar nije bio u blizini Italije.

Za razliku od nedostatka argumenata koji bi mogli poduprijeti zaključak da je Cezar bio u Cisalpini, pretpostavka da je od kraja 57. do ožujka 56. g. pr. Kr. bio u Iliriku argumentirano ima smisla. Razlog su okolnosti i vrijeme. Naime, tijekom Cezarova opisivanja razloga pobune Veneta ukazuje na to da je njen početak bio istovremen s početkom zime, međutim, Kras je o tim događajima odlučio obavijestiti Cezara tek nakon nekog vremena i samo zato što sam nije mogao riješiti problem. Prije nego što je situacija izmaknula kontroli, Veneti su: 1) zarobili Krasove izaslanike; 2) počeli okupljati susjedne zajednice sa zajedničkim ciljem pružanja otpora Rimu; 3) kad je cijela obala stala uz njih, poslali su izaslanike Krasu s napomenom da zarobljene Rimljane neće vratiti sve dok on njihove ljude ne oslobodi.⁶⁰⁷ Tek tada Kras odlučuje poslati poruku Cezaru da se problem s Venetima ne može riješiti na miran način – što sugerira da od Cezarova odlaska u Ilirik (i Krasova u zimovnike) do eskalacije problema nije prošlo nekoliko dana, nego minimalno nekoliko tjedana.

Uostalom, postavlja se pitanje koliko je još vremena prošlo dok je vijest o pobuni uopće došla do Cezara. Osim što je zima već neko vrijeme trajala, zbog čega je komunikacija bila otežana, treba imati na umu da je teritorij Veneta, kao i pozicija Krasa pokraj Ligera (otprilike okolica današnjeg Nantesa), bio više od 1100 km zračne udaljenosti od Akvileje.⁶⁰⁸ Istina, golub pismoša bi u Cezarov stožer u Rimu ili Akvileji stigao za otprilike dva dana, ali bi opet bilo potrebno da kurir dostavi poruku Cezaru u Iliriku sigurnim kopnenim putovima uz obalu.⁶⁰⁹ U slučaju da je Kras vijest o pobuni od samog početka namjeravao dostaviti putem kurira, za izvršenje takvog zadatka bilo bi potrebno minimalno 20 dana. Ovisno koji bi put odabrao, kurir

⁶⁰⁶ Cic. *In Vat.* 38.

⁶⁰⁷ Vidi str. 208.

⁶⁰⁸ Preciznije, zračna udaljenost od katedrale Saint Pierre et Saint Paul, u centru današnjeg Nantesa, do bazilike Santa Maria Assunta, u antičkim ostacima Akvileje, iznosi 1151 km. Izvor: Google Maps. 1151 km = 777 rimskih milja (otp. 1481 m = 1 rimska milja)

⁶⁰⁹ Iako je njihov broj mali, postoji nekoliko indikativnih podataka koji ukazuju na to da su golubovi pismoše korišteni za vrijeme Republike (i to u Cezarovo vrijeme) Front. *Strat.* 3.13.8 piše da je Hircije putem golubova komunicirao s Brutom. Plin. *Nat. hist.* 10.110 izjavljuje da su korišteni tijekom opsade Mutine u komunikaciji između Antonija i Bruta. Plin. *Nat. hist.* 10.71 piše o Cecini iz Voltere, rimskom vitezu i Pompejevu i Ciceronovu prijatelju, koji je hvatao lastavice i koristio ih da iz Rima šalje vijesti o ishodima utrka.

bi do Akvileje morao prijeći više od 1500 km, što po zimskim uvjetima i bez značajnije razrađenog sustava cesta nije bilo nimalo lako.⁶¹⁰

U tom kontekstu treba razmatrati Cezarovu izjavu da je vijest o pobuni dobio kad je već bio poprilično daleko. Minimalno, više od mjesec dana proveo je u Iliriku, upoznao teritorij provincije i zajednice koje su ga sačinjavale, te unatoč vijestima iz Galije, očito nije imao namjeru odmah se vratiti, nego nastaviti prema prvobitnom planu. Jer, što zapravo Cezar piše? Izgovor mu je udaljenost zbog koje se osobno nije mogao pozabaviti Venetima, naređuje da se izgradnjom brodova obave pripreme za rat te izjavljuje da će se pridružiti vojsci kad mu vremenske prilike dopuste. Cezar je bio svjestan problema na koji, očito, nije bilo potrebno reagirati prije proljeća, vrlo vjerojatno zbog toga što problem s Venetima i nije bio toliko velik kao što se prethodno pretpostavljalo. Da su se Kras i VII. legija našli pred neposrednim uništenjem, zar bi vremenske neprilike spriječile Cezara da se odmah zaputi prema Galiji i pokuša zaustaviti sramotan poraz? Isti Cezar koji, kad se to stvarno dogodilo s vojskom Kvinta Cicerona u okruženju Belga 54. g. pr. Kr., odmah kreće iz Cisalpine i u posljednjem trenutku uspijeva spasiti brata slavnoga oratora?⁶¹¹ U slučaju stvarne i neposredne prijetnje Cezar ne bi mirno sjedio i iščekivao vijesti o teškom porazu svoje vojske.⁶¹²

U ovim okolnostima jednostavno nije bilo potrebe reagirati više od izdavanja zapovijedi da se sve pripremi za proljetne ratne operacije. Činjenica da je Kras mogao početi graditi brodove govori da nije bio u okruženju, nego je, vjerojatno, branio dominantne položaje s kojih se moglo krenuti na venetski teritorij, osigurati namirnice za zimu i pribaviti potrebne materijale

⁶¹⁰ O brzini putovanja izaslanika zna se preko nekoliko podataka o vremenu potrebnom da se prijeđu udaljenosti unutar Italije, prvenstveno između Rima i ostalih lokacija. Tako je izaslanik prosječno putovao 50 do 80 rimskih milja dnevno (75 do 120 km). No, unutar Italije postojao je izgrađen sustav cesta i postaja, što se mora uzeti u obzir prilikom izračuna trajanja putovanja na mjestima gdje toga nema – poput Galije. Vidi Chevallier 1988: 191–195; Laurence 1999: 81–82. Izaslanik, ako je krenuo iz okolice današnjeg Nantesa, imao je dva moguća puta: 1) na jug, uz obalu današnje zapadne Francuske, u smjeru Burdigala – Narbo – Masilija i dalje prema Cisalpini (preko 1900 km); 2) na jugoistok i prema budućem Brigantiju i Alpama, koje je u zimu teško prijeći (preko 1500 km). U svakom slučaju, putuje li oko 50 rimskih milja dnevno (otprilike 75 km dnevno), izaslaniku treba minimalno 20 dana da dođe do Akvileje. Kalkulacija po *The Stanford Geospatial Network Model of the Roman World* – orbis.stanford.edu – koji pak putovanja procjenjuje po situaciji u Carstvu kad su posvuda bile izgrađene ceste i postaje.

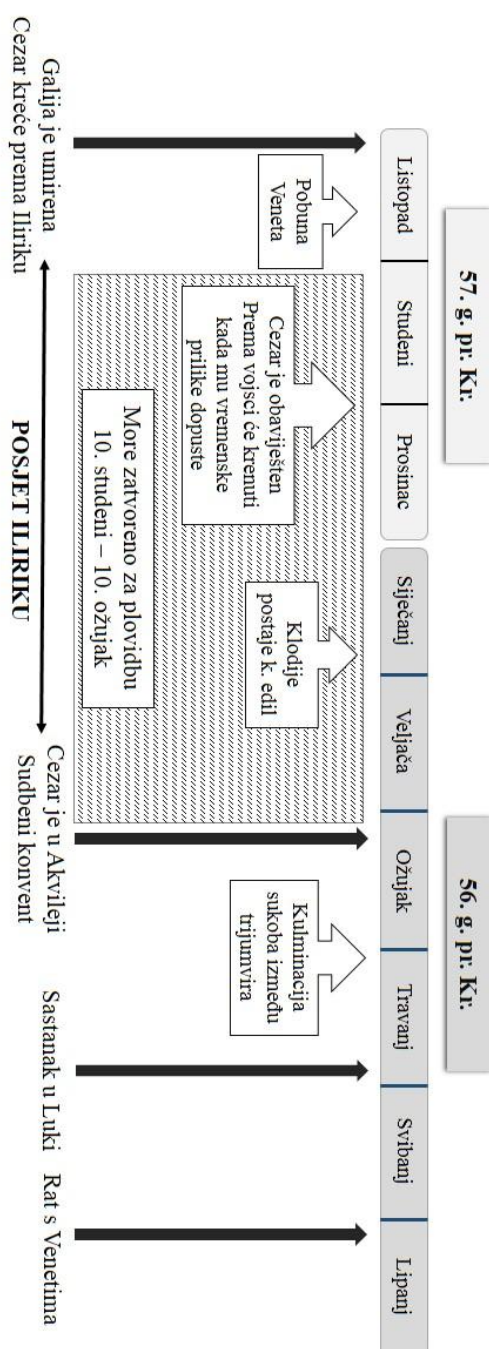
⁶¹¹ Caes. *bell. Gall.* 5.45–52. Vidi bilj. 628.

⁶¹² Osim štete nanesene imenu i političkoj poziciji, Cezar ne bi mogao dozvoliti da strada Publije Kras, sin mu trijumvirskog kolege i nasljednik Licinijeva gensa.

za početak izgradnje mornarice. Nije postojala neposredna opasnost po njegove vojnike, samo naznake da se problem s Venetima mora riješiti oružjem čim počne nova ratna sezona. Sve to pokazuje da je Cezar bez problema mogao ostati u Iliriku upravo onoliko koliko je prvotno i zamislio. Bilo da se radi o cijeloj zimi ili o samo nekoliko zimskih mjeseci, nema razloga sumnjati da je Cezarov plan o upoznavanju regije proveden do kraja.

Nažalost, teško se išta može sigurno zaključiti o lokaciji gdje je išao. Činjenica da ga je izaslanik našao na određenome mjestu u Iliriku samo potvrđuje da je postojao definiran plan te da se u Cezarovu stožeru znalo barem prema kojem dijelu Ilirika je krenuo. Možda je Wilkes u pravu kad tvrdi da je Cezarovo odredište bila srednja Dalmacija. Jednako tako, ako je cilj njegova posjeta bio ojačati svoju poziciju među Italicima i Rimljanima, onda ne treba isključiti da se Cezar ovim posjetom želio direktno upoznati veće gradove provincije od sjevera prema jugu. Različitih tumačenja je mnogo, ali za kraj treba ukazati na jedno koje se do danas nije spominjalo u znanosti.

Cijela priča o Cezarovu odabiru Cisalpinske Galije i Ilirika temelji se na argumentiranoj pretpostavci da je namjeravao krenuti u balkanske kampanje. Razlozi su i više nego jasni te objašnjeni u prethodnom poglavlju. Tijek Cezarova prokonzulata, pak, pokazuje da za balkanske kampanje jednostavno nije imao vremena. Poznati ratovi započeti sukobom s Helvećanima prisilili su ga da dvije godine provede u galskim bespućima, no krajem 57. g. pr. Kr. okolnosti su se promijenile. Poražena je zadnja pobunjena belgijska zajednica, Cezar zapisuje da je smatrao kako je Galija napokon umirena te se odmah potom zaputio prema Iliriku da bi upoznao provinciju, njene zajednice i teritorij. Osim opravdane pretpostavke da je svojim posjetom Iliriku htio ojačati svoju poziciju u provinciji, čini se da je moguć još jedan razlog takvog slijeda događaja – da bi upoznao operativne pravce, saveznike i problematične krajeve samo zato što je, sukladno umirenju Galije, smatrao da sljedeće proljeće predstavlja pravo vrijeme za pokretanje istočnih kampanja.

Slika 2. Cezarov posjet Iliriku 57./56. g. pr. Kr.

Iz perspektive današnjeg promatrača Cezarovih osvajanja poznato je da je Cezar tek započeo svoje operacije i kako će narednih šest godina provesti u znatno težim i kompliciranijim sukobima diljem Galije. No, to je anakrono viđenje. Iz perspektive sudionika

galskih ratova Cezarove riječi jasno opisuju situaciju krajem 57. g. pr. Kr. – Galija je umirena⁶¹³ i nije bilo naznaka problema zbog kojih bi se rimske snage trebale dodatno angažirati. Štoviše, nije bilo ni povoda za nove ratove. Svaka od netom poraženih zajednica direktno je dala priliku Cezaru da iskoristi nanесenu nepravdu i protumači njihove postupke kao prijatnju Rimu i njegovim saveznicima. Helvećani su ugrozili Transalpinsku Galiju, Ariovist je oduzeo teritorij Eduima i svojatao Galiju nad kojom je Rim imao „pravo“, dok su Belgi sami isprovocirali rat iz straha da Cezar planira nastaviti svoje operacije.⁶¹⁴ U svakom od tih slučajeva izlazak Cezarove vojske izvan provincijskih granica bio je opravdan, ali nakon što su Belgi umireni, a Kras odvojenim akcijama podvrgnuo ostatak tada poznatih zajednica (npr. Veneta), činilo se da je njegov zadatak završen i kako nema neposredne provokacije zbog koje bi njegova pažnja i dalje bila usmjerena prema Galiji.

Doista, dovoljno je samo pogledati Cezarove operacije nakon 57. g. pr. Kr. One su bile usmjerene ili na smirivanje već pokorenih, ali netom pobunjenih zajednica u velikim ustancima 54. i 52. g. pr. Kr. ili na pokušaje podvrgavanja teritorija izvan granica Galije – poput poznatih kampanja u Britaniji i germanskim zemljama preko Rajne. Najznačajnije zajednice – one koje su činile osnovu priče o galskim ratovima – do 57. g. pr. Kr. bile su pokorene ili su imale prijateljski i saveznički odnos s Rimom. Sve je to bio rezultat dvije godine dugih teških borbi, okončanih tako da su naizgled riješeni svi problemi Transalpinske Galije i šire. U tom kontekstu, odluku o upoznavanju Ilirika, provincije koja je u prvotno zamišljenim planovima imala veliku ulogu, može se tumačiti kao ponovno pokretanje ideje o istočnim uspjesima, Burebisti i dunavskom području. Situacija je bila gotovo idealna: Galija je umirena, Pizonu je istjecala tek prva godina uprave Makedonijom, a dobar dio Cezarove vojske već je skupio značajno iskustvo u borbama prethodnih godina.

Ipak, poznato je da Cezar nije dobio priliku otići na istok. Politička situacija u Rimu i prvenstveno pobuna Veneta natjerala ga je da još jednom odustane od svojih planova. Može se reći da je to bila svojevrsna prekretnica u razdoblju Cezarove uprave Ilirikom. Svi podatci o Cezarovim aktivnostima i događajima u provinciji nakon 57. g. pr. Kr. pokazuju da je Ilirik imao sporednu ulogu u Cezarovim planovima. Razlog bi mogao biti to da je pobuna Veneta napokon pokazala kako je za Galiju potrebno dugotrajnije rješenje, ono koje od Cezara zahtijeva da se kompletno posveti tekućim operacijama. Pritom ne bi bilo nimalo čudno da

⁶¹³ *Caes. bell. Gall.* 3.7.

⁶¹⁴ Za analizu uzroka i povoda svake od tih kampanja vidi Radin 1916: 12 ff.

upravo tada, umjesto rješavanja problema na granicama Transalpine, cilj galskih ratova postaje sustavno podvrgavanje cijele Galije i stvaranje nove provincije – što je kontekst u kojemu se danas proučavaju.

Koje god tumačenje bilo ispravno, sve što je poznato upućuje na zaključak da je Cezar donio odluku zanemariti Ilirik i narednim operacijama zauvijek povezati svoje ime s galskim, a ne balkanskim kampanjama. Tako je i bilo. Dvije godine prošlo je do trenutka kad Ilirik opet postaje dijelom Cezarovih planova, ali ne zbog njegove želje, nego zbog problema na granicama provincije.

3. PIRUSTI (54. g. pr. Kr.)

Nije potrebno objašnjavati tijekom Cezarovih operacija nakon što je krenuo u rat s Venetima. Dovoljno je spomenuti da je od ljeta 56. do 54. g. pr. Kr. porazio Venete i niz manjih galskih plemena, izveo prvu, uspješnu invaziju na Britaniju i Germaniju, te Krasovim akcijama popisu pokorenih teritorija dodao Akvitaniju.⁶¹⁵ U potpunosti se posvetio ratu u Galiji i izvan njenih okvira, a unatoč tome što je na dulje vrijeme odgodio bilo kakve operacije na istoku, netom nakon što se vratio iz Britanije i održao konvent u Cisalpskoj Galiji, Cezar je intervenirao na istočnoj obali Jadrana. Razlog je bio napad Pirusta na dio provincije u godini konzulata Lucija Domicija Ahenobarba i Apija Klaudija Pulhera (54. g. pr. Kr.).

Prokonzul o tome direktno piše. Nakon što je održao konvent u Cisalpskoj Galiji (tijekom zime, op. a.) i dao da se poprave oštećeni brodovi, odmah se zaputio prema Iliriku jer je saznao da su Pirusti opustošili *finitimam partem provinciae*. Odmah po dolasku zapovijedio je mobilizaciju savezničkih vojnika i odredio mjesto gdje se trebaju okupiti, međutim, ratne operacije ipak nije započeo. Pirusti su, naime, saznali za Cezarove pripreme te poslali izaslanike s opravdanjem da napad nije bio javna odluka zajednice i da su spremni reparirati štetu svima koji su oštećeni. Cezar je prihvatio njihovu obranu pod uvjetom da se točno određenog dana isporuče taoci, u suprotnome bi otpočeo rat. Prijetnja je očito urodila plodom; taoci su dovedeni

⁶¹⁵ Caes. *bell. Gall.* 3.9–5.1. Za kampanju protiv Veneta vidi Rolfe 1918; Veer 1939; Denis 1954; Merlat 1954. Za tijekom galskih ratova do 54. g. pr. Kr. vidi Goldsworthy 2006: 269–293.

po nalogu, a Cezar je imenovao arbitre između zajednica koji su trebali procijeniti štetu i odrediti visinu odštete. Kako je time konvent završen, Cezar je krenuo u smjeru Cisalpinske Galije i dalje produžio prema svojim legijama.⁶¹⁶

Iako je ovaj izvještaj kratak i uklopljen u puno važniju priču o pripremama za novu ratnu sezonu u Galiji, ipak je jedini koji postoji. Doslovno nijedan drugi antički autor, biograf Cezarova života ili istraživač rimske povijesti nije spomenuo napad Pirusta u Iliriku. Štoviše, takva praksa nastavila se i u modernoj znanosti, gdje se u nekim stranim, nadaleko poznatim i priznatim monografijama o Cezaru nijednom ne spominje njegov drugi po redu posjet Iliriku.⁶¹⁷ Cijela epizoda očito se preskače – iz donekle razumljivih razloga. Aktivnosti Pirusta bile su relativno nebitne u okolnostima tog doba, zbog čega je antičkim, kao i modernim piscima bilo nekonstruktivno prekidati naraciju o Cezarovim uspjesima u Galiji perifernim događajem o kojem i nema kompletnog izvještaja s uzrocima i posljedicama. Vrlo vjerojatno su neki podatci postojali u Liviju,⁶¹⁸ unatoč tome što sačuvane *Periochae* za 54. g. pr. Kr. spominju samo Cezarove sukobe s Germanima i drugu invaziju na Britaniju. Ipak, tih podataka nema i ovisimo o Cezarovu izvještaju unutar djela propagandne naravi.⁶¹⁹

No, to zapravo i nije toliko loše. Cezar donosi osnovne podatke na temelju kojih se mogu postaviti neka pitanja i pretpostavke kao mogući odgovori. Za početak, Cezarova formulacija *finitimam partem provinciae* u doslovnom prijevodu znači da su Pirusti napali pogranični ili susjedni dio provincije. Problem nastaje kad se pokuša odgonetnuti o kojemu se točno dijelu radi.⁶²⁰ Uzme li se u obzir njihova geografska pozicija, uvjetno u današnjoj sjevernoj, sjeverozapadnoj Crnoj Gori, moguće je pretpostaviti tri smjera napada:

1. Prvi bi bio usmjeren na relativno najbliži dio – Skodru, Rizon i dio provincije koji je Anicijevim proglasom podijeljen na tri dijela.⁶²¹ Preciznije, II. i III. regiju,

⁶¹⁶ Caes. *bell. Gall.* 5.1.5–6.

⁶¹⁷ Poput Goldsworthy 2006; Kamm 2006.

⁶¹⁸ Liv. *Per.* 105.

⁶¹⁹ Za studije o Cezarovu načinu pisanja i galskim ratovima kao propagandnom djelu vidi Stevens 1952; Baldson 1957; Rambaud 1966; Duval 1989a; id. 1989b; Levick 1998; Rawlings 1998; Barlow 1998; Goldsworthy 1998; Riggsby 2006; Schadee 2008.

⁶²⁰ Šašel Kos 2005a: 343 prevodi da su napali pogranični dio provincije, što se čini najvjerojatnijim, ali ne potencijalno jedinim prijevodom.

⁶²¹ Matijašić 2009: 128 piše da su napali dio oko Skodre. Šašel Kos 2005a: 343 isto sugerira Skodru.

kao jedne od vitalnijih dijelova provincije gdje se nalaze veći, razvijeni gradovi s privilegijem kovanja novca. A gdje ima novca, ima i trgovine te potencijalnog plijena.

2. Ovim načinom razmišljanja, drugi smjer napada mogao je biti usmjeren na trgovinom još intenzivnije područje oko Narone.⁶²² Iako relativno udaljeno u odnosu na Skodru i Rizon, nije nemoguće pretpostaviti da se ponovila slična situacija kao i s Ardijejcima i Plerejima 135. g. pr. Kr. Pritom se može polemizirati u kojoj su mjeri saveznički Daorsi bili ugroženi. Kako ne postoji dovoljno podataka, ova mogućnost postoji.
3. Naposljetku, napad Pirusta mogao je biti usmjeren i na I. Anicijevu regiju oko Lisa. Indikacija bi, kako Šašel Kos piše, mogla biti da je Cezar u Lisu pomogao izgraditi gradski zid (iako ne navodi direktno da su razlozi za to bili prethodni napadi Pirusta).⁶²³ U gradu je doista postojao *conventus civium Romanorum*, međutim, manje je vjerojatno da su povod za jačanje fortifikacija bili upravo Pirusti, a ne neke druge zajednice i političke formacije za koje znamo da su opetovano ugrožavale grad u prethodnim razdobljima.

Koji su god dio provincije Pirusti napali, odmazda upravitelja morala je uslijediti, ali, čini se da ni Pirustima, ni Cezaru, nije bilo u interesu započeti rat i dugotrajnije operacije. S jedne strane, izgovor da se za napad nije odlučila cijela zajednica, čini se, govori o individualnim slučajevima nepravde nad rimskim saveznicima. U kojoj god mjeri to bilo istina ili iz straha dobro osmišljena laž u trenutku kad su saznali da se Cezar priprema za napad, poslušnost Pirusta u provođenju Cezarovih naredbi ukazuje na to da su bili spremni na pregovore. Razumljivo, pred vratima im je bio zapovjednik o čijim su pobjedama nad galskim zajednicama gotovo sigurno čuli, a za razliku od njih, radilo se o vojno superiornijim vojskama koje je Cezar, unatoč često brojčano inferiornoj poziciji, redom poražavao od 58. g. pr. Kr. nadalje. Mirno rješenje problema bilo je itekako poželjno, čemu je stremio i sam Cezar jer, s druge strane, koliko je god u prethodnim godinama ovakva nepravda nad rimskim saveznicima

⁶²² Kao i Džino 2010: 85.

⁶²³ Šašel Kos 2005a: 343.

bila savršena priželjkivana prilika za opravdan početak ratnih operacija u Iliriku (kamo ga god dalje odvele), u okolnostima 54. g. pr. Kr. predstavljala je samo smetnju puno važnijim događajima. Osim što je u Rimu započeo novi val inicijativa da mu se oduzme zapovjedništvo u Galiji, kad je saznao za napad u provinciji Cezar je već odavno usmjerio svoje napore samo na podvrgavanje galskih zajednica i bio u opsežnim pripremama za novi prelazak Rajne i novu invaziju na Britaniju.⁶²⁴ Za to je trebalo podići svježe legije u Cisalpini, popraviti brodove oštećene tijekom prošlogodišnje, prve invazije na Britaniju, izgraditi nove te obaviti niz političkih sastanaka sa saveznicima i sljedbenicima. Također, do Cezara su vjerojatno stizale informacije o potencijalnim nemirima diljem Galije, no oni nisu bili značajni – inače Cezar ne bi planirao prelazak Rajne i invaziju na Britaniju, nego bi se koncentrirao na utvrđivanje položaja diljem netom pokorenog teritorija. Radilo se o stanju nemira,⁶²⁵ nezadovoljstvu i mržnji prema Rimljanima, za koje se zna da su iste te, 54. g. pr. Kr., prerasli u prvi veliki ustanak galskih plemena.

U tom kontekstu, napad Pirusta bio je samo dodatna smetnja. Cezar je već imao pune ruke posla; bilo kakve ratne operacije u Iliriku odvojile bi ga od Galije na neko vrijeme, odgodile planove napada na Germane i britanske zajednice, zahtijevale možda i pojačanja iz Cisalpine, dok mu u svemu tome sigurno na ruku nije išla ni okolnost da, u slučaju značajnih problema, nije mogao računati na Pizona, upravitelja Makedonije.⁶²⁶ Postojala je prihvatljivija opcija: umiriti Piruste, učvrstiti uporišta u Galiji i nastaviti pripreme za opsežnije operacije na sjeveru. Zbog svega toga se na cijelu epizodu sakupljanja savezničkih vojnika i određivanja mjesta okupljanja treba gledati kao na ratne pripreme čiji je cilj bio isprovocirati reakciju Pirusta i mirovne pregovore. Poznavajući Cezarovu lukavu narav, ne bi bilo nimalo čudno da je dramatično razglasio skorašnje sukobe i opsežne pripreme jer bi to bilo dovoljno da se među

⁶²⁴ Konzul Domicije pokušao je oduzeti Cezaru zapovjedništvo u Galiji. Suet. *Nero* 2.2–3. Za pripreme za invaziju Britanije i preko Rajne vidi Caes. *bell. Gall.* 5.1.1–4 i 5.2–3; Dio 40.1.1; Oros. 6.9.1–3.

⁶²⁵ Započet s Ambioriksom (vođa Eburona) i uništenjem vojske Kote i Sabina, Cezarovih podređenih zapovjednika kod Tongerena. Caes. *bell. Gall.* 5.24–37; Liv. *Per.* 106; Dio 40.4–6; App. *Bell. civ.* 2.150; Luc. *Phars.* 1.429; Front. *Strat.* 3.17.6; Plut. *Caes.* 24.1–2; Flor. 1.45.7–8; Oros. 6.10.1.

⁶²⁶ Pizon se 54. g. pr. Kr. (ljetu) vratio u Rim i ostavio je svoju provinciju u velikim problemima. Ciceron ga odmah nakon toga optužuje na sudu. Cic. *In Pis.*; Broughton 1951: 220, bilj. 3. Budući da je Ciceron glavni izvor koji spominje Pizonove aktivnosti u Makedoniji, njegove podatke treba uzimati s rezervom jer je poznata Ciceronova mržnja prema Pizonu i Gabiniju. Cic. *Pro Sest.* 71; id. *In Pis.* 38 i 53; Ascon. *Pis.* 12. Kvint Anharije je poslan kao Pizonova zamjena. Cic. *In Pis.* 89; id. *ad fam.* 13.40.

neprijateljem pojavi strah, u onoj kritičnoj masi ljudi koja bi zahtijevala sastanak i kompromis. Na kraju krajeva, Cezar nije imao posla s ratobornim Delmatima, nego s rimskim saveznicima; jednim od onih koji su nakon Gencijeva pada bili oslobođeni plaćanja poreza. Period dulji od stotinu godina bez ikakvih naznaka problema upućuje na dobre odnose s Rimom. Čak i da je odluku o napadu na provinciju donijela cijela zajednica, a ne samo jedan njen dio, tijekom mirovnih pregovora Cezar je sigurno iskoristio dugotrajno savezništvo s Pirustima da bi na miran način postigao svoj cilj.

Prema tome, epizoda s Pirustima natjerala je Cezara da prvi put značajnije obrati pozornost na događaje u Iliriku. Barem da se otputi u provinciju i svojom autoritativnom prisutnošću riješi problem koji ga je nepotrebno odvuкао od planova za novu ratnu sezonu u Galiji. U ovom slučaju je uspio, te na miran način uveo red u jedan dio provincije, što je posve različito od načina kako je morao reagirati kad je krajem prokonzulata provincija bila u opasnosti zbog akcija dviju zajednica – Japoda i Delmata.

4. DOGAĐAJI NA KRAJU PROKONZULATA

Epizoda s Pirustima zadnji je Cezarov podatak koji dokumentira događaje u Iliriku za vrijeme prokonzulata. U preostale četiri knjige *Commentarii de Bello Gallico* (5. – 8.) Cezar je okupirao pozornost čitatelja detaljnim opisom možda najzanimljivijeg razdoblja galskih sukoba. Riječ je o razdoblju između 54. i 51./50. g. pr. Kr. gdje, osim druge invazije na Britaniju i prelaska Rajne, naracija prati dva velika ustanka galskih plemena. Prvi, 54. g. pr. Kr., na čelu s Ambioriksom, herojem belške povijesti,⁶²⁷ te opsegom puno veći drugi, 52. g. pr. Kr., vođen možda najpoznatijim Galom svih vremena – Vercingetoriksom. Tijek je poznat; Ambioriks je uništio 15 rimskih kohorti kod današnjeg Tongerena u Belgiji, zbog čega je Cezar narednih nekoliko godina vodio kažnjeničke kampanje, završene istrebljenjem pojedinih zajednica Belga i depulacijom njihovih nekadašnjih zemalja.⁶²⁸ S druge strane, Vercingetoriksov ustanak

⁶²⁷ Proglašen u 19.st. tijekom nacionalnih pokreta.

⁶²⁸ Ciceronov brat Kvint jedva je izbjegao istu sudbinu. Spasio ga je upravo Cezar. *Caes. bell. Gall.* 5.45–52; Dio 40.9; Liv. *Per.* 106; Front. *Strat.* 3.17.6; Plut. *Caes.* 24.4–7; Oros. 6.10.2–5; Polyæn. 8.23.6.

predstavljao je zadnju, odlučujuću i najtežu fazu galskih ratova, znakovito započetu na istome mjestu gdje je cijela priča o Cezarovim osvajanjima započela porazom Helvećana 58. g. pr. Kr. – upravo kod Bibrakte. Vercingetoriks, dotadašnji prvak Arverna, 52. g. pr. Kr. izabran je za vođu svih Gala i počinje okupljati plemena oko zajedničkog cilja da se okonča rimska prisutnost na njihovim teritorijima.⁶²⁹ Ali koliko je god Cezarov poraz kod Gergovije ustanku dao zamah, toliko je bitka kod Alezije okončala bilo kakve nade o slobodi. Nakon potpune Cezarove pobjede uslijedio je niz manjih operacija kojima je slomio ono malo otpora što je u Galiji ostalo te nakon osvajanja Ukseloduna zadnje rečenice komentara o galskim ratovima posvećuje povratku u Cisalpinsku Galiju 50. g. pr. Kr. i opasnostima od izbijanja građanskoga rata.⁶³⁰

Ono što Cezar ne zapisuje jest da je u spomenutom periodu politička situacija u Rimu izmakla kontroli i najzad prešla točku nakon koje nije bilo povratka. Iako se nakon sastanka u Luki činilo da je prijetnja opstojnosti trijumvirata uklonjena, obnovljeni odnosi trojice najmoćnijih ljudi nisu dugo trajali. Kras je poginuo u bitci s Partima kod Kare, 53. g. pr. Kr.,⁶³¹ te se načelno moglo reći da je trijumvirat prestao postojati. Bolje rečeno, preoblikovan je u duumvirat Cezara i Pompeja, međutim, njihova obiteljska povezanost, a time i čvrsto političko savezništvo nestali su prethodne godine kada Julija, Cezarova kći i Pompejeva supruga, 54. g. pr. Kr. umire prilikom porođaja.⁶³²

Novi savez dviju obitelji bio je očekivan. U skladu s time, 52. g. pr. Kr. Cezar predlaže dvostruko vjenčanje – Pompeja i Oktavije te njega i Pompejeve kćeri, Pompeje. Prijedlog je također podrazumijevao da se Cezar rastane od tadašnje supruge Kalpurnije. Međutim, to se ipak nije dogodilo jer je Pompej naposljetku odbio Cezarovu zamisao i odlučio se obiteljski povezati s Cezarovim političkim neprijateljima. Bez obzira na to je li na Pompejevu odluku utjecala Cezarova relativno nezavidna situacija u Galiji ili činjenica da je Oktavija već bila udana, a Pompeja obećana Faustu Suli, jedinom sinu nekadašnjeg diktatora Sule,⁶³³ oženivši se

⁶²⁹ Preciznije, to se dogodilo nakon bitke kod Gergovije i Cezarova poraza. *Caes. bell. Gall.* 7.63; *Oros.* 6.11.7.

⁶³⁰ *Caes. bell. Gall.* 7.36–90; *Caes. (Hirt.) bell. Gall.* 8.1–55; Goldsworthy 2006: 315–358.

⁶³¹ *App. Bell. civ.* 2.18; *Dio* 40.21–27; *Val. Max.* 1.6.11; *Vell. Pat.* 2.46.2–4; *Plin. Nat. hist.* 6.47; *Plut. Crass.* 23–33; *Cic. de Div.* 2.9.22; *Flor.* 1.46.8–10; *Eutrop.* 6.18.1; *Hieron. Chron.* 1962.

⁶³² Otprilike u isto vrijeme kada je umrla Cezarova majka Aurelija (54. g. pr. Kr.). *Cic. ad fam.* 7.9.1; *id. Quint. fr.* 3.1.17; *Dio* 39.64.1; *App. Bell. civ.* 2.19.1; *Vell. Pat.* 2.47.2; *Luc. Phars.* 1.111–120; *Liv. Per.* 106; *Sen. Dial.* 6.14.3; *Plut. Caes.* 23.5–7; *id. Pomp.* 53.1–7; *Flor.* 2.13.13.

⁶³³ *Suet. Div. Iul.* 27.1. Oktavija je bila kći Cezarove nećakinje Atije i sestra Oktavijana, budućeg Augusta. Bila je udana za Gaja Marcela.

Kornelijom, kćeri Metela Scipiona, bliskog Katonova prijatelja,⁶³⁴ Pompej je narušio odnose s Cezarom. Ostali događaji 52. g. pr. Kr. samo su dodatno zakomplicirali situaciju. Dok je Cezar bio udaljen od događaja u Italiji, počeli su veliki neredi u Rimu, Publije Klodije ubijen je na Apijevoj cesti, izgorjela je kurija, a Pompej je imenovan jedinim konzulom i dozvoljeno mu je ući s vojskom u Grad. Red je ipak uspostavljen, ali ne zadugo; od 51. g. pr. Kr. nadalje Pompej je nedvosmisleno davao naznake da bi se mogao svrstati uz *optimates* i podržati inicijative da se Cezaru oduzme zapovjedništvo u Galiji. Unatoč uspješnim naporima tribuna Kuriona da se takve inicijative odbiju, samo je nakratko odgođeno neminovno – Cezarov prelazak Rubikona i službeni početak novog građanskog rata u rimskoj povijesti.⁶³⁵

U takvoj zbrci goleme količine podataka koji dokumentiraju kako galske ratove, tako i sukobe u Rimu, nije nimalo čudno da su događaji u provincijama potpuno zanemareni. Većina relevantnih antičkih pisaca o spomenutom razdoblju, poput Diona Kasija, Apijana i Svetonija, nisu suvremenici događaja, nego kasniji kroničari čija je glavna preokupacija bila opisati najpoznatiji međurimski sukob u povijesti. Koga su god favorizirali, jednu ili drugu stranu, u njihovoj naraciji veliku je važnost imala priča kako je do toga uopće došlo, a nastojanje da se što bolje opišu događaji vidljivo je u tendenciji detaljnog prezentiranja okolnosti. Prostora za zapisivanje informacija o događajima unutar drugih provincija nije bilo, a čak i da u nekoj maloju mjeri jest, u slučajevima kad bi jedan od protagonista skorašnjeg građanskog rata bio u tim provincijama, čitateljstvo u Rimu generalno nije bilo zainteresirano za sporedne situacije u odnosu na zaoštavanje sukoba u Gradu. Antički autori prate njegov tijek jer je priča zanimljiva, čak i kad pri čitanju starijih, glavnih izvora, poput Cezara, naracija prati pohode kroz Galiju, Hispaniju, Grčku, Egipat ili Afriku.

U tom kontekstu, podatci o Iliriku postaju zanimljivi kad se građanski rat proširio na njegove obale. Tada događaji u netom „perifernoj“ provinciji postaju bitni kao i sam položaj provincije za ratne operacije. Sudbina Gaja Antonija opisana je u Lukanovu epskom djelu, a

⁶³⁴ Vell. Pat. 2.54.2–3. Kornelija je bila udana za Publija, Krasova sina, a nakon njegove smrti kod Kare, ponuđena je Pompeju. Plut. *Pomp.* 55.1.

⁶³⁵ Za Kurionove napore vidi Lacey 1961. Iako je jasno da Pompej 52. g. pr. Kr. još nije bio spreman napustiti Cezara, njegove zakonodavne aktivnosti upućuju na to da isto tako nije htio biti direktno povezan s Cezarom. Sve do zadnjeg trenutka Pompej je igrao dvostruku igru – držao *optimates* zabrinutima i slao indirektno poruke Cezaru neodređenim izjavama da bi, u slučaju da se Cezar okrene protiv njega, to bilo isto kao da je sin podignuo štap na oca. Za analizu vidi Seager 2002: 138–152.

reference na naknadne poraze ili pobjede, ovisno s kojeg se gledišta pristupa, nalaze se redom u Cezaru, Apijanu, Dionu Kasiju, Ciceronu itd. Prethodno, pak, u razdoblju od prvog Cezarova posjeta Iliriku do početka građanskog rata, čini se da je Ilirik potpuno mirna provincija bez ikakvih problema vrijednih pažnje antičkih autora.⁶³⁶ No, to uopće nije točno. Iza kulisa završetka galskih ratova i eskalacije problema u Rimu, Ilirik je postao nestabilna provincija. To je poznato preko dva izolirana događaja, naširoko poznata znanstvenoj zajednici: 1) japodski napad na Tergeste i Akvileju, 2) delmatski napad na Promonu.

4. 1. Japodski napad na Tergeste i Akvileju

Direktan podatak Apijana govori da su transalpinski Japodi unutar dvadeset godina dva puta odbacili rimsku vojsku, napali Akvileju i opljačkali rimsku koloniju Tergeste.⁶³⁷ Budući da Apijan ovu izjavu daje u sklopu opisa Oktavijanove kampanje u Iliriku 35. – 33. g. pr. Kr. (kad se dogodio drugi), prvi napad bi se načelno trebao smjestiti upravo u period Cezarova prokonzulata. I doista, Cezar daje komplementarne podatke opisom aktivnosti tijekom zime 51. g. pr. Kr.:

*Zatim je pozvao k sebi Tita Labijena, dok je Petnaestu legiju, koja se nalazila s njim u zimovniku, uputio u gornju Italiju da bi se štitila naselja rimskih građana i da im se ne bi zbog provale barbara dogodila neka nesreća slična onoj koja je lanjske godine zadesila Tergestine čiji je teritorij nemilice uništila provala spomenutih barbara.*⁶³⁸

Očita povezanost ovih dvaju podataka dugo je vremena bila tema rasprava u znanosti, ali unatoč postojećim pretpostavkama, do danas nisu posve jasni uzroci i kontekst. Djelomice zato što se, kao i o ostalim epizodama u Iliriku, o japodskom napadu pisalo unutar radova puno šireg vremenskog opsega. Relativno kratak osvrt bio bi opravdan mišljenjem da se i ne može puno više saznati osim onoga što Apijan i Cezar opisuju. To, naravno, nije istina. Japodi su napali Tergeste i Akvileju iz njima valjanih razloga, a komplementarni podatci ne samo da otkrivaju koji su nego i daju puno detaljniji uvid u okolnosti. No, prije njihove prezentacije,

⁶³⁶ S izuzetkom epizode s Pirustima, što, opet, samo Cezar spominje.

⁶³⁷ App. *Ill.* 18.

⁶³⁸ Caes. (Hirt.) *bell. Gall.* 8.24. Prijevod Smerdel 2010: 220.

potrebno je razmotriti nekoliko pretpostavki koje, zbog svoje različitosti u pristupu problematici, nisu povezane i ne može im se pristupiti kao cjelini. Nužna je odvojena analiza te zajednički zaključak.

I.

Osim manjkom relevantnih radova, može se reći da su glavne nejasnoće o ovom događaju uzrokovane pogrešnim tumačenjem Apijanovih i Cezarovih riječi. Poput – nije poznato radi li se o transalpinskim ili cisalpinskim Japodima, ali je napad 51. g. pr. Kr. sigurno bio ozbiljan i moguće potenciran Cezarovim kompletnim manjkom interesa za iliričke događaje.⁶³⁹ Također, na temelju Apijanovih riječi da su Japodi „potjerali“ rimsku vojsku mislilo se da je XV. legija (ili barem jedan njen dio) nakon dolaska u Cisalpinu krenula u pohod i bila poražena.⁶⁴⁰ Takvi zaključci ne odgovaraju istini i dodatno kompliciraju donošenje bilo kakvog zaključka.

S jedne strane, nema dvojbe da su napadači bili transalpinski Japodi. Apijan je vrlo jasan u svom opisu. Osim što je podatak uvrstio u priču o Oktavijanovu pohodu na iste te, metulske, Japode, izričito je naglasio *Ἰάποδες οἱ πέραν Ἀλπεων*, u prijevodu „prekoalski Japodi“ – za razliku od *Ἰάποσι δὲ τοῖς ἐν τῷ Ἰαλίῳ* kad opisuje pohod Sempronija Tuditana protiv arupinskih Japoda.⁶⁴¹ Ova je odrednica sasvim dovoljna te je sumnja nepotrebna – Tergeste su napali Japodi koji nisu bili u sastavu provincije Ilirik.⁶⁴² A to se pak nije dogodilo 51. g. pr. Kr., već kako sam Cezar piše – *superiore aestate* – 52. g. pr. Kr. Preciznije, komplementarni podatci upućuju na još egzaktniju dataciju – između travnja i najkasnije rujna iste godine.⁶⁴³

⁶³⁹ Džino 2010: 85.

⁶⁴⁰ Patsch 1896: 126.

⁶⁴¹ App. III. 10.

⁶⁴² Čače 1993a: 4. Vidi White 1912: 83; Šašel Kos 2005a: 69 (XVIII. 52).

⁶⁴³ Iako Cezar piše da se napad dogodio „prošlog ljeta“, ponekad takva konstrukcija u galskim ratovima ne označava baš ljeta, nego „prošle godine“ ili „prošle ratne sezone“. U većini slučajeva, doista znači „prošlog ljeta“, ali pogrešni prijevodi su uobičajeni. Poput Smerdel 2010: 220 piše „lanjske godine“. Zbog toga je potrebna dodatna analiza kad se japodski napad dogodio. Početna pretpostavka je da je manje vjerojatno da su se Japodi odlučili za napad u trenutku kad je Cezar bio u blizini. Inače bi postojali podatci o adekvatnom odgovoru prokonzula (kao u slučaju Pirusta 54. g. pr. Kr.). Prava reakcija uslijedila je naredne godine, slanjem Labijena i XV. legije, što samo dodatno potvrđuje da Cezar u trenutku napada nije imao vremena, niti se nalazio u široj okolici Cisalpinske Galije.

Terminus post quem (travanj) – Cezar je bio u Cisalpinskoj Galiji početkom godine, kamo je, prema njegovim riječima, otišao održati konvent nakon što je Galija umirena. Po dolasku saznaje za Klodijevo ubojstvo i da je Senat, zbog situacije u Rimu, naredio mobilizaciju mladih ljudi diljem Italije.⁶⁴⁴ Iskoristio je priliku i sam započeo regrutaciju u Cisalpini, što je na kraju bio odličan potez jer ga je uskoro zatekla vijest o Vercingetoriksovoj pobuni.⁶⁴⁵ No, isto kao i u slučaju njegovog posjeta Iliriku i pobune Veneta, ne smijemo tvrditi da je po dolasku u Cisalpinu odmah uslijedio i odlazak u Galiju. Između ta dva paragrafa (7.1 i 7.6) postoji vremenski period od minimalno dva mjeseca koji Cezar, iz poznatih razloga, uopće ne opisuje.⁶⁴⁶ Ono što je sigurno jest da se u Cisalpini pojavio nakon Klodijeva ubojstva (18. siječnja),⁶⁴⁷ a u Galiju se zaputio nakon što je Pompej u Rimu uspostavio red i mir.⁶⁴⁸ Preciznije – u travnju, nakon osude i prognanstva Milona u Masiliju te procesuiranja njegovih saveznika kao glavnih poticatelja prethodnih nemira.⁶⁴⁹

Terminus ante quem (rujan) – Iako je Cezarov odlazak u Galiju poslužio u određivanju, datum njegovog povratka nije relevantan jer se Cezar u Cisalpini pojavio tek nakon osvajanja Ukseloduna, u rujnu/listopadu 51. g. pr. Kr.⁶⁵⁰ Dakle, otprilike godinu i pol nakon što je počeo rat, te očito izvan okvira 52. g. pr. Kr. kad i sam smješta japodski napad. Ipak, jedan drugi događaj može pomoći – bitka kod Alezije u rujnu 52. g. pr. Kr.⁶⁵¹ Unatoč inferiorne pozicije, dvostruke cirkumvalacije duge 11 rimskih milja i brojčano nadmoćnijeg neprijatelja, Cezar je izvojevao odlučujuću pobjedu u sukobu s Vercingetoriksom. Ishod bitke odjeknuo je poznatim svijetom, a njen opseg bio je neviđen u povijesti rimskih sukoba s Galima, zbog čega mi se čini manje vjerojatnim da bi Japodi nakon rujna krenuli u napad na Tergeste i Akvileju. Osim što se približavala zima, događaji u Galiji bili su im sigurno poznati, te teško da bi Cezaru dali

⁶⁴⁴ Caes. *bell. Gall.* 7.1.

⁶⁴⁵ Caes. *bell. Gall.* 7.6.

⁶⁴⁶ Opisuje događaje u Galiji, Vercingetoriksovu narav, aktivnosti Edua i ubojstvo rimskih trgovaca.

⁶⁴⁷ App. *Bell. civ.* 2.21.75 ff.; Dio 40.48.2; Schol. Bob. Stangl 111; Vell. Pat. 2.47.2; Ascon. *Pro Mil.* 31 ff.; Liv. *Per.* 107; Seager 2002: 133.

⁶⁴⁸ Caes. *bell. Gall.* 7.6.

⁶⁴⁹ Caes. *bell. Gall.* 7.6. „Kad je o svemu tome bio obaviješten Cezar, koji se nalazio u Italiji, te pošto je uočio da su se prilike u Rimu energičnim postupkom Gneja Pompeja već sredile, krenuo je u Prekoalpsku Galiju.“ Smerdel 2010: 156. Za događaje u Rimu od siječnja do travnja vidi Wiseman 1992: 407–410; Seager 2002: 133–140.

⁶⁵⁰ Caes. (Hirt.) *bell. Gall.* 8.52.

⁶⁵¹ Caes. *bell. Gall.* 7.68–89. O samoj bitci napisano je jako puno. O izvorima i tijeku bitke vidi Inker 2008.

povoda za nove kampanje upravo u trenutku kad je skršio glavni otpor u Galiji i mogao se pozabaviti događajima u ostalim provincijama. Uostalom, da se napad nekim slučajem i dogodio nakon rujna, Cezar ne bi preraspodijelio svoje legije u zimovnike i sam odlučio prezimiti u Bibrakti.⁶⁵² Takvu odluku donosi zapovjednik s procjenom da trenutačno nema problema koji zahtijevanju njegovu pozornost, dok sve što se dogodilo tijekom prethodnog razdoblja, kad je bio zauzet borbama u Galiji, može pričekati sljedeće proljeće i novu ratnu sezonu.

Stoga, vremenski okvir japodskog napada je između Cezarova odlaska iz Cisalpine u travnju te bitke kod Alezije i njenog odjeka u rujnu. Prema svemu sudeći, čini se da bi ga trebalo smjestiti u trenutak kad je Cezar bio najzaposleniji i njegova pozicija u Galiji ozbiljno uzdrmana – neposredno nakon bitke kod Gergovije u lipnju 52. g. pr. Kr.⁶⁵³ Sama bitka nije bila pretjerano velikih razmjera, niti je nanijela Rimljanima nenadoknadle gubitke. Cezar je puno opasnije bitke izgubio protiv Belga 54. g. pr. Kr. (indirektno) ili kod Dirahija protiv Pompeja 48. g. pr. Kr., međutim, posljedice Gergovije bile su jednako značajne. Iako je bio prisiljen samo na taktičko povlačenje, u Rimu je vijest o prvom porazu tijekom dugih šest godina ratovanja sigurno obradovala Cezarove političke protivnike. Njihov broj povećavao se iz dana u dan kao posljedica ne više toliko čvrstog prijateljstva i savezništva s Pompejem, te su poraz vjerojatno tumačili kao početak kraja prokonzula protiv kojeg su se borili još od sklapanja trijumvirata. Štoviše, osim što je Vercingetoriksova pobuna okupila velik broj ratnika i ovom pobjedom dobila daljnji zamah, glavne posljedice Gergovije bile su vidljive u postupku jedinih Cezarovih vjernih saveznika od početka galskih ratova – Edua. Vođeni svojim motivima, nakon vijesti o Gergoviji odvojili su se od Cezara i pridružili pobuni.⁶⁵⁴ Situacija nije bila nimalo zavidna. U Rimu je ubijen Klodije, spaljena je kurija, broj Cezarovih protivnika je rastao, a Pompej je postao jedini konzul kojeg je puk slavio zbog uspostavljanja reda. Istovremeno je Cezar pretrpio poraz kod Gergovije, morao konsolidirati vojsku i smisliti plan novog napada, dok su mu jedini pravi saveznici okrenuli leđa. Ako je postojao trenutak kad su Japodi mogli napasti Tergeste i Akvileju i biti sigurni od neposredne odmazde, onda je to bilo nakon Gergovije, a netom prije Alezije. Upravo u srpnju/kolovozu 52. g. pr. Kr.

⁶⁵² *Caes. bell. Gall.* 7.90.

⁶⁵³ *Caes. bell. Gall.* 7.36–52; *id. bell. civ.* 3.73.6; *Dio* 40.36.4–5; *Liv. Per.* 107; *Strab.* 4.2.3 govori da je Vercingetoriks rođen u Gergoviji; *Plut. Caes.* 26.7; *Suet. Div. Iul.* 25.2; *Oros.* 6.11.6.

⁶⁵⁴ Osvajaju Noviodun. *Caes. bell. Gall.* 7.53.3–56.5; *Plut. Caes.* 26.5; *Dio* 30.38.1–3; *Oros.* 6.11.5.

II.

Patschova pretpostavka da je XV. legija sudjelovala u pohodu na Japode i bila poražena manje je vjerojatna. Iz Apijanovih i Cezarovih (Hircijevih) podataka jasno je da se XV. legija zaputila u Cisalpinsku Galiju tek nakon što su Japodi opljačkali Tergeste i akvilejski ager. To znači da se Apijanova napomena o „protjerivanju“ rimske vojske ne može odnositi na XV. legiju i Labijena kao njenog zapovjednika, već na određeni kontingent vojnika koji je neuspješno pružio otpor. Posljedično, naredne godine Cezar šalje legiju i sposobnog zapovjednika s točno određenim zadatkom da zaštiti naselja rimskih građana od potencijalnog novog napada.

S tim na umu, pretpostavka da je uslijedio osvetnički pohod nema potvrdu u izvorima niti bi imao smisla. Labijenov zadatak bio je zaštititi ugroženo područje, a ne krenuti u rat sa samo jednom legijom. Da je Cezarova namjera bila iskoristiti napad na Tergeste kao *casus belli* protiv Japoda, zasigurno bi ga osobno vodio, i to s puno većom silom. Možda je to i bio plan, jednog dana kad bude imao vremena za kampanje na istoku, ali trenutačno je Cezar bio zaokupljen preostalim otporima galskih zajednica nakon Vercingetoriksove predaje. U međuvremenu, trebalo je zaštititi Cisalpinu, tako da je vjerojatno sama prisutnost Labijena i Cezarove legije bila dovoljna da garantira zaštitu provincije od bilo kakvog novog napada.

Ako Japodi nisu porazili XV. legiju, koga onda jesu? Nažalost, to nije poznato, a ne pomažu ni komplementarni podatci. Rješavanju ovog problema može se pristupiti na nekoliko načina, ali nijedan ne daje definitivni odgovor koja je rimska postrojba organizirala otpor. Primjerice, već je spomenuta činjenica da je početkom 52. g. pr. Kr. Cezar bio u Cisalpskoj Galiji sve do travnja, kad je krenuo u rat s Vercingetorikom. Zna se da je iskoristio opću situaciju da mobilizira određeni kontingent vojnika, te bi načelno problem mogao biti riješen ako postoje podatci da je u provinciji ostalo nešto vojske nakon Cezarova odlaska. No, tih podataka nema. Štoviše, čini se da je Cezar sa sobom poveo sve raspoložive snage i da su neposredno nakon bitke kod Gergovije one sudjelovale u manjim operacijama oko grada Agedinka.⁶⁵⁵ Nadalje, Cezar piše da netom pred odlučujuću bitku kod Alezije nije mogao dobiti pojačanja iz provincije (Transalpine) ili Italije,⁶⁵⁶ pa bi se moglo pretpostaviti da se dio vojske nalazio u provincijama i bio spreman odmah krenuti u pomoć. Ipak, čini se da bi ovaj podatak

⁶⁵⁵ Caes. bell. Gall. 7.7; usp. id. 7.57

⁶⁵⁶ Caes. bell. Gall. 7.65.

trebalo tumačiti drugačije – da je mogao, Cezar bi mobilizirao dodatne vojnike iz provincije ili Italije. To ne znači da je vojska već podignuta, nego da bi bila podignuta. Cezar se jednostavno referira na regrutacijski potencijal, a ne na već postojeće snage.

Doduše, u znanosti postoji jedna vrlo komplicirana rasprava o veličini Cezarove vojske kod Alezije, koja istovremeno podrazumijeva i pretpostavke o broju vojnika u Transalpini i Cisalpini. Njen cilj je dati odgovor na do danas neriješeno pitanje koje je točno legije Cezar morao poslati u Italiju 50. g. pr. Kr. zbog navodnog rata s Partima. Jedna je bila već spomenuta XV., u tom trenutku smještena u Cisalpini, ali za drugu postoje opravdane dvojbe koje vremenski sežu do Alezije 52. g. pr. Kr., pa čak i Ambioriksova ustanka 54. g. pr. Kr. Naime, nakon što su Belgi 54. g. pr. Kr. kod Tongerena uništili XIII. legiju i dodatnih pet kohorti, Cezar je odmah ponovo uspostavio XIII. legiju, podigao XV. i od Pompeja zatražio još jednu.⁶⁵⁷ U to su vrijeme odnosi između trijumvira još bili dobri, tako da je Pompej poslao svoju I. legiju koju je prethodne godine mobilizirao u Cisalpini. Od tog trenutka do bitke kod Alezije 52. g. pr. Kr., prema Cezarovim podacima o preraspodjeli snaga u zimovnike po završetku operacija, čini se da je prokonzul zapovijedao s deset legija.⁶⁵⁸ No, problem je što je od tih deset legija direktno poznato devet. Redom od VII. do XV., tj. izvornih četiri iz 58. g. pr. Kr., s kojima je krenuo u rat protiv Helvećana (VII., VIII., VIII., X.), te ostalih pet koje je, po potrebi, naknadno podizao (XI., XII., XIII., XIII., XV.). To nije sporno, međutim, već je davno postavljeno pitanje koja je bila deseta legija? Moglo bi se reći da se radi upravo o I. legiji koju je Pompej prepustio Cezaru, ali problem je u tome što se ona, za razliku od ostalih, doslovno nigdje ne spominje u galskim ratovima. Spominju se druge dvije, jedna odmah nakon Alezije poslana među Belge skupiti žito – VI. (*Ferrata*), kao i V. (*Alaudae*) podignuta 52. g. pr. Kr.⁶⁵⁹

Zašto je to ovdje uopće bitno? Zato što su postojeće rasprave autora, u pokušaju da daju odgovor na pitanje koja je ta deseta Cezarova legija, sa sobom povlačile i pitanje koliko je ukupno Cezar imao legija krajem 50. g. pr. Kr. Pretpostavke su da ih je bilo između deset i trinaest, a to ovisi o tome gdje su podignute V. i VI. legija te jesu li bile sastavljene od one 22

⁶⁵⁷ *Caes. bell. Gall.* 6.1.

⁶⁵⁸ Cezar nigdje direktno ne spominje da ima deset legija. To je poznato iz njegovih zabilježbi o raspoređivanju legija diljem Galije. Poput *Caes. bell. Gall.* 7.34 gdje piše da sam zapovijeda sa šest, a Labijen sa četiri. Usp. gdje drugdje spominje legije tijekom 52. g. pr. Kr. *Caes. bell. Gall.* 7.47, 7.51, 7.57, 7.62, 7.90.

⁶⁵⁹ *Caes. (Hirt.) bell. Gall.* 8.4.3; usp. *Caes. bell. Gall.* 7.90.7. Postoji zaseban problem koji se tiče V. *Alaudae*, ali velika je vjerojatnost da je podignuta 52. g. pr. Kr. u Transalpini. *Suet. Div. Iul.* 22; usp. Holmes 1911: 802.

kohorte za koje Cezar govori da su netom pred Aleziju čuvale Transalpinu.⁶⁶⁰ Ako doista jesu, kako pobornici većeg broja Cezarovih legija govore na temelju jednog Svetonijeva podatka o „barbarskoj“ legiji,⁶⁶¹ onda se postojećim 22 kohortama dodaje i određenih osam iz Cisalpinske Galije, gdje su bile tijekom cijele 52. g. pr. Kr. To samo po sebi povlači moguću pretpostavku da je upravo tih osam kohorti bilo sposobno pružiti otpor Japodima u srpnju/kolovožu, prije nego što ih je Cezar spojio sa 22 kohorte iz Transalpine i stvorio tri legije – V., VI., te jednu za koju nije poznata numeracija.

No, rješavanje ovog problema ovisi o doista puno varijabli koje nisu utemeljene na čvrstim argumentima i lako se mogu pobiti. Ovaj doktorski rad nema namjeru ulaziti u njih, a kratak je osvrt bio potreban zbog podatka o osam kohorti stacioniranih u Cisalpini. To, pak, čini se, nema nikakvu osnovu u izvorima, niti se ideja o trinaest Cezarovih legija pred sam početak građanskog rata čini opravdana. Vjerojatnost je da je Japodima pružila otpor improvizirana vojska sastavljena od netom mobiliziranih građana u Cisalpini, koju je možda predvodio Cezarov legat ili čak dužnosnik nižeg ranga, ostavljen da se brine za poslove u provinciji. Prema svemu sudeći, „protjerivanje“ rimske vojske upućuje na slabu organiziranost postrojbe, što sugerira da su mobilizirani novi regruti, a ne veterani ili da su izvježbane nove kohorte radi odlaska u Galiju. Da su Japodi naišli na takve postrojbe, teško da bi Apijan imao razloga zapisati da su unutar 20 godina dva puta protjerali rimsku vojsku.

III.

Nadalje, u znanosti se napad Japoda pokušao povezati s Ciceronovim podatkom iz 56. g. pr. Kr. gdje se spominju saveznički Japodi, Insubri, Cenomani i Helvećani.⁶⁶² Kako Olujić napominje, iako nije jasno na koje se Japode Ciceron referira, važno je da ih spominje u širem kontekstu Cisalpinske Galije. Vrlo vjerojatno zato što se odnosi na jednu od grupa Japoda naseljenih u Cisalpini, na temelju Plinijeva podatka, a kao dodatan dokaz citira *Georgike* gdje Vergilije pjeva o japodskom Timavu.⁶⁶³

⁶⁶⁰ Caes. *bell. Gall.* 7.65. Te je kohorte podignuo u Transalpini Lucije Cezar. Raspravu vidi u Napoleon III. 1866: 292–293; Domaszewski 1896: 162–163; Drumann 1906: 706–707; Julian 1909: 396 bilj. 2; Holmes 1911: 802–804; Delbrück 1990: 495–527.

⁶⁶¹ Suet. *Div. Iul.* 22.

⁶⁶² Cic. *Pro Balb.* 32.

⁶⁶³ Olujić 2007: 81–84. Po Vedaldi-Isabez 1994: 267–269. Verg. *Geor.* 3.474–477.

Što se tiče pretpostavke o dijelu Japoda u Cisalpinskoj Galiji, slažem se s Olujićevom izjavom da su Japodi u određenom trenutku mogli biti realnost u Cisalpini. Ali, čini se da se podatke iz Cicerona i Vergilija može drugačije protumačiti. Istina je da Ciceron uzima Japode kao primjer zajednice s kojom postoji ugovor bez garancije naknadnog dobivanja rimskog građanstva, međutim, u njegovom se tekstu nijednom ne spominje Cisalpinska Galija na temelju čega bi bila točna izjava da ih Ciceron zapisuje u kontekstu provincije. Doslovno nigdje unutar *Pro Balbo* nema reference na Cisalpinu zbog čega bi Ciceronov podatak trebalo dovesti u vezu s Plinijevim opisom kasnije desete regije Italije, kao što Vedaldi-Isabez radi.⁶⁶⁴ Uostalom, čak ni geografska pozicija spomenutih zajednica ne ide u korist takvoj pretpostavci. Insubri i Cenomani jesu bili unutar njenih granica, kao što su Helvećani bili na periferiji, ali Ciceron s istim razlogom navodi i barbarske zajednice Galije, kao i Germane koji se baš ne mogu smatrati okolicom Cisalpine. Ista stvar je i s Japodima – u kontekstu (periferije) Cisalpine mogli bi se promatrati transalpinski Japodi, ali Ciceron ne spominje njih, nego Japode s kojima Rim očito ima savez (*foedus*) – upravo arupinske. Zbog toga se čini da Ciceron ovdje uopće ne radi poveznicu s Cisalpinskom Galijom, nego postojećim primjerima koje koristi na sudu da bi dokazao kako ne postoji sličan ugovor s gradom Gadesom, pa da, posljedično, i nema zakonskih regulativa koje bi Balbu uskratile građansko pravo.

Vergilije je, pak, zaseban problem. Iako u *Georgikama* zaista piše *Vidi i Japidskog ravnini Timáva i države puste*, opet u *Eneidi* zapisuje da nakon Liburnije dolazi Timav.⁶⁶⁵ Moguće da je Vergilije bio upoznat s povijesnim prilikama na istočnoj obali Jadrana, pa je izjavio da se nekada davno Liburnija doista protezala do Timava, te da je naknadno rijeka obilježavala japodski teritorij. No, osim što je teško povjerovati da su Japodi ikad kontrolirali Timav, takvi zaključci su previše neuvjerljivi ako nema dodatnih podataka koji bi potvrdili da se doista radi o vjerodostojnoj izjavi i stvarnom stanju na terenu. Trenutačno mi se čini da je jedini Vergilijev podatak o Timavu, koji se može potvrditi drugim izvorima, upravo iz *Ekloga* gdje piše da nakon Timava ide Ilirik i njegova obala.⁶⁶⁶ S tim na umu, moglo bi se argumentirati sljedeće: ako nakon Timava počinje Ilirik, onda počinje s jednom njegovom zajednicom. Manje je vjerojatno da su to bili Japodi jer, kako to geografski sigurno nisu mogli biti arupinski, odabir bi pao na

⁶⁶⁴ Vedaldi-Isabez 1994: 267–269.

⁶⁶⁵ Verg. *Aen.* 1.244: *Antenor potuit, mediis elapsus Archivis, Illyricos penetrare sinus, atque intima tutus regna Liburnorum, et fontem superare Timavi...*

⁶⁶⁶ Verg. *Ecl.* 8.6–8.

metulske, ali oni su prvi put pokoreni tek s Oktavijanovom kampanjom 35. – 33. g. pr. Kr, dok *Ekloge* indirektno opisuju razdoblje od 44. do 38. g. pr. Kr. Prema tome, ili su transalpinski Japodi doista bili u sastavu Ilirika ili se Vergilijevim podatci treba pristupiti vrlo oprezno i bez potpune vjere da pjesnik točno opisuje početne regije Ilirika.

IV.

Za kraj, dobar dio rasprava o ovoj temi nisu se uopće ticale japodskog napada, nego onoga što Apijan piše o Tergeste. Preciznije, navodi da je to rimska kolonija, pa je u pitanju bila istinitost takve izjave za razdoblje Cezarova prokonzulata. Unatoč pokušajima da se opovrgnu Apijanove riječi⁶⁶⁷ ili čak iznađe „neutralno“ tlo pretpostavkama da Tergeste nije bila rimska kolonija već municipij,⁶⁶⁸ čini se da Apijanovim riječima treba vjerovati. Njegova formulacija *Ρωμαίων ἄποικον*, u kontekstu ovog paragrafa, doista se prevodi kao naselje rimskih građana;⁶⁶⁹ isto što i Cezar govori – da je XV. legija poslana zaštititi naselja rimskih građana u čemu kao primjer navodi Tergeste. Sve dok se ne prezentiraju bolji argumenti koji jasno dokazuju neistinitost Apijanovih i Cezarovih riječi, mora se smatrati da je do kraja Cezarova prokonzulata Tergeste zaista bila kolonija.⁶⁷⁰ Bolje pitanje je kad točno datirati njen osnutak? Matijašić sugerira oko 54. g. pr. Kr.,⁶⁷¹ a Fraschetti 52. g. pr. Kr.⁶⁷² Obje pretpostavke su valjane, mada se čini da je kolonija osnovana ili u trenutku kad je Cezar imao vremena poduzeti neke korake u provinciji, možda čak i nadgledati proces – upravo tijekom posjeta Iliriku 57./56. g. pr. Kr. ili u neposrednom periodu nakon toga, kao rezultat Cezarova

⁶⁶⁷ Kornemann 1900b: 526; Degrassi 1954b: 49 ff.; Rossi 1991: 201–219; Sisani 2014 s pratećom literaturom.

⁶⁶⁸ Džino 2010: 85; Starac 1993-4: 22 navodi da je municipalni status imala od 90./89. g. pr. Kr., međutim, za to nema dokaza.

⁶⁶⁹ Fraschetti 1975 i Šašel Kos 2005a: 422 argumentirano su pokazali da riječ *ἄποικος*, iako kao pridjev označava ono što je daleko od kuće, češće se odnosi na osobu, naseljenika ili kolonista, kao i gradove te može označavati koloniju. Pogotovo kada je u kombinaciji s riječju *Ρωμαίων*, što je u ovom slučaju siguran prijevod.

⁶⁷⁰ Zumpt 1850: 353–354; Fraschetti 1975; Zaccaria 1992: 151–152; Čače 1993a: 4; Starac 1993-4: 22–23; Folcando 1996: 89; Šašel Kos 2005a: 422; Matijašić 2009: 126, 149. Za komplementarne rasprave vidi dodatno dijelove u Mommsen 1883: 172 = Mommsen 1908: 213; Pais 1925: 367; Volponi 1975: 100–101; Keppie 1983: 201–202; Chevallier 1983: 120; Laffi 1987: 53.

⁶⁷¹ Matijašić 2009: 126.

⁶⁷² Fraschetti 1975.

upoznavanja regije i odluke da osnuje kolonija, bez obzira na to je li on prisutan ili ne. Proces je jednako učinkovito mogao nadgledati neki od njegovih podređenih dužnosnika u Cisalpini.⁶⁷³ U svakom slučaju, osnutak Tergeste za sada ne treba promatrati izvan konteksta Cezarova prokonzulata.

V.

Što se može zaključiti iz navedenog? Kontekst japodskog napada je jasan – 52. g. pr. Kr. Cezar je bio zaokupljen žestokim borbama s Vercingetoriksom u Galiji, dok je Pompej u Rimu pokušavao vojskom zaustaviti neredne uzrokovane borbom dvaju suprotnih političkih tabora. Iz perspektive Japoda, bilo je to idealno vrijeme za napad; dogodio se Cezarov poraz kod Gergovije zbog čega nije mogao odmah pružiti odgovor, niti bi bile angažirane značajnije snage iz Cisalpine ili Italije. Iako Apijan piše da se radilo o pljačkaškom pohodu, čini se da je razlog japodskog napada bio osnutak Tergeste. Gotovo identična situacija onoj iz 178. g. pr. Kr. kad su Histri napali tek osnovanu koloniju Akvileju jer je prijetila njihovim interesima u regiji. Jednako kao i tada Histri, transalpinski Japodi su vjerojatno smatrali da bi pojačana prisutnost Rimljana u njihovom susjedstvu kad-tad dovela njihov matični teritorij u opasnost. Stvaranje potencijalno jakog trgovačkog centra moglo je poslužiti kao ishodište za svaku rimsku vojsku koja bi krenula prema dunavskom području, dok bi jedna od prvih zajednica na udaru bili upravo oni. Nekoliko godina od osnutka je prošlo, kolonija je postajala sve jača, te Japodi smatraju da nemaju drugog izbora nego oružjem zaštititi svoje interese. Preventivnim napadom pokušao se riješiti problem u njegovom začetku; u trenutku kad ni upravitelj provincije, ni ostatak Rima ne bi mogli adekvatno odgovoriti. S obzirom na okolnosti, razumljivo je što nijedan izvor ne spominje da je bilo rimskog odgovora. Sve što je Cezar mogao učiniti je poslati XV. legiju i Labijena naredne godine kako bi zaštitio ostale kolonije u Cisalpinskoj Galiji. Prava odmazda nastupit će tek s Oktavijanom, a Cezar tek naknadno spominje i minorizira događaj zato što ga, kako bi Čače rekao, zacijelo zbog neugodna odjeka nije mogao prešutjeti.⁶⁷⁴

⁶⁷³ Sisani 2014: 109–110 navodi temeljem kojih generalnih zakona je Cezar uopće imao pravo osnivati kolonije za vrijeme svog prokonzulata.

⁶⁷⁴ Čače 1993a: 4.

4. 2. *Delmatski napad na Promonu*

Drugi događaj koji pokazuje da je pred kraj Cezarova prokonzulata Ilirik postao nemirna provincija je delmatski napad na Promonu; napad koji u odnosu na epizodu s Japodima ima jednu veliku sličnost i veliku razliku. Sličnost je odmah prepoznatljiva – bez obzira na to što je opis znatno detaljniji, glavni i jedini izvor koji dokumentira ovaj događaj je opet Apijan. Unutar dvanaestog poglavlja svog djela izvještava o zadnjem događaju u Iliriku prije izbijanja građanskog rata, što ga, uz napomenu o Japodima, čini najrelevantnijim izvorom za završni period Cezarova prokonzulata. Razlika je, pak, to što se u znanosti puno više i konkretnije pisalo o ovom događaju nego o japodskom napadu na Tergeste i Akvileju. Doneseni zaključci su u velikoj mjeri bili rezultat dugogodišnjih istraživanja, štoviše, konstruktivnih rasprava koje su naglasile određene probleme različitog tumačenja Apijanovih riječi, pa time i dale argumentirane odgovore. Konceptualno je tako i ovaj dio podijeljen – na nekoliko pitanja i dosadašnjih odgovora znanosti.

Apijan piše da u trenutku kad je Cezar držao zapovjedništvo u Galiji, Delmati i ostali Iliri oduzeli su Liburnima grad Promonu.⁶⁷⁵ Potonji su se „predali u ruke“ Rimljanima i požalili direktno Cezaru, koji je bio u blizini. Prokonzul je ispočetka pokušao mirnim putem riješiti problem, te je onima koji su držali Promonu poslao poruku da grad vrate Liburnima. Ali, kako su odbili tako postupiti, Cezar je na njih poslao snažan odred svoje vojske koji su Iliri kompletno uništili. Apijan izvještaj završava riječima da Cezar nije ponovio pokušaj jer ga je u tome spriječilo izbijanje građanskog rata s Pompejem.

I.

Vremenski okvir unutar kojeg se ovaj napad dogodio donekle je jasan preko Apijanova izvještaja. „Cezar je bio u blizini“ te „nije ponovio pokušaj zbog izbijanja građanskog rata“ samo po sebi upućuje na 50. g. pr. Kr. i trenutak kad je bio u Cisalpinskoj Galiji. Kako Bilić-Dujmušić razlaže, Apijanov komentar o izbijanju građanskog rata smješta ove događaje na sam kraj 50. g. pr. Kr, ali je sam po sebi sumnjiv jer očito stoji na mjestu na kojem se morala dati neka prigodna izlika za Cezarov neuspjeh. Time podatak ne mora značiti da se sve dogodilo

⁶⁷⁵ App. III. 12.

unutar nekoliko tjedana prije prelaska Rubikona, već da može pokrivati puno šire vrijeme.⁶⁷⁶ Preciznije, sve ono vrijeme koje je Cezar proveo u Cisalpini prije izbijanja građanskog rata, za što komplementarni podatci o njegovom kretanju upućuju da je bilo između ožujka i rujna 50. g. pr. Kr. Načelno bi se napad mogao i datirati nakon rujna, jer Cezar odlazi u Galiju i vraća se u Cisalpinu neposredno prije nego što je prešao Rubikon. No, manje je vjerojatno da bi Cezar, usred sukoba sa Senatom imao vremena baviti se Ilirikom. Osim što bi se pregovori s optimatima dodatno zakomplicirali, jer je Senat smatrao da mu je istekao prokonzularni mandat, takvim potezom bi samo oslabio svoju poziciju.⁶⁷⁷ Puno je vjerojatnije da se napad dogodio upravo između ožujka i rujna; Delmati su se mogli pokrenuti tijekom ljeta, pred jesen poraziti Cezarovu vojsku i u sigurnosti iščekivati proljeće i početak velikih operacija u građanskom ratu.⁶⁷⁸

II

Apijanova napomena da nisu samo Delmati napali Promonu, nego i „drugi Iliri“ također je potaknula raspravu o tome na koje se točno zajednice ovdje misli. Pritom se u znanosti uvriježila pretpostavka S. Čače da je delmatsko zajedništvo otprilike sredinom 1. st. pr. Kr. bilo već dovoljno postojano i čvrsto da bi spominjanje „drugih Ilira“ moglo ukazivati na neku podijeljenost između delmatske „jezgre“ i rubnih dijelova sačinjenih od zajednica koje su mogle biti povremeno ili trajno u savezu. U ovakvom trenutku Delmati bi sigurno iskoristili priliku da iz zaleđa pozovu srodne zajednice koje nisu bile dijelom rimskog Ilirika, od kojih se Ditioni, kao jedni od najvećih naroda Ilirika, čine vjerojatnim izborom.⁶⁷⁹ Time bi vojska okupljena u Promoni doista bila značajna i sposobna poraziti Cezarov snažan odred, što je opet problem jer se nameće pitanje: koju su to Cezarovu vojsku porazili Delmati i „drugi Iliri“?

Znanost nije složna. Postoje pretpostavke da je vojska bila sačinjena striktno od savezničkih kontingenata iz Ilirika, vođena rimskim zapovjednikom, kao i u slučaju s Pirustima

⁶⁷⁶ Bilić-Dujmušić 2004a: 246.

⁶⁷⁷ Bilić-Dujmušić 2004a: 247.

⁶⁷⁸ Čače 1993a: 6. Dataciju napada u 50. g. pr. Kr. također imaju Wilkes 1969: 40; Šašel Kos 2005a: 345; Džino 2010: 85–6. Matijašić 2009: 129 piše da se cijela epizoda mora datirati u posljednje godine Cezarova prokonzulata, neposredno prije 49. g. pr. Kr. Za mišljenje o dataciji u 51. g. pr. Kr. vidi Zaninović 1966: 30; id. 1988: 55.

⁶⁷⁹ Čače 1989a: 88; id. 1993: 7–8. Također Šašel Kos 2005a: 345; Matijašić 2009: 128; Džino 2010: 86. Za lokaciju Ditiona vidi Bojanovski 1988: 262–5.

54. g. pr. Kr. Jedan od glavnih pobornika takvog razmišljanja je Wilkes,⁶⁸⁰ a protivnik je Čače, koji razlaže da Liburni sigurno ne bi zvali Cezara da su mogli sami riješiti problem.⁶⁸¹ Sasvim argumentirana izjava, međutim, nije posve jasno što on pokušava opovrgnuti, jer Wilkes piše općenito o kolekciji savezničkih kontingenata te izrijeком ne spominje da su Liburni većinski sastav. Čače sam izjavljuje da je vojska upućena na Promonu morala biti vrlo jaka. Podatci o Vatinijevu pohodu 45. – 44. g. pr. Kr. kazuju da tri legije sa znatnim konjaničkim jedinicama nisu bile dovoljne da slome Delmate, dok je Oktavijan imao problema skršiti otpor 12.000 Delmata u toj istoj Promoni.⁶⁸² Zato i piše da se nije moglo raditi samo o saveznicima te da je Cezar morao poslati određenu rimsku vojsku koja bi mogla parirati Delmatima i povratiti grad. Upravo se o tome radi. Ako se govori o savezničkoj vojsci, podignutoj da bude potpora rimskoj i obrani liburnske interese, onda je samo po sebi logično pretpostaviti da je njen dobar dio sačinjavao upravo kontingent Liburna. Čak i da se ne radi o Promoni, bilo kakva rimska akcija u srednjoj Dalmaciji bila bi popraćena vojskom najvjernijih saveznika u regiji.⁶⁸³

Naspram toga, Čače je argumentirano pokazao da je procjena o slanju Cezarovih postrojbi iz Cisalpine uvjerljiva. Kriza izazvana slanjem dviju legija Pompeju čini manje vjerojatnim da je Cezar slao koju od legija iz Cisalpinske Galije u Dalmaciju, no to ne isključuje mogućnost da je poslao koju kohortu Transpadanaca i svojem legatu omogućio da unovači određeni broj za oružje sposobnih Rimljana u Iliriku.⁶⁸⁴ Protiv takvog mišljenja je Bilić-Dujmušić, koji izlaže da je za ovaj angažman Cezar na raspolaganju imao cijelu jednu legiju stacioniranu na širem području Akvileje i vrlo sposobnog i prokušanog zapovjednika. Radi se o XV. legiji i Labijenu, koji je od sredine 51. do kraja 50. g. pr. Kr. boravio u Cisalpinskoj Galiji. Pretpostavlja da je problem s Delmatima Cezar prepustio na brigu Labijenu, tadašnjem upravitelju Cisalpine. Okupio je 5 – 6 kohorti XV. legije i zajedno s venetskim, galskim i liburnskim saveznicima poslao tu „veliku vojsku“ u Ilirik. Na kraju svog argumenta izražava sumnju da je Labijen osobno vodio taj napad, ali da je poraz rimsko-liburnske koalicije

⁶⁸⁰ Wilkes 1969: 40; Kao i Skefich 1967: 123–5. Preuzima Džino 2010: 86.

⁶⁸¹ Čače 1993a: 6. Preuzima Šašel Kos 2005a: 346.

⁶⁸² Čače 1993a: 6.

⁶⁸³ Može biti da je Čače mislio da Cezarovu vojsku nisu sačinjavali pretežito Liburni, već Rimljani i saveznici, ali to nije jasno naznačeno. U početku argumentacije kontrira Wilkesu koji o Liburnima ne piše, a onda poslije daje upravo zaključke da Cezarovu vojsku nisu sačinjavali pretežito Liburni.

⁶⁸⁴ Čače 1993a: 6.

sastavljene od dijela XV. legije mogao dovoljno utjecati na Cezara da krajem 50. g. pr. Kr., na zahtjev Senata i Pompeja, upravo tu okrnjenu legiju pošalje u Italiju zajedno s Pompejevom, I. legijom.⁶⁸⁵

Treba imati na umu da je zahtjev Liburna za Cezarovom intervencijom bio relativno nebitan s obzirom na okolnosti 50. g. pr. Kr. Cezar je bio u napetom razdoblju pregovora sa Senatom i različitih tumačenja o datumu kada mu ističe zapovjedništvo nad tri provincije. Iako je poznato da su tek krajem godine iskre verbalnih sukoba prerasle u plamen građanskog rata, od 1. travnja je Cezaru, Pompeju, pa i cijelom Senatu bilo jasno da se stvar više ne može riješiti na miran način. Postojale su dvije, optimatima i Cezaru jednako neprihvatljive opcije: ili će Cezar prihvatiti tumačenje Pompeja i Senata da 1. travnja završava njegovo zapovjedništvo u Galiji, ili će potonji prihvatiti Cezarovo tumačenje da se to treba dogoditi puno kasnije. U oba slučaja ishod po jednu stranu nije mogao biti povoljan: ili će se Cezar vratiti u Rim te većinu tekuće i naredne godine provesti po sudovima braneći se od raznih optužbi ili će cijela linija zakonodavne i izvršne vlasti u Rimu prihvatiti da autoritet nad njima nema Narod već prokonzul iz Galije s odanom vojskom. Bez obzira na količinu podataka o pregovorima i namjeri da se sačuva mir, bilo je jasno da se samo čekalo tko će od sukobljenih strana povući prvi potez i time pred Narodom prikazati sebe kao krivca za krvoproliće koje slijedi, a svog protivnika kao pravednog zaštitnika Rima i njegovih institucija.

U tom je kontekstu zahtjev Liburna bio sasvim nešto sporedno naspram ovih tekućih problema. Građanski rat mogao je početi i puno prije nego što zapravo jest, te je Cezaru bilo jako bitno da njegova pozicija, prvenstveno u Cisalpini pa Transalini, bude čvrsta i sigurna. Postojanje XV. veteranske legije u blizini Italije i zapovjednika koji se iskazao u Galiji tome je sigurno išla u korist. Tim više jer Labijena imenuje upraviteljem Cisalpine neposredno nakon što je postalo jasno da Kurionovi prijedlozi za zajedničkim odlaganjem oružja nisu naišli na plodno tlo, te kad su do Cezara već došle glasine da Labijen komunicira s njegovim političkim protivnicima. Ovdje nije potrebno ulaziti u rasprave je li Cezar povjerovao glasinama te je li Labijenovo imenovanje upraviteljem Cisalpine diplomatski potez. Cezar je tijekom svog života, a posebno nakon građanskog rata, donosio slične odluke za ljude o kojima su također, ispostavilo se, glasine bile istinite. Štoviše, takvi ljudi su ga na kraju koštali života. Međutim, bitno je napomenuti da u trenutku Labijenova imenovanja upraviteljem Cezarove odluke

⁶⁸⁵ Bilić-Dujmušić 2004a: 248–251.

pokazuju da je Labijen i dalje njegov zapovjednik, kao što je i XV. legija njegova veteranska legija.⁶⁸⁶ U tome je Bilić-Dujmušić u pravu:

...pokazala se potreba za vojskovođom južno od Alpa, Cezar je načuo nešto o Labijenovom približavanju optimatima, pa je to iskoristio da bi ga udaljio od informacija i istovremeno, dajući mu veliku i časnu dužnost, nastojao nadlicitirati ponudu koju je Labijenu dala druga strana i pokazati svoje povjerenje u njega.⁶⁸⁷

Upravo tako, Cezar je (prividno ili ne) vjerovao Labijenu, te ga postavio u Cisalpinu s dobrim razlogom. Ispočetka zbog opasnosti po naselja rimskih građana (51. g. pr. Kr.) dok mu je zapovjedništvo produljeno i povećano imenovanjem na mjesto upravitelja zbog okolnosti naredne godine – da bude prethodnica Cezarove vojske u slučaju izbijanja građanskog rata, u čemu je XV. legija igrala itekako bitnu ulogu.⁶⁸⁸ A onog trenutka kad je postalo jasno da se situacija s Delmatima ne može riješiti diplomatskim putem, Cezar je na raspolaganju imao dvije opcije koje su podrazumijevale jednu te istu stvar – dodatne snage iz Cisalpine jednostavno su morale biti podignute. 1) Da je odlučio poslati 5 – 6 kohorti XV. legije, kako Bilić-Dujmušić misli, morao bi podignuti jednak broj novaka da popune njihovo mjesto nakon poraza u Iliriku. Manje je vjerojatno da bi krajem godine Cezar poslao pola legije u rat s Partima, te da nijedan optimat ne bi iskoristio situaciju da Narodu naglasi kako Cezaru nisu važni interesi Republike, već samo njegovi. Uostalom, takva bi odluka sigurno bila spomenuta u izvorima poput Cicerona, koji ne propušta komentirati i najmanji detalj razdoblja. 2) Da je odlučio sačuvati XV. legiju, na Delmate je morao poslati određeni kontingent tek podignutih vojnika, neovisno o tome je li za to bio zadužen legat ili sam Labijen kao upravitelj provincije.

Ne treba zaboraviti da je Cezar vrlo dobro znao s kime ima posla u Iliriku. Nisu to bili saveznički Pirusti, nego Delmati; zajednica s kojom je Rim u prošlosti imao nekoliko sukoba koji nisu riješeni lako već pravim ratovima i slanjem legionarskih vojski na čelu s konzulima i prokonzulima. Uostalom, problem nije bila Promona, nego Delmati, a Delmati nisu samo kod Promone. Prema tome, uzme li se u obzir da u okolnostima razdoblja i stalnih optužbi, optimati sigurno ne bi iskoristili manjak adekvatne Cezarove intervencije kao osnovu za daljnje kaljanje

⁶⁸⁶ O problematici vjernosti Labijena vidi Syme 1938.

⁶⁸⁷ Bilić-Dujmušić 2004a: 250.

⁶⁸⁸ Upravo ona koju je XIII. zamijenila na poziciji u Cisalpini krajem 50. g. pr. Kr.

njegovog imena i optužbe za lošu upravu nad provincijom, čini se najvjerodostojnijom pretpostavka Bilić-Dujmušića. Dio XV. legije (ako ne i cijela) bio je dijelom te velike vojske koja je krenula na Delmate.⁶⁸⁹ Poražena, vratila se u Cisalpinu gdje je ostala sve do pred kraj godine kad su se glasine o Labijenu pokazale istinitima, a Senat zahtijevao legije za rat protiv Parta. Cezar radi jedinu logičnu stvar, daje Pompeju njegovu I., te šalje okrnjenu XV. legiju, vjerojatno popunjenu postrojbom neiskusnih Transpadanaca. Za odgovor te potpuno smirivanje Delmata i provincije, kada diplomacija propadne, bio je potreban rat, što će se zbog manjka prilika u Cezarovo vrijeme dogoditi tek s Oktavijanom.

III.

Konačno, u znanosti je već odavno postavljeno pitanje etničke pripadnosti same Promone. Razlika je vidljiva u izvorima. Strabon piše da je to delmatsko naselje, jedno od malobrojnih koje naziva gradom.⁶⁹⁰ Lokacija Promone (Tepljuh ispod Promine, pokraj Drniša) odgovarala bi takvoj izjavi.⁶⁹¹ Uzme li se u obzir da je rijeka Krka (*Titus*) bila nominalna granica liburnskog i delmatskog teritorija,⁶⁹² pozicija Promone ukazivala bi na izvorno delmatsko naselje na delmatskom teritoriju. No, Apijan na dva mjesta zapisuje da je grad liburnski – u kontekstu 50. g. pr. Kr. i Oktavijanove kampanje u Iliriku (34. g. pr. Kr.), kad naglašava da su Delmati opet (*αὐθις*) zauzeli grad.⁶⁹³ Naizgled liburnski grad koji Delmati opetovano pokušavaju kontrolirati, ali nema nikakvih podataka da je Promona vraćena Liburnima u razdoblju između 50. i 34. g. pr. Kr., na temelju čega bi Apijanova napomena o „ponovnom“ zauzimanju bila jasna. Manje je vjerojatno da bi Apijan prešutio takav događaj. Zapravo, jednako kao što je moguće da Apijan upozorava čitatelja na prethodni događaj delmatskog zauzimanja Promone, čini se vjerojatnim da je Apijan, referirajući se na Augustove memoare,⁶⁹⁴ podsjetio na čin nepravde spram Cezara i njegove „velike vojske“ i time dao jedno od opravdanja za Oktavijanov napad.⁶⁹⁵

⁶⁸⁹ Pri čemu ne treba odbaciti Čačinu napomenu o jakom odredu Transpadanaca.

⁶⁹⁰ Strab. 7.5.5.

⁶⁹¹ Usp. Bilić-Dujmušić 2004: 465 ff. i Periša 2014 (poglavlje *Promona*).

⁶⁹² Plin. *Nat. hist.* 3.141.

⁶⁹³ App. *Ill.* 12 i 25.

⁶⁹⁴ Dobiaš 1930.

⁶⁹⁵ Čače 1993a: 9; Čače, Milivojević 2017: 431.

Inovativno rješenje problema pokušao je prezentirati Suić mišljenjem da je nekoliko vodećih zajednica dominiralo u Liburniji, te da su jedni od njih, Varvarini, na istočnim granicama Liburnije, imali podređene zajednice poput Burnuma, Skardone i udaljene Promone.⁶⁹⁶ Argument nalazi u interpretaciji nadgrobnog natpisa rimskog veterana iz Mratova.⁶⁹⁷ Naznačava da je veteran ubijen *finibus Varvarinorum*, što bi bio jedini dokaz teritorijalne ekspanzije Varvarina preko Krke. Na temelju toga se pretpostavljalo da je Promona originalno bila dijelom Liburnije, ali da su je Delmati priključili svojem savezu i *delmatizirali* stalnim prodorima i osvajanjima.⁶⁹⁸ No, teza o strukturi Liburnije nema osnovu u izvorima. Iako je jasno da su se određene zajednice razvile vrlo dinamično tijekom 2. i 1. st. pr. Kr., nema nikakvih naznaka da su držali u podložništvu nekoliko manjih, okolnih zajednica. Isto tako, manje je vjerojatno da su Liburni bili vojno dovoljno snažni da bi držali Promonu i time direktno prijeli Delmatima. Također, *delmatizacija* Promone vrlo je problematičan termin koji teško može objasniti slične primjere gdje se sigurno ne može govoriti o delmatskom gradu, poput Ridera (iznad Danila pokraj Šibenika).⁶⁹⁹

Doista, teško je prihvatiti da je Promona originalno bila dijelom Liburnije. Jasno je, naime, da studija domaće antroponimije ukazuje na to da postoje dvije različite grupe: sjevernojadranska imenska oblast pod koju potpada liburnska antroponimija i srednjodalmatinska, gdje spada delmatska. Kako dostupna građa nedvosmisleno smješta stanovništvo Promone i okolice u delmatski imenski krug, nije problematično pretpostaviti da je grad izvorno bio delmatski.⁷⁰⁰ Tim više jer se razgraničenje antroponimijskih grupiranja podudara i s jezičnim razlikama, pogotovo uzme li se u obzir prirodna granica Krke i pozicija Promone kao grada geografski okrenutog prema plodnom Petrovu polju, koje pripada regiji srednje Dalmacije.⁷⁰¹

⁶⁹⁶ Suić 1962; Džino 2010: 86.

⁶⁹⁷ *CIL* 3, 6418.

⁶⁹⁸ Alföldy 1965: 44; Wilkes 1969: 217.

⁶⁹⁹ Čače, Milivojević 2017: 433. Rider je poznat po akropoli, snažnim protorimskim fortifikacijama i puno pokretnih nalaza. Ali i po brojnim natpisima iz ranog carskog razdoblja koji sadržavaju delmatska imena, te jedan „prvak Delmata“ (*princeps Delmatarum*). Rendić-Miočević 1977.

⁷⁰⁰ Za studije o domaćoj antroponimiji preko natpisa 1. i 2. st. po Kr. vidi Alföldy 1965. Za lingvističke razlike sjevernojadranskog kruga i srednjodalmatinskog vidi Katičić 1963., 1964., 1976.

⁷⁰¹ Čače, Milivojević 2017: 431 ff. Pri tome ne treba ulaziti u pretpostavke da je Promona izgrađena po delmatskom načinu – eliptičnog oblika, dok su liburnske gradine više kružnog oblika. Zaninović 1966: 41–42; id. 1967: 14.

U svemu tome nedvojbeno je da, bez obzira na izvornu etničku pripadnost, Promona jest bila u liburnskim rukama, za što Čače pretpostavlja da se moglo dogoditi na dva načina. 1) Grad je bio autohtono središte koje se, pred navalom delmatske ekspanzije, odbija uključiti u delmatski savez i pridružuje se Liburniji. Spominje Veliki Bijać i Ošaniće kao primjer stradanja autohtonih središta s jakim helenističkim kulturnim obilježjima, što u borbama Delmata i drugih zajednica protiv Rimljana nije bilo neobično.⁷⁰² Istina je, antički svijet se mijenja vrlo brzo tijekom 1. st. pr. Kr., a tek procvale zajednice traže svoje mjesto u promjenjivom razdoblju, međutim, čini se da je druga pretpostavka puno vjerojatnija; 2) pripadnost Promone liburnskom teritoriju posljedica je liburnskog osvajanja ili, radije, rimskog u nekoj od prethodnih kampanja protiv Delmata. Pritom u razmišljanju ne treba ići daleko od Koskonija. Tijekom uređenja nakon uspješnih operacija Koskonije je odvojio grad od Delmata i dao ga liburnskom savezu. Kako Bilić-Dujmušić dodaje, prepuštanjem Promone Liburnima, Delmatima je oduzet strateški izrazito bitan grad koji kontrolira najpovoljniji pravac za napade na liburnske teritorije. Ne samo to, Koskonije je time stvorio vrlo jak oslonac za buduće operacije protiv Delmata, ako se pokažu potrebnima. Bez imalo sumnje, bila je to odluka kojom je očuvana politička i vojna stabilnost na terenu nakon odlaska rimske vojske.⁷⁰³

Prema tome, japodski napad na Tergeste i Akvileju, kao i delmatski napad na Promonu predstavljaju zadnje događaje koji se uklapaju u period Cezarova prokonzulata u Iliriku. Zauzet sve većim napetostima pred kraj galskih ratova i političkim prepirkama s optimatima i Pompejem, Cezar nije imao ni vremena ni ljudstva da Ilirik u njegovim planovima postane ono što je izvorno trebao biti – odskočna daska za osvajanja na istoku. Takvu situaciju iskoristili su prvo Japodi, ugroženi osnutkom kolonije Tergeste i njenim potencijalnim izrastanjem u jako trgovačko i vojno središte. Cezarov odgovor nije uslijedio. Bio je upravo poražen u bitci kod Gergovije i ulagao sve napore u konsolidaciju svoje vojske pred odlučujuću bitku s Vercingetoriksom. Sve što je mogao napraviti je naredne godine poslati XV. legiju i Labijena u Cisalpinsku Galiju kako bi zaustavio potencijalne nove napade. Odluka koja je naizgled

Preuzima Šašel Kos 2005a: 346. Fortifikacije prvenstveno ovise o terenu i lokaciji, na čiji oblik ne utječe kulturna različitost, već sposobnost obrane gradine.

⁷⁰² Čače 1989a: 87; id. 1993a: 10–12.

⁷⁰³ Bilić-Dujmušić 2004a: 254; Čače 1989a: 67 bilj. 75; id. 1993a: 2–14 naglašavaju da je Koskonije bio prvi koji je Delmate napao iz pravca Liburnije, pa bi samim time promjena statusa Promone bila među zahtjevima koje je nametnuo Delmatima.

upućivala na to da je Ilirik ostavljen sam sebi, na milost i nemilost njegovih ratobornih zajednica poput Delmata. Željni poništiti posljedice poraza u sukobu s Koskonijem 78. – 76. g. pr. Kr., te vjerojatno dodatno potaknuti izostankom odgovora upravitelja u slučaju Japoda godinu i pol dana prije, kreću u napad i oduzimaju Promonu Liburnima. Cezar je ovog puta odgovorio kako bi zaštitio Liburne, jedne od najvjernijih saveznika provincije. No, dio XV. legije, zajedno sa savezničkom vojskom, kompletno je uništen u neimenovanoj bitci ili zasjedi, čime događaji Cezarova prokonzulata prestaju. Pravi odgovor Japodima i Delmatima, pak, dogodio se s Oktavijanom 35. – 33. g. pr. Kr.

V.
UPRAVA I ORGANIZACIJA
PROVINCIE

1. UVOD

Iako je druga polovica Cezarova prokonzulata obilježena žestokim borbama u Galiji i sve većim napetostima u odnosu s optimatima i Pompejem, ne može se reći da je Cezar posve zanemario upravu nad svojom provincijom. Istina, teško je očekivati da tek stvorene provincije u vrlo kratkom roku postanu administrativno uređene kao one dugotrajno integrirane u rimski politički sustav. Za to je potrebno određeno vrijeme u kojem se odvija proces preoblikovanja teritorija nekadašnjeg protektorata u funkcionalnu provinciju sa svim obilježjima rimske uprave. Ovisno o području i prethodnoj organizaciji, ponekad se radilo o kratkotrajnom, a katkada i o dugotrajnom preoblikovanju, ali uhodana, primjenjiva praksa itekako je postojala. Bilo da je riječ o Makedoniji, Transalpinskoj Galiji, Hispaniji ili Siriji – znalo se što čini provinciju i kako se njome upravlja.

Za Ilirik, pak, jasno je da se o administrativnoj organizaciji i praktičnoj upravi, u punom smislu riječi, može govoriti tek nakon građanskih ratova, kad i sama Republika proživljava temeljite promjene. Augustovo uređenje ponovo uspostavlja kontinuiranu prisutnost rimskih upravitelja nad provincijama s organizacijski novom formom i zajednicama s ponešto drugačijim obvezama. Za razliku od promjena u Sulino vrijeme, Ilirik u ovom slučaju nije bio iznimka. Period građanskih ratova pokazao je nužnost postojanja, može se reći, snažnije vlasti nad provincijom – garantirane upraviteljem i legijskim logorima na strateški važnim mjestima. Administrativna podjela dobiva svoja jasnija obilježja, a neka se područja dijele i uključuju u novostvorene teritorijalne jedinice.

To nikako ne znači da u prethodnom razdoblju nisu postojali začetci administrativne podjele ili naznake funkcionalnije uprave. Upravo suprotno, dostupni podatci govore o tome da sve što je započeto u Cezarovo vrijeme u većoj mjeri nastavio je i završio njegov posinak. Sljedeće rečenice imaju namjeru naglasiti ono što se iz dostupnih podataka i konteksta može razabrati o upravnim i organizacijskim aspektima provincije sredinom 1. st. pr. Kr., u nadi da buduća istraživanja i rasprave o Iliriku tijekom principata mogu imati barem neku teoretsku pozadinu republikanske prakse na istočnoj obali Jadrana. Naime, da bi se shvatio Augustov Ilirik, prvo se mora upoznati Cezarov.

2. UPRAVA

2. 1. Legat – Kvint Numerije Ruf

Poznato je da u razdoblju kasne Republike multiprovincijska zapovijed nije bila nimalo neuobičajena.⁷⁰⁴ Porastom broja teritorija pod upravom striktna politika godišnje sukcesije u svakoj od provincija nije bila moguća zbog manjka broja kvalificiranih magistrata. Tako je do uvjetnog kraja Republike učestalija bila pojava jednog upravitelja na čelu nekoliko provincija, što je Senatu i izvršnoj vlasti itekako odgovaralo.⁷⁰⁵ Međutim, kako se smanjivao broj godišnjih upravitelja, povećavao se broj njihovih zamjenika. Imenovani upravitelj nije mogao biti prisutan na svim dodijeljenim teritorijima dok se morao brinuti za upravu i tekuće poslove unutar njih.

Iako postoje podatci da su takve dužnosti ponekad preuzimali kvestori,⁷⁰⁶ uglavnom su legati bili zaduženi provoditi upraviteljevu volju u provincijama gdje nije bilo stalno prisutnog administrativnog aparata. Najbolji primjer je Pompejevo zaduženje nad Hispanijama – između 54. i 50. g. pr. Kr. trijumvir je indirektno, ne napuštajući Italiju, upravljao provincijama preko Lucija Afranija i Marka Petreja.⁷⁰⁷ Izvori ih jasno zapisuju kao legate, jednako kao što rade i za Marka Fabija Hadrijana u Pontu 71. g. pr. Kr.,⁷⁰⁸ Lucija Kasija u Siriji 43. g. pr. Kr.,⁷⁰⁹ te niz službenika ostavljenih da upravljaju Afrikom 43. g. pr. Kr.⁷¹⁰

⁷⁰⁴ Vidi str. 167–168.

⁷⁰⁵ Ibid.

⁷⁰⁶ Poput nama itekako poznatog Kvinta Kornificija koji u Ilirik odlazi kao *quaestor pro praetore*. Detaljnije u Baldson 1962: 134–135; Badian 1965: 110–13. Općenito o razvoju u 3. i 2. st. pr. Kr. Prag 2014a.

⁷⁰⁷ Dio 39.39.4; Plut. *Pomp.* 53.1–2; App. *Bell. civ.* 2.18. Isti legati s kojima se Cezar sukobio na početku građanskog rata. Tijek vidi u Caes. *bell. civ.* 1.38–87.

⁷⁰⁸ Dion piše „arhont“. Dio 36.9.2; App. *Mith.* 88; Plut. *Luc.* 35.1; Broughton 1952: 140; Brennan 2000: 563.

⁷⁰⁹ Upravitelj, Gaj Kasije, ostavio ga je tamo s jednom legijom. App. *Bell. civ.* 4.63; usp. id. 4.135; Broughton 1952: 352–353.

⁷¹⁰ Izvjesni Horacije, Latin i Venulej. Problematiku vidi u Broughton 1952: 353–355. U Africi je Konsidije Long 51. – 50. g. pr. Kr. ostavio K. Ligarija nakon što se vratio u Rim. Cic. *Pro Lig.* 2.4.30. 34; Schol. Gron. 291 Stangl; Za ostale primjere legata vidi npr. Murena upravlja Cisalpinom i Transalpinom (65. – 64. g. pr. Kr.), ali ostavlja svog brata kao zapovjednika u Transalpini. On je na kraju uhitio neke Katilinine izaslanike. Sall. *Cat.* 42.3. Usp.

Cezarov dugotrajan boravak izvan granica Transalpinske Galije, kao i okolnosti u kojima se našao, nisu u tolikoj mjeri zahtijevali zamjenike upravitelja provincije koliko podređene vojne zapovjednike zadužene za taktičke manevre na bojnom polju s manjim jedinicama Cezarove vojske.⁷¹¹ Načelno se radilo o njegovim zamjenicima, tijekom ratne sezone ili u trenutku raspoređivanja po zimovnicima diljem Galije. Olakšavali su Cezaru vođenje rata protiv brojčano nadmoćnijeg neprijatelja, međutim, bili su bez administrativnih ovlasti provincijalne uprave po kojima bi se mogli svrstati u kategoriju legata-upravitelja. Tek kad je Cezaru postalo bitno da ima zamjenika na čelu uprave provincije u kojoj nije osobno prisutan, tada dobivamo podatak o Titu Labijenu u Cisalpinskoj Galiji – glavnom Cezaru podređenom zapovjedniku od početka do kraja galskih ratova.

Kontekst je poznat – japodski napad na Tergeste i Akvileju pokazao je da provincija zahtijeva dugotrajniju prisutnost prokonzula ili njegovog zamjenika.⁷¹² Izbor Labijena bio je posljedica okolnosti trenutka i uhodane prakse. Iako su Vercingetorikovim porazom kod Alezije borbe u Galiji prešle svoj vrhunac, postojali su povremeni manji otpori zbog kojih je bilo jasno da Cezar još ne može napustiti svoju vojsku. Labijenova prisutnost u Transalpini, pak, nije bila posve nužna. Dapače, često neovisno o Cezaru vodio je operacije u slučajevima kad bi se pojavilo više žarišta problema. Najpoznatiji primjer zbio se u ljeto 52. g. pr. Kr. – dok je Cezar jurišao na Vercingetoriksove pozicije u bitci kod Gergovije, Labijen je istovremeno gušio pobunu Sesona i Parisa na daljnjem sjeveru tadašnje Galije.⁷¹³ Ista situacija, s manjim

Cic. *in Cat.* 2.3; Broughton 1952: 163 ff. Kvint Ciceron, bio je legat svom bratu, Marku, tijekom njegove uprave Kilikijom 51.-50. g. pr. Kr. Cic. *ad Att.* 5.1, 5.10.5, 5.114, 5.20.5, 5.21.6, 5.21.9, 6.2.1–2; id. *ad fam.* 15.4.8–10; Također, tijekom Lukulova i Pompejeva zapovjedništva protiv Mitridata bilo je mnogo sličnih primjera.

⁷¹¹ O čemu postoji mnogo podataka. Cezar u komentarima o galskom ratu spominje T. Labijena (1.10.3, 1.21.2, 3.11.1, 4.38.1, 5.37.7), L. Pizona (1.12.7), K. Pedija (2.2.1, 2.11.3), K. Titurija Sabina (2.5.6, 2.9.5, 3.11.4), L. Valerija (3.20.1), P. Sulpicija Rufa (4.22.6), L. Kotu (5.35.8), G. Fabija (5.46.3, 7.40.2, 7.87.1, 7.90.5, 8.24.2, 8.27.1), G. Trebonija (7.11.3, Caes. [Hirt.] *bell. Gall.* 8.14.1), T. Sekstija (7.49.1), L. Minucija Bazila (7.90.5), G. Kaninija Rebila (Caes. [Hirt.] *bell. Gall.* 8.24.2, 8.26.1, 8.30.2), K. Kalena (8.39.4). Iako je P. Licinije Kras vodio operacije, Cezar ga nigdje ne spominje kao legata, već kao mladog čovjeka – *adulescens* (1.52.7, 3.7.2). Dion Kasije piše da je bio zapovjednik (39.31.2: *ὕπεστρατήγει*). Cezar jednako zapisuje D. Bruta (3.11.5, 7.9.2, 7.87.1) i G. Voklatija Tula (6.29.3). Očito su ti ljudi bili suviše mladi da bi mogli držati službenu funkciju. Jednako tako ne zapisuje K. Tulija Cicerona kao legata iako je poznato da je morao imati neku funkciju. Naznaka postoji u 5.24.2. Za studiju o Cezarovim legatima gdje se raspravlja i oko nekih još ne posve sigurnih vidi Welch 1998.

⁷¹² Vidi str. 227 ff.

⁷¹³ Caes. *bell. Gall.* 7.57–62.

intenzitetom, bila je 51. g. pr. Kr. Okolnosti japodskog napada i posljedica Vercingetoriksova poraza navele su Cezara da donese opravdanu odluku o podjeli vojske – osobno je ostao u Galiji da bi se pozabavio otporima manjih zajednica nakon Alezije, dok je s vlastitim znakovljem u Cisalpinu poslao Labijena, kojemu je dužnost zamjenskog upravitelja provincije produljena i na narednu godinu, sve do početka građanskog rata.⁷¹⁴

No, čini se da nije samo Labijen primjer Cezarova legata-upravitelja. Naizgled su obje, uvjetno rečeno, „zanemarene provincije“ imale zamjenskog upravitelja. Labijen u Cisalpini, a Kvint Numerije Ruf u Iliriku – posvjedočen samo preko natpisa o obnovi trijema javne zgrade na Isi:⁷¹⁵

Q · NVMERIVS · Q · F · VEL ·
 RVFVS · LEG · PATRON ·
 PORTIC · REFICIVND ·
 DE · SVA · PECUN · COER ·
 IDEMQVE · PROB ·

Evidentno je da je riječ o legatu i patronu grada, međutim, datacija natpisa u preciznije vrijeme Cezarove uprave nije bila nimalo lak zadatak. Ne postoji nijedan drugi podatak koji bi Kvinta Numerija Rufa povezao s Ilirikom. Štoviše, o njegovoj se karijeri općenito vrlo malo može reći. Navodno je bio picenskog ili oskanskog podrijetla,⁷¹⁶ oko 60. g. pr. Kr. bio je kvestor u provinciji Africi;⁷¹⁷ a jedini pouzdani podatak, ujedno i jedini literarni, govori da se kao

⁷¹⁴ Caes. (Hirt.) *bell. Gall.* 8.52.2–3. Također, tijekom Cezarove invazije Britanije, Labijen je kao njegov zamjenik držao teritorij Trevira tijekom ustanka. Caes. *bell. Gall.* 5.8.1, 5.11.3–4, 5.23.4, 5.24.2, 5.37.7; 46.4; 5.47.4–5, 5.47.53, 5.47.55–58; Cic. *Quint. fr.* 3.8.2; Dio 40.11; Oros 6.10.10–12.

⁷¹⁵ *CIL* 3, 3078; *Q(uintus) Numerius Q(uinti) F(ili) Vel(ina) / Rufus leg(at)us patron(us) / portic(um) reficiund(am) / de sua pecun(ia) coer(avit) / idemque prob(avit)*. Natpis je pronađen 1857. g. na zemljištu koje je pripadalo obitelji Zanella, ali je već u prošlom stoljeću nestao. Gabričević 1970: 554 bilj. 1.

⁷¹⁶ Gruen 1995: 118 po imenu misli da je Picen, što bi bilo u skladu s Cezarovom tendencijom da za legate uzima ne-Rimljane viteškog staleža. Također, Taylor 1960: 63 ff., 238 i Karster 2006: 278 pretpostavljaju da je Picen jer se regija povezuje s *tribus Velina* što se u Numerijevom natpisu jasno naznačava; Chase 1897: 138 ff. pretpostavlja da je Oskan po natpisima u regiji koji sadrže *praenomen Numerius*.

⁷¹⁷ To je poznato preko natpisa koji su u njegovu čast u Utici podigli *stipendarii* ruralnih zajednica (*Muxi, Gususi, Zeugei*). *CIL* 1, 2513 = *ILS* 3, 9482. Rostovzeff 1926: 278; Broughton 1952: 184 pretpostavlja da se radi o 60. g. pr. Kr. jer je to zadnji mogući datum.

plebejski tribun usprotivio inicijativi za opoziv Cicerona iz progonstva.⁷¹⁸ Epizoda se točno smješta u 57. g. pr. Kr., na temelju čega se u znanosti pretpostavljalo da natpis o obnovi trijema na Isi treba datirati nakon toga – kad Numerijev trag u povijesnim izvorima nestaje.⁷¹⁹

Kako Gabričević izlaže, u valjda jedinom modernom radu koji se detaljnije dotaknuo ove teme,⁷²⁰ tijekom sastanka u Luki 56. g. pr. Kr., Cezar je zatražio produljenje prokonzularnog zaduženja na dodatnih pet godina i deset legata prema čijim bi savjetima uredio provinciju. S pretpostavkom da su ta desetorica odreda podržavali Cezara, Gabričević dovodi Numerijevo zaduženje u neposrednu vezu. Tako bi ga Cezar nagradio za hrabre pokušaje da spriječi Ciceronov povratak u Rim, protiv čega je bio i sam trijumvir, ali se zbog praktičnih interesa i političkog trenutka nije mogao osobno angažirati. S tim na umu, Gabričević vremenski okvir datiranja Numerijeve prisutnosti na Isi smješta između 55. g. pr. Kr., kada je Trebonijevim zakonom produljen Cezarov mandat u Galijama (i odobrili legati), i 50. g. pr. Kr. te službenog početka građanskog rata.⁷²¹ Predlaže i precizniju dataciju.⁷²² Navodi da se Numerijev dolazak na Isu treba promatrati upravo kao jedna od posljedica poslanstva Cezaru u Akvileji 55. g. pr. Kr. Isejci, i ostale zainteresirane strane, vodili su spor s konventom rimskih građana u Saloni,⁷²³ zbog čega je Cezar morao donijeti pravorijek o osjetljivim odnosima u provinciji. Kako razlaže, da je Numerije već bio na Isi, na grčkom se natpisu, gdje postoji zabilježena Cezarova odluka, ne bi pojavilo ime nepoznatog rimskog građanina Gaja Gavenija, već patrona grada i Cezarova legata. Zaključuje da je vjerojatnije kako su Isejci izabrali Numerija kao patrona poslije poslanstva, što bi odgovaralo objema zainteresiranim stranama. Isa bi u Numeriju vidjela garanciju u poštovanju pravorijeka, a Cezar je mogao povoljno ocijeniti proksenijski odnos Ise i njegovog legata.

⁷¹⁸ Cic. *Pro Sest.* 72; usp. id. 82 i 94. Ciceron se na još dva mjesta referira na tribune koji su se usprotivili njegovom povratku. Cic. *In Pis.* 35; *Pro Mil.* 39; Schol. Bob. Stangl 122 i 134. Ciceron podrugljivo naziva Numerija „Grakho“ jer kao i poznata braća zauzima popularski stav da se „pomogne“ siromašnima tako da se isprazni državna blagajna. Naravno, Ciceron umanjuje njegov značaj u odnosu na Grakha i uspoređuje ga s crvenim poljskim mišem (*mus agrestis robeus*). Vidi Karster 2006: 278.

⁷¹⁹ Münzer 1937: 1326–1327.

⁷²⁰ Gabričević 1970.

⁷²¹ Gabričević 1970: 554–555. Piše da su njegovi prethodni zaključci o natpisu. Vidi Gabričević 1968.

⁷²² Gabričević 1970: 555–557; Wilkes 1969: 39 (piše da je Numerije prihvatio imenovanje legatom da bi izbjegao Ciceronovu osvetu); Šašel Kos 2005a: 342; Matijašić 2009: 127; Džino 2010: 92.

⁷²³ *BE* 1953: 147–148, br. 122.

Iako Gabričevićev članak doista predstavlja jedini vrijedan pokušaj moderne historiografije da predloži odgovore na sve probleme oko Numerijeve zaduženja, oni nisu ni približno adekvatno riješeni. Tvrdnje o razlogu slanja na Isu te datacije poslije poslanstva Cezaru u Akvileji imaju opravdane osnove, međutim, ostatak izjava treba revidirati sukladno vremenu jer nemaju potvrdu u izvorima i ne slažu se s onime što je poznato o funkciji legata. Potrebno je ponovo preispitati dostupne argumente i Numerija Rufa napokon staviti u kontekst Ilirika i razdoblja u kojem se pojavljuje.

2. 1. 1. Datacija i razlog

Za početak, s određenom dozom sigurnosti može se tvrditi da Numerijevo zaduženje treba dovesti u vezu s promijenjenim okolnostima u Iliriku. Gabričević je u pravu, poslanstvo Cezaru u Akvileju ukazalo je na nestabilnost u odnosu između domorodačkog i doseljeničkog stanovništva pa bi prisutnost Cezarova legata donekle dala osjećaj sigurnosti ili barem prividno pokazala zainteresiranim stranama da se upravitelj brine o provinciji. U pokušaju datiranja tog događaja, pak, dvojben je Gabričevićev prijedlog za 55. g. pr. Kr. Zasniva se na dvojbenoj pretpostavci da je Numerije otišao na Isu nakon: 1) poslanstva Cezaru u Akvileju, 55. g. pr. Kr., 2) nakon što je iste godine Trebonijev zakon Cezaru odobrio legate i produljenje provincijskog zapovjedništva. Time se očito izlaže da su Cezaru legati mogli biti dodijeljeni jedino dotičnim zakonom, pa ako je već izglasan 55. g. pr. Kr., onda se tada mora datirati i Numerije.

Osim što je sasvim poznato da se poslanstvo Cezaru u Akvileju dogodilo u ožujku 56. g. pr. Kr., a ne godinu dana poslije, najveće nedoumice stvara Gabričevićeva pretpostavka da su legati Cezaru mogli biti dodijeljeni jedino formalnim zakonom. Istina je da, bez obzira na to što promagistrat sam bira svoj stožer podređenih zapovjednika, njihovo zaduženje nije službeno bez formalne ratifikacije. Međutim, rimsko zakonodavstvo nije izričito nalagalo da za imenovanje legata treba pričekati izglasavanje formalnog zakona unutar kojeg postoji prijedlog. Štoviše, takva procedura bila bi doista nekonstruktivna. Dodatni legati često se traže zbog opsežnih operacija u ratovima koji se vode na širem području, te bi svaki dugotrajniji proces njihovog biranja nepotrebno doveo u pitanje provođenje zapovjednikova zadatka. Svejedno je radi li se o ratu ili o specijalnom zapovjedništvu, odobrenje promagistratovog izbora trebalo je nastupiti vrlo brzo nakon originalnog zahtjeva – za što je Rim, uz male promjene, ovisno o kalibru ljudi koji se predlaže, imao legalan i brz oblik ratifikacije – dekret Senata (*senatus*

consultum). Stoga, ako je već postojala potreba za novim legatima, Cezar doista nije trebao čekati izglasavanje Trebonijeva zakona. U bilo kojem trenutku mogao je uputiti zahtjev s listom imena, a Senat je na prvoj sljedećoj sjednici taj izbor mogao revidirati, potvrditi ili odbiti.⁷²⁴

Nadalje, čini se da Numerijevo zaduženje ne bi trebalo striktno datirati u 55. g. pr. Kr., nego u vrijeme kad su okolnosti bile takve da je Cezar jednostavno morao preraspodijeliti dužnosti. Upravo u vrijeme prethodne, 56. g. pr. Kr. svaka od provincija zahtijevala je njegovu prisutnost ili barem pozornost. U Galiji su Veneti otpočeli pobunu koja je Krasa stavila u nezavidan položaj, poslanstvo iz Ilirika ukazalo je na probleme između zajednica provincija i doseljeničkog stanovništva, a sukobi u Rimu naglasili su važnost Cisalpinske Galije kao provincije iz koje se može vršiti pritisak na rasplet političke situacije u Gradu. Zbog skorašnjeg sastanka trijumvira (u Luki) Cezar je morao ostati u Cisalpini kako bi popravio odnose između Pompeja i Krasa, a za situaciju u Galiji, do njegovog dolaska, brinuli su se legati i Krasov sin. No, postavilo se pitanje koga poslati u Ilirik. Osobno nije mogao otići, a ne bi imalo smisla povući jednog od zapovjednika iz Galije zbog relativno nebitnog problema (naspram ostalih u tom trenutku) u provinciji u kojoj nije potrebno vojno reagirati. Postojalo je jednostavnije rješenje – poslati zahtjev Senatu za novim legatima, nakon ratifikacije odabrati jednog i poslati ga u Ilirik.

Odabir Numerija Rufa očito je imao smisla. Od svih Cezarovih pristalica u Rimu, tijekom 57. g. pr. Kr., Numerije se u najmanju ruku iskazao kao najhrabriji i najambiciozniji.⁷²⁵ Iako legalnost njegovog postupka nije dovedena u pitanje, sigurno nije bilo lako usprotiviti se opozivu Cicerona iz progonstva u trenutku kad javno mnijenje zagovara njegov povratak. Štoviše, ako je Gruen u pravu i ako se upravo u Numeriju može pronaći tribun koji se iste godine usprotivio Milonovoj optužbi protiv Klodija na osnovi *lex Plautia de vi*,⁷²⁶ onda je riječ o čovjeku koji je svoju poziciju iskoristio direktno za obranu i napredak popularske političke opcije. Takav čovjek mogao je očekivati daljnja zaduženja, pogotovo u trenutku kad mu je istekao tribunat i kad Cezar shvaća da su mu zbog situacije u Iliriku potrebni novi legati.

Osim toga, Numerije je imao i iskustva. U modernoj historiografiji posve se zanemaruje da podatci o Numerijevoj karijeri, koliko god bili fragmentarni i oskudni, zapravo upućuju na to da njegovo zaduženje na Isi uopće nije bilo slučajno. Cezarov pravorijek u Akvileji pokušao

⁷²⁴ O proceduri Senata vidi Russell 1933.

⁷²⁵ Naspram Klodija. Pritom se misli: od onih pristalica koji su mogli očekivati neko zaduženje izvan Rima.

⁷²⁶ Gruen 1995: 294–295. Za optužbu vidi Cic. *red. in Sen.* 19; id. *Pro Mil.* 35.

je urediti odnose između domorodačkog i doseljeničkog stanovništva. Nezadovoljstvo jedne ili druge strane moglo se očekivati pa je garancija pravorijeka bila nužna jednako kao i prisutnost čovjeka koji, upoznat s problematikom, može voditi računa o tome da se Cezarova odluka provede na terenu. A koga bolje poslati da garantira njegovu provedbu, nego čovjeka koji je u provinciji Africi uređivao pravne odnose između rimskih građana i autohtonog stanovništva pozicioniranog u gradovima koji su izgubili municipalni status.⁷²⁷ Numerije je bio gotovo savršen odabir i nema dvojbe da su njegova privrženost popularima i prethodno iskustvo iz sličnih situacija Cezaru bili dostatni pokazatelji koga treba poslati u Ilirik.

2. 1. 2. Numerijeva funkcija

Tako je Numerije izbjegao Ciceronovu osvetu i 56. g. pr. Kr. prihvatio zaduženje na Isi, gdje je na kraju postao patron grada. Gabričević je koncizan i u pravu – stvoren je proksenijski odnos koji je Cezar mogao povoljno ocijeniti, bez obzira na to kakve je planove imao za provinciju. No, treba biti vrlo oprezan u pretpostavkama o tome koga Isejci biraju za patrona grada te u kojoj je funkciji Numerije uopće došao na otok. Jedna stvar je jasna – natpis kaže da je bio legat, ali radi se o multifunkcionalnoj, prilagodljivoj dužnosti koja u određenom trenutku ovisi o potrebama upravitelja ili Senata. Legat je mogao biti izaslanik, zapovjednik legije (ili vojske sačinjene od nekoliko legija) te zamjenik upravitelja provincije zadužen za upravu i administraciju teritorija. Gabričević jasno zastupa mišljenje da je bio izaslanik Senata, jedan od desetorice (*decem legati*) koji se šalju u neku od novoformiranih provincija da bi tamošnjem namjesniku bili od pomoći i savjetovali ga pri rješavanju raznovrsnih poslova.⁷²⁸ Dokaz nalazi u Ciceronovu djelu o konzularnim provincijama (*De provinciis consularibus*) gdje postoji podatak da je Cezar, neposredno prije sastanka trijumvira u Luki (travanj 56. g. pr. Kr.), zatražio da mu se dodijeli deset legata.⁷²⁹ Budući da se navodno radilo o Cezarovim pristalicama, pretpostavlja da je baš tada i u toj funkciji Numerije postao legat.

Nema dvojbe da uspostavljena praksa slanja deset legata u novoformiranu provinciju nije nova stvar; primjeri postoje za Tita Kvinkcija Flaminina 197. g. pr. Kr. u Grčkoj, Emilija Paula u Makedoniji 167. g. pr. Kr., Mumija u Grčkoj 146. g. pr. Kr., Rupilija na Siciliji 132. g.

⁷²⁷ *CIL* 1, 2513 = *ILS* 3, 9482. Rostovzeff 1926: 278

⁷²⁸ Gabričević 1970: 554.

⁷²⁹ Cic. *De prov. cons.* 28.

pr. Kr., kao i Lukula u Pontu i Bitiniji oko 70. g. pr. Kr. Takvi legati šalju se po završetku ratnih operacija, kad se dekretom zapovjednika pokušavaju urediti prilike u postojećoj provinciji ili stvoriti temelji administrativne podjele u netom formiranoj provinciji. U slučaju Numerija Rufa i Cezarova zahtjeva to ne može biti točno iz nekoliko razloga.

Ponajprije, u znanosti odavno postoji rasprava koja dovodi u pitanje vjerodostojnost podatka da je Cezar uopće tražio legate za uređenje Galije. Kako Baldson odlično argumentira,⁷³⁰ manje je vjerojatno da bi Cezar i njegovi savjetnici propustili spoznati kako s tim zahtjevom zapravo idu na ruku vlastitim protivnicima. Ako je Galija do te mjere bila pokorena da se već 56. g. pr. Kr. mogla organizirati kao provincija, Cezar bi zahtjevom za deset legata samo dao argument za pronalaskom njegovog zamjenika.⁷³¹ Štoviše, to bi podrazumijevalo da je njegov posao u Galiji završen, a poznato je da u to vrijeme ni približno nije priveden kraju. Osim što je Ciceronov glavni argument u obranu Cezara pred Senatom bio da nije konstruktivno mijenjati zapovjednika dok rat još traje, bilo je poznato da se nakon sastanka u Luki Cezar morao otisnuti u Galiju i pozabaviti se kompliciranom pobunom Veneta i njihovih saveznika. Deset legata za uređenje provincije nije imalo što raditi na prostoru koji je daleko od pacifikacije i konkretnog uređenja. Čak i da se prihvati pretpostavka kako je takva komisija poslana, unatoč nedostatku podataka, postaje teško objasniti kako je Numerije bio njenim dijelom kad se nalazio na Isi, a ne u Galiji, gdje bi navodno trebao raditi na uspostavi provincije. Vjerojatnije je da Numerije nije bio među deset legata koji, uzgred rečeno, ne bi ni bili Cezarovi pristalice, nego kandidati Senata. Sve to odgovara činjenici da se nigdje u izvorima ne spominje kako je slična komisija otišla u Galiju, a iako Cezar o tome ne bi govorio, njegovi protivnici sigurno ne bi bili toliko šutljivi.⁷³²

S druge strane, Mommsen je pretpostavio da je Numerije bio Cezarov zamjenik koji upravlja provincijom. Sasvim razumljivo, potencijalna istinitost takvog zaključka vrlo je primamljiva i značila bi puno za povijest iliričkog prostora. Sredina prvog stoljeća prije Krista ne bi iznjedrila samo prvog upravitelja, nego i zamjenika s punim ovlastima u donošenju bitnih odluka. Ilirik bi u važnosti i kontekstu vremena bio stavljen uz bok Cisalpinskoj Galiji, gdje postoji Labijen, a posljedično bi se mogla postaviti i pitanja koliko je takvih zamjenika bilo, jesu li svi bili na Isi, zašto o njima nema podataka i tako dalje.

⁷³⁰ Baldson 1962: 138.

⁷³¹ I to u trenutku kad traje rasprava o prokonzularnim zaduženjima u narednoj godini. Cic. *De prov. cons.*

⁷³² Baldson 1962: 138.

Ipak, čini se da se termin *legata* kao zamjenika upravitelja previše olako koristi. Iako za izaslanike i zapovjednike legija nisu postojali posebni uvjeti za obnašanje dužnosti, samo ratifikacija dekretom Senata, zamjenikom upravitelja provincije – u administrativnom smislu – nije mogla biti osoba bez imperija. Samo s punim ovlastima nad životom rimskog građanina, pravom zapovijedanja vojskom i sudbenom nadležnošću na definiranom teritoriju može se govoriti o legatu kao zamjeniku upravitelja provincije. Preciznije, nije se radilo o izbornom imperiju jedne od najviših magistratura, nego o indirektnom, delegiranom imperiju koji upravitelj prenosi na jednog od svojih zapovjednika kako bi mogao nositi njegovo znakovlje i upravljati provincijom.⁷³³ Budući da se zbog striktnih zakonskih regulativa imperijem nije moglo svojevrijedno raspolagati, da bi postupak prijenosa delegiranog imperija bio opravdan, mogli su ga dobiti samo oni legati koji su u prošlosti držali imperij biranjem na dužnost konzula ili pretora.⁷³⁴ Ovisno o tome, titula im je glasila *legatus pro consule* ili *legatus pro praetore*. Tako su upravitelji Hispanije (54. – 51. g. pr. Kr.) u Pompejevo ime bili prokonzularni legat Afranije (konzul 60. g. pr. Kr.) i propretorski legat Petrej (pretor 64. g. pr. Kr.). Isto je i s Labijenom i upravom nad Cisalpinskom Galijom. Dužnost pretora obnašao je 60. ili 59. g. pr. Kr., pa je jasno da ga Cezar spominje kao propretorskog legata 51. – 50. g. pr. Kr.

Nije nimalo čudno da oni postoje u razdoblju multiprovincijskih zapovijedi kasne Republike. Turbulentno razdoblje u kojem je većina provincija bila pod stalnom neposrednom opasnošću zahtijevalo je jaču kontrolu nad teritorijem, većinom preko podređenih zapovjednika. Primjera ima mnogo i većina ukazuje na vrlo slične postupke imenovanih upravitelja ili glavnih zapovjednika na terenu. Iznimke su postojale, pogotovo u razdoblju kad se prvi put pojavljuju takva zapovjedništva.⁷³⁵ Poput rata s gusarima 67. g. pr. Kr. kad je velika većina Pompejevih podređenih zapovjednika obnašala dužnost propretorskog legata, a da prethodno nisu držali imperij. Jasno je i zašto: u trenutku njihovog imenovanja takva dužnost bila je konstitucionalna novina, proizašla iz nužde zbog same prirode Pompejeva zadatka. Veličina teritorija ugrožena gusarskim aktivnostima zahtijevala je da svaki od legata zapovijeda

⁷³³ Ili u slučaju kada upravitelj na kraju mandata odlazi iz provincije i do dolaska nasljednika delegira jednog od zapovjednika s propretorskim imperijem. To regulira *lex de provinciis praetoris* 101./100. g. pr. Kr. Iz funkcije *legati pro praetore* poslije izlazi *legati Augusti pro praetore*. Lintot 1999: 114–115.

⁷³⁴ Obično, ako je *privatus* dobio sličnu zapovijed, onda mu se daje imperij koji je u prošlosti držao. Kao Pompejev prokonzulatski imperij od 67. do 62. g. pr. Kr. Baldson 1962: 134–135.

⁷³⁵ Najraniji primjer je G. Saluvije Nazon, kojeg Lukul ostavlja u Aziji 73. g. pr. Kr.

u zasebnoj zoni operacija, individualno i bez značajnog kontakta s Pompejem.⁷³⁶ Specijalno zapovjedništvo iziskivalo je i specijalni zakon pa je na Gabinijevu inicijativu (*lex Gabinia*) Pompej dobio mogućnost imenovanja više zasebnih propretorskih legata bez obzira na njihovu političku pozadinu i prethodne titule.⁷³⁷ Da je na takvu odluku utjecao nedostatan broj sposobnih zapovjednika u trenucima kada Republika mora odgovoriti na gusarsku prijetnju ili čak nešto drugo, na kraju krajeva i nije toliko začuđujuće. Odluka o stvaranju iznimki u titulama podređenih zapovjednika bila je samo dio već stvorenog presedana golemih Pompejevih ovlasti nad provincijama i vojskama Republike, što je sasvim u skladu s razdobljem i potrebama trenutka.⁷³⁸

Iako je stvoren presedan, bio je primjenjiv samo u specijalnim slučajevima kojih u kasnijim razdobljima, specifično Cezarova prokonzulata, nema. Uhodana praksa da se bivše pretore i prokonzule imenuje legatima s imperijem svela se na dužnost zamjenika upravitelja provincije u vrijeme kad se za tim ukaže potreba. Numerije Ruf, pak, ne spada u tu kategoriju. Najviša dužnost koju je obnašao bila je kvestura te nikad nije držao imperij.⁷³⁹ U suprotnom, odmah nakon kvesture postao bi pretor, a ne plebejski tribun.⁷⁴⁰ Može se pretpostaviti da je Cezaru bilo bitnije imati vjerne plebejske tribune koji svojim ovlastima daju političku zaštitu trijumvirima i saveznicima, pa bi Numerijev uspon mogao biti planiran kao što je bio Klodijev. Međutim, činjenica je da nije držao preturu ili konzulat na temelju čega bi se mogao kandidirati za mjesto zamjenika upravitelja s delegiranim imperijem.

Uostalom, u rijetkim slučajevima kad bi literarni podatci o prisutnosti legata u provincijama bili potvrđeni epigrafičkim nalazom, titula s imperijem većinom se zapisivala dosljedno. Primjerice, natpis Gaja Saluvija Nazona govori da je bio *legatus pro praetore*;⁷⁴¹

⁷³⁶ App. *Mith.* 94; Dio 36.23.4 i 36.37.1.

⁷³⁷ Boak 1918: 2 ff.

⁷³⁸ Suprotna situacija je sa Scipionom i kampanjom u Hispaniji tijekom Drugoga punskog rata. Zanimljivo, Scipion ne delegira imperij svojim podređenim legatima, za što Brennan 2000: 158 daje objašnjenje da to nije ni mogao jer je mandat prokonzula dobio specijalnim dekretom. Po tome bi razlika između Pompeja i Scipiona, koji oba dobivaju specijalno zapovjedništvo, bila u tome što je Gabinijev zakon specifično odredio da Pompej može delegirati imperij, a to nije bio slučaj sa Scipionom. Brennan 2000: 218.

⁷³⁹ Vidi bilj. 718.

⁷⁴⁰ Vidi bilj. 726.

⁷⁴¹ Radi se o 73. g. pr. Kr. kada su Misijci izjavili zahvale Nazonu što ih je spasio i zaštitio u ratu protiv Mitridata. *C. Salluio C. Nasoni leg. pro. pr. CIL 1, 743 = ILS 37 = ILLRP 372.*

kao i za Gneja Kornelina Lentula Marcelina⁷⁴² (iako se radi o grčkom natpisu).⁷⁴³ Numerije Ruf je na cjelovitom natpisu zapisan samo kao legat i nema nikakvih dodataka koji bi upućivali na to da je držao delegirani imperij. Iako je načelno pretpostavka moguća da Numerije predstavlja izuzetak, vjerojatnost je da se ne može smatrati legatskim izaslanikom Senata, poslanim da uredi provinciju Galiju, kao ni zamjenikom upravitelja provincije u Iliriku. Numerija, vjerojatno, trebamo gledati samo kao Cezarova izaslanika koji je poslan na Isu da bi garantirao pravorijek te, sukladno svom iskustvu iz Afrike, posredovao u mogućim daljnjim provedbama Cezarove odluke. Nema podataka je li otišao ili ostao u Iliriku, a to nije nimalo čudno budući da nije poznata sudbina mnogih Cezarovih legata i podređenih zapovjednika. Sve što se sigurno može reći jest da Numerijevo zaduženje proizlazi iz okolnosti vremena i Cezarove potrebe da u Iliriku ima svog čovjeka, pa makar i u funkciji izaslanika.

2. 2. Sudbeni konvent

(*Conventus iuridicus*)

Osim prisutnosti legata kao zamjenika, drugi dostupan instrument uprave nad dodijeljenim teritorijem bio je *redovito* održavanje provincijskih sudbenih konvenata (*conventus iuridicus*). U osnovi se radilo o obliku obnašanja direktnog autoriteta nad civilnim životom podređenih zajednica izvan Italije, za što, kako Lintott sukusira, postoje tri glavna postulata. Prvi je sama dužnost promagistrata s imperijem. Osim zapovijedanja vojskom i mogućnosti zahtijevanja poslušnosti rimskih saveznika, promagistrat također ima standardne zakonodavne ovlasti. Prikladno su specificirane u zakonu 101./100. g. pr. Kr. o (pro)pretorskim provincijama, gdje jasno stoji da osoba koja zamijeni upravitelja, nakon što ovaj abdicira ili mu dužnost bude oduzeta, ima sve zakonodavne kompetencije magistrata u civilnim i kaznenim slučajevima – ne samo u provinciji koju preuzima već gdje god se nalazio. Te moći podrazumijevaju imenovanje sudaca i porota, prihvaćanje zakletvi, uhićenja, izricanje kazni i primjenu ostalih oblika fizičke (pri)sile.⁷⁴⁴

⁷⁴² Radi se o 73. g. pr. Kr. kada su Misijci izjavili zahvale Nazonu što ih je spasio i zaštitio u ratu protiv Mitridata. *C. Salluio C. Nasoni leg. pro. pr. CIL 1, 743 = ILS 37 = ILLRP 372*. Jednog od Pompejevih propretorskih legata Gneja Kornelija Lentula Marcelina u Kireni – *πρεσβευτὸν ἀντιστράτηγον*. *SIG 3, 750. SGDI 4853*. Reynolds 1962.

⁷⁴³ Za razliku od natpisa iz istog vremena i pohoda gdje se spominju samo legati. *SIG 3, 748*.

⁷⁴⁴ Lintott 1993: 55; *lex de prov. praet. Cnidos col. IV. 32 ff. Geelhaar 2002*.

Drugi postulat je opravdana pretpostavka da lokalne, Rimu odane zajednice imaju svoj zakonodavni sustav. Na grčkom istoku, Siciliji i kartaškoj Africi temeljen je na gradovima. Na zapadu također postoje grčki i kartaški gradovi te urbani centri Kelta i Keltibera s centraliziranim zakonodavstvom, međutim, razlika postoji. Taj zapad je uglavnom sastavljen od planinskih područja udaljenih od mora i ostalih komunikacija pa je bilo kakva primjena zakona bila slaba i isprekidana prije pojave Rima.⁷⁴⁵ Slično otežanom postupku uspostave provincije, naspram nekadašnjih teritorija centraliziranih kraljevstava istoka, na zapadu je uspostava standardne zakonodavne prakse imenovanih upravitelja bila vrlo teška, te se čini da u republikanskom razdoblju jednom uspostavljena sama rimska prisutnost nije značajno promijenila cijelu situaciju – barem do drastičnih administrativnih promjena uvjetovanih uspostavom principata.⁷⁴⁶

To je uvelike utjecalo na treći, glavni postulat – sam proces nastanka redovitih sudbenih konvenata. Čini se da su nastali iz praktične naravi jer, iako je upravitelj mogao delegirati imperij, pa time i zakonodavne ovlasti, opseg njegovog djelovanja bio je ograničen fizičkom nemogućnošću da bude na nekoliko mjesta odjednom. Tijekom cijelog perioda uprave mogao je posjetiti samo određeno područje svoje provincije. Zbog toga se nastanak sudbenih provincijskih konvenata na mjestima koja „okupljaju“ gravitirajuće zajednice može smatrati organizacijskim „nasljednikom“ razdoblja nesustavnog upraviteljeva obilaska provincije s primarnim ciljem bavljenja vojnim i financijskim poslovima.⁷⁴⁷ Neki od glavnih razloga redovitog održavanja bili su: 1) upraviteljeva briga za neku optužbu, opasnost za sigurnost provincije ili redovan priljev obveznog tributa; 2) pritisak utjecajnih prijatelja, Rimljana ili nerimljanina, koji imaju interese na određenom području, gdje oštećene zajednice, isto tako, pravdu mogu tražiti žalbom rimskom autoritetu.⁷⁴⁸

Bio je to proces koji, kad se razmatraju literarni i epigrafički dokazi, vidljivo kulminira u razdoblju principata.⁷⁴⁹ Nekadašnji model ustroja neorganiziranih teritorija, barem njegovi začeci u sudbenim konventima velikih gradova provincije, nastalih iz praktične nužde i u svrhu olakšanja upraviteljevih zakonodavnih obaveza, tada postaju formalne regionalne podjele s

⁷⁴⁵ Lintott 1993: 55.

⁷⁴⁶ Bowman 1996: 344 ff.

⁷⁴⁷ O jurisdikciji upravitelja vidi Richardson 1992: 589 ff.

⁷⁴⁸ Lintott 1993: 56.

⁷⁴⁹ Lintott 1993: 127 ff.

načelnim centrima dijelova provincije.⁷⁵⁰ Najbolji primjer je ustroj triju hispanskih provincija u 1. st. po Kr., poznat preko iscrpnog Plinijeva opisa:⁷⁵¹ 1) *Lusitania* je podijeljena na tri konventa (*Emerita Augusta, Scallabis Iulia, Pax Iulia*); 2) *Baetica* na četiri (*Corduba, Gades, Astigi, Hispalis*); 3) a *Hispania Citerior* na čak sedam (*Tarraco, Caesaraugusta, Carthago Nova, Clunia, Asturica Augusta, Lucus Augusti, Bracara Augusta*).⁷⁵² Svaki konvent bio je sastavljen od različitog tipa naselja (*coloniae, municipia, oppida*), pri čemu je sustav uprave, ovisno kojoj se teoriji vjeruje, bio zasnovan na prethodnoj keltskoj političkoj strukturi ili procjeni je li ona bila dovoljno efikasna i prihvatljiva Rimu – te, sukladno, ostavljena ili zamijenjena. U oba slučaja prilagodljivost Rima je nedvojbeno. Sustav hispanskih konvenata prvog stoljeća Carstva jasno je odredio zakonodavne i administrativne centre provincije u kojima autohtono i doseljeničko stanovništvo može tražiti pravdu – u kojoj god mjeri jurisdikcijske granice pratile nekadašnja etnička razgraničenja zajednica sada u sastavu provincije.⁷⁵³

Njihova specifičnost, pak, kao definiranih administrativnih jedinica, naizgled nije bila uniformna za cijeli rimski svijet. Osim triju hispanskih provincija, zahvaljujući Pliniju, saznajemo da se takvi konventi mogu naći na još samo dva mjesta tijekom 1. st. po Kr. – Aziji i Dalmaciji,⁷⁵⁴ dvjema provincijama za koje količina literarnih i epigrafičkih potvrda nije jednaka. Dapače, okvirno se zna da je u Aziji broj konvenata varirao kroz razdoblje.⁷⁵⁵ Vrlo važan natpis iz Efeza, datiran u drugu polovicu 1. st. po Kr., donosi njihov detaljan popis⁷⁵⁶ čime je otklonjena svaka prethodna dvojba o istinitosti Plinijevih podataka, uzrokovana

⁷⁵⁰ Općenito o konventima vidi Kornemann 1900a: 1173–1174; Stevenson 1949: 233; Marshall 1966: 231–233; Burton 1975: 92–97; Sancho Rocher 1978: 171–194; Dopico Caínzos 1986: 265–283; Eck 1989: 204–224; Burton 1996: 386; Haensch 1997: 28 ff.; Amarelli 2005: 13 ff.; Ozcáriz Gil 2006: 17–26.

⁷⁵¹ Plin. *Nat. hist.* 3.6–30.

⁷⁵² Postoji nesrazmjernost postojećih epigrafičkih potvrda tih konvenata. Za Luzitaniju postoji jedan natpis, za Betiku nijedan, a za Bližu Hispaniju više od 50. Detaljnije o istraživanju i teorijama vidi Knox McElderry 1918: 53–102; Albertini 1923; Sancho Rocher 1978: 171–194; id. 1981; Dopico Caínzos 1986: 265–283; Cortijo Cerezo 1993; Curchin 2004: 52–68; Beltrán Lloris 2007: 115–162; Alföldy 2007; Le Roux 2004; id. 2009: 147–173; Ozcáriz Gil 2006; id. 2013a: 55–97.

⁷⁵³ Sukus teorija vidi u Curchin 2004: 53–54. Usp. Ozcáriz Gil 2013b.

⁷⁵⁴ Plin. *Nat. hist.* 5.105–106 (Azija); Plin. *Nat. hist.* 3.139–141 (Dalmacija).

⁷⁵⁵ Detaljnije u Habicht 1975: 64–91; Ameling 1988: 9–24; Englemann, Knibbe 1989: 102–109; Mileta 1990: 427–444; Mitchell 1999; Campanile 2003; općenito o organizaciji provincije vidi Campanile 2007.

⁷⁵⁶ Österreichisches Archäologisches Institut, Inventar Efeza Br. 3653. Habicht 1975.

činjenicom da se konventi na natpisu spominju kao dioceze (*διοίκησις*).⁷⁵⁷ S druge strane, zna se da je, za ovaj rad puno bitnija, Dalmacija bila podijeljena na tri konventa – *conventus Scardonitanus, c. Salonitanus, c. Naronitanus*. Postojanje konvenata epigrafički je potvrđeno tek nedavno, spajanjem dvaju ulomaka natpisa na kojem se spominje sudište u Skardoni.⁷⁵⁸ Drugi natpisi ne postoje, pa bilo kakvo shvaćanje kako ti konventi nastaju i koju formu prate, posebno u Dalmaciji, ovisi o dvije stvari: 1) Plinijevu opisu zajednica unutar svake administrativne jedinice;⁷⁵⁹ 2) znanju o postojanju konvenata u tri hispanске provincije, te komparativnom pristupu u nadi da postoje određene sličnosti.

No, rasprave zašto Plinije spominje konvente na samo tri mjesta te koja je njihova korelacija, različitost i sličnost u odnosu na područje nastanka nemaju kraja u modernoj historiografiji, a nisu ni tema ovog rada.⁷⁶⁰ U ovom trenutku puno bitnija pitanja su: 1) Kada uopće nastaje takav sustav podjele provincije? 2) Je li on relevantan za proučavanje začetaka administrativnih podjela republikanskog vremena?

⁷⁵⁷ U modernoj historiografiji sasvim je poznato da pojava termina *dioceza* u istočnim dijelovima Carstva objašnjava administrativnu podjelu koja je jednaka konventu. Vidi Chapot 1904: 353. Prethodni pokušaji razdvajanja dioceze od konventa, pogotovo u ranom Carstvu, započete s Mommsenom (1881a: 224–225), doveli su do toga da se čak i u Bližjoj Hispaniji pokušavalo dokazati postojanje dioceza, a ne konvenata. Ipak, takve pretpostavke argumentirano su odbačene u novijim radovima. Vidi sukus mišljenja i primjer Bliže Hispanije u Ozcáriz Gil 2011. Postoje naznake da je samo u Egiptu moguće razlikovati dioceze od konventa, međutim, to je sasvim razumljivo uzme li se u obzir specifičnost područja i organizacije. Detaljnije za Egipat vidi Ameling 1988: 16–18.

⁷⁵⁸ Jadrić, Miletić 2008: 84; Brajković 2009: 26; Demicheli 2015.

⁷⁵⁹ Čače 2010: 57–81. Postoji pretpostavka da je bio i četvrti konvent – u Epidauru. Vidi Marion 1998: 130–132; Šašel Kos 2005a: 232–233.

⁷⁶⁰ Dapače, čini se da, unatoč manjku epigrafičkih i literarnih dokaza, konvente nalazimo i na drugim mjestima – preciznije, organizacijski slične jedinice unutar provincije Burton 1975: 97 ff.; Haensch 1997: 28–33; Lepelley 2001; Goffaux 2011: 445. Poput Egipta: Mitteis 1895: 270 ff.; Wilcken 1908: 366–422; Lewis 1972: 5–12; Foti Talamanca 1974: 3 ff.; za Britaniju: Tac. *Agric.* 9; Za Makedoniju: Cormack 1940: 148–152; za Kretu i Kirenu: Reynolds 1978: 111–121; za Likiju i Pamfiliju: Kaygusuz 1984: 1–4; za Ahaju: Triantaphyllopoulos 1991: 78–85; za Arabiju: Lewis 1989: 20 ff.; za Afriku: Lepelley 2001: 55–68. Štoviše, Burton 1975: 92–106 je pretpostavio da bi konvente morali naći u svim konzularnim provincijama, dok Eck 1995: 338 i Haensch 1997: 28–36 misle da su se nalazili posvuda. Amarelli 2005: 16 radi razliku između konventa i dioceze, s čim se Ozcáriz Gil 2013a: 59 bilj. 314 ne slaže na primjeru Bliže Hispanije; Cortijo Cerezo 2007: 271–304 naglašava činjenicu da Plinije spominje konvente na samo pet mjesta, međutim, takav argument teško može biti odlučujući u raspravi jesu li postojali i na drugim mjestima. Usp. Curchin 1994.

Dvojba itekako postoji. Plinijev opis, nastao u drugoj polovici 1. st. po Kr., sugerira da je do Vespazijanova vremena podjela na sudbene konvente postojala, moguće upravo kao novina Flavijevaca.⁷⁶¹ Strabonov opis Bliže Hispanije, otprilike u vrijeme Augustove smrti, služi kao dodatna naznaka.⁷⁶² Tripartitna podjela provincije s upraviteljem i tri legata zadužena za različite dijelove u suprotnosti je s Plinijevim opisom o sedam dijelova, što naizgled ukazuje na različitost organizacije početkom i krajem 1. st. po Kr.⁷⁶³ No, čini se da je načelna razlika između Plinija i Strabona jedini valjani argument pretpostavke o ustrojstvu u Vespazijanovo vrijeme. Ostali se svode na pokušaje pobijanja dokaza da takav sustav ipak treba datirati ranije, u čemu doista nema pretjeranog uspjeha. Sve upućuje na to da je najkasnije do Augusta administrativna podjela provincije na konvente bila jedna od mogućnosti preustroja rimskog teritorija, pa samim time i novina ranog Principata. Reprezentativna su dva dokaza.

Tripartitnu podjelu Bliže Hispanije na stranu,⁷⁶⁴ Strabon također piše da tijekom zime upravitelj provincije dijeli pravdu u Taraku i Novoj Kartagi;⁷⁶⁵ istim gradovima gdje Plinije, pola stoljeća poslije, smješta dva od sedam konvenata provincije.⁷⁶⁶ Radi se o jasnom teritorijalnom kontinuitetu spomenutih gradova i organizacije sudišta, u striktno funkcionalnom ili u službenom administrativnom obliku. Štoviše, kontekst je bitan – Strabon opisuje situaciju nakon formalnog osnutka provincije i promjena Augustova vremena, kada slijedom dužnosti, upravitelj održava sudbene konvente u zadanim mjestima. Provincija je administrativno uređena i podijeljena na konvente kao svoje definirane dijelove.

Za to drugi dokaz služi kao odlučujući faktor – natpis, datiran u prvu godinu po Kristu, spominje *conventus Arae Augustae*.⁷⁶⁷ Lokacija nalaza, u blizini današnjeg Luga na sjeveroistoku Španjolske, upućuje na to da se radi o teritoriju konventa smještenog u Asturici

⁷⁶¹ Tj. ili za Klaudija ili flavijevaca. Vidi Albertini 1923: 54 ff.; Etienne 1958: 185–189; Lomas Salmonte 1975: 148–152; Santos Yanguas 1981: 92–95; Tranoy 1981: 150 ff.

⁷⁶² Strab. 3.4.20.

⁷⁶³ Tranoy 1981: 152–153; Mangas, Solana Sáinz 1985: 34.

⁷⁶⁴ Za što je, kako Curchin 2004: 55 primjećuje, vjerojatnost da Strabon uopće ne opisuje administrativnu podjelu, već tri legata od kojih su dva legionarna, a treći *legatus iuridicus* – što je opet novina Augustova vremena jer od Tiberija do Hadrijana postoji *legatus Augusti Hispaniae*.

⁷⁶⁵ S naglaskom – „a posebno u Taraku i Kartagi“. Strab. 3.4.20.

⁷⁶⁶ Plin. *Nat. hist.* 3.23 (Tarako) i 3.25 (Nova Kartaga).

⁷⁶⁷ *AE* 1994: 553

Augusti.⁷⁶⁸ Iako su postojale određene dvojbe,⁷⁶⁹ natpis savršeno koincidira s Augustovom administrativnom i teritorijalnom reorganizacijom autohtonih zajednica Hispanije, vidljiv u novom valu urbanizacije. U ovom razdoblju osnovane su *Lucus Augusti*, *Bracara Augusta* i *Asturica Augusta* te njihove fizičke i političke strukture funkcioniraju prema rimskom modelu. Jednako kao u slučaju Conimbrige,⁷⁷⁰ dolazi do novog uređenja ili preuređenja, zbog čega u modernoj historiografiji sve više prevladava mišljenje da se datacija uspostavljanja konvenata kao administrativnih jedinica nakon Augusta svodi na *argumentum ex silentio*, niz proturječnosti i pogrešnih tumačenja.⁷⁷¹

Nedvojbeno je, naime, da flavijevsko vrijeme donosi daljnju promjenu. Svojevrsnu nadogradnju koja ovisi o zahtjevima vremena i funkcionalnim novinama. Podjela latinskog prava ovisna o poreznom sustavu, donošenje zakona o izboru lokalnih magistrata i njihovim dužnostima, stabilnija organizacija carskog kulta itd.,⁷⁷² promjene su nakon Augustove smrti, u provinciji koja daje najviše literarnih i arheoloških podataka za poznavanje flavijevskog vremena i gdje je, na kraju krajeva, sa P. Sulpicijem Galbom završilo doba Julijevsko-Klaudijevske dinastije. Međutim, također je nedvojbeno da, prema svim dostupnim podacima, temelje te „nadogradnje“ treba smjestiti u Augustovo doba, kad se pristupilo značajnom preuređenju provincija rimskog svijeta.⁷⁷³

Ali, prema kakvom modelu? Jednako kao što se može postaviti pitanje u kojoj mjeri je Augustovsku organizaciju bilo potrebno modificirati u Vespazijanovo doba, slijedom istih razmišljanja nameće se pitanje – u kojoj mjeri je podjela provincije na konvente uopće bila novina u pravom smislu riječi? Jasno je da ona u službenom obliku nije postojala u republikansko doba. Rezultat je to preustroja teritorija početkom Principata, ali dostupni podatci o događajima u provincijama, gdje su takvi konventi posvjedočeni, ukazuju na nešto drugo – formiranje sudbenih konvenata koji, iako naizgled nemaju službenu, administrativnu funkciju određenog dijela provincije, itekako postoje i puno prije nego što ih Plinije zapisuje.

⁷⁶⁸ Pomp. Mel. 3.13 na tom mjestu spominje Sestijeve žrtvenike u ime Augusta. Usp. Ptolem. 2.6.3; Plin. *Nat. hist.* 4. 111; Romer 1998: 106 bilj. 10. Podignuo ih je Lucije Sestije oko 23. g. pr. Kr? Točna godina nije poznata.

⁷⁶⁹ Detaljnije o natpisu u Dopico Cañzos 1988; Canto 1990a; posebno id. 1998; Rodríguez Colmenero 1997.

⁷⁷⁰ Dopico Cañzos 1986: 279.

⁷⁷¹ Dopico Cañzos 1986: 275–276.

⁷⁷² Ukratno u Alföldy 2000.

⁷⁷³ Kao i D'Ors 1953: 138; Alföldy 1983: 511 ff. je generalno protiv datacije u flavijevsko vrijeme. Dopico Cañzos 1986: 278 ff.

Kao primjer može poslužiti Azija. Tijekom Ciceronove uprave nad Kilikijom (51. – 50. g. pr. Kr.) postoje podatci o trima konventima, prema oratorovim riječima, nadodanim njegovoj provinciji unatoč izvornoj pripadnosti Aziji.⁷⁷⁴ Radi se o Apameji, Sinadi i Laodiceji, centrima sudišta u kojima je Ciceron puno vremena provodio rješavajući sporove,⁷⁷⁵ te još bitnije – gradovima gdje preko sto godina poslije Plinije smješta tri administrativna konventa provincije Azije.⁷⁷⁶ Republikanska osnova je jasna, ali točna datacija njenog začetka nije posve poznata, što zbog općenite nejasnoće kako su ti konventi zapravo funkcionirali, što zbog nedostatka relevantnih podataka. Razumljivo, pretpostavke su različite, a trenutačno se čini najvjerojatnijom ona Domitille Campanile da ih treba datirati krajem 2. st. pr. Kr. te da su u nastanku pratili (ili kopirali?) sličan model sudbene organizacije na Siciliji.⁷⁷⁷ U ovom slučaju, ranija datacija ima smisla.⁷⁷⁸ Stvaranje provincije nakon oporuke Atala III. sugerira da je bio relativno lagan „prijelaz“ iz organizacije centraliziranog kraljevstva u skladnu podjelu provincije na konvente unutar važnijih centara provincije. Međutim, nije poznato do koje mjere su ti konventi predstavljali službene administrativne dijelove, a ne samo sudišta po kojima su podijeljene sve zajednice unutar provincije. Bitan je kontinuitet, kao i to kako su postojeći republikanski konventi bili dovoljno zadovoljavajući pa da tijekom principata nije bilo potrebno uvoditi drugačiju organizaciju. Pritom Ozcáriz Gil opravdano napominje da su svoju maksimalnu iskoristivost ipak postigli tek nakon Augustovih administrativnih promjena.⁷⁷⁹

⁷⁷⁴ Cic. *ad fam.* 13.67.

⁷⁷⁵ Postoji mnogo podataka. Cic. *ad fam.* 3.8.5–6 (znao je odsjesti u tim gradovima). Za različiti broj dana što je znao provesti u gradovima vidi id. *ad fam.* 15.4.2; id. *ad Att.* 5.16.2 i 5.20.1–2. Za ostale različite podatke, po gradovima vidi – Apameja: id. *ad fam.* 2.17.3–4; 3.8.2; 5.20.2; id. *Pro Flacc.* 68.8. Sinada: id. *ad fam.* 3.8.3; 3.8.5–6; id. *ad Att.* 5.20.1; 5.21.9. Laodiceja: id. *ad fam.* 2.17.4; 3.5.3; 3.7.1; 5.20.2; 15.4.2; id. *ad Att.* 5.15.1; 5.17.6; 5.20.1; 5.21.9; 6.2.4.

⁷⁷⁶ Plin. *Nat. hist.* 5. 105–106: *Sed prius terga et mediterraneas iurisdictiones indicasse conveniat. una appellatur Cibyrica; ipsum oppidum Phrygiae est. conveniunt eo XXV civitates, celeberrima urbe Laodicea. imposita est Lyco flumini, latera adluentibus Asopo et Capro, appellata primo Diospolis, dein Rhoas. reliqui in eo conventu, quos nominare non pigeat, Hydrelitae, Themisones, Hierapolitae. alter conventus a Synnade accepit nomen; conveniunt Lycaones, Appiani, Corpeni, Dorylaei, Midaei, Iulienses et reliqui ignobiles populi XV. Tertius Apameam vadit...*

⁷⁷⁷ Campanile 2003: 282–285.

⁷⁷⁸ Koliko god reorganizacija bila nužna nakon destabilizacije regije, uzrokovana aktivnostima Sule, Mitridata, Lukula ili Pompeja.

⁷⁷⁹ Ozcáriz Gil 2013a: 59.

Nadalje, Campanile koristi primjer Sicilije zato što su i tamo postojala slična sudišta tijekom 2. do 1. st. pr. Kr., no s dvije očite razlike: 1) Za Siciliju postoji literarni dokaz o preraspodjeli slučajeva o kojima upravitelj provincije može odlučivati. Iz Ciceronova govora *in Verrem* saznaje se da je Rupilijev zakon (*lex Rupilia*) iz 132. g. pr. Kr. odredio kako se slučajevi unutar istih zajednica trebaju rješavati na sudovima tih zajednica, dok upravitelj predsjedava samo nad onim sporovima između ljudi različitog podrijetla.⁷⁸⁰ Od sredine 1. st. pr. Kr. pa nadalje može se primijetiti šest sudbenih okruga – Tindari, Sirakuza, Terme, Agrigento, Palermo i Lilibej.⁷⁸¹ 2) Plinije, doduše, u opisu Sicilije navodi podjelu između kolonija, ostalih gradova te rimskih građana i onih s latinskim pravom,⁷⁸² ali ne spominje konvente. Jednako kao što moderna historiografija samo u rijetkim slučajevima priznaje postojanje konventa na Siciliji. No, tu je riječ o sudištima kojima zajednice gravitiraju kako bi riješile svoje pravne probleme, u čemu se Sirakuza, primjerice, ne razlikuje previše od azijskih konvenata.⁷⁸³ Samo u nedostatku direktnog spominjanja da se radi o konventu, što i nije toliko čudno – uzme li se u obzir da se konventi ne spominju na mnogim mjestima gdje su posvjedočeni epigrafičkim nalazima.⁷⁸⁴ Uostalom, ne smije se zanemariti da je Sicilija bila prvi rimski teritorij izvan okvira Apeninskog poluotoka.⁷⁸⁵ Proces integracije u rimski provincijski sustav trajao je koliko i sam proces izgradnje tog sustava, otprilike do kraja 2. i početka 1. st. pr. Kr. Postojale su različitosti u pristupu, ali funkcija sudišta koje Plinije spominje vidljiva je i na Siciliji, bez obzira na to je li imenom riječ o konventu ili nije.

Ista stvar je i s inače vrlo dobro dokumentiranim hispanskim provincijama sredinom 1. st. pr. Kr. Betika, tada dio provincije Dalje Hispanije (*Hispania Ulterior*), te Bliža Hispanija, imale su svoja sudišta u gradovima koji poslije postaju Plinijevi administrativni konventi. Tako se saznaje da je 69. g. pr. Kr. kvestor Gaj Julije Cezar, pod zaduženjem upravitelja provincije, propretora Antistija Veta, održao provincijska sudišta u Gadesu i Hispalisu,⁷⁸⁶ dva od četiri

⁷⁸⁰ Cic. *in Verr.* 2.2.32; Za popis sicilijanskih magistrata vidi Prag 2007.

⁷⁸¹ Carammia 1976: 471. Još Zumpt 1831: 272 ff.; Mellano 1977: 141. Detaljnije vidi u Genovese 2009 s pratećom literaturom; Kantor 2010.

⁷⁸² Plin. *Nat. hist.* 3.88–91.

⁷⁸³ Cic. *in Verr.* 2.3.149 – sastanak za rješavanje poslova u Sirakuzi.

⁷⁸⁴ Vidi bilj. 760.

⁷⁸⁵ 241. g. pr. Kr. po završetku Prvoga punskog rata. Sukus u Prag 2012.

⁷⁸⁶ Suet. *Div. Iul.* 7.1. Svetonije spominje samo Gades, ali tijekom hispanske kampanje, u kontekstu građanskog rata, Cezar dolazi u Hispalis i pred građanima se referira na tu epizodu i odluke koje je u korist grada i provincije

kasnija betička konventa 1. st. po Kr. Epizoda je zabilježena zbog poznatijeg događaja – Cezarova posjeta Heraklovu hramu u Gadesu i statui Aleksandra Velikoga, te se koristila kao argument da je sustav podjele provincije na konvente izum Vespazijanova doba.⁷⁸⁷ Svetonijeve riječi i svrha posjeta ipak su drugačije naravi. Umjesto upravitelja Cezar je dobio zadatak standardne provincijske prakse u značajnijim centrima provincije – onim s centrima s gravitirajućim okolnim zajednicama. Ništa drugačiji nije bio i treći Plinijev konvent u Betiki – Korduba – o kojem postoji mnogo podataka o tome kako je u republikansko vrijeme funkcioniralo sudište, u jednom od glavnih središta provincije.⁷⁸⁸ I Bliža Hispanija daje iste podatke – Cezar spominje da je u Taraku držao sastanke i sudište,⁷⁸⁹ a možda je najbolji podatak vezan uz Novu Kartagu – grad i sudište gdje su ljudi dolazili riješiti svoje specifične sudbene probleme.⁷⁹⁰

Dakle, cijela priča o nastanku sudbenih konvenata, administrativnih dijelova provincija, počiva na opravdanoj pretpostavci da su takve strukture postojale u republikansko doba. Iako ne u svom punom obliku, kontinuitet je vidljiv upravo u onim mjestima gdje Plinije zapisuje konvente 1. st. po Kr. – Aziji i hispankim provincijama (s dodatkom Sicilije).⁷⁹¹ Njihov nastanak, kao i pitanja zašto su nastali upravo na tim mjestima te koji su bili preduvjeti njihova nastanka predstavljaju problem koji, unatoč brojnim pokušajima, ni do danas nije riješen. Jedan od glavnih razloga je Plinije koji niti dokumentira trenutačno stanje, niti donosi podatke kada i kako su nastali. Neki detaljniji opis zasebnog konventa mogao bi poslužiti za pretpostavke o određenim razlikama na istom ili drugačijem teritoriju, a naznake za to postoje. Istraže li se

donosio za vrijeme kvesture (*bell. Hisp.* 42.1). Također, Hispalis se u *bell. Alex.* 56.6 spominje kao mjesto sastanka ljudi i zajednica.

⁷⁸⁷ Ponajprije zbog toga što Svetonije piše u drugoj polovici 1. st. po Kr.

⁷⁸⁸ Caes. *bell. civ.* 2.21. Cezar drži sastanke i sudište u Kordubi. Grad je bio središte upravitelja provincije: Cic. *in. Verr.* 2.4.56 (L. Pizon); id. *ad. fam.* 10.31.5 (Azinija Poliona); *bell. Hisp.* 3.1 (Seksta Pompeja). Također, 49. g. pr. Kr. K. Kasije Longin ostavljen je da upravlja Daljom Hispanijom, te u Kordubi organizirao konvent. *bell. Alex.* 49.1–2 (usp. 52).

⁷⁸⁹ Caes. *bell. civ.* 2.21. Usp. Liv. 26.20. i 26.51.10 – Drugi punski rat, Scipion Afrički svoje središte ima u Taraku, gradu gdje se sastaje sa saveznicima.

⁷⁹⁰ Nic. Dam. fr. 127.12. Strabon također spominje Novu Kartagu kao sudište. Vidi bilj. 765. Strab. 3.4.20.

⁷⁹¹ Pri čemu je velika vjerojatnost da se takva sudišta pojavljuju diljem Mediterana upravo u republikansko doba. Ovdje su, primjera radi, iskorišteni podatci za provincije gdje Plinije direktno spominje postojanje konvenata u kasnijem vremenu.

dostupni podatci o svakom od tih konvenata, pogotovo iz hispanskih provincija, dobit će se tri uzorka:

Urbanizacija. Usporedbom popisa konvenata već na prvi pogled postaje jasno da je velik broj tih središta osnovan u vrijeme Augustovih teritorijalnih promjena. Kako M. D. Dopico Caínzos pokazuje na primjeru Bliže Hispanije – *Lucus Augusti*, *Bracara Augusta* i *Asturica Augusta* kolonije su s početka Principata kojima, možda najbitnije, nedostaje prethodna, domaća struktura. Slično kao i *Clunia* te *Caesaraugusta*, unutar i izvan njih nisu postojali autohtoni ili rimski urbani *nuclei*, u određenom trenutku sposobni preuzeti zahtjevnu funkciju konventa kao jednog od središta provincije. Jednostavno ih nije bilo. Zbog toga se tijekom Augustove organizacije pristupilo osnivanju novih središta s potrebnom urbanom strukturom. Za razliku od ostala dva konventa Bliže Hispanije – Nove Kartage i Taraka – značajnijih autohtonih mjesta s dugom tradicijom, ona nisu morala biti podređena novoj urbanizaciji na prostoru gdje se nalaze jer su već imala potrebne uvjete za središte sudišta i administracije.⁷⁹² Donekle sličan primjer je i za Luzitaniju, gdje jedino *Scallabis Iulia* ima kakvu-takvu prethodnu urbanizaciju (osnivaju se *Emerita Augusta* i *Pax Iulia*), dok za Betiku nije bilo potrebno intervenirati – četiri konventa nalaze se u doista značajnim i starijim gradovima – Korduba, Gades, Hispalis, Astigi.

Sudište + konvent rimskih građana. Izuzmu li se novoosnovani konventi, dolazi se do druga dva važna uzorka.

- a) Dostupni podatci pokazuju da se za svaki konvent s prethodnom, prikladnom autohtonom strukturom može reći kako je u Republici služio kao mjesto sastanka gravitirajućih zajednica.
- b) Svaki takav urbani centar imao je unutar svojih zidina konvent rimskih građana (*conventus civium Romanorum*). U razdoblju građanskog rata imali su ponekad veću, a katkada manju ulogu, ali iz dostupnih podataka poznata je njihova lokacija.

⁷⁹² Dopico Caínzos 1986: 279–280.

Tabela 8. Razlika u središtima konvenata

	Novoosnovano	Sudište + <i>conventus c. R.</i>
Bliža Hispanija (<i>Hispania Citerior</i>) 7 konvenata	1. <i>Lucus Augusti</i> ⁷⁹³ 2. <i>Bracara Augusta</i> ⁷⁹⁴ 3. <i>Asturica Augusta</i> ⁷⁹⁵ 4. <i>Caesaraugusta</i> ⁷⁹⁶ 5. <i>Clunia</i> ⁷⁹⁷	6. <i>Tarraco</i> ⁷⁹⁸ 7. <i>Carthago Nova</i> ⁷⁹⁹
Betika (<i>Baetica</i>) 4 konventa	/	1. <i>Corduba</i> ⁸⁰⁰ 2. <i>Gades</i> ⁸⁰¹ 3. <i>Hispalis</i> ⁸⁰² 4. <i>Astigi</i> ⁸⁰³
Luzitanija (<i>Lusitania</i>) 3 konventa	1. <i>Emerita Augusta</i> ⁸⁰⁴ 2. <i>Pax Iulia</i> ⁸⁰⁵ 3. <i>Scallabis Iulia</i> ⁸⁰⁶	/

⁷⁹³ Dan. Lugo. Osnovan 13. g. pr. Kr. Schulten 1927: 1709.

⁷⁹⁴ Dan. Braga. Osnovana 20. g. pr. Kr. Hübner 1897a: 802.

⁷⁹⁵ Dan. Astroga. Osnovana 14. g. pr. Kr. Hübner 1896: 1864.

⁷⁹⁶ Dan. Zaragoza. Osnovana nakon kantabrijskih ratova, između 25. i 12. g. pr. Kr. Hübner 1897b: 1287–1288; Detaljnije u Sancho Rocher 1981.

⁷⁹⁷ Na dan. Alto de Castro. Grad je napušten u vrijeme Vizigota. Hübner 1900: 113–114.

⁷⁹⁸ Kornemann 1900a: 1183; Alföldy 1996: 455; Gabba 1976: 111.

⁷⁹⁹ Kornemann 1900a: 1183; Alföldy 1996: 455; Morales 2005: 61.

⁸⁰⁰ Strab. 3.4.9; Caes. *bell. civ.* 2.19.2; *bell. Alex.* 57.5; Kornemann 1900a: 1183; Gabba 1976: 111; Haley 2003: 19; Morales 2005: 60.

⁸⁰¹ Caes. *bell. civ.* 2.20.2; Fear 1996: 41; Morales 2005: 60.

⁸⁰² Caes. *bell. civ.* 2.20.5; Kornemann 1900a: 1183; Haley 2003: 19; Morales 2005: 60.

⁸⁰³ Nažalost, ali za Astigi nema relevantnih podataka, tako da nije posve jasno radi li se o sudištu s konventom rimskih građana. Manjak ikakvih podataka dugo je vremena zbunjivao moderne istraživače. Poznato je da su njegovi građani bili na Cezarovoj strani tijekom bitke kod Munde, te da im je Cezar, za nagradu, dao status kolonije. Budući da je postojala prethodna urbana struktura, iako nepoznato u kojoj mjeri, vjerojatno se radi o sudištu i konventu rimskih građana, budući da cijela Betika ima takav uzorak. No, sa sigurnošću se zasad ne može ništa reći. Vidi Ordóñez Agulla 1988; González Fernández 1995; Carrota 2010.

⁸⁰⁴ Dan. Mérida. Osnovana 25. g. pr. Kr. Hübner 1905: 2493–2496; Canto 1990b; Trillmich 1990; Edmondson 2011.

⁸⁰⁵ Williams 2017: 40.

⁸⁰⁶ Dan. Santarém.

S jedne strane, može se pretpostaviti da u svakom velikom autohtonom centru, na raskrižju putova i s dugom tradicijom, u određenom trenutku boravi priličan broj rimskih građana, od kojih su neki bili organizirani u konvent. Primjera ima mnogo diljem rimskog svijeta i mogu značiti samo ekonomsku važnost mjesta gdje, zbog raznih razloga, mnogo ljudi dolazi razmjenjivati robu. S druge strane, nije usputna i zanemariva činjenica da se središta administrativnih konvenata gotovo u svakom slučaju s vremenom pojavljuju u mjestima gdje je prethodno postojao: 1) organizirani konvent rimskih građana; 2) republikansko sudište gdje upravitelj provincije dijeli pravdu autohtonom i doseljeničkom stanovništvu. Iz praktičnog razloga to ima smisla – da bi sudište funkcioniralo u pravilnom obliku nužno je postojanje rimskih građana u njegovom centru. Kako Ciceron piše o postupku na Siciliji, ako rimski građanin optuži Sicilijanca, treba se imenovati sicilijanski sudac; ako Sicilijanac optuži rimskog građanina, Rimljanin se treba imenovati sucem. U svakom drugom slučaju, suci se biraju iz konventa rimskih građana u tome mjestu (*...selecti iudices ex conventu civium Romanorum...*).⁸⁰⁷

Iako je ovo jedan od rijetkih literarnih primjera i ne dokazuje da je riječ o uniformnoj proceduri za cijeli rimski svijet, pretpostavka da je konvent rimskih građana imao aktivnu ulogu u funkcioniranju sudišta, odabiru sudaca i porota za određene slučajeve ima smisla i osnove.⁸⁰⁸ Dapače, vidljivi uzorci na primjeru hispanskih provincija pokazuju da je osnutak administrativnih konvenata Augustova doba utemeljen na zatečenom stanju i funkcionalnosti. Prilikom teritorijalne podjele provincija ona značajna mjesta, koja su bila na zadovoljavajućem stupnju urbanizacije i već u prošlosti imala tradiciju organiziranja sudišta i sadržavala konvent rimskih građana, sada su postala administrativna središta dijela provincije. Tako je za Betiku bilo potrebno samo službeno uzdignuti postojeća središta, a za Bližu Hispaniju, zbog skučenosti, dva prethodna sudišta u Taraku i Novoj Kartagi nisu bila prostorno dovoljna. Otud i dokazi da se pristupilo novoj urbanizaciji pa je ostatak provincije podijeljen na pet novih konvenata. Prema tome, Augustova administracijska novina, poslije dodatno oblikovana u Vespazijanovo doba, predstavljala je samo neslužbeni republikanski model funkcionalnog provincijskog upravljanja. Ovisno o potrebi, ponekad je upravitelj Dalje Hispanije mogao birati gdje će održati konvent, u Kordubi, Gadesu i Hispalisu ili u samo jednom mjestu za cijelu

⁸⁰⁷ Cic. *in Verr.* 2.2.32.; ili ako nisu na raspolaganju, biraju se rimski trgovci u naselju. Cic. *in Verr.* 2.2.34.

⁸⁰⁸ Što također primijećuju Schulten 1892: 59–60; Pérez Almoguera 1981: 36; Curchin 1991: 57; Le Roux 2004: 338 ff.

provinciju – kao što je Ciceron održao konvent u Laodiceji za cijelu svoju provinciju.⁸⁰⁹ Augustovo doba donosi detaljniju podjelu zajednica i teritorija pripadajućih svakom postojećem konventu, centru administracije dijela provincije. Kako bi Alcock rekao, ako je postojeća politička struktura bila efikasna i prihvatljiva Rimu, zadržana je; ako nije, promijenjena je.⁸¹⁰ Upravo se o tome i radi. Republikanska sudišta u velikim centrima s konventom rimskih građana bila su dobar temelj za nastanak carskih administracijskih jedinica. Naravno, s određenim modifikacijama sukladnih vremenu.⁸¹¹

2. 2. 1. Ilirik

Budući da u Aziji i na iberском poluotoku postoje republikanski konventi kao osnova za nastanak administrativnih dijelova provincije, bilo bi opravdano zaključiti da je slična situacija bila i u Iliriku – trećoj provinciji gdje Plinije dokumentira sudišta. Uzorci su gotovo jednaki ostalim mjestima s kontinuitetom. Razvijeni, autohtoni urbani centri postoje diljem istočnojadranske obale, a Jader, Salona, Naron, Skodra i Lis samo su neki od njih.⁸¹² Ponegdje je posvjedočena i prisutnost konventa rimskih građana.⁸¹³ No, traganje za literarnom ili epigrafičkom potvrdom održanih sudišta je bez rezultata. Čini se da postoji samo jedan podatak – završetak Cezarova izvještaja o epizodi s Pirustima 54. g. pr. Kr. gdje stoji:

*Hic confectis rebus conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur atque
inde ad exercitum profiscitur.*⁸¹⁴

Zaključak da je Cezar, po završetku poslova s Pirustima, održao prve dokumentirane sudbene konvente u Iliriku itekako zastupa Wilkes; piše da je nakon održavanja konventa Cezar krenuo prema Cisalpinskoj Galiji.⁸¹⁵ Džino, pak, napominje da je tijekom svog posjeta Cezar

⁸⁰⁹ Cic. *ad Att.* 5.21.9 i 6.2.4.

⁸¹⁰ Alcock 1989: 90–92.

⁸¹¹ Za Cezarove konvente u Cisalpinskoj Galiji vidi Caes. *bell. Gall.* 1.54.3, 5.1.5, 6.44.3;

⁸¹² Ovdje se ne ulazi u pitanje karaktera Salone kao autohtonog centra. Sigurno je predrimsko naselje pa se tako i tretira u tekstu.

⁸¹³ Caes. *bell. civ.* 3.9 (Salona). Usp. Dio 42.11. Caes. *bell. civ.* 3.9.2, 3.29.1, 3.40.5.

⁸¹⁴ Caes. *bell. Gall.* 5.2.1.

⁸¹⁵ Wilkes 1962: 99; id. 1969: 39.

održao konvente u gradovima s većim zajednicama rimskih građana.⁸¹⁶ Iako se Cezarova izjava može u vrlo ograničenim okolnostima protumačiti da je održao sastanke na kojima su izrečeni uvjeti pod kojima se neće pokrenuti rat protiv Pirusta (i ostali riješeni poslovi),⁸¹⁷ čini se da se treba složiti s prethodnim pretpostavkama – u Cezarovim riječima doista se prvi put spominje sudbeni konvent u republikanskom Iliriku.⁸¹⁸ Važnost ovog podatka do danas nije dovoljno naglašena. Ne samo da je to prvi takav podatak nego je to i potvrda da: 1) u svim provincijama, gdje Plinije spominje administrativne konvente postoje republikanska sudišta; 2) ovaj konvent u Iliriku predstavlja jedini podatak Cezarova predsjedanja sudištem izvan Cisalpinske Galije.⁸¹⁹ Svi ostali dostupni podatci, za vrijeme galskih ratova, svode se na završetak ratnih operacija tekuće godine i na početku zime odlazak Cezara u Cisaplinu primarno s ciljem držanja provincijskih sudišta.⁸²⁰ U tom smislu, podatak o iliričkom konventu predstavlja prvorazredan primjer uprave nad Ilirikom sredinom 1. st. pr. Kr.

No, ovdje je ipak potreban oprez. Za razliku od onoga što se zna o azijskim i hispankim konventima, ne postoji kontekst za Cezarov podatak na temelju kojeg bi se moglo zaključiti nešto više. Preciznije, nema najvažnijeg podatka – gdje je Cezar održao provincijska sudišta. Moguće je da se to dogodilo u većim središtima s postojećim konventima rimskih građana, pri čemu odabir može pasti na mnoga mjesta diljem istočnojadranske obale – od Lisa, Epidaura, Narone, Salone i nadalje. Neke pretpostavke ipak postoje, poput Skeficheve da je Lis postao administrativni konvent nakon problema s Pirustima.⁸²¹ Naizgled se povlači indirektna pretpostavka gdje je Cezar održao konvent, pa i njegove posljedice. Šašel Kos je predložila da se izgradnja bedema u Lisu može povezati s pojavom opasnosti od Pirusta.⁸²² To bi Cezarovu aktivnost i sudbeni konvent smjestilo u najjužnije dijelove provincije. Skeficheva pretpostavka, pak, bez ikakvih je dokaza, dok se gradnja bedema u Lisu, iako povezana s Cezarovim

⁸¹⁶ Džino 2010: 90; kao i Zaninović 2010: 79.

⁸¹⁷ Na isti način kako je Cezar, tijekom razdoblja galskih ratova, održao konvent, tj. sastanak s Liskom i Divitijakom, vođama zajednice Edua, te sa svojim legijama na jednoj od vojnih skupština. *Caes. bell. Gall.* 1.18.2 i 5.48.9.

⁸¹⁸ Čak je i formulacija slična drugim primjerima gdje Cezar piše da je održao sudbeni konvent u Cisalpini. *Caes. bell. Gall.* 1.54.3; 6.44; 7.1.

⁸¹⁹ To jest, za vrijeme galskih ratova.

⁸²⁰ *Caes. bell. Gall.* 1.54.3, 5.1.5, 6.44.3.

⁸²¹ Skefich 1967: 118–119.

⁸²² Šašel Kos 2005a: 343.

oslobođenikom, dvojbeno može dovesti u direktnu vezu s Pirustima i vremenom Cezarova dolaska u Ilirik.

Također, nije posve sigurno radi li se o više održanih konvenata ili samo o više sudskih parnica riješenih na jednom konventu. Druga opcija čini se prihvatljivijom iz praktičnih razloga. Ponajprije zbog trenutka kad su Pirusti odlučili napasti dio provincije. Cezar je bio u opsežnim pripremama za novu invaziju Galije i prelazak Rajne, a napad Pirusta dogodio se nakon što je gotovo bio spreman na polazak i već obavio sudske konvente u Cisalpinskoj Galiji. Zbog svega toga je i poznato da je rješavanju situacije s Pirustima pristupio na diplomatski način. Gubitak vremena u tom trenutku u manje važnoj provinciji nije bila opcija, pa je arbitražom riješen problem koji bi, u nekim drugim okolnostima, bio opravdan povod za pokretanje ratnih operacija. Održavanje konvenata u udaljenim mjestima bilo bi jednako nepraktično kao i krenuti s vojskom na matični teritorij Pirusta. Odgodilo bi Cezarove primarne planove – invaziju na Britaniju i prelazak Rajne – a nisu mogli biti zanemareni ni istovremeni planovi konzula Domicija da Cezaru oduzme zapovjedništvo u Galiji.⁸²³

S tim na umu, Cezar je vrlo vjerojatno, jednako kao i Ciceron u Aziji,⁸²⁴ najavio održavanje jednog konventa na kojem se sve trenutačne parnice i pritužbe između stanovnika provincije trebaju i mogu riješiti. Gdje točno, nažalost, nije poznato. Pogledaju li se dostupna mjesta zadovoljavajuće urbane strukture i s kontingentom rimskih građana, naizgled se kao mogućnost doista nameće Lis, ali i Skodra i Epidaur. No, postoji inovativnije rješenje – Naroni, i to iz dva razloga: 1) Načelno gledajući, Plinijevi podatci govore da je Naroni bila središte trećeg administrativnog konventa koji je obuhvaćao Piruste, ali i cijelu regiju gdje se odvijala epizoda iz 54. g. pr. Kr.⁸²⁵ Jasno je, naime, da Plinijevi podatci opisuju kasnije razdoblje, međutim, sve spomenute zajednice trećeg konventa ostatak su od puno većeg broja zajednica koje se spominju u prethodnom razdoblju (Varonovih 89 zajednica). Kako i sam počinje opis “...*danis su poznati Kerauni...*”.⁸²⁶ To znači da su sve spomenute zajednice pripadale Naroni od samog začetka sudbenog konventa te, s vremenom, jedine ostale; 2) Drugi je razlog puno direktniji – vjerojatnost da je Cezar održao sudište u Naroni ima smisla zbog toga što se u Naroni nalazio pravi sudbeni, provincijski konvent republikanskog vremena. Kontinuitet je

⁸²³ Suet. *Nero* 2.2.

⁸²⁴ Cic. *ad Att.* 5.21.9 i 6.2.4.

⁸²⁵ Vidi str. 220.

⁸²⁶ Plin. *Nat. hist.* 3.142: *...nunc soli prope noscuntur Cerauni...*

vidljiv i puno prije Cezarova vremena i osnutka provincije Ilirik, a naredno poglavlje argumentira njegovo postojanje.

3. ORGANIZACIJA

3. 1. Varon i Narona

Sve počinje s nadaleko poznatim Plinijevim opisom istočnojadranske obale nakon salonitanskog konventa:

Narona colonia tertii conventus a Salona LXXXV p., adposita cognominis sui fluvio a mari XX p. M. Varro LXXXIX civitates eo ventitasse auctor est; nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIV, Daursi XVII, Desidiates CIII, Docleates XXXIII, Deretini XIV, Deraemestae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIV, Melcumani XXIV, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIV, populatoresque quondam Italiae Vardaei non ampulis quam XX decuriis.⁸²⁷

Kolonija Narona, središte trećeg konventa, od Salone 85 milja, smještena na istoimenoj rijeci 20 milja od mora. Marko Varon kaže da se 89 zajednica sjatilo tamo ali danas su poznate samo Kerauni sa 24 dekurije, Daorsi sa 17, Dezidijati 103, Dokleati 33, Derentini 14, Deremeste 30, Dindari 33, Glinditioni 44, Melkumani 24, Naresi 102, Skirtari 72, Sikuli 24, te nekadašnji pljačkaši Italije, Vardeji s ne više od 20 dekurija.

U ovom trenutku najbitniji podatak Plinijeva popisa zajednica naronitanskog konventa je pozivanje na prethodnu situaciju i Varonovu bilješku o 89 zajednica. Koristi se glagol *ventitasse* (*ventito*) – okvirnim prijevodom: zajednice su pribjegavale, dolazile ili često znale doći u Naronu. A budući da je kontekst jasan – Plinije opisuje sudbeni, administrativni konvent – Varonova bilješka nedvosmisleno ukazuje na to da je u Naroni svoja prava nekad potraživalo čak 89 zajednica. Do Plinijeva vremena ostala je samo nekolicina, zabilježena u daljnjem tekstu,

⁸²⁷ Plin. *Nat. hist.* 3.142–143.

tako da se postavlja pitanje: kada datirati Varonov podatak, pa samim time i najranije spominjanje sudbenog konventa u jednom od budućih carskih središta provincije Dalmacije?

Prije svega treba reći da je Varon, na kojeg se Plinije poziva, upravo Marko Terencije Varon Reatin (116. – 27. g. pr. Kr.), najveći polihistor rimske književnosti i jedan od najdugovječnijih Rimljana ikad. Rođen u godini početka Marijeva političkog i vojnog uspona,⁸²⁸ a umro u godini proglašenja princepsa Oktavijana Augusta, Varonov dolazak i odlazak s ovog svijeta obilježen je načelnim početkom kraja Rimske Republike i njenim službenim krajem. Kvintilijan ga naziva najučenijim od Rimljana (*vir Romanorum eruditissimus*),⁸²⁹ a sv. Augustin univerzalno informiranim učenjakom velikog opusa.⁸³⁰ Koliko se zna, Varonovu literarnu ostavštinu čine razni radovi iz područja povijesti, latinskoga jezika, agrikulture, filozofije, geometrije itd. Ciceron ga često naziva autoritetom, velikim čovjekom oštra oka u primjećivanju pogrešaka.⁸³¹ Od brojnih Varonovih doprinosa znanosti jedno od najvećih je datacija osnutka Grada u 21. travanj 753. g. pr. Kr., a ta se kalkulacija događaja rimskog svijeta i danas smatra najrelevantnijom i najpreciznijom (*ab urbe condita*).⁸³²

Eruditske naobrazbe, Varon je pisao o svim čudima svijeta, zanimljivostima videnim tijekom svojih putovanja i odsluženih ratova. Nastala su razna djela, od kojih je, nažalost, sačuvana samo nekolicina *De lingua latina libri XXV* i *Rerum rusticarum libri III* jedina su donekle značajnije sačuvana, dok su postojanje i naslovi ostalih poznati preko sv. Jeronimova fragmentarnog pisma, naslovljenog sv. Pauli.⁸³³ Nije poznato zašto je jedan tako golemi opus s vremenom sveden samo na rasprave o latinskome jeziku i tehnologiji zemljoradnje.

⁸²⁸ Izabran prvi put za pretora. Plut. *Mar.* 5; Val. Max. 6.9.14. Usp. Syme 2002: 13–14.

⁸²⁹ Quint. *Inst.* 10.1.95.

⁸³⁰ Aug. *De civ.* 6.2. Napominje da je čovjek koji je, s jedne strane, toliko čitao da se postavlja pitanje kad je imao vremena za pisanje, a s druge, toliko je napisao da je teško povjerovati kako je uopće mogao sve pročitati. *Vir doctissimus undecumque Varro, qui tam multa legit, ut aliquid ei scribere uacuisse miremur; tam multa scripsit, quam multa uix quemquam legere potuisse credamus:*

⁸³¹ Cic. *ad Att.* 13.25.3.

⁸³² 21. travanj treće godine šeste olimpijade. Plut. *Rom.* 12.2. Detaljnije u Sanders 1908: 316 ff.

⁸³³ Za Jeronimov popis Varonovih radova u početku se znalo iz dva izvora: Jeronimova spominjanja u djelu o životu Origena (*De vir. ill.* 54) i popisa sačuvanog u Tiraniju Rufinu (*Apolog. in Hieron.* 2.20). Jeronimovo pismo gdje je taj popis postojao, nažalost je izgubljeno. Ali, 1847. g. L. Ulrichs je u knjižnici manuskripata Sir Thomasa Phillippsa, u Middlehillu, dobio kopiju privatnog ekscerpta iz MS iz Arrasa naslovljen „*Predgovor za Origena o Postanku*“ gdje se nalazilo Jeronimovo pismo i kompletan katalog Varonovih djela. Detaljnije u Hendrickson 1911; usp. Ritschl 1848. Za novije studije o Varonu i djelima vidi Riposati 1976; Cardauns 2001; Butterfield 2015.

Specifičnost Varonovih uglavnom znanstveno-istraživačkih radova napisanih za uski krug rimske publike može biti razlog; ili je to njihova količina uzmu li se u obzir pretpostavke o sveukupno više od petsto djela. Većina podataka, pak, sačuvana je zahvaljujući povremenim spominjanjima u djelima drugih autora koji su Varona koristili kao izvor suvremenih saznanja.⁸³⁴

Plinije je i ovdje možda najbolji i najvažniji primjer. Tijekom istraživanja i pisanja vlastitog djela koristio je Varonove podatke do te mjere da se u modernoj historiografiji taj najveći polihistor rimske književnosti smatra jednim od triju glavnih izvora za *Naturalis historiae*.⁸³⁵ To je sasvim razumljivo jer unutar Varonovih djela nije se nalazila samo dokumentacija autorova vremena nego i bilješke te razmišljanja prethodnih kolega, ponajviše ranijih geografa čija se djela do danas nisu sačuvala, poput Artemidora i raznih povjesničara (Polibija).⁸³⁶ Bio je to svojevrsan sukus dotadašnjih znanja o raznim temama, tako da Plinijevo referiranje na Varonova djela iskoristivost podataka iz *Naturalis historiae* ne ograničava samo na 1. st. po Kr. nego i na razdoblje koje je prethodilo nastanku Principata. A u slučajevima kada se direktno spominju razlike između prijašnjeg stanja i situacije Plinijeva doba otkriva se prvorazredni podatak velike vrijednosti.

Doslovce takav podatak jest bilješka o 89 zajednica koje pravdu traže u Naroni. Nažalost, nepoznat je kontekst vremena, a ne postoje ni daljnje bilješke. Varonov život i smrt upućuju na to da je riječ o republikanskoj situaciji, međutim, razlika postoji u modernim pretpostavkama preciznije datacije. Džino i Wilkes pišu da se Varon referira na kasno republikansko vrijeme,⁸³⁷ a Mesihović donosi kritički osvrt s argumentacijom: 1) konvent kakav je zabilježen u 1. st. po Kr. nije mogao postojati u vrijeme Republike; 2) odbija mogućnost da je Rim imao toliko egzaktne podatke, dobivene jedino iz službenog popisa, na

⁸³⁴ Popis nema kraja – Svetonije, Ciceron, Livije, Agripa, Salustije, Strabon, nadalje. Općenito o historiografiji u kasnoj Republici vidi Rawson 1985: 215–267.

⁸³⁵ Detaljnije u Detlefsen 1877: 23–34; id. 1908a; id. 1908b; id. 1909; Klotz 1906; id. 1930: 444; Primjer Afrike u Desanges 1980; Nicolet 1991: 67–68; Specifično za 3. knjigu Zehnacker 1998. Usp. Sallman 1971.

⁸³⁶ Primjerice, zna se da je Agripa koristio Eratostenovu metodu za izradu svoje karte svijeta (*Orbis Terrarum*), te da je Plinije često citirao Artemidora, ali obojica autora, čini se, nisu imali stvarnog doticaja s radovima poznatih geografa. Takve starije podatke izvlačili su većinom iz Varona i možda iz nekoliko drugih latinskih izvora, istovremeno im je na raspolaganju bila većina djela kasnorepublikanskih autora. Arnaud 2015: 215.

⁸³⁷ Džino 2010: 10, 69, 87; Wilkes 1969: 287 iako na str. 485 promišlja o periodu nakon Koskonijeve kampanje. Bojanovski 1988: 47 sugerira dataciju između 35. i 27. g. pr. Kr.

mjestima gdje još nije bilo direktne vlasti; 3) da je Varon vjerojatno puno poslije zapisao podatak o 89 zajednica po „korumpiranom sjećanju“ i bilješkama drugih autora, bilo izaslanika, bilo vojskovođa na terenu. Mesihović istovremeno, izrazivši sumnju da je na uskom prostoru budućeg naronitanskog konventa moglo usporedo egzistirati čak 89 zajednica, zaključuje da se radi o fiktivnom podatku i grešci Plinija koji ga nije kritički valorizirao.⁸³⁸

S jedne strane, Mesihovićeva argumentacija, iako jedna od rijetkih o ovoj temi, ne nudi konkretno i uvjerljivo rješenje. Jasno je, naime, da administrativni konventi Plinijeva doba nisu u svom punom obliku mogli postojati u Republici. Prethodno poglavlje ukazalo je na začetak takve teritorijalne organizacije za vrijeme Augusta, ali zacijelo prema republikanskom modelu i onda kad na mjestima gdje se javljaju sudišta u značajnim urbanim središtima s dokumentiranim konventima rimskih građana.⁸³⁹ Ovisno o zatečenom uređenju i preobrazbi teritorija unutar rimskog sustava, povrh sudbene i „gravitirajuće“ uloge, ponekad se radilo o administrativnoj podjeli, a ponekad i ne. U oba slučaja, nedvojbeno je da su sudbeni konventi republikanskog doba i modela postojali. Slučaj Varona i Narone, pak, samo dodatno naglašavaju isti kontinuitet kao u Aziji i Hispaniji, te se postavlja pitanje točnog začetka, povezanosti s određenim događajem i detaljnije teritorijalne podjele pripadajućih zajednica, za čiji „službeni“ popis, suprotno Mesihoviću, ima primjera neovisno o rimskoj direktnoj ili indirektnoj vlasti. Cijela jedna grana antičke historiografije posvećena je geografskom opisu zajednica poznatog svijeta, u čemu je vrijednost radova, još u staro doba, određena prema što detaljnijem i egzaktnijem prezentiranju podataka. Naročito o onim zajednicama i regijama koje do tada nisu bile opisane ili dovoljno dobro zabilježene. Naposljetku, radi se o generalno poznatom području od kraja 3. st. pr. Kr. pa nadalje. Anicijev proglas po završetku Trećega ilirskog rata jedan je od najboljih primjera.⁸⁴⁰ Upravo su to područja budućeg Plinijeva naronitanskog konventa, koji veličinom očito nije odgovarao republikanskoj osnovi, na temelju čega bi težinu imala Mesihovićeva izjava o skućenom prostoru i suživotu 89 zajednica. Plinijevo naglašavanje razlike u broju zajednica te vjerojatnost da je nakon situacije koju Varon opisuje uslijedila reorganizacija i Plinijeva dokumentacija novijeg stanja (Augustova?) sugerira upravo suprotno – da je tih 89 zajednica u Republici nastanjivalo puno veći teritorij nego što je poznato za naronitanski konvent 1. st. po Kr.

⁸³⁸ Mesihović 2007: 277–283.

⁸³⁹ Vidi specifično str. 268–269.

⁸⁴⁰ Vidi str. 62 ff.

S druge strane, načelno se može razumjeti motivacija opreznije datacije Varonova podatka – ili u sredinu ili krajem 1. st. pr. Kr. *Lex Vatinia* uvelike mijenja okolnosti na istočnojadranskoj obali, kao i percepciju Rimljana o prekojadranskom prostoru, novoformiranom u provinciju jednog od trijumvira. Povećava se količina podataka o događajima i ulozi unutar rimske politike republikanskog razdoblja, a zabilježena pojačana aktivnost rimskih građana na provincijskim obalama sugerira dinamičnije procese. Iako prividno, jer Vatinijev zakon ne pokreće te procese, nego samo jače naglašava političku i vojnu važnost Ilirika u rimskom svijetu, datacija Varonova podatka nakon osnutka provincije donekle nudi mogućnost da je reorganizacija zajednica koje pravdu trebaju tražiti u Naroni rezultat odluke ili Cezara ili nekog od sukcesivnih zapovjednika i upravitelja. Bez obzira na nedostatak direktnih podataka, pretpostavke bi mogle biti da su Kvint Kornificije, Sulpicije Ruf ili Vatinije određenom odlukom na neko vrijeme uredili stanje u jednom dijelu jedne od provincija opustošenih građanskim ratom. Za razliku od općeg nedostatka relevantnih podataka za prvu polovicu 1. st. pr. Kr.,⁸⁴¹ kasnije, „dinamičnije“ doba moglo bi pretpostaviti i značajnije odluke u provinciji, u sklopu kojih bi početna organizacija sudišta bila jedan od temelja reorganizacije teritorija, bilo da se radi o Cezarovim, Vatinijevim ili nekim Oktavijanovim mjerama 33. g. pr. Kr., koje je Varon zabilježio u poznim i vrlo kreativnim godinama života.⁸⁴²

No, takva datacija nema konstruktivnu osnovu. Svodi se na „najprihvatljiviju“ pretpostavku da, zbog nedostatka komplementarnih podataka koji bi barem dali kontekst, Varonov podatak treba pripisati aktivnijem dijelu 1. st. pr. Kr., bez ikakve naznake da je u spomenutom periodu došlo do određenih teritorijalnih promjena ili objašnjenja zašto baš tada. Argumentacije nema, niti se navode slični primjeri, a istovremeno se zanemaruje činjenica da je tijekom proučavanja opće republikanske organizacije i nastanka provincijskih proglašavanja/zakona (*leges provinciae*) gotovo svaka teritorijalna promjena rezultat uređenja nakon značajnijih događaja u regiji. Radi li se o vojnoj destabilizaciji prostora u pitanju i adekvatnoj rimskoj intervenciji, osnivanju provincije ili problemima integracije u rimski provincijalni sustav, doslovno svaku dokumentiranu reorganizaciju može se povezati s nestabilnim periodom.⁸⁴³ Ako se ne radi o pokušajima sustavnog preuređenja Rimske Republike nakon

⁸⁴¹ S naglaskom na šutnju izvora od Koskonija do Cezara. Dok i o Koskonijevoj kampanji saznajemo samo putem naizgled sporednijih izvora.

⁸⁴² Varon je bio produktivan u zadnjem desetljeću života. Plin. *Nat. hist.* 18.23.6.

⁸⁴³ Vidi str. 131 ff.

proglašenja Sule apsolutnim gospodarom Rima, istina je da imamo vrlo malo takvih podataka. Ali, oni postoje i uspostava republikanskih konvenata nije izuzetak.

Dapače, azijske konvente u historiografiji se s razlogom povezuje s osnutkom provincije krajem 2. st. pr. Kr. ili dodatnim mjerama na početku narednog stoljeća;⁸⁴⁴ organizacija sudišta na Siciliji posljedica je preuređenja nakon prvog ustanka robova i Rupilijeva zakona o jurisdikcijskim regulativama;⁸⁴⁵ a hispanski se konventi pojavljuju najkasnije nakon Pompejeve reorganizacije po završetku Sertorijeva rata.⁸⁴⁶ U slučaju Ilirika i Narone, pak, iako je potrebno naglasiti da tijekom cijelog 1. st. pr. Kr. nema previše podataka o provincijskoj organizaciji ili specifičnoj odluci kojoj bi se moglo pripisati formiranje sudišta, to je pogotovo vidljivo za razdoblje od Cezarove uprave do kraja Rimske Republike. Uvelike zbog perioda galskih i građanskih ratova, nedostajala je inicijativa, zbog čega se konkretnom uređenju Ilirika pristupilo tek krajem stoljeća, i to u sklopu preustroja cijelog rimskog provincijalnog sustava. Dakle, više od desetljeća nakon Varonove smrti.

Pritom se ne smije upasti u klopku pretpostavke da nedostatak podataka ne znači da je bilo malo odluka zapovjednika na terenu. Ovdje je riječ o potrazi za značajnijim događajima i odlukama čija ratifikacija drastično mijenja stanje na terenu. Tvrdnja o 89 zajednica sa službenim sudištem, za očito velik teritorij, nije proizašla iz povremenog spominjanja odluke nekog sporednog zapovjednika. Takav „katastarski“ popis zajednica s pravnim središtem u Naroni sugerira striktno regulative vođenja parnica, uvjete i odabir sudaca, preciznu teritorijalnu jurisdikciju i procjenu je li Narona uopće povoljno urbano središte za osnutak sudbenog konventa. Radi se o detaljnom uređenju teritorija u trenutku kad je bilo potrebno donijeti značajnu odluku u nadi da oblik centraliziranog ustroja može na neko vrijeme garantirati mir jednom dijelu rimskog teritorija. Krajem Republike takvih podataka jednostavno nema. Cezar nije imao vremena, zaokupljen galskim pa građanskim ratovima, a obnova međurimskog sukoba nakon diktatorove smrti nije dala priliku da se obrati pažnja na teritorijalni ustroj Ilirika.

Po svoj prilici, Varonov podatak treba vrednovati kao bilješku o jednoj ranijoj organizaciji republikanskog Ilirika. Osim što ne može biti povezan s kasnijim razdobljem Augustove reorganizacije, za razliku od kratkog perioda između Cezara i kraja Republike, prije

⁸⁴⁴ Campanile 2003: 282–285; id. 2007.

⁸⁴⁵ Cic. *in Verr.* 2.2.32.

⁸⁴⁶ U sklopu reorganizacije Transalpine. Ebel 1975; id. 1976: 99.

osnutka provincije postoje neki podatci o uspješno provedenom uređenju nakon završetka ratnih operacija. Kada točno i zašto, postaje jasno tek nakon što se analizira sama priroda podatka i dođe do zaključka da, bez obzira na razna tumačenja i dvojbe, bilješka o 89 zajednica nije preuzeta iz nekog drugog izvora. Štoviše, ona predstavlja stanje na terenu u trenutku kad je Varon boravio u Iliriku i smatrao to važnim zapisati, što će se poslije pokazati kao jedan od najranijih dokaza organizacije provincije Ilirik.

Naime, u cijelom razdoblju moderne historiografije i više je nego indikativno da se proučavanju Plinijevih podatka o Iliriku nije često pristupalo na povjesničarski način. S iznimkom Čačinih radova, nedostaju relevantna istraživanja koja valoriziraju Plinijeve rečenice u potrazi za ranijim povijesnim slojevima te izvorima *Naturalis Historiae* o specifičnim situacijama i događajima unutar provincije. Većini podataka pristupalo se *prima facie*, s načelnom pretpostavkom bez daljnje analize koja bi mogla dati svrsishodan odgovor. Varonova bilješka o naronitanskom konventu ne samo da se ne ističe u masi pogrešno vrednovanih podataka nego predstavlja jedan od njihovih glavnih primjera. Posve pogrešnim načinom pokušao se riješiti problem koji može imati samo jedan pristup. U nedostatku republikanskog konteksta i komplementarnih vijesti, najranija datacija naronitanskog konventa ovisi o analizi za što i u kojim slučajevima Plinije uopće koristi Varonove podatke. Ako postoji uzorak ili zajednička karakteristika, indirektno postoji i naznaka u kojem „smjeru“ tražiti rješenje.

A ono itekako postoji. Kroz cijelu *Naturalis Historiae* Plinije se referira na Varonove podatke točno 130 puta,⁸⁴⁷ a po jednom obilježju razlikuju se dvije kategorije:

I. Podatci koji nemaju geografsku lokaciju (100 od 132)

II. Podatci koji imaju geografsku lokaciju (32 od 132)

⁸⁴⁷ Broj se odnosi na direktno spominjanje u tekstu iako je u modernim prijevodima *Naturalis Historiae* njihov broj i veći. Ponajprije zbog duha jezika, Plinije počne paragraf referencom na Varona i upotrebom zamjenica upućuje da se sljedećih nekoliko rečenica i dalje odnose na istu osobu. Moderni autori, pak, ponekad umjesto zamjenice stavljaju Varonovo ime, tako da u jednom paragrafu zna biti dva, tri puta dokumentirano. Primjer: *M. Varro tradit sibi cognitum Romae Possim nomine, a quo facta poma et uvas <n>em<o> pos<s>e<t> aspectu discernere a veris. idem magnificat Arcesilaum...* (Nat. hist. 3.155.2–5) – Marcus Varro records that he knew at Rome an artist named Possis who made fruit and grapes in such a way that nobody could tell by sight from the real things. Varro also speaks very highly of Arcesilaus... Prijevod Rackham 1942: 375.

I. KATEGORIJA

*Podatci bez geografske lokacije
(100 od 132)*

Prva kategorija sadrži najviše podataka i riječ je o sporednim bilješkama ili Varonovim djelima ili o zanimljivostima svijeta. Oni po svojoj prirodi i ne bi trebali imati geografsku napomenu, tako da se ne radi o grešci ili pogrešnoj pretpostavci. Zbog količine podataka, moguće ih je podijeliti na četiri potkategorije.

a) O autorima (30 podataka)

- Uvodni dio djela gdje Plinije imenom navodi autoritete i izvore za svaku zasebnu knjigu. Riječ je striktno o popisu bibliografije, bez dodatnih informacija.⁸⁴⁸

b) Podatci iz sačuvanih djela (22 podatka)

- Podatci preuzeti iz dva sačuvana Varonova djela *De lingua latina libri XXV* i *Rerum rusticarum libri III*. Većinom je riječ o savjetima o uzgoju i zaštiti usjeva od štetočina. Neki se podatci mogu direktno povezati, a ostali bi po svom sadržaju očito trebali pripadati spomenutim radovima.⁸⁴⁹

c) O Varonovu životu (2 podatka)

- Nisu nužno Varonovi podatci, nego Plinijeve napomene o događajima iz Varonova života. Postoje dva unosa – vijest o načinu pokopa i statui u Polionovoj knjižnici.⁸⁵⁰

⁸⁴⁸ Plin. *Nat. hist.* 1.2b.1, 1.3b.3, 1.4b.1: 1.5b.2, 1.6b.1, 1.7b.5, 1.8b.5, 1.10b.4, 1.11b.1, 1.12b.1, 1.13b.1, 1.14b.4, 1.15b.4, 1.16b.1, 1.17b.2, 1.18b.4, 1.19b.1, 1.20b.1, 1.21b.1, 1.23b.4, 1.26b.1, 1.28b.1, 1.29b.1, 1.30b.1, 1.31b.1, 1.33b.3, 1.34b.2, 1.35b.2, 1.36b.1, 1.37b.1.

⁸⁴⁹ Plin. *Nat. hist.* pr. 24.10 (imena knjiga); (riječ *caelum*) 2.9.1 (usp. *De lin. Lat.* 5.18); (uzgoj zmijsa) 9.174.5; (golubovi pismonoše) 10.110.9; (7 knjiga *Antiquitates rerum humanarum*) 13.87.5; (skantijsko grožđe) 14.47.3; (kozja slina) 15.34.9 (Varr. *Rust.* 100) = 17.237.2; (uzgoj voća) 15.60.5; (grožđe koje rađa tri puta godišnje) 16.115.3 (Varr. *Rust.* 1.7.6); (savjet za gnojnivo) 17.50.6 (Varr. *Rust.* 1.38.2) = 17.54.1; (rad o agrikulturni objavljen u Varonovoj 81. godini) 18.23.6; (sjetva) 18.56.8 (Varr. *Rust.* 1.32.1); (sjemenke) 18.119.1; (krmno bilje) 18.143.8 (Varr. *Rust.* 1.31.4); (uzgoj sjemenki) 18.228.1 (Varr. *Rust.* 1.34.2); (zaštita vinograda od oluje) 18.294.3; (zrak u spremnicima žita) 18.307.1; (zaštita luka od crva) 20.43.5; (cvijeće) 20.152.4; (sjemenke u octu) 22.141.3.

⁸⁵⁰ (statua u Polionovoj knjižnici) 7.115.1; (pokopan pitagorejskim načinom) 35.160.2.

d) Zanimljivosti svijeta (46 podataka)

- Najveći broj podataka. Ukratko – zanimljivosti svijeta koje je Varon zapisao, a ne odnose se na geografiju ili određena područja. Poput, nevjerojatne snage, sposobnosti vida, običaja rimskih obitelji, određenih bolesti, anegdota, predviđanja, datuma festivala, lijekova, skulptura, umjetnosti itd.⁸⁵¹

II. KATEGORIJA

*Podatci s geografskom lokacijom
(30 od 130)*

Druga kategorija sačinjena je od podataka koji imaju jasnu geografsku odrednicu. Bilo da je riječ o zanimljivostima, organizaciji teritorija, udaljenostima ili lijekovima iz jezerskih voda, svaki podatak ima lokaciju, što je za ovaj doktorski rad izrazito bitno jer, ne samo jer se među njima nalazi i podatak o naronitanskom konventu, nego i zato što već postoji uzorak – Varon opisuje samo četiri područja na Mediteranu. Razlikujemo: a) Italiju; b) Hispaniju; c) općenito područja istoka; d) Ilirik.

a) Italija (11 podataka)

- Jedan dio podataka svodi se na uočene umjetničke zanimljivosti u Rimu, poput oslikanih balkona, toskanskog stila u Ceresovu hramu i uređenja

⁸⁵¹ (dani) pr.18.6; (visina) 7.75.8; (snaga) 7.81.5; (Rusticelijeva snaga) 7.83.2; (vid) 7.85.4; (brijači dovedeni sa Sicilije) 7.211.4; (prvi sunčani sat) 7.214.1; (najskuplji magarac) 8.167.2; (vuna Gaje Cecilije) 8.194.3; (otkriće papira) 13.69.2 i 13.84.1; (nastanak pergamene) 13.70.5; (Mezencije i lacijsko vino) 14.88.8; (kvaliteta vina i K. Hortenzijeva kolekcija) 14.96.1 i 14.97.1; (lijek za ćelavost) 16.194.8; (cijene 150. g. pr. Kr.) 18.17.1; (datum gozbe Rebigalije) 18.285.4; (datum Floralije) 18.286.3; (datum druge Vinalije) 18.289.2; (predviđanja prema Mjesecu) 18.348.2; (običaj obitelji Serani) 19.8.5; (Scipion Emilijan i *corona muralis*) 22.13.2; (žutica, kraljevska bolest) 22.114.7; (giht i otrov) 25.24.4; (liječnik Kleofant) 26.14.6; (giht) 28.21.4; (kihanje) 28.57.3; (trudnice i pokrivanje glave) 28.60.3; (Hipokrat i klinička medicina) 29.4.7; (ugriz zmije i urin) 29.65.7; (upotreba mišjeg izmeta) 29.106.3; (sol i užitak) 31.89.6; (egipatski talent) 33.52.2; (lijek za bradavice) 33.85.7; (Mentorova brončana statua) 33.155.1; (model skulptura) 34.56.6; (portreti 700 poznatih ljudi) 35.11.2; (atički talent) 35.136.4; (slikar Iaija) 35.147.6; (slikar Posis) 35.155.2 = 36.41.1; (vitez Piscikul i zaljubljenost u Pasitelovo djelo) 36.39.6; (rotirajući ručni mlin i crni kamen iz Afrike) 36.135.3; (lijek za grčeve) 36.202.5; (kolekcije gema) 37.11.5.

eksterijera Pompejeva teatra.⁸⁵² Tri podatka su vjerojatno vezana uz djelo *De Geometria* – Plinije koristi Varonove kalkulacije dužine Velike Grčke, udaljenost od Afrike do Italije i mišljenje gdje smjestiti centralnu točku Italije.⁸⁵³ Ostatak podataka je Varonov opis grobnice kralja Porsene,⁸⁵⁴ lokacija otrovnog jezera i izvora⁸⁵⁵ te Plinijeva bilješka da se Varon referira na epizodu kad je bio jedan od 20 povjerenika zaduženih za podjelu zemlje u Kapui.⁸⁵⁶

b) Hispanija (3 podatka)

- Od samo tri podatka, jedan se odnosi na povijest Hispanije, tj. napomenu da su je napali i kolonizirali Iberi, Kelti, Feničani, Kartadžani itd.⁸⁵⁷ drugi je anegdota o jednom u gradu u Hispaniji, prenapućenom zečevima;⁸⁵⁸ a treći je Varonova kalkulacija udaljenosti između gradova Hispanije i njen polumjer, udaljenost od središta do najisturenijeg rta Sv. Vincenta, današnjeg naziva Cabo de São Vicente u Portugalu.⁸⁵⁹

b) Istok (15 podataka)

- Najviše podataka, čak 15, a većina se odnosi na nekoliko mjesta i njihove specifičnosti. Saznajemo da je otok Ceos poznat po tkanini za ženske

⁸⁵² Plin. *Nat. hist.* 35.113.2 (oslikani balkoni), 35.154.6 (Ceresov hram i toskanska umjetnost), 35.41.5 (umjetnik Koponije i 14 figura nacija oko Pompejeva teatra).

⁸⁵³ Plin. *Nat. hist.* 3.45.4 (Afrika – Italija, 200 milja); 3.95.4 (Velika Grčka duga 86 milja); 3.109.7 (jezero Cutilija, središnja točka Italije). Preostala dva podatka koja se mogu povezati s djelom o geometriji, vezana su uz druge lokacije (vidi niže). Iako se pretpostavlja da je unutar djela bilo kalkulacija o udaljenostima diljem Mediterana, zanimljivo je da su jedine Plinijeve reference na to Varonovo djelo opet povezane s mjestima gdje je Varon bio – Italija, istok, Hispanija; Također, moguće je da je riječ i o djelu *De legationibus*. Nicolet 1991: 68. Sličnosti s Kasiodorom – Schindel 2006.

⁸⁵⁴ Plin. *Nat. hist.* 36.91.5 i 36.93.4.

⁸⁵⁵ Plin. *Nat. hist.* 31.21.6 (otrovno jezero u Kampanji); 31.27.3 (otrovan izvor na *Mt. Socrate* – *Mt. Soratte*, blizu Rima).

⁸⁵⁶ Plin. *Nat. hist.* 7.176.1. Varon je poslan da bi podijelio zemlju za izgradnju kolonije veterana, u sklopu Cezarove podjele zemlje u Kampaniji 59. g. pr. Kr. Vidi Varr. *Rust.* 1.2.10; Broughton 1952: 192; Palmer 1970: 26 ff.

⁸⁵⁷ Plin. *Nat. hist.* 3.8.7.

⁸⁵⁸ Plin. *Nat. hist.* 8.104.2. Ne spominje se ime grada.

⁸⁵⁹ Plin. *Nat. hist.* 4.115.

haljine;⁸⁶⁰ kako je Del doživio prvi potres upravo u Varonovo vrijeme;⁸⁶¹ da na Dardanelima još žive ljudi koji pljuvačkom liječe ugriz zmijske;⁸⁶² te dobivamo podatke kako se na Paru vadio poznati mramor.⁸⁶³ Plinije također prenosi Varonov opis Azovskog i opseg Crnoga mora;⁸⁶⁴ divljenje statuom Agorakrita na Atici;⁸⁶⁵ te da određena jezera i izvori liječe kamenac, psorijazu i daju bolju percepciju.⁸⁶⁶ Preostali podatci svode se na Varonove bilješke o Pompejevim kampanjama na istoku – tijekom rata s Mitridatom koristio je pitku vodu iz Kaspijskog jezera;⁸⁶⁷ u vrijeme invazije Judeje, kralj Ptolemej bio je toliko bogat da je mogao o svom trošku financirati čak 8000 stajaćih konjanika;⁸⁶⁸ dok je Plinije zabilježio i Varonovo sudjelovanje u Pompejevim operacijama protiv gusara – kontrolirao je Otrant i za svoje zasluge dobio zlatnu krunu (*corona rostrata*).⁸⁶⁹

b) Ilirik (1 podatak)

- Zadnji od 32 podataka s geografskom lokacijom je, naravno, toliko puta spominjani naronitanski konvent i 89 zajednica koje prema njemu gravitiraju.⁸⁷⁰ Izdvaja se od ostalih po tome što Plinije ne citira nijedan drugi Varonov podatak o istočnojadranskoj obali, a oni su sasvim sigurno postojali.⁸⁷¹

⁸⁶⁰ Plin. *Nat. hist.* 4.62.11.

⁸⁶¹ Plin. *Nat. hist.* 4.66.3.

⁸⁶² Plin. *Nat. hist.* 7.13.4.

⁸⁶³ Plin. *Nat. hist.* 36.14.6.

⁸⁶⁴ Plin. *Nat. hist.* 6.38.4 (Azovsko more); 4.77.4 i 4.78.1 (opseg Crnoga mora, 2150 milja).

⁸⁶⁵ Plin. *Nat. hist.* 36.17.9.

⁸⁶⁶ Plin. *Nat. hist.* 31.9.6 (kamenac, izvor na *Mt. Taurus*, dan. južna Turska); 31.11.2 (lijek za psorijazu u *Lacus Alphinus*); 31.15.5 (bolja percepcija – voda iz rijeke *Nuus* u Kilikiji).

⁸⁶⁷ Plin. *Nat. hist.* 6.51.4.

⁸⁶⁸ Plin. *Nat. hist.* 33.136.3

⁸⁶⁹ Otrant – Plin. *Nat. hist.* 3.101.3. U korist ide i podatak o grahu u Ambrakiji koji je zbog dobrog konzerviranja očuvan u razdoblju između Pira i Pompeja. Plin. *Nat. hist.* 8.307–308; *Corona rostrata* – Plin. *Nat. hist.* 7.116.1 i 16.7.7.

⁸⁷⁰ Plin. *Nat. hist.* 3.142.8.

⁸⁷¹ Podatci iz Liburnije. Varr. *Rust.* 2.10.7–10.

Količina sveukupno citiranih podataka nedvojbeno pokazuje da je Varon bio jedan od raznovrsnijih Plinijevih izvora za *Naturalis Historiae*. Dugogodišnja karijera vojnika i istraživača dala mu je mogućnost da dobar dio vremena posveti znanstvenom radu i dokumentiranju svijeta oko sebe, što ga čini prvoklasnim izvorom u daljnjem proučavanju kasne Republike. No, iako se velik broj referenci na Varona svodi na podatke bez geografske lokacije, očito je, naime, da Plinije koristi Varonove bilješke kao iznimno dobra svjedočanstva ne samo o zanimljivostima svijeta, dostupnim lijekovima ili sukusu dotadašnjih znanja o zemljoradnji. Bez daljnjega, riječ je o proporcionalno manjem broju, ali vrijednost podataka s geografskom lokacijom upravo je u Varonovoj istraživačkoj metodologiji bilježenja osobno viđenih specifičnosti, događaja i ljepota. Tijek Varonova života to i dokazuje – svaki podatak s geografskom lokacijom predstavlja bilješku s terena, epizodu zapisanu u vrijeme kad se tamo nalazio.

Da je bio u Italiji, suvišno je argumentirati. Rođen u gradu *Reate* (danas Rieti), nekadašnjoj sabinskoj regiji, Varon je vrlo vjerojatno obišao cijelu Italiju, dokumentirajući ponajviše običaje zemljoradnje, ali i zanimljivosti poput grobnica etrurskih kraljeva. Ostale podatke, tj. priliku da ih zapiše, duguje Pompeju Velikom, njegovim kampanjama diljem Mediterana i bliskom prijateljstvu s budućim trijumvirom.⁸⁷² Jedno od Varonovih prvih vojnih zaduženja bilo je 76. g. pr. Kr. u ratom opustošenoj Hispaniji. Moguće kao prokvestor, bio je dijelom Pompejeva stožera tijekom rata protiv Sertorija. U Rim se vratio otprilike tri godine poslije,⁸⁷³ međutim, u Hispaniji se opet nalazi 49. g. pr. Kr. Tijekom Cezarove hispanске kampanje Varon je bio jedan od zapovjednika Pompejeve vojske. Jednako kao Petrej i Afranije, u početku je vodio neke operacije (oko Gadesa), ali se naposljetku ipak predao Cezaru i okončao svoje sudjelovanje u građanskom ratu.⁸⁷⁴ Može se reći – na vrijeme, budući da je u trenutku izbijanja rata imao 69 godina.

Podatke o istoku bez zadržke moguće je povezati s dugogodišnjim Varonovim boravkom na Egeju, u Siriji i šire.⁸⁷⁵ Vrlo vjerojatno kao legat s delegiranim, propretorskim

⁸⁷² Varon je 59. g. pr. Kr. napisao *Tricarnarus* (troglavo čudovište), pamflet protiv trijumvirata. Sačuvano jedino kao napomena u App. *Bell. civ.* 2.9. Vidi Astbury 1967; Zucchelli 1976.

⁸⁷³ Varr. *Rust.* 3.12.7 i 3.16.10; Cichorius 1922: 193 ff.

⁸⁷⁴ Caes. *bell. civ.* 2.17–21; Cic. *ad fam.* 9.13.1; Dio 41.23–24; Flor. 2.13.29; Oros. 6.15.7; Liv. *Per.* 110.

⁸⁷⁵ Kao što postoje podatci i u drugim Varonovim djelima. Poput podatka da robovlasnik velik broj novih robova kupuje u Efezu. Varr. *De ling. Lat.* 8.21.

imperijem, Varon je 67. g. pr. Kr. s Pompejem krenuo na istok i u obračun s gusarima. Bio je zadužen za morski teritorij od Dela u Egeju do Jonskoga mora te obala Sicilije i Italije. Plinije zapisuje da je pokušao kontrolirati Otrant, baš kao što je u prošlosti pokušao Pir, te da je za svoje zasluge dobio *zlatnu krunu*.⁸⁷⁶ Čini se da je na istoku ostao i naredne, 66. g. pr. Kr. u sklopu rata s Mitridatom, do 63. g. pr. Kr. i Pompejeva osvajanja Sirije i invazije Judeje nakon Mitridatova samoubojstva.⁸⁷⁷ U tom kontekstu postoje podatci o logističkom opskrbljivanju Pompejeve vojske vodom i bilješka o Ptolemejevu bogatstvu i stajaćoj vojsci; vjerojatno zapisanu u procesu ispitivanja vojne sposobnosti potencijalnih prijatelja ili neprijatelja u okolici budućih Pompejevih operacija.

Podatak o Iliriku i Naroni nedvojbeno spada u istu kategoriju kao Italija, Hispanija te istok. Na kraju krajeva, doista se zna da je Varon bio u Iliriku. Kako i sam piše, u Iliriku se uvjerio u fascinantnu sposobnost liburnskih žena da odmah nakon porođaja počnu raditi i zamijetio izostanak društvene osude mladih djevojaka koje prije braka imaju spolne odnose.⁸⁷⁸ Jednako kao i o sudbenom konventu, i ovdje je riječ o podatku s terena, zapisanom u trenutku posjeta. Pitanje je samo kada se dogodio i u kojem djelu je Varon zapisao karakteristike južnijih područja oko Narone.

Kad je riječ o pripadnosti podatka nekom specifičnom djelu, nažalost, teško se može doći do decidiranog rješenja. Osim fragmentarnog stanja golemog opusa, za koji se i ne zna puni sadržaj, nije poznato kakvim se podatkom raspolaže. Ovisno ili neovisno o tome radi li se o geografskom opisu, preciznom popisu zajednica s određenom svrhom, logističkom ili informativnom, „problem“ je što je Varon pisao o svemu, pa se ovaj podatak doista može pripisati tekstu nekoliko različitih djela. Izbor bi mogao pasti na *De Geometria* ili *De Legationibus*; zatim *Antiquitates rerum humanarum et divinarum libri XLI* ili čak *Rerum rusticarum libri III* zajedno s podatkom o Liburniji. Isto tako, moguće je da se podatak nalazi u nekom dijelu izgubljenog teksta i naslova ili čak u radovima naizgled propagandne naravi, napisanim prije građanskog rata – poput tri knjige *De Pompeio*.⁸⁷⁹ Bez konteksta u kojem se podatak zapisuje, trenutačno je teško dati smisleniju pretpostavku.

⁸⁷⁶ Plin. *Nat. hist.* 3.101.3, 7.116.1, 16.7.7.

⁸⁷⁷ Cichorius 1922: 189 ff.; Syme 1939: 31; Broughton 1952: 156 bilj. 4.

⁸⁷⁸ Varr. *Rust.* 2.10.7-10.

⁸⁷⁹ Za djelo *De Pompeio* pretpostavljamo preko fragmenta Salustijevih *Historiae* (2.69), gdje stoji da je Varon lakovjeran glasinama (*haec postquam Varro in maius more rumorum audiit*). Syme 2002: 206. Da je Varon

Posve različito od postojećih mišljenja kada je i u sklopu čega Varon bio u Iliriku. Cichorius je predložio da je Varon bio jedan od legata Gaja Koskonija tijekom iliričke kampanje 78. – 76. g. pr. Kr.⁸⁸⁰ Načelni krug operacija u srednjem Iliriku približno bi dao geografski okvir podatka o Naroni, međutim, problem je što je Varon već 76. g. pr. Kr. bio u Hispaniji, dok ga se u Rim smješta i prethodne, 77. g. pr. Kr., kad je, smatra se, napisao djelo *Ephemeris* za Pompeja.⁸⁸¹ Moguće je da je odslužio samo jednu godinu u Iliriku i vratio se u Rim na vrijeme da bude dijelom Pompejevih priprema za odlazak u Hispaniju. Problemi u Iliriku s Bulbom i šurovanje jedne legije dalo bi razloga Koskoniju da posumnja u preostale podređene zapovjednike, pogotovo zbog istovremenog Lepidova ustanka u Cisalpini.⁸⁸² Radi daljnjeg vođenja operacija te uspostave pouzdane zapovjedne linije prilikom slanja Bulba u Rim, Koskonije je također mogao promijeniti sve legate i od Senata zatražiti nove. Osvježio bi pobunom uzdrmanu vojsku i izbacio potencijalno preostale pritajene Bulbove pristalice. Tako bi Varon već 77. g. pr. Kr. načelno bio u Rimu i spreman na polazak u Hispaniju. Međutim, osim što nema naznaka da je opsegom uključivala i područja južnije od Salone, ako se prihvati vjerodostojnost Salustijeva podatka,⁸⁸³ Koskonijeva kampanja bi u toj prvoj i jedinoj godini Varonova sudjelovanja bila koncentrirana na japodsko područje. Kontraargumenti bi naglasili da je Salustijev podatak sam po sebi problematičan te da ništa ne isključuje mogućnost da je Koskonijeva kampanja uključivala i ratnu mornaricu. Jedan njen dio, na čelu s pretorom ili legatom, mogao je operirati na južnijim područjima, prilikom čega bi Varon zabilježio situaciju oko Narone. Isto tako, ima pretpostavki da dataciju *Ephemeris* iz 77. g. pr. Kr. treba pomaknuti na kasnije razdoblje, što bi produljilo Varonov ostanak u Iliriku.⁸⁸⁴ Ne puno, ali možda dovoljno.

producirao popriličan broj radova do sredine 1. st. pr. Kr. zna se preko Cicerona koji ih koristi. Primjerice, moli Atika da pošalje pismo svojem domaćinstvu u Rimu da dozvole oratoru pristup Atikovoj privatnoj knjižnici, a pogotovo Varonovim knjigama (54. g. pr. Kr.). Cic. *ad Att.* 4.14.1; usp. id. *ad Att.* 13.12.3, 13.25.3, 15.13.3. Moguće je i da se radi o djelu *Annales*. Dataciju i analizu vidi u Sanders 1902. Za datacije nekih drugih djela i dijelova vidi Horsfall 1972.

⁸⁸⁰ Cichorius 1922: 191 ff.; Wilkes 1969: 485; Šašel 1972: 582 ff.

⁸⁸¹ Drummond 2013: 413.

⁸⁸² Cic. *Pro Cluen.* 97.

⁸⁸³ *Primam modo Iapydiam ingressus*. Sall. *Hist.* fr. 2.40. = Serv. *Geor.* 3.475.

⁸⁸⁴ Ovdje se misli na mogućnost da se radi o Varonovu djelu *Ephemeris navales*, moguće datiranom u 77. g. pr. Kr. Drummond 2013: 413 bilj. 11.

Protiv smještanja Varona u kontekst Koskonijeve kampanje su Badian i Džino, s pretpostavkom da se posjet Iliriku vjerojatnije dogodio u sklopu Cinina prebacivanja vojske u Liburniju 85./84. g. pr. Kr.⁸⁸⁵ Argumentacija se temelji na spominjanju Varonova posjeta Liburniji, pa time i daljnja promišljanja da je Varon pod Cinom služio kao kvestor. Navodno je osobno prebacio vojsku preko Jadrana ili barem s prethodnicom organizirao prelazak. Protiv je Drummond, s napomenom da Varon na istome mjestu koristi dva termina – Liburnija i Ilirik – pa ako se već Cinina vojska brzo povukla, onda se opseg Varonova istraživanja teritorijalno i vremenski ne poklapa sa spomenutom epizodom.⁸⁸⁶ Ipak, riječ je o dva poznata termina koji se ne bi smjeli tumačiti da je Liburnija izvan Ilirika. Varon opisuje isto područje, samo s detaljnijom informacijom da se specifično radi o liburnskim ženama, a ne općenito iliričkim. Bez obzira na to, sumnja u Varonovu umiješanost u liburnske aktivnosti 85./84. g. pr. Kr. ima smisla.⁸⁸⁷ Postoji vrlo malo podataka o Varonovoj ranoj karijeri, a oni koji su poznati sugeriraju da se Varon u mladosti posvetio znanstvenom usavršavanju, a ne toliko vojnoj službi. Istina je da Broughton smješta 85. g. pr. Kr. kao zadnji datum Varonove kvesture,⁸⁸⁸ ali isto tako i Badian izražava sumnju zbog naznake da je Varon oko 84. g. pr. Kr. pa nadalje bio u Ateni na filozofskoj obuci kod Antioha iz Askalona.⁸⁸⁹

Pretpostavka koja se zanemaruje, pak, jest da se Varonov posjet Iliriku može smjestiti tijekom Pompejeva rata protiv gusara 67. g. pr. Kr. Iako je bio zadužen za morski teritorij od Dela do Sicilije, Plinije jasno piše da je Varon također kontrolirao Otrant, čime se njegove aktivnosti u ratu direktno dovode u vezu s Jadranom.⁸⁹⁰ Vrlo vjerojatno kao ispomoć neiskusnim Pompejevim sinovima (izvorno na čelu Pompejeve jadranske flote),⁸⁹¹ Varonov je zadatak očito bio operirati u vodama zapadne Makedonije i južnog Ilirika te spriječiti neprijateljev bijeg u Jonsko more. Blokadom Otranta stvoreno je zatvoreno bojište u kojem se napadom na gusarska gnijezda na obali i otocima rješavao ilirički dio kampanje. Koliko je taj problem bio velik, a Varonovo sudjelovanje intenzivno nije poznato, kao što nije poznata ni

⁸⁸⁵ Badian 1962: 60; Džino 2010: 69.

⁸⁸⁶ Drummond 2013: 413.

⁸⁸⁷ Za ciljeve prebacivanja vojske vidi Bilić-Dujmušić 2004a: 228–232.

⁸⁸⁸ Broughton 1952: 57.

⁸⁸⁹ Badian 1962: 60. Za odnos između Varona i Antioha vidi Blank 2012: 250 ff.

⁸⁹⁰ Plin. *Nat. hist.* 3.101.3

⁸⁹¹ *Pompeii iuvenes*. Nažalost, Plinije ne donosi podatke o kojim Pompejevim sinovima se radi. Broughton 1952: 149.

razina involviranosti Gn. Kornelija Lentula Klodijana, zaduženog za istočnu obalu Italije.⁸⁹² U svakom slučaju, prilikom patroliranja ili čak progona, Varon je bez poteškoća mogao posjetiti Naronu i zabilježiti podatak o 89 zajednica. Ne treba isključiti ni mogućnost da taj podatak dolazi iz nekog službenog logističkog popisa zajednica na jednom od Pompejevih bojišta. Direktnog podatka nema, postoji samo indirektna Plinijeva napomena, a također i dvojba je prisutna. Kako piše u uvodu druge knjige djela *Rerum rusticarum*, Varon je većinu knjige temeljio na razgovoru s epirskim stočarima tijekom zapovjedništva u ratu s gusarima. Tako, kad ga Kosinije pita o ženama prilikom posjeta Liburniji, cijeli razgovor se svodi na Varonovu retrospekciju – da je bio u Iliriku i vidio razne običaje. To je indicacija da je posjet Iliriku prethodio razgovoru s epirskim stočarima i općenito zapovjedništvu na Otrantu, bilo da je Ilirik posjetio izvan okvira Pompejeve kampanje ili u kratkom periodu od šest tjedana, koliko je trajala.⁸⁹³

No, iako su najvjerodostojnije pretpostavke o Koskonijevoj i Pompejevoj kampanji, točna datacija Varonova posjeta Iliriku u ovom trenutku nije pretjerano važna. Kad god se dogodio, činjenica je da ga treba smjestiti između 84. i 67. g. pr. Kr., a to znači samo jednu stvar – kao podatak s terena i ono što je Varon smatrao bitnim zapisati, postojanje sudbenog konventa u Naroni treba datirati najkasnije u rano 1. st. pr. Kr. Dapače, čak i prije toga – upravo u razdoblje kad se zna za slične primjere i zabilježenu reorganizaciju zajednica i teritorija oko Narone – nakon kampanje Servija Fulvija Flaka, 135. g. pr. Kr.

Naime, danas je i više nego jasno da razvoj rimske vlasti u Iliriku treba gledati kao postupni proces, uvjetovan količinom i opsegom svake od vojnih intervencija te vremenom odvijanja i sposobnošću Rima da u određenom trenutku reagira sukladno opasnosti. Neki od angažmana bili su dugotrajniji, neki kompliciraniji, ali je namjera bila ista – umiriti žarište problema bez obzira na to tko je poticatelj nemira.⁸⁹⁴ A u cijelom razdoblju iliričkih događaja, republičkih ili carskih, postoji velika razlika u značaju individualnih kampanja i njihovih posljedica. Već je spomenuto kako je kampanjom Sempronija Tuditana i pokoravanjem Histra uspostavljena direktna rimska vlast od Timava do Krke, dok je Figulova i Nazikina kampanja označila početak dugotrajnih sukoba s generacijskim pauzama. Do Cezarova vremena, vojna potvrda stečenog područja Liburnije i Histrije nije bila potrebna jer uspjehe tih kampanja nitko

⁸⁹² Broughton 1952: 148.

⁸⁹³ Za dataciju vidi Jones 1935.

⁸⁹⁴ Vidi str. 140 ff.

nije pokušao osporiti, a svaka rimska intervencija protiv Delmata svodila se na vraćanje pozicije u regiji na *status quo*, bez inicijative dugotrajnijeg uređenja.⁸⁹⁵

Iz svih tih kampanja i razdoblja povremenih zapovjednika na iliričkoj obali ističu se aktivnosti samo jedne osobe – Servija Fulvija Flaka. Ne samo prema geografskoj poziciji, jer su preostale kampanje 2. i 1. st. pr. Kr, koliko je poznato, bile usmjerene sjeverno od Neretve, nego i po kontinuitetu i značaju. Glavni razlog pokretanja Fulvijeve kampanje bila je bliska opasnost po teritorijalno i organizacijski sređeno područje. Anicijevo uređenje 167. g. pr. Kr. u velikoj je mjeri nalikovalo uređenju Makedonije i budućih administrativno podijeljenih provincija rimskog svijeta. Potreba za takvim pristupom, nakon Gencijeva pada, bila je i praktične naravi, a ne samo odraz činjenice da je veliki teritorij nekadašnjeg Ilirskog Kraljevstva sada potpao pod Rim. Period ratova protiv ilirskih i makedonskih vladara pokazao je nestabilnost protektorata kojem povremene akcije rimskih zapovjednika nisu mogle garantirati dugotrajniju sigurnost. Slično kao i s Batonovim ustankom, nakon Gencijeva pada Rim shvaća nužnost trajnijeg rješenja pa pristupa podjeli teritorija na gotovo isti način kao u narednim razdobljima – s načelnim centrima, definiranim granicama, porezom i popisom zajednica čije privilegije ili kazne ovise o odnosu s Rimom i poziciji u regiji.

Sudeći prema svemu što je poznato, radilo se o provincijalnom uređenju na prostoru gdje se ne može govoriti o provinciji. Ne smije se zaboraviti da je uređenje Ilirika *de facto* uređenje slično Makedoniji, gdje je od Paulova proglašenja organizacija teritorija na dijelove i načelne centre dovoljno zadovoljavajuća prilikom osnutka provincije te s manjim promjenama opstaje sve do kasne antike. U iliričkim okvirima, Anicijev proglas dao je osnovu daljnjeg širenja protektorata i temelj kasnijeg osnutka provincije, a upravo takvo, uređeno i definirano stanje Ardijejci i Plereji dovode u pitanje. Kakva god stvarna razina opasnosti bila, 135. g. pr. Kr. Rim je shvatio da Anicijevo uređenje treba očuvati snažnom kampanjom, kao i nešto drugo – da je u svrhu buduće sigurnosti teritorija potrebno napraviti određene promjene. Sukladno sličnim postupcima krajem 2. i početkom 1. st. pr. Kr., glavni uzročnici problema protjerani su u unutrašnjost, čime su, nakon gotovo stotinu godina od prvog kontakta s Rimom, Ardijejci prestali biti jedan od važnijih faktora istočnojadranske obale.

No, postupak Fulvija Flaka u suštini je stvorio jednu novu situaciju. Anicijev proglas ciljano je odredio granice dijelova teritorija, ali i donio popis zajednica nesumnjivo s njihovom lokacijom i uvjetima daljnjeg opstanka. Možda ne u značajnoj mjeri, ali Fulvije Flak je morao

⁸⁹⁵ Vidi podpoglavlje *Leges provinciae Illyrici*.

urediti okolnosti i donijeti regulative poglavito teritorijalne naravi. Uostalom, Flakovo preseljenje Ardijejaca sigurno nije bilo stihijsko, a to znači:

- 1) Unaprijed je određen prostor na koji će se naseliti i procijenjeno je da je on prihvatljiv za broj naseljenika. Pri tome bi model bio:
 - a) Nije se radilo o praznom prostoru, nego o području napuščenom autohtonim zajednicama na čiju je zemlju trebalo smjestiti Ardijejce. Također, morale su se izvršiti i preinake „ugovora“ sklopljenih s ostalim uključenim stranama. Komplementaran slučaj bio bi Cezarovo dopuštenje da se Boji, do tada poticatelj nemira u Noriku, nasele na zemlji Edua, odmah nakon što je porazio Helvećane na početku rata protiv Gala.⁸⁹⁶
 - b) Prostor je barem dijelom ispražnjen od ranijeg stanovništva, bilo da je pretvoren u *ager publicus*, bilo da su Rimljani izvršili *ad hoc* eksproprijaciju i/ili zamjenu vlasnika tog zemljišta. Moguće je da su čak iskoristili i neki teritorij koji je ostao opustošen nakon delmatsko-daorskih sukoba.
- 2) Na tom su zemljištu Ardijejci naseljeni po unaprijed planiranom rasporedu, a on je dokumentiran. Premještanje Ardijejaca mijenja stvoreno stanje, donosi drugačiju organizaciju i predstavlja svojevrsan amandman Anicijevih odluka koji se mora zapisati jer čini dio *leges provinciae*.
- 3) Poduzete su odgovarajuće mjere koje će spriječiti da se Ardijejci vrate onamo odakle su protjerani. Moguće je da su stavljeni pod nadzor neke okolne zajednice i vjernog rimskog saveznika.

Broj Ardijejskih organizacijskih jedinica drastično se smanjio u razdoblju između Varonova vremena i vremena u koje se smješta podatak o organizaciji konventa kakvog bilježi Plinije. To bi upućivalo na to da je došlo do velike depopulacije, kojoj su najvjerojatnije uzroci neprimjerenost novog staništa ili nemogućnost prilagodbe. Također, to bi indiciralo da je

⁸⁹⁶ Caes. *bell. Gall.* 1.28.

izvorni broj zajednica koje je Flak organizirao oko Narone bio veći od onog koji Varon zatiče, tj. vjerojatno bi ih moglo biti otprilike 100. Time je značaj kampanje prešao okvire „vraćanja *status quo* pozicije“ i počeo nalikovati Anicijevu proglasu s dugotrajnijim ciljem. I doista, s izuzetkom epizode s Pirustima, za cijelo područje jugoistočno od Neretve sve do građanskog rata može se reći da je relativno mirno i sigurno, što je rezultat Anicijeva te potom i Fulvijeva uređenja koje je, na kraju krajeva, bilo prihvatljivo za naredna razdoblja.

U tom kontekstu treba razmatrati nastanak sudbenog konventa u Naroni. Osnova je već postojala, Anicijev popis zajednica, njihovih prava, privilegija i obveza bio je dostupan i poznat te je samo trebalo odrediti mjesto gdje će se rješavati neizostavni sporovi unutar protektoratnih zajednica. Urbana struktura bila je prihvatljiva na mjestu kojem zajednice gravitiraju, a ne treba isključiti i kontingent rimskih građana, vjerojatno već u ovom razdoblju naseljen u vitalnim dijelovima protektorata. Kao jednu od mjera za sigurnost područja Fulvije Flak lako je mogao odrediti da se sve buduće pritužbe rješavaju u Naroni te jednostavno prepisati slične regulative drugih područja istog vremena, poput azijskih konvenata ili Sicilije. Takvo rješenje za konkretnu situaciju koju je na terenu sproveo pobjednički vojskovođa (moguće u suradnji sa senatskim izaslanstvom) nije nikakav presedan i potpuno je u skladu s mjerama koje je Republika i prije primjenjivala na drugim mjestima i u sličnim situacijama. Stoga se u Flakovim mjerama mogu tražiti tragovi organizacije Ilirika prije Cezarova prokonzulata. Udaren je temelj regionalne podjele Ilirika, s Naronom kao centrom najjužnijeg dijela buduće provincije – onim gradom kojem, pedesetak godina nakon Flaka, Varon pripisuje jurisdikciju nad 89 zajednica i u koji Plinije, čak dvjesto godina poslije, smješta najveći administrativni konvent provincije Dalmacije.

3. 2. *Regionalizacija*

Osim Varonova podatka o 89 zajednica, naznake organizacije (regionalizacije) provincije Ilirik postoje u daljnjem Plinijevu opisu istočnojadranske obale. Postoji razlika u korištenju više tipova podataka i izraza preuzetih iz nekoliko starijih izvora, zbog čega se danas razmjerno sigurno govori o „više blokova“ Plinijevih podataka, njihovoj dvojbenoj interpretaciji, sažimanju i kombinaciji.⁸⁹⁷ Za ovaj su rad bitni oni prema kojima se može iščitati stanje u Republici sredinom 1. st. pr. Kr. Iako je ova tematika puno opsežnija i zahtijeva zasebnu

⁸⁹⁷ Čače 2001: 92.

studiju, za shvaćanje kakav je teritorij bio Ilirik kad ga je Cezar dobio na upravu može se s velikom vjerojatnošću reći da je bio podijeljen na pet regija (od sjeverozapada prema jugoistoku): 1) Histrija; 2) Liburnija; 3) Japodija; 4) Dalmacija; 5) stari Ilirik.⁸⁹⁸

Ad 1) Histrija. Regija kojom završava Cisalpinska Galija i počinje provincija Ilirik. Sjeverozapadna granica je rijeka Timav (*Timavus*),⁸⁹⁹ a jugoistočne se naslanjaju na regiju Liburniju – sigurno je to bila rijeka Raša (*Arsia*),⁹⁰⁰ a može se pretpostaviti da je to bila i planina Učka.⁹⁰¹ Ova regija je najranije potpala pod protektorat – porazom Epulona 178. g. pr. Kr. kad je kraljevstvo Histra došlo do svog nasilnog kraja. Naknadno se spominje u kontekstu pokušaja konzula Gaja Kasija 171. g. pr. Kr. da kopnenim putem dođe do Makedonije,⁹⁰² dok za naredne događaje može se jedino pretpostaviti da je Tuditanovom kampanjom 129. g. pr. Kr. rimska vlast dodatno potvrđena te regija spojena s novonastalom, Liburnijom.⁹⁰³ Razvijeni regionalni centri u Cezarovo vrijeme su Pola, Parentij, Egida te najvjerojatnije već osnovana kolonija Tergeste.⁹⁰⁴

Ad 2) Liburnija. Regija na sjeverozapadu graniči s Histrijom na rijeci Raši (*Arsia*),⁹⁰⁵ te se proteže do rijeke Krke (*Titium*), gdje počinje Dalmacija. Plinijev navod je jasan⁹⁰⁶ – *Arsiae*

⁸⁹⁸ Ovdje se ne raspravlja o sastavu stanovništva svake od regija, tj. pojavi konvenata rimskih građana. Za to vidi poglavlje *Promjene Cezarova vremena – konventi rimskih građana*.

⁸⁹⁹ Plinije spominje Timav u Cisalpinskoj Galiji. Plin. *Nat. hist.* 2.225 (i Mart. *Epigr.* 4.25.5), međutim, preko drugih podataka, uglavnom geografskih zapisa, znamo da je Timav bio odrednica na kojoj završava Cisalpinska Galija i počinje Ilirik. Strab. 5.1.8–9; Serv. *Ad Aen.* 1.244–245; Ampel. 6.10.5; Pomp. Mel. 2.55. Naknadno je, 42. g. pr. Kr., granica pomaknuta na rijeku *Formio* (Rižana), jer znamo da je Cisalpinska Galija postala dijelom proširene Italije. To je poznato preko Plinijeva navoda *ultraquam sex milia p. Formiaammis, ab Ravenna CLXXXIX, anticus auctae Italiae terminus, nunc vero Histriae*. Plin. *Nat. hist.* 3.137. U sklopu Augustove reorganizacije, uključivanjem Histrije u *Regio X* granica je opet pomaknuta, ovoga puta na Rašu (*Arsia*) Plin. *Nat. hist.* 3.129; Šašel Kos 2000: 287 ff. zastupa mišljenje da Histrija nikad nije bila dijelom Ilirika jer Ilirik nije postojao kao provincija u Cezarovo vrijeme (u 2005a: 338 navodi da je Histrija vrlo vjerojatno imala poseban status u sklopu Cisalpinske Galije). Vidi poglavlje u ovom radu *Osnivanje provincije Ilirik* gdje se dokazuje suprotno.

⁹⁰⁰ Plin. *Nat. hist.* 3.139.

⁹⁰¹ Starac 1999: 11–15.

⁹⁰² Liv. 43.14–12. Olujčić 2007: 74.

⁹⁰³ Za tijek ratova protiv Histra vidi kratak pregled u potpoglavlju *Pokoravanje Histra*.

⁹⁰⁴ Za Tergeste vidi str. 235 ff.

⁹⁰⁵ Plin. *Nat. hist.* 3.129 i 139.

⁹⁰⁶ Plin. *Nat. hist.* 3.139.

gens Liburnorum iungitur usque ad flumen Titium. Također, fragmentaran natpis iz Verone (*CIL* 5, 3346) spominje (neimenovanu) osobu na čelu Japodije i Liburnije tijekom Batonova ustanka. Suić je predložio rješenje da se radi o specijalnom ratnom zapovjedništvu legata s propretorskim imperijem (*legatus pro praetore*), a ne obliku autohtone vlasti.⁹⁰⁷ No, postoji mogućnost da su bile *ad hoc* definirane regije.⁹⁰⁸ Činjenica je da se direktno spominju te da je barem Liburnija imala definirane sjeverne i južne granice: Rašu (*Arsia*) kao vjekovno razgraničenje s Histrima, te Krku gdje komplementaran Strabonov opis navodi granicu s Delmatima⁹⁰⁹ – što je pokazatelj da su obojica, i Plinije i Strabon, koristili „zemljopisnu predaju“ republikanskog izvora, moguće čak Varona.⁹¹⁰

Detaljnija naznaka regionalne podjele, tj. unutar provincijske granice, dolazi preko podatka da je rijeka Telavij (*Telavium*) granica između Japodije i Liburnije.⁹¹¹ Plinije je ovdje gotovo sigurno koristio stariji izvor te indirektno ukazao na starije stanje od datacije svog djela. Iako su postojale pretpostavke da se pod Telavijem treba smatrati rijeka Zrmanja, Čače je u više navrata argumentirao da u opisu skardonitanskog konventa Plinije radi prekid u tijeku podataka nakon Nina (*Aenona*). Bilo da je razlog završetak cjeline gdje se nabrajaju liburnska *oppida* ili ne, sama Zrmanja je nezastupljena u antičkim izvorima zbog čega bi trebala glasiti kao granica područja Japoda i Liburna. Vjerojatnost je da se radi o Žrnovnici, ponornici koja izvire na Velebitu podno sv. Juraja (*Lopsica*). Prikladnog izgleda i lokacije, komplementarni Ptolemejevi podatci isto tako sugeriraju načelno sjevernije pomicanje granice Liburna i Japoda, dok podatak iz Plinija, pripisali ga Varonu ili ne, sigurno znači raniju, republikansku situaciju.⁹¹²

Regija je Tuditanovom kampanjom 129. g. pr. Kr. potpala pod protektorat, a tom se prilikom, vrlo vjerojatno, pristupilo davanju italskog prava određenim zajednicama. Na sjeveru se spojila s regijom Histrijom preuzimanjem priobalnog pojasa od Raše do Senije, koji je, prema popisu Plinijevih općina, u 1. st. pr. Kr. bila dio Liburnije.⁹¹³ Na jugu se regija spojila s Dalmacijom te je ubrzo došlo do teritorijalnih promjena. Kontekstu Koskonijeve kampanje 78.

⁹⁰⁷ Suić 1992: 58–64; usp. Patsch 1899: 175 ff.; Wilkes 1969: 288; Pašalić 1975: 409 ff.

⁹⁰⁸ Čače, Milivojević 2017: 441.

⁹⁰⁹ Strab. 7.5.4; Čače 1989a.

⁹¹⁰ Čače 1993b: 6.

⁹¹¹ Plin. *Nat. hist.* 3.140.

⁹¹² O Telaviju kao Žrnovnici vidi Čače 1985: 67 ff.; id. 1988. Ista lokacija u Patsch 1900: 24; Kiepert 1911: 11; Degrassi 1930: 775–777.

⁹¹³ Plin. *Nat. hist.* 3.140; Degrassi 1930: 283–285; Čače 1979: 68.

– 76. g. pr. Kr. najvjerojatnije bi trebalo pripisati dodjelu Promone Liburnima te širenje preko Krke, barem privremeno, jer su do sredine Cezarova prokonzulata Delmati povratili grad, zbog čega je rimska vojna akcija bila potrebna 50. g. pr. Kr.⁹¹⁴ Važnih centara regije ima mnogo, ali definitivno Jader na obali, Varvarija i Aserija u unutrašnjosti, te moguće već sada Skardona zaslužuju da ih se spomene.

Ad 3) Japodija. Najmanje poznata regija. Jedina dva podatka koja postoje u vezi su s Liburnijom. Tako se zna da je postojala preko već spomenutog natpisa iz Verone i zaduženja nad Japodijom i Liburnijom, a preko Plinijeva navoda o Telaviju granica s Liburnijom smješta se najvjerojatnije na današnju Žrnovnicu (izvor podno sv. Juraja).⁹¹⁵ Nije poznato koliko se prostirala u unutrašnjosti, ali nije nemoguće pretpostavljati da je granica provincije išla između arupinskih (unutarprovincijskih) i metulskih Japoda na Velikoj i Maloj Kapeli, te da je dalje pratila istočne granice Gackog i Ličkog polja.⁹¹⁶ Čače smatra da se ostatak manjih zajednica na južnom dijelu Japodije također predao Rimljanima.⁹¹⁷ To bi odgovaralo Ciceronovu podatku iz *Pro Balbo*,⁹¹⁸ gdje su, spominje se, neki Japodi (najvjerojatnije arupinski) bili rimski saveznici 56. g. pr. Kr. Ovisno o tome pripisuje li se fragmentaran Salustijev navod o prodoru u *Japidiju* Koskonijevoj kampanji ili ne, do Cezarove uprave može se i ne može govoriti o potvrđivanju rimske vlasti.⁹¹⁹ O regionalnim centrima, pak, ne može se govoriti, jer nema ni podataka ni indikativnih arheoloških istraživanja.

Ad 4) Dalmacija. Zaslugom Čače, koji je Plinijevu terminologiju u opisu srednje Dalmacije pripisao ranijem „periplu“ koji doprinosi poznavanju situacije sredinom 1. st. pr. Kr., sa sigurnošću se može reći da je regija Dalmacija u Cezarovo vrijeme na sjeverozapadu počinjala rijekom Krkom i gradom Skardonom – *Liburniae finis et initium Dalmatiae Scardona in amne eo XII passuum a mari*.⁹²⁰ S druge strane, rijeka Neretva i grad Narona, kako Vatinije

⁹¹⁴ Vidi str. 237 ff.

⁹¹⁵ Vidi više.

⁹¹⁶ Ponajprije jer su se tuda prostirala veća arupinska mjesta koja su tijekom Tuditanove kampanje vjerojatno bila cilj operacija. Za lokaciju vidi Čače 1979: 59–60; Olujić 2007: 107–118.

⁹¹⁷ Čače 1979: 59.

⁹¹⁸ Cic. *Pro Balb.* 32.

⁹¹⁹ Sall. *Hist. fr.* 2.40 = Serv. *Geor.* 3.475. Dvojbeno je isto za koje Japode i kada povezati Frontinov podatak o prokonzulu Liciniju i Japodima. Front. *Strat.* 2.5.28.

⁹²⁰ Plin. *Nat. hist.* 3.141; Čače razlaže da se termin „Dalmacija“ se ne javlja u vrelima carskog doba. Plinije ga preuzima iz starijeg izvora kako bi definirao područje koje također Vatinije, Posidonije i Strabon obilježavaju kao

indirektno piše Ciceronu 45. g. pr. Kr., bili su početna točka za ulazak u Dalmaciju s jugozapada.⁹²¹ Nije poznato dokle se regija, pa i provincija, prostirala u unutrašnjost. Nestabilni odnosi s Delmatima i stalni ratovi ne dopuštaju zaključke. Sve što se može reći jest da je priobalni dio oko Isi pridruženih općina potpao pod protektorat vjerojatno već krajem 3. st. pr. Kr. Protektorat se, delmatskim porazom 156./155. g. pr. Kr., načelno proširio i do Duvanjskog polja, a o tome koliko je ta granica bila održiva u narednim razdobljima nije ni sigurno ni zahvalno donositi zaključke. Jasno je, naime, da posjetitelji republikanskog Ilirika za vrijeme Cezarove uprave od Krke do Neretve prepoznaju regiju Dalmaciju te da su njezini najvažniji centri sigurno Isa, Tragurij, Epetij i sve više Salona koja preuzima ulogu lidera.

Ad 5) Stari Ilirik (*Illyricum*). Iz Ciceonova navoda, tj. Vatinijevih pisama oratoru, jasno je da na Neretvi počinje Dalmacija, ali i da je ona sjeverozapadna granica najjužnije regije provincije Ilirik. Ime dolazi iz Plinija koji piše piše *Ab Issa Corcyra Melaena cognominata cum Cnidiorum oppido distat XXV, inter quam et Illyricum Melita*.⁹²² Iako je moguće da Plinije ovdje koristi *Illyricum* umjesto *continens*, čini se da se radi o podatku iz izvora kojem je Ilirik bio odgovarajući termin za područje jugoistočno od Neretve⁹²³ – upravo teritorij ograničen Anicijevim proglasom i naknadnim Flakovim uređenjem iz 135. g. pr. Kr. Jugozapadna granica bila bi sam kraj provincije, za što Plinije jasno zapisuje da je *A Lisso Macedonia provincia*,⁹²⁴ tj. na rijeci Mat, što je granica stvorena nakon osnutka Makedonije 146. g. pr. Kr.⁹²⁵ Unutrašnje granice obilježene su stvorenim Anicijevim trima regijama koje čine jugoistočni početak provincije: 1. od Lisa do Skodre (s neposrednom unutrašnjošću); 2. prema provincijskoj granici oko Labeata,⁹²⁶ koju čine zajedno s Pirustima (izvan regije, ali unutar provincije); i 3. oko

oblast imenovanu po Delmatima. Posid. *FGrHist.* II A, 231; Cic. *ad fam.* 5.10a i posebno b; Strab. 7.5.5. Također, primjećuje i druge, starije izraze poput *Tariotarum antiqua regio* za koji misli da se veže uz „odjek“ nekog ratnog događaja tijekom 2. i 1. st. pr. Kr. Kao i svetište *Promunturium Diomedis vel, ut alii, paeninsula Hyllis circuitu C* koje je potvrđeno arheološkim istraživanjima (vidi str. 321); Čače 1992; id. 1995a; 1995b; id. 1995c; posebno id. 2001: 93 ff.; id. 2003; id. 2013.

⁹²¹ Cic. *ad fam.* 5.10a i posebno b.

⁹²² Plin. *Nat. hist.* 3.152.

⁹²³ Čače, Milivojević 2017: 445.

⁹²⁴ Plin. *Nat. hist.* 3.145.

⁹²⁵ Vidi str. 82 ff.

⁹²⁶ Plin. *Nat. hist.* 3.144 ne zapisuje Labeate u svom vremenu, već da su tu nekada bili (*eo namque tractu fuere. Labeatae...*).

nekadašnjeg užeg centra Agronova i Teutina Ilirskoga Kraljevstva – Agravoniti, Rizon, Olcinj i susjedi. Nadalje, prema Neretvi granicu provincije činili bi Daorsi i njihovi saveznici, ali ne može se reći gdje točno. Najveći centar regije, a vjerojatno i cijele provincije je Narona, sudbeni konvent već od kraja 2. st. pr. Kr., koji okuplja otprilike oko 100 zajednica.⁹²⁷ Od ostalih središta mogu se spomenuti Lis i Skodra, ali ni približno značajni kao Narona.

Prema tome, unatoč prethodnim, u modernim radovima nerijetko prezentiranim mišljenjima, provincija koju je Cezar dobio na upravu 59. g. pr. Kr. imala je svoje jasne organizacijske oblike. Na sjevernim i južnim obalama rijeka Timava i Mat graničila je s Cisalpinskom Galijom, odnosno Makedonijom, dok su unutrašnji, kontinentalni dijelovi, bez obzira na nedostatak podataka, sigurno bili definirani ugovorima sa zajednicama koje su ih nastanjivale. Glavna forma bila je vidljiva, a unutarprovincijska organizacija učinjena po regionalnom principu. Svaka od pet regija imenom odnosila se na najznačajniju njenu zajednicu (Histri, Liburni, Japodi, Delmati) sa svojim značajnijim centrima, dok je stari Ilirik tako nazvan kao svojevrsan podsjetnik na Anicijevu podjelu Ilirskoga Kraljevstva po njegovom rušenju 167. g. pr. Kr. Svaka regija sa svojim *leges provinciae* omogućavala je Cezaru upravu, o čemu u razdoblju od 58. do 50. g. pr. Kr. nema previše podataka. Međutim, činjenica je da Ilirik u kontekstu republikanskih provincija i njenih strukturnih podjela nije bio iznimka. Dapače, posljedicama kampanje Fulvija Flaka, 135. g. pr. Kr., stvoren je sudbeni konvent u Naroni koji je ubuduće služio kao sudište za oko 100 zajednica. U razdoblju Republike to nije bilo neobično za provincijske podjele ili odluke uspješnih zapovjednika na terenu. Komplementarni primjeri postoje u Hispaniji, Aziji i Siciliji. Ipak, jedna stvar je sigurna – Varonov podatak o naronitanskom konventu, ne samo što dokazuje administrativnu organizaciju provincije i bilježi prvi sudbeni konvent u jednoj od pet regija republikanskog, Cezarova Ilirika, nego zasad predstavlja najranije datirani podatak o sudbenom konventu u cijeloj antičkoj historiografiji.

⁹²⁷ Vidi podpoglavlje *Varon i Narona*.

VI.
PROMJENE ZA CEZAROVA
VREMENA

Konventi rimskih građana

1. UVOD

Regionalna podjela Ilirika reflektirala je stanje koje je Cezar zatekao prilikom preuzimanja uprave nad provincijom. Histrija, Liburnija, Japodija, Dalmacija i stari Ilirik bili su dijelovi stvoreni u prethodnim nasilnim ili mirnim epizodama s autohtonim zajednicama. Unutarprovincijske granice bile su jasne, a samo je na ponekim mjestima moguće pretpostaviti dokle su one dopirale u unutrašnjost. U načelu, može se reći da je Ilirik, koji je Koskonije umirio 76. g. pr. Kr., oblikom bio isti Ilirik koji je 59. g. pr. Kr. zakonom dodijeljen Cezaru. Niz *leges provinciae* postojao je za svaku regiju zasebno, definirajući uvjete velikih savezništava (Isa), dodjele italskog prava određenim liburnskim zajednicama i uvjeta održavanja mira s nemirnim zajednicama. U ovom Iliriku prije Cezara valja istaknuti Naronu i vrlo ranu organizaciju sudbenog konventa. Varonov podatak jasno se tumači preko Plinija te ukazuje na to da je zatečeno stanje pojavom prvog upravitelja bilo daleko od izjava o administrativno neorganiziranoj provinciji. Katastarska podjela zajednica sa sudištem u Naroni jedna je od prvih diljem rimskog svijeta i nedvojbeno predstavlja tekovinu republikanskog Ilirika danog Cezaru na upravu.

Kad je riječ o promjenama Cezarova vremena, teško je davati konkretne zaključke. Literarni podatci su rijetki, dok je stanje istraženosti specifično republikanskog sloja na istočnoj obali Jadrana daleko od zadovoljavajućeg. Pitanja trgovine, komunikacija i doseljavanja i dalje su otvorena, a o utjecaju grupacija povezanih s Cezarom i trijumvirima u provinciji najteže je govoriti. No, odlika Cezarova vremena u Iliriku vidljiva je u pojačanom doseljavanju rimskih građana na njegove obale. Formiraju se konventi rimskih građana, što čini zadnju fazu procesa doseljenja italskog elementa u Republici. Ovisno o području i zatečenom stanju, ti konventi nisu prisutni posvuda, a opstanak im je bio uvjetovan izbijanjem građanskog rata i odabirom na koju od sukobljenih strana se svrstati. Podataka nema mnogo, ali, unatoč tome, neke su pretpostavke moguće. Stoga, cilj ovog, posljednjeg poglavlja je postaviti ključne točke koje bi trebale potaknuti neku buduću, konstruktivnu raspravu.

2. KONVENT RIMSKIH GRAĐANA

(Conventus civium Romanorum)

Pojava organiziranih rimskih građana diljem Mediterana nije prošla neprimijećeno u modernoj historiografiji. Dapače, već je u drugoj polovici 19. stoljeća sveprisutni Mommsen iznio prve pretpostavke o njihovom funkcioniranju i međuodnosu s imenom sličnim sudbenim konventima. Protumačio ih je kao formacije rimskih građana s boravištem unutar sudbenog konventa ili grupacije u okviru peregrinskog zakona što je, opet, povezo s područjem djelovanja budućih carskih, administrativnih središta dijelova provincija.⁹²⁸ S posebnim osvrtom na uspostavljeni „konvent Helvećana“ Morel je istovremeno dao svoj doprinos, s naglaskom na dugotrajnost i kontinuitet od Republike pa nadalje.⁹²⁹ Konkretnije studije, pak, kontra već tada zastarjelim Mommsenovim teorijama, djelo su Kornemanna i Schultena pri kraju 19. stoljeća.⁹³⁰ Iako dosta oprečne jedna drugoj, Kornemannova analiza pojave rimskih građana u provincijama (i opsežan doprinos *PWRE* većinom radi pobijanja Mommsenovih prethodnih ideja) te Schultenova rasprava o legalnosti i municipalnim institucijama čine temelj svakog budućeg proučavanja prisutnosti rimskih građana izvan Italije.

U samoj osnovi, definicija konventa rimskih građana postojala je još u antičko doba – Sekst Pompej Fest, gramatičar iz 2. st. po Kr., u djelu *De verborum significatu* zapisuje četiri primjera kad se koristi riječ *conventus*. Dva se odnose na privremene sastanke ljudi, u manjim ili većim grupama, radi molitve i čestitanja na uspjehu građanina, treći primjer odnosi se na sudbeni konvent gdje magistrat dijeli pravdu, a četvrti specifično za veću zajednicu rimskih građana smještenih na jednome mjestu (*Altero, quum significatur multitudo ex compluribus generibus hominum contracta in unum locum*).⁹³¹ Iako Fest objašnjava korištenje termina u 2. st. po Kr., njegovo se značenje nije promijenilo od Republike pa nadalje. Odnosio se na

⁹²⁸ Mommsen 1873: 319 ff.; id. 1881b: 477 ff.; id. 1889: 407 ff.

⁹²⁹ Morel 1877 (*Les associations de citoyens romains et les curatores civium Romanorum conventus Helvetici*, Lausanne).

⁹³⁰ Kornemann 1892: 114 ff.; id. 1900a: 1180–1200; Schulten 1892.

⁹³¹ Fest. ep. 41 M. Samo djelo *De verborum significatu* je napravio Marko Valerije Flak u Augustovo doba, a Fest naknadno skratio s komentarima. Danas je očuvana još skraćeniya verzija Pavla Đakona iz 8. stoljeća. Vidi Schmidt 1998: 495 ff.; Phillips 2000: 440 ff.

zajednicu rimskih građana izvan Italije, o čijem se osnivanju, organizaciji i trajanju danas može puno konkretnije govoriti.

Razlozi osnutka su i više nego poznati. Ponajprije iz ekonomskih interesa, velik broj ljudi emigrirao je iz Italije u potrazi za novim tržištima.⁹³² Bili su to rimski građani, oslobođenici velikih zemljoposjednika i trgovaca sa središtem u Italiji, čiji se broj s vremenom povećava na jednome mjestu te se organiziraju u konvente radi zajedničkog nastupanja na konkurentnom tržišnom prostoru. Termin naglašava ekskluzivnost za rimske građane, međutim, izvorno se radilo o formacijama Italika unutar okvira Apeninskog poluotoka.⁹³³ Kao i Rimljani izvan Italije, grupirali su se na teritoriju gdje nisu imali punopravnu poziciju u trgovini i svakodnevnom političkom životu. Procesom širenja rimske vlasti na Mediteranu i povećanjem italskih prava unutar Republike (stjecanje statusa građanina) takvi „italski“ konventi više nisu bili potrebni. Izbacuju se svi nerimljani i konventi dobivaju formu kakvu su imali tijekom 1. st. pr. Kr.⁹³⁴

2. 1. Epigrafički i literarni dokazi

No, u potrazi za dokazima njihove rasprostranjenosti tijekom razdoblja Republike nailazi se na vrlo malo direktnih podataka. S jedne strane, uzmu li se epigrafički nalazi, poznato je da natpisi kasne Republike i ranog Carstva sadrže dobar broj Italika i Rimljana izvan Italije, ali samo nekolicina imenom spominje konvent rimskih građana.⁹³⁵ Ne radi se o generalnom manjku takvih organizacija, nego o činjenici da se natpisna kratica *CCR* u većini slučajeva

⁹³² O emigraciji opširno u Wilson 1966 (posebno 13 ff.).

⁹³³ Poput konventa u Kapui. Kornemann 1900a: 1187 se ovdje nadovezuje na Mommsena kako bi objasnio da ti italski konventi su dio italske konfederacije i identiteta.

⁹³⁴ Kornemann 1900a: 1180 ff. Naizgled jedini izuzetak takvoj ekskluzivnosti je afrički konvent u Maskululi. Natpis, datiran u vrijeme Augustove vladavine, dokumentira zajedničko sudjelovanje konventa i lokalnog stanovništva (*CIL* 8, 15775). Formulacija *conventus civium Romanorum et Numidarum* tumačila se na dva načina – ili je antagonizam između vlasnika velikih i malih posjeda bio puno veći nego između Rimljana i ne-Rimljana; ili ne treba nužno značiti da su Numidani bili dijelom konventa. Lako se može raditi da su Numidani bili dijelom istog posla sklopljenog u „partnerstvu“ s rimskim građanima. U oba slučaja, rasprava se svodila na isključivi karakter konventa i mogućnost da određene okolnosti uvjetuju izuzetak. Schulten 1892: 67 ff.; Kornemann 1900a: 1187–1188; Beschaouch 2009.

⁹³⁵ Poput dva iz Efeza *AE* 1968: 0480 = *AE* 1990: 0938; *AE* 1924: 0069 = *IK* 17: 3019. Brigantij? (*CIL* 12, 94)

koristila za zapisivanje titule *C(urator) C(ivium) R(omanorum)*. Nema nikakve dvojbe da ovlasti tog „upravitelja“ ili „vođe“ skupine rimskih građana indirektno upućuju na prisutnost konventa. Ponekad titula ne ujedinjuje samo jedan ili nekoliko gradskih konvenata, nego i organizacije diljem cijele provincije – poput *summus curator civium Romanorum provinciae Lugudunensis*;⁹³⁶ ili *summus curator civium Romanorum provinciae Dalmatiae*.⁹³⁷ Međutim, jednako kao i nekoliko natpisa na kojima se kratica *CCR* doista transkribira u *conventus civium Romanorum*, titula kuratora rimskih građana (i organizacije pod njegovim vodstvom) datira se isključivo u carsko razdoblje, kad očekivana, značajnija prisutnost građana zahtijeva bolju organiziranost i povezanost uz centraliziranu strukturu provincije u kojoj se nalaze.⁹³⁸

Dokazi za republikansko vrijeme, pak, koliko su god malobrojni u odnosu na primjere iz Carstva, indirektno postoje u drugačijem natpisnom obliku. Formulacija se svodi na „Italike/Rimljane koji trguju (negdje ili prema nekom mjestu)“ (*Italices / cives Romani qui negotiantur*) poput Palerma na Siciliji (*cives Romani in Sicilia Panhormi qui negotiantur*)⁹³⁹ ili otoka Kosa u Egejskome moru (*cives Romani qui Coi negotiantur*).⁹⁴⁰ Iste natpisne formule postoje i u carskom razdoblju,⁹⁴¹ uglavnom kao izuzetak u odnosu na Republiku, kad čine valjda jedine epigrafičke primjere da se skupina građana, organiziranih u konvent, odlučila dokumentirati. Ukazuju na trgovačke naseobine ne samo Rimljana nego i Italika, od Sicilije, sjeverne Afrike, Kosa, Efeza, Dela pa nadalje,⁹⁴² iako njihov broj ni približno ne može govoriti o stvarnoj rasprostranjenosti konvenata rimskih građana na Mediteranu, a i šire.

S druge strane, najviše dokaza ipak ima u obliku literarnih podataka. Ponekad se iz njih može pretpostaviti postojanje konventa, poput Salustijeve napomene da je Metel, zapovjednik u ratu protiv Jugurte, pričao s velikim brojem trgovaca iz Utike i otkrivao im planove

⁹³⁶ Sekst Ligurije Marin. *CIL* 13, 1921.

⁹³⁷ *CIL* 3, 2733: *Seks(tus) Iu[lius Seks(ti) filius]/Ani(ensis) Silva[nus Foro Iuli(i)]/summus c[urat(or) c(ivium) R(omanorum) prov(inciae) Dalm(atiae)]*; tako je Gaj Varenije Var bio četiri puta kurator rimskih građana. *AE* 1952: 22. Primjer da su i odsluženi veterani mogli držati takvu poziciju *CIL* 5, 5747. Općenito vidi u Wesch-Klein 2007: 448 ff. A možda najstariji primjer kuratora rimskih građana se datira između 38. – 41. g. po Kr. *CIL* 13, 1194 = *ILS* 194.

⁹³⁸ Dodatan primjer je *cives Romani qui Gortynae consistunt*. *I.Cret.* 4, 278.

⁹³⁹ *CIL* 1, 836 = *AE* 1900: 178

⁹⁴⁰ *AE* 1947: 55.

⁹⁴¹ *Bracara Augusta* – *CIL* 2, 2423.

⁹⁴² *AE* 1900: 178; *AE* 1937: 11; *AE* 1947: 55; *AE* 1968: 480; *CIL* 3, 365.

operacija.⁹⁴³ Kontinuitet je vidljiv iz Cezarove napomene da se tijekom afričke kampanje građanskog rata u Utici nalazio velik broj rimskih građana s različitim poslovnim ciljevima.⁹⁴⁴ Cezar generalno zapisuje konvente, ovisno o odabiru strane u građanskom ratu, otporu, opskrbi i pojačanjima tijekom cijelog razdoblja građanskih ratova. Tako za „prvu fazu“ (do Farsala i Pompejeva konačnog poraza) dokumentira konvent u Kapui (i koloniste);⁹⁴⁵ te da je konvent u Hispalisu „izdao“ Varonove legije;⁹⁴⁶ i za ovaj rad izrazito bitno – da su rimski građani u Saloni odbili Oktavijev napad,⁹⁴⁷ a oni u Lisu⁹⁴⁸ primili kontingent Cezarovih vojnika.

U daljnjim fazama građanskog rata, neposredno nakon Farsala, Cezar piše da se konvent u Kordubi pobunio protiv Kasija Longina (48. g. pr. Kr.), upravitelja Dalje Hispanije.⁹⁴⁹ Navodno je Kasijeva uprava više nalikovala tiraniji, a ne umjerenom pristupu provinciji razrušenoj ratom. Uspio je povratiti vlast i drastično kaznio sam konvent; posve suprotno od onoga kako je Cezar reagirao na „nevjerne“ konvente u Africi nakon bitke kod Tapsa (46. g. pr. Kr.). Zbog odanosti protivničkim zapovjednicima (Jubi i Petreju) građani Tapsa morali su platiti dva, a konvent dodatnih tri milijuna sestercija.⁹⁵⁰ Ista sudbina zadesila je i Hadrument, čak i gora jer je građanima određena kazna od tri, a konventu od čak pet milijuna sestercija.⁹⁵¹ Zadnja dva Cezarova podatka ne govore u kojim gradovima su se konventi nalazili, ali upućuje na njihov velik broj. U Hispaniji je regrutirao vitezove iz nekoliko građanskih organizacija,⁹⁵² dok je Metel Scipion, jedan od zadnjih tvrdokornih Cezarovih neprijatelja, kako bi Syme rekao – posljednji Scipion od važnosti u rimskoj povijesti – skupljao novac od nekoliko konvenata provincije Azije.⁹⁵³

⁹⁴³ Sall. *Bell. Iug.* 64.5, a u 47 se spomnje numidijski grad Vaga u kojem je bio veliki broj italskih trgovaca. Možda najpoznatiji za to vrijeme je Cirta, gdje su rimski trgovci dali pomoć Adherbalu, što ih je na kraju koštalo života. Sall. *Bell. Iug.* 26–27. Morstein-Marx 2000.

⁹⁴⁴ Caes. *bell. civ.* 2.36.1; *bell. Afr.* 68.4.

⁹⁴⁵ Caes. *bell. civ.* 1.14.5 i 3.21.5.

⁹⁴⁶ Caes. *bell. civ.* 2.20.5.

⁹⁴⁷ Caes. *bell. civ.* 3.9.2.

⁹⁴⁸ Caes. *bell. civ.* 3.29.1 i 3.40.5.

⁹⁴⁹ *Bell. Alex.* 57.5, 58.4, 59.1; usp. Caes. *bell. civ.* 2.19.3.

⁹⁵⁰ *Bell. Afr.* 97.2.

⁹⁵¹ *Bell. Afr.* 97.4.

⁹⁵² *Bell. Alex.* 56.4.

⁹⁵³ Caes. *bell. civ.* 3.32.6; Syme 1958: 187–188.

Slične podatke donosi i Ciceron. Dodatno potvrđuje postojanje konventa rimskih građana u Kapui i piše da je postojao još jedan na tlu Italije – Puteoli.⁹⁵⁴ Ciceron ga zapisuje zato što je, tijekom svog konzulata 63. g. pr. Kr., poslao Vatinija u grad da bi spriječio izvoz srebra i zlata. Bila je to, očito, greška jer se na kasnijem Sestijevu suđenju, Ciceron, u napadu na Vatinija kao svjedoka, prisjetio raznih njegovih ometanja trgovaca, iznuda i pljački. Slična iznuda i pljačka, ovog puta na razini provincije, razlog je zašto postoje vrijedni Ciceronovi podatci o nekoliko konvenata iz Sicilije. Tom je otočnom provincijom Gaj Ver toliko loše upravljao (73. g. pr. Kr.) da Ciceron u nekoliko različitih govora na sudu spominje razne sudbene i građanske organizacije. Ponajprije zato što su dio optužbi činile direktne štete konventima rimskih građana i Verova nevoljkost da ih, prema zakonu, uključi u administrativne i sudbene procese. Ciceronove riječi uglavnom se svode na to da konventi postoje, da imaju vitezove u sastavu i opise kako je zapravo trebala izgledati procedura za odabir sudaca.⁹⁵⁵ Kad je riječ o lokacijama konvenata, poznato je gdje su bila tri vrlo bitna – čestit i brojnan konvent rimskih građana u Lilibeu, Palermu, te Sirakuzi gdje se navodno nalazio najdostojanstveniji konvent rimskih građana, ne samo na otoku nego u cijeloj Republici.⁹⁵⁶

Jednako kao i natpisna građa, ovako mala razina dokumentiranosti konvenata rimskih građana nikako ne odaje pravo stanje stvari. Činjenica je da se u literarnim izvorima spominju samo onda kad njihova uloga u političkim i vojnim zbivanjima Republike dolazi do izražaja. Pogotovo tijekom građanskog rata i kad se rimski svijet dijeli na dva tabora. Tako su Cezarovi podatci odraz političkog svrstavanja afričkih, hispanskih i iliričkih konvenata, zapisani u dijelu gdje se s razlogom naglašava vjernost ili otpor popularskoj frakciji. Nema razloga sumnjati da je istovremeno s konventom u Hispalisu postojala slična organizacija u Taraku i Novoj Kartagi. Možda čak i prije, kad se Cezar na konvente ne referira direktnim riječima, ali u spomenute gradove ide zato što treba obaviti provincijska sudišta.⁹⁵⁷ Jednako tako, Ciceronovi podatci proizlaze iz poznavanja (ili sustavnog proučavanja) specifične situacije na Siciliji kako bi argumentacija Verovih upraviteljskih grešaka bila snažnija. Osim u Sirakuzi, Lilibeu i

⁹⁵⁴ (Kapua) Cic. *Pro Sest.* 9.11; (Puteoli) id. *in. Vat.* 12.9.

⁹⁵⁵ Cic. *in Verr.* 2.2.32.6 i 13, 2.2.34.1 i 10, 2.3.28, 2.3.136, 2.4.26, 2.5.113.

⁹⁵⁶ (Lilibej) Cic. *in Verr.* 2.5.10; (Palermo) id. *in Verr.* 2.5.140; (Sirakuza) id. *in Verr.* 2.2.70.15, 2.4.67, 2.5.65, 2.5.94, 2.5.155–156; Ciceron se još generalno referira na postojanje konvenata, bilo u odabiru suca ili u kontekstu trgovine. Cic. *in Verr.* 2.2.32.6 i 13, 2.2.34.1 i 10, 2.3.28, 2.3.136, 2.4.26, 2.5.113.

⁹⁵⁷ Vidi str. 267.

Palermu, postoje i neimenovani konventi diljem otoka,⁹⁵⁸ a opravdana pretpostavka postoji i za Apameju, Sinadu i Laodiceju, sudbene konvente provincije Azije, gdje Ciceron dijeli pravdu 51. – 50. g. pr. Kr. Organizacije rimskih građana postojale su u velikom broju diljem Mediterana, bez obzira na dostupne epigrafičke i literarne dokaze. Pojavljuju se svugdje – na područjima s razgranatom trgovačkom mrežom, kao i na nedovoljno istraženim i poznatim predjelima unutrašnjosti.

2. 2. Sličnosti i razlike

Njihov broj i opseg djelovanja bio je različit pa je o tome ovisila i uloga u mjestu gdje se neki konvent nalazio. No, ovdje treba biti oprezan. Postojanje konventa ne predstavlja nastavak službene rimske administracije i vlasti u provincijama. On je isključivo privatnog karaktera i sastavljen samo od rimskih građana na mjestima gdje ne postoji municipalna organizacija (a ni kolonija). Razlog je vrlo jednostavan – formiranje grupe građana u zajednicu s vlastitom, rimskom strukturom ima smisla i koristi samo na onim područjima gdje uprava nad teritorijem funkcionira prema lokalnom modelu, bio to peregrinski ili centralizirani helenistički, nema velike razlike. Samo na područjima lokalne, autohtone samouprave, grupacija ljudi rimskog građanstva ima razloga stvoriti vlastitu enklavu i naglasiti da se radi o statusno drugačijim stanovnicima.

Duljina trajanja tih enklava ovisila je o stupnju romanizacije područja. Onog trenutka kad se urbana struktura i status prebivališta izdiže iz, primjerice, peregrinskog u municipij, prestaje funkcija konventa.⁹⁵⁹ Ukida se prethodna autohtona struktura i više nema potrebe za održavanjem enklave koja se u pravnom statusu članova ne razlikuje od ostatka gradskog stanovništva.⁹⁶⁰ Dodjeljuje se građansko pravo stanovnicima (barem u jednom obliku), a radi bolje organiziranosti trgovaca u novom okruženju, dolazi do prilagodbe. Nastaju kolegiji građana (*collegia*), te stari oblik konvenata nestaje. Tako je poznato da su na zapadu bili

⁹⁵⁸ Vidi Pinzone 1999.

⁹⁵⁹ Johnson 1926: 192.

⁹⁶⁰ Jedina dva izuzetka su konvent u Kapui nakon 59. g. pr. Kr. (Caes. *bell. civ.* 1.14.5 i 21.5; Cic. *ad Att.* 7.14.2) i konvent Helvećana. Kornemann 1900a: 1182. Iako je legalno moguće, postojanje konventa rimskih građana u gradovima s latinskim pravom (*ius Latii*) je zaista rijetka pojava. Poput *Bracara Augusta*, *CIL* 2, 2423 (*cives Romani qui negotiantur Bracara Augusta*). Kornemann 1900a: 1196.

relativno prolazan fenomen. Progresivna romanizacija u perifernim provincijama dovela je do njihovog ukidanja u razdoblju Carstva (iz nekog razloga, iznimka su sve tri Galije).⁹⁶¹ Na istoku su bili dugotrajniji i u većim gradovima koegzistirali s helenističkim zajednicama.⁹⁶² Konkurentnost tržišta bila je puno veća, a vjerni helenistički gradovi, kad su i počeli dobivati građansko pravo, redovito „preskaču“ municipalno uređenje i odmah dobivaju status kolonije.⁹⁶³ Zbog već postojećeg snažnog domaćeg identiteta, proces romanizacije bio je teži pa je prisutnost konvenata s izraženim rimskim sastavom bila dugotrajnija.

Zajednička karakteristika im je upravo privatnost i dugotrajnost uvjetovana stupnjem romanizacije. Gdje god su se nalazili, bili su privatna organizacija stvorena radi boljitka vlastitih članova, sve do trenutka kad rimsko provincijalno uređenje ne dobije svoj zamah i već postojeće urbane centre reorganizira prema svom modelu. Tada se konventi stapaju s municipijem/kolonijom, a njegovi članovi sa stanovništvom istog pravnog statusa. Različitost je, pak, vidljiva u sastavu, području, organizaciji i odnosu s autohtonim stanovništvom te se manifestira na nekoliko načina.

S jedne strane, raznolikost u sastavu konvenata je dosta jasna i objašnjiva. Bazira se na njihovoj lokaciji, trgovačkim putovima i specifičnosti regije. Od niza raznih poslovnih ljudi diljem Mediterana postoje publikani (*publicani*), trgovci (*mercatores*), bankari (*argentarii*) – kamatari (*feneratores et negotiatores*),⁹⁶⁴ privatni vlasnici brodova za najam (*navicularii*), obrađivači javne zemlje (*aratores*), stočari (*pecuarii*) itd. Cezarove riječi o konventu iz Utike govore o toj raznovrsnosti.⁹⁶⁵ Iako nisu bili sposobni izdržati teškoće rata, potaknuti ratnim aktivnostima u području poslovanja i snažnom povezanošću s trijumvirom,⁹⁶⁶ velik broj rimskih građana izašao je iz grada i sastao se s Cezarom. Sličan, a možda i najbolji primjer je Del. Rano uspostavljena „stanica“ Italika, naknadno i Rimljana, s vremenom preuzima jednu od glavnih luka Egeja, sve do 88. g. pr. Kr. kad je otok razoren svom silinom Mitridatova bijesa na Rimljane u regiji.⁹⁶⁷

⁹⁶¹ Vidi popis u Kornemann 1900a: 1183–1186.

⁹⁶² Kornemann 1900a: 1183.

⁹⁶³ Sherwin-White 1973: 226, 229.

⁹⁶⁴ Ciceron ih u Rimu naziva *feneratores*, a u provincijama *negotiatores*. Cic. *ad fam.* 5.6.1; id. *ad Att.* 6.1.4. Radi razliku i između *mercatores* i *negotiatores*. Cic. *Pro Planc.* 26: *negotiatoribus comis, mercarotibus just.*

⁹⁶⁵ Caes. *bell. civ.* 2.36.1; *bell. Afr.* 68.4.

⁹⁶⁶ Caes. *bell. civ.* 2.36.1.

⁹⁶⁷ Sula ga obnavlja 87. g. pr. Kr. i Rimljani grade zidine 66. g. pr. Kr. Uloga Dela polagano opada nakon razaranja.

Jasno je da s velikim oprezom treba govoriti o uzorcima koji tip poslovnih ljudi naseljava koje područje. Rimski građani, kao i Italici, trguju i naseljavaju se gdje god imaju prilike, ali geografska lokacija i okruženje pozicije budućeg konventa također uvjetuju svojevrsnu „specijalizaciju“. Tako bi se moglo reći da poslovanje publikana, trgovaca, privatnih vlasnika brodova za najam i uvijek prisutnih bankara i njihovih klijenata uglavnom možemo povezati s priobalnim trgovačkim gradovima. Utika, Del, Sirakuza, obalni gradovi ostatka Sicilije, Azije Minor, Hispanije itd. Također, prostorno gledano, gradovi kontinentalne unutrašnjosti bili su privlačni obrađivačima javne zemlje, stočarima i općenito naseljenicima koji su bili u potrazi za plodnom zemljom. Dakako da publikani i bankari posjećuju unutrašnjost, ali vjerojatnost je da se na plodnim područjima u većem broju mogu naći rimski građani koji žive od iskoristivosti zemlje, a ne toliko od kamatarenja ili poslova vezanih uz more i plovne rijeke.

S druge strane, raznolikost konventa postoji u organizaciji koja, pak, ovisi o području gdje nastaje. Kako Kornemann sukusira,⁹⁶⁸ početna postavka je da se po izgledu i načinu funkcioniranja konvent „nalazi“ između formalne asocijacije građana u obliku kolegija (*collegium*) i grada. U legalnom kontekstu bliži je kolegiju, a u praktičnom – gradu. Sličnosti s kolegijem su – posjedovanje zajedničke blagajne (*arca*),⁹⁶⁹ glavne zgrade (*schola*),⁹⁷⁰ vlastitih magistrata te štovanje patrona zajednice.⁹⁷¹ Međutim, kolegij može legalno postojati samo na mjestima gdje postoji takva priznata zajednica s municipalnim uređenjem. Njegova forma nalikuje državnoj, što se vidi u obliku držanja vlasništva (*res communis*),⁹⁷² a konvent može nastati neovisno o rimskom teritoriju upravo zbog toga što predstavlja privatnu organizaciju, tj. sve dok grad ili područje nema municipalno pravo ili se ne uzdiže u status kolonije.

Sličnosti s gradom vidljive su u samom razvoju konventa. Od najmanje skupine samo nekolicine građana do puno većeg broja okupljenih ljudi. Slično nastanku grada s vlastitom urbanom strukturom, konvent se razvija i dostiže veće stupnjeve organizacije. Ipak, velika razlika između konventa i grada je u tome što konvent nastao u već uspostavljenom urbanom

⁹⁶⁸ Kornemann 1900a: 1194.

⁹⁶⁹ *Arca collegii* – Waltzing 1900: 624 ff.; Harrill 1995: 145 ff.; usp. *Digest. Iust.* 3.4.1.1.

⁹⁷⁰ Primjer na Delu za 2. st. pr. Kr. Homolle 1884: 114 ff.; Schulten 1892: 48 ff.

⁹⁷¹ Kornemann 1900a: 1194. Jedan od najboljih primjera, o kojem se idanas raspravlja, sličnost je kolegija u Kapui sa zajednicom Italika te Rimljana na Delu.

⁹⁷² *Digest. Iust.* 3.4.1.1.

centru nema pravo na svoj teritorij. Sve dok nema municipija ili kolonije, zemlja je samo indirektno rimska, a stvarno vlasništvo autohtono. I upravo se o tome radi – u razdoblju Republike zemlja je jedan od glavnih faktora prema kojima se konventi dijele. Ovisno o mjestu gdje nastaju, razlikuju se dva tipa:

1) Prvi je već spomenuti konvent koji nastaje u peregrinskom gradu (*civitates peregrinae*) i na peregrinskoj zemlji. On nema nikakvih prava na zemlju jer se nalazi na tuđem teritoriju. Osim posjedovanja jednog dijela grada gdje operiraju, tek dobivanjem municipalnog statusa, „predavanjem grada konventu“, može se šire govoriti o vlasništvu.⁹⁷³ Nalazili su se diljem Mediterana, u većini urbanih središta, a pogotovo na istočnim predjelima, gdje je centralizirano zakonodavstvo ovisilo o gradu.

2) Drugi tip konventa je nastao izvan gradskog teritorija – na javnoj zemlji (*ager publicus*) te on, u načelu, može imati prava na zemlju principom okupacije. Tako nastaje „seoski“ konvent (*conventus vicanus*), koji se s vremenom i intenzivnijim doseljavanjem uzdiže do kvazimunicipalnog oblika (*oppida*). Oni su se većinom nalazili na barbarskim područjima zapada, a postupno nestaju u unutrašnjim, romaniziranim provincijama. Opstaju u obliku kanaba (*canabae*) na periferiji i u blizini legijskih logora, kako bi s vremenom ustupili mjesto budućem gradu.⁹⁷⁴

Oba tipa konvenata generalno su izuzeta od jurisdikcije zakona zajednice ili područja gdje se nalaze. Jedino u ponekim slučajevima kriminalnog prava unutar slobodnih gradova (*civitates liberae*) peregrinski sudac može suditi članu konventa,⁹⁷⁵ dok istovremeno građani iz konventa mogu predsjedati sudovima. Radilo se o funkcionalnom suživotu domaćeg i doseljenog stanovništva, kako Ciceron napominje, u Smirni, Pergamu i Tralu,⁹⁷⁶ te nema razloga sumnjati da je slična praksa postojala i na drugim mjestima, tj. onima gdje je konvent nastao unutar grada. Za *vici* jednostavno imamo premalo podataka koji im je bio odnos s

⁹⁷³ Usp. Laffi 1966: 111–114.

⁹⁷⁴ Mommsen 1873: 322 ff.; Kornemann 1900a: 1195. Za usporedbu s kanabama vidi Gagliardi 2006: 433 bilj. 306.

⁹⁷⁵ Slučaj grada Cizika, Suet. *Tib.* 37; Tac. *Ann.* 4.36; Dio 57.24.6.

⁹⁷⁶ Cic. *Pro Flacc.* 71.

najbližim peregrinskim naseljem. Vrlo vjerojatno je bio dinamičan, detaljniji podatci dobivaju se tek onda kad je taj seoski konvent toliko narastao da dobiva municipalni ili kolonijalni status, ali onda više nije riječ o konventima rimskih građana.

2. 3. Uprava konventa

Osim sudskih pozicija, nije poznato u kojoj mjeri su istaknuti članovi konventa sudjelovali u gradskoj upravi. Načelno je konvent odvojen od grada, čini jedan njegov privatni dio, međutim, manjak znanja nije posljedica samo generalnog nepoznavanja peregrinskog zakonodavstva i regulativa koje dopuštaju (ili ne) integraciju stranaca. Dapače, najveći problem je što u cijeloj priči o konventima, specifičnoj pojavi diljem rimskog svijeta, zapravo se jako malo zna kako su oni uopće vođeni.

U Carstvu je situacija jasnija – *curator civium Romanorum* bio je na čelu gradskih ili provincijskih organizacija rimskih građana te imao podređene magistrature. Religiozna sfera života bila je izrazito bitna, tako u primjeru Gortine postoje *sacerdos Divi Augusti* ili *sacerdos designatum Divi Traiani*.⁹⁷⁷ Za republikansko vrijeme je doista nezahvalno donositi zaključke. Načelno bi se moglo nešto pretpostavljati iz relativno poznate situacije na Delu, gdje su se Italici rano pojavili i organizirali. Upravljački kolegij bio je sastavljen od šest magistrata – tri slobodna (*ingenui*) i tri oslobođenika (*liberti*).⁹⁷⁸ Datira se u 2. st. pr. Kr. pa se pokušavalo dovesti ga u vezu sa sličnom strukturom vlasti kolegija u Kapui. No, iako ti pokušaji ukazuju na neke sličnosti, jer se rana organizacija Italika u Italiji mogla jednostavno „preslikati“ na onu s Dela, nema podataka o tome da je organizacija konventa rimskih građana pratila isti model.⁹⁷⁹ Poznato je da je Merkurov kult usko vezala uz vodstvo cijelog konventa,⁹⁸⁰ i da je kolegij povećan na dvanaest ljudi zaduženih za štovanje Merkura, Apolona i Neptuna (pet rođenjem slobodnih i sedam oslobođenika).⁹⁸¹ Schulten je zato pretpostavio da na cijeli konvent treba gledati kao na svetu instituciju gdje se kvazimunicipalna uprava povezuje s religioznom.⁹⁸² Iako

⁹⁷⁷ Detaljnije u Morel 1877: 41 ff.; Schulten 1892: 131 ff.

⁹⁷⁸ *CIL* 3, 7218 te 7212 i 7217.

⁹⁷⁹ Uostalom, pitanje je koliko se konvent rimskih građana mogao nametnuti u odnosu na snažnu prisutnost Italika.

⁹⁸⁰ Homolle 1880: 190. Također imamo instituciju za robove Hauvette-Besnault 1883: 12–14.

⁹⁸¹ Homolle 1884: 146;

⁹⁸² Schulten 1892: 55 ff.

Kornemann argumentirano odbija takvu pretpostavku, jer na istom tom Delu postoji M. Orbije, s titulom *magister Italiceis*, a ne *magister Mercuriis*,⁹⁸³ činjenica je da se većina natpisa koji uopće stvaraju dvojbu datira u rani period Carstva.

Neovisno o tome spominju li se Merkuurovi magistrati, definiranje uzorka otežava posve različit broj i sastav ljudi upravnog kolegija (u kojem su i robovi). Tako u Juliji Karnici imamo deset magistrata (devet rođenjem slobodnih i jednog roba),⁹⁸⁴ u Tolosi osam magistrata (pola oslobođenika, pola robova);⁹⁸⁵ a u Novoj Kartagi⁹⁸⁶ devet (dva rođenjem slobodna, pet oslobođenika i dva roba). Vjerojatno je broj magistrata ovisio o sastavu konventa, broju stanovnika i klijentelarnim odnosima u mjestu gdje su agenti bogatih patrona mogli sebi priskrbiti višu poziciju. Naizgled, u procesu razvoja taj se broj smanjuje na dva i uvijek ima zastupljenog barem jednog rođenjem slobodnog čovjeka – neki od primjera su Julija Karnika (*CIL* 5, 1829), Nauport (*CIL* 3, 3776, 3777) i Sam (*CIL* 3, 458).⁹⁸⁷

Ista situacija je i na Delu. Broj magistrata u 1. st. pr. Kr. smanjio se sa šest na dva,⁹⁸⁸ moguće kao posljedica Mitridatova razaranja grada i naknadnog pokušaja opstanka. Objašnjenje za ovaj uzorak od dva magistrata moglo bi biti u Naroni, kako Sherwin-White i Kornemann govore, jednom od boljih primjera organizacije konventa u republikansko doba.⁹⁸⁹ Domaćoj historiografiji uvelike poznat natpis (*CIL* 3, 1820) spominje dva kolegija – *magistri* Kvint Safinije (*ingenuus*) i Sekst Marije (*libertus*); te *quaestores* Kvint Marcije (*ingenuus*) i oslobođenik Epikad. Većina natpisa iz Narone datira se u carsko doba,⁹⁹⁰ ali ne i ovaj. On odražava situaciju sredinom 1. st. pr. Kr., kad još nema municipija i kolonija na istočnoj obali Jadrana. Iz toga bi se moglo pretpostavljati da je vodstvo konventa bila svojevrsna imitacija formalnijih titula na municipalnom teritoriju, poput *Ilviri iure dicundo* i *Ilviri aediles*. Osobito zato što je u Naroni postojao sudbeni konvent republikanskog vremena – jedan kolegij bio bi zadužen za čuvanje i provedbu pravde, a drugi za financijsko poslovanje.

⁹⁸³ Kornemann 1900a: 1189; *CIL* 3, 7225. O odnosu Dela i Kapue vidi Mommsen 1883: 365 ff.; Ferguson 1911; Hatzfeld 1912; Boak 1916; Flambard 1982: 67–77; Hasenohr 2002: 67–76; id. 2003: 167 ff.; id. 2007: 91 ff.

⁹⁸⁴ *CIL* 5, 1830.

⁹⁸⁵ *CIL* 12, 5388.

⁹⁸⁶ *CIL* 2, 3433, 5927.

⁹⁸⁷ Još *AE* 2001: 1237.

⁹⁸⁸ Boak 1916: 35.

⁹⁸⁹ Kornemann 1900a: 1190; Sherwin-White 1973: 344–348.

⁹⁹⁰ *CIL* 3, 1769, 1770, 1792, 1798. Detaljnije u Glavičić 2003; Dodig 2003.

Zbog nedostatka drugih primjera vezanih direktno uz razdoblje Republike nažalost nije moguće donijeti sigurnije zaključke. Na primjeru Narone moglo bi se reći da je slična situacija bila u ostalim konventima rimskog svijeta, s određenim razlikama – ovisno o području, sastavu konventa i najviše o broju rimskih građana koji s vremenom zauzimaju dominantniju poziciju u regiji gdje se doseljavaju. Podataka nema i ostaje se na pretpostavkama što je sve još moglo utjecati na formiranje upravnog vijeća s definiranim brojem rođenjem slobodnih građana, oslobođenika i robova. Ne treba zanemariti već rečeno – u tom turbulentnom razdoblju Republike na sastav i broj magistrata konventa nedvojbeno utječu klijentelarni odnosi te kapital velikih zemljoposjednika i financijera Italije. Bez direktne državne kontrole, glavnu riječ u organizacijama rimskih građana vode agenti iza kojih stoje svi mogući instrumenti utjecaja i prisile. Infiltrirani su u svaki oblik uprave, tako su čak i cijeli konventi postajali samo jedna u nizu podružnica poslovanja određenih grupacija. Njihovi interesi sigurno ne bi bili ugroženi brojem magistrata konventa i njegove strukture vlasti.

Odluke i smjer poslovanja ovisili su o odluci kolegija, čiji sastav većinski pripada velikim korporacijama izvoznika koji su u svakom trenutku mogli utjecati na donošenje povoljnih mjera, pa čak i na broj magistrata. To bi objasnilo zašto su uopće u upravnim strukturama konventa specifično rimskih građana bili i oslobođenici (ali i robovi). Pravno gledano, *libertus* i *ingenuus* u rimskim očima nikad nisu mogli postati jednaki.⁹⁹¹ Oslobođenik je imao sva građanska prava osim mogućnosti glasovanja u Narodnoj skupštini (*civitas sine suffragio*), a u rimskom političkom sustavu nije mogao zauzeti nijednu poziciju.⁹⁹² Upravo se o tome i radi. Kao privatna organizacija na peregrinskom ili javnom teritoriju, konvent ne podliježe rimskim pravilima, nego onima privatnih financijera koji te oslobođenike i šalju. Sve do municipalnog uređenja, uvjet je vjernost svom patronu, a ne građanski status,⁹⁹³ pri čemu nije naodmet razmišljati da se u velikim i naprednim konventima značajnih trgovačkih gradova može očekivati uprava koja sve više nalikuje formalnoj rimskoj. Povećanjem broja doseljenika,

⁹⁹¹ Mouritsen 2011: 66 (vidi generalno cijelu knjigu za poziciju oslobođenika u rimskom društvu).

⁹⁹² Za kompliciranu problematiku građanstva bez mogućnosti glasovanja vidi Bernardi 1938; Sherwin-White 1973: 39 ff.; Humbert 1978; id. 1980: 26 ff.; Brunt 1988: 136 ff.; Mouritsen 2006; id. 2007b.

⁹⁹³ Dapače, oslobođenik je imao vrlo važnu ulogu u rimskoj ekonomiji. Pečati iz Pompeja pokazuju da čak njih trećina upućuje na oslobođenike (s povremenom oznakom proizvođača, učestalo robova). Della Corte 1965: 465–470; Mouritsen 2011: 206 ff. Ne treba isključiti ni to da su bogati oslobođenici znali individualno poslovati i sudjelovati u upravnim odborima konventa. Opet, prije integracije peregrinskog teritorija u rimski. D'Arms 1981: 121–148 ih generalno smatra bogatim, individualnim poduzetnicima.

konvent s vremenom postaje glavni element grada te bi njegova organizacija, iz praktičnih razloga, mogla nalikovati municipalnoj/kolonijalnoj da bi proces prijelaza i prilagodbe bio jednostavniji kad napokon dođe vrijeme integracije u rimski sustav. Modeli su postojali, pogotovo tijekom 2. i 1. st. pr. Kr., kad rimska kolonizacija nužno podrazumijeva razvoj oblika čvrste uprave naseljenika. Sve što se trebalo napraviti bilo je imitirati upravu koja dokazano funkcionira.

3. ILIRIČKI KONVENTI I DOSELJENICI

Toliko se na temelju izvora, sličnosti i razlika može reći o osnovama nastanka, dugotrajnosti, sastavu i organizaciji konvenata rimskih građana tijekom Republike. Nažalost, vrlo malo u odnosu na kasnija razdoblja kad drastično raste broj literarnih i epigrafičkih dokaza. No, prava je vrijednost dostupnih podataka, koliko se god ne odražavala količinski, u tome što dopušta pretpostavke o tome kako su ti konventi funkcionirali na određenom području. Diljem provincija rimskog svijeta, jednom uspostavljeni, konventi su sa sobom donosili val promjena, ali i problema. Na područjima slabo izraženog kulturnog zajedništva vrlo su lako preuzimali glavnu ulogu u regiji. Romanizacija je bila ubrzana, potaknuta izostankom jačeg otpora autohtonog stanovništva koje je rado prihvaćalo novine. Razjedinjenost hispanskih, galskih i afričkih zajednica potpomogla je osnutak i opstanak konvenata u ranoj, ranjivoj fazi. Na helenističkom istoku, pak, posve je drugačija situacija. Iako također razjedinjene, zajednice su imale dugu tradiciju *ad hoc* panhelenizma u opasnosti od naleta stranog elementa. Prodor Rimljana i Italika u početku nije bio prihvaćen, a još će puno vremena proći dok na ovom području latinski ne postane prvi jezik. Konventi teško opstaju u okolici velikih helenističkih trgovišta, pozicija im je inferiorna i tek naknadno postaje jasno da jedino kolonija rimskih građana može zauzeti konkretniji stav u regiji.⁹⁹⁴

U cijeloj toj priči možda je najmanje naglašen aspekt sveobuhvatnog procesa nastanka i njegova kulminacija u kasnoj Republici. Moderna historiografija proučavanje konvenata rimskih građana svodi na pokušaje što boljeg i detaljnijeg opisa, zapravo, zadnje faze doseljenja i trgovine stranog elementa u republikanskom Iliriku. Zbog manjka literarnih podataka i

⁹⁹⁴ Sherwin-White 1973: 226 ff.

arheoloških dokaza, o Rimljanima se kao naseljenicima i općenito italskom elementu u Iliriku govorilo u kontekstu 1. st. pr. Kr., kad se Cezar i ostali malobrojni izvori referiraju na već uspostavljene konvente. Dogodila se neuobičajena sprega dvaju pojmova – Rimljani i konventi – iz koje je nužno slijedilo da ako ima Rimljana, ima i konvenata te ako ima konvenata, ima i Rimljana. Međutim, radi se o djelomice točnoj formulaciji. Konventi dokazuju značajniju prisutnost Rimljana, ali tek u njihovoj finalnoj fazi organizacije, u trenutku kad smatraju da im zajednički nastup na opasnom i konkurentnom tržištu može djelomice garantirati zaštitu i bolju poziciju. Oni ne govore puno o prisutnosti Rimljana na Mediteranu u prethodnim razdobljima, kad broj doseljenika i putujućih trgovaca fluktuirao i ne zahtijeva trajniju strukturu.

Razumljivo, njihov broj je manji nego u razdoblju formiranja konvenata, ali prodor na tržišta bio je jednako agresivan.⁹⁹⁵ Pogotovo tijekom 2. st. pr. Kr. (s kulminacijom u narednom). Del je odličan primjer rane ispostave Italika i Rimljana,⁹⁹⁶ a rijetki literarni primjeri pokazuju da se trgovce s originalno italskom adresom može naći doslovno posvuda na Mediteranu i unutrašnjosti. Preko informacija svog prijatelja Atenodora, Strabon ih zapisuje u Arabiji (Petra) stoljeće prije nego što je rimska vlast uspostavljena;⁹⁹⁷ Cezar je informacije o Germanima i Ariovistu dobio preko trgovaca, ali i neuspješno tražio podatke o obali britanskog otoka.⁹⁹⁸ Nalazimo ih rano u Egiptu s naseobinama u Aleksandriji, nadalje u Galiji, te Africi, gdje trguju s Kartazanima i putuju do Numidije i dalje.⁹⁹⁹ Sličan prodor može se očekivati gdje god je bilo tržišta ili vrijednih prirodnih materijala. Bili su trn u oku do te mjere da osvetnički masakri nisu bili rijetka pojava. Mitridatov pokolj 80.000 Rimljana (i Italika) jedan je od najvećih, a sličan je bio i u Galiji neposredno prije izbijanja Vercingetoriksova ustanaka. Karnuti su pobili trgovce u Cenabu,¹⁰⁰⁰ te je život izgubio čovjek zadužen za opskrbu Cezarove vojske žitom, vitez Gaj Fufije Cita.¹⁰⁰¹

Ponekad je njihova prisutnost bila tolika da je Senat morao regulirati izrabljivanje nekog pokorenog teritorija – najbolji primjer je poznata situacija s publikanima i makedonskim

⁹⁹⁵ Da nije, pitanje bi bilo koliko bi se ti građani poslije mogli organizirati u konvent.

⁹⁹⁶ Strab. 14.5.2 piše da je na delskoj tržnici dnevno moglo biti prodano 10.000 robova.

⁹⁹⁷ Strab. 16.4.21; McLaughlin 2010: 64 ff.

⁹⁹⁸ Caes. *bell. Gall.* 1.39 i 4.20.

⁹⁹⁹ Morel 2007: 503 ff. Kad je Kartaga pala, Senat je naredio prevođenje djela kartaškog agronoma Maga o uzgoju maslina.

¹⁰⁰⁰ Caes. *bell. Gall.* 7.3.

¹⁰⁰¹ Isto – pokolj u Cirti za vrijeme rata protiv Jugurte. Sall. *Bell. Jug.* 26–27. Morstein-Marx 2000.

rudnicima koji su nakon 167. g. pr. Kr. ostali zatvoreni sve do 158. g. pr. Kr. Opasnosti od inflacije i prevelikog utjecaja poslovnih grupacija na državnu politiku direktni su razlozi, a istovremeni komparativni podatak može poslužiti u objašnjenju koliko su zapravo bili veliki razmjeri izrabljivanja provincijskih resursa – Strabon prenosi Polibijev podatak da je u rudnicima srebra Nove Kartage u Hispaniji radilo čak 40.000 robova i dnevni je prihod bio 25.000 drahmi (otprilike ekvivalent 200 kg srebra).¹⁰⁰² Čak i da je pretjerivao, radi se o golemoj brojci. Organizacija takvog pothvata, a i prilike koje nudi, privlačila je velik broj trgovaca kojima je rimska država, vrlo često, išla na ruku tako što su se, nakon završetka ratova, u ugovore s poraženim stranama umetale razne stavke u korist privatnih poduzetnika. Primjerice, nakon zauzeća Ambrakije (187. g. pr. Kr.) Senat je izjavio ambrakijskim izaslanicima da će im garantirati slobodu pod uvjetom da rimski trgovci i *socii nominis Latini* ubuduće ne plaćaju porez na poslovanje.¹⁰⁰³ Drugi je, pak, Ciceronovo prisjećanje na situaciju kad je mlađi Scipion Afrički (Emilijan) jednoj transalpinskoj zajednici zabranio proizvodnju vina i ulja samo da bi pomogao poslu i trgovini neimenovanog rimskog uzgajivača povrća i voća.¹⁰⁰⁴

U neku ruku, bila je to vrlo lukrativna, ali i nužna emigracija. Trideset godina nakon bitke kod Zame (202. g. pr. Kr.) populacija Italije narasla je za 25 %, dok se vlasništvo nad zemljom Apeninskog poluotoka povećalo čak za 100 %.¹⁰⁰⁵ Količina kapitala bila je golema u odnosu na broj građana, a takav trend u narednim razdobljima dovodi do nestašice raspoložive italske zemlje u koju bi se taj rastući kapital mogao ulagati. Jednom prenapučena, Italija nije više nudila toliko prilika za novije generacije ambicioznih „kapitalista“ koji svoje uspjehe počinju u sve većem broju tražiti u inozemstvu, i to do te mjere uspješno i profitabilno da se ekonomski faktori privatnih građana počinju sve više uzimati u obzir u krojenju državne politike. Sukobi između kapitalista i senatorske vladajuće klase (koja ne smije sudjelovati u tim poslovima) bila je svakodnevna i očekivana pojava.¹⁰⁰⁶ Pogotovo nakon Trećega makedonskog

¹⁰⁰² Polyb. 34.9.8–9; Strab. 3.2.10. Ako je 24.000 drahmi bilo 4 talenta (6000 drahmi = 1 talent), znači da je dnevno iz rudnika Nove Kartage izvlačeno oko 200 kilograma srebra (1 talent = cca 50 kg).

¹⁰⁰³ Liv. 38.44. Regija Pangeja je rano privukla rimske trgovce. Na tri dekreta u gradu Abderi spomenuti su razni Rimljani i Italici. Hatzfeld 1919: 23 ff.

¹⁰⁰⁴ Cic. *De Re pub.* 3.16; Frank 1913: 236–237.

¹⁰⁰⁵ Beloch 1880: 101 ff.; Frank 1913: 236–237.

¹⁰⁰⁶ *Lex Claudia* iz 219. g. pr. Kr. zabranio je senatorima da zarađuju od trgovine, prvenstveno jer se trgovina smatrala prikladnim za niže klase. Posljedično, senator nije smio posjedovati brod s kapacitetom od više od 300 amfora.

rata kad je svima postalo jasno da rimski prodor na istočna tržišta i teritorije nije moguće zaustaviti.

Indikativno do jedne mjere bilo je nametanje kaznenih mjera Rodu nakon Perzejeva pada i odabir Dela kao *slobodne* luke,¹⁰⁰⁷ te odlazak u krajnost donošenjem odluke o razaranju Korinta i Kartage. Stvaranje slobodnijeg tržišta eliminacijom konkurencije i uspostava dominantne trgovačke pozicije na Delu dugo se u znanosti promatra kao rezultat lobiranja italskih kapitalista. Njihov navodni poraz i pobjeda senatorske politike vide se u organizaciji provincije Azije 132. g. pr. Kr. U namjeri da oduzme profit vitezovima, politika smanjivanja broja teritorija pod direktnom rimskom kontrolom dobila je svoje okvire, ali ne zadugo. Poraz kapitalista ubrzo je pretvoren u odlučujuću i deklarativnu pobjedu. Zakon Gaja Grakha o reorganizaciji Azije, deset godina nakon organizacije, pojačao je kapitalističku aktivnost u provinciji, vjerojatno nimalo slučajno uzme li se u obzir Grakhova povezanost s poslovnim grupacijama Kampanije (koliko god ona bila do kraja nejasna).¹⁰⁰⁸

Posljedice su bile značajne. Ekonomski interesi vitezova, znatno povećani krajem 2. st. pr. Kr.,¹⁰⁰⁹ prouzročili su polarizaciju rimske vanjske državne politike. Konzervativno, senatorsko viđenje očuvanja državnih struktura protivilo se povećanju teritorija oligarhijske Republike jer je ono nužno sa sobom donosilo profit protivnicima. Vitezovima, čiji kapital služi u svrhu lobiranja suprotne politike – ekspanzije i intervencije,¹⁰¹⁰ te koja ima cilj da se nagomila teritorij koji je jednostavno nemoguće postupno i uspješno integrirati. Organizacijska zbrka i loša administracija zahtijevali su pomoć privatnih poduzetnika s iskustvom, u čemu vitezovima nije bilo premca. Iako je na trenutak pobjeda oligarhijske politike ostvarena oružjem, Sula je bio njen zadnji prvak. Količina kapitala i njegovih vlasnika u provincijama povećavao se bez obzira na napore suprotne strane, sve do trenutka kad moć akumuliranog novca uvjetuje ekonomsku stabilnost Republike koja,¹⁰¹¹ koliko god to željela, često povlađuje grupacijama s kontrolom provincijske prisutnosti Rimljana najzad organiziranih u konvente.

Prodor tih trgovaca bio je toliki da se već početkom 1. st. pr. Kr. moglo govoriti o dominaciji nad svim tržištima. Ciceron opisuje (*Pro Font.* 19) da su početkom stoljeća većinu

¹⁰⁰⁷ Prihod Roda nakon 166. g. pr. Kr. pao je s milijun na 150.000 drahmi godišnje. Polyb. 30.20.1–9, 30.31.9–12.

¹⁰⁰⁸ Gabba 1976: 81.

¹⁰⁰⁹ Čemu je itekako na korist išla eliminacija konkurencije u obliku seleukidske države.

¹⁰¹⁰ Gabba 1976: 82.

¹⁰¹¹ Ibid.

trgovine u Galiji vodili Rimljani. Fonteju je u tome primjer lošeg poslovođe. Nije mu palo na pamet da naplaćuje tranzitne takse na vino, onako kako je Titurije u Tolosi dobivao 14 denara za svaku amforu, Procije i Numije u Krodunu čak tri viktorijata, Servej u Vulkanu dva, a Elesiodul samo šest denara od onih koji su nosili vino neprijatelju. Reprezentativnih podataka sigurno ima još mnogo i njihov popis bi vjerojatno išao unedogled. Sve dok su postojala nova tržišta, postojali su i trgovci koji su uvelike pratili vojsku, uspostavljali svoje stanice i generalno iskorištavali novonastale situacije za vlastitu dobit. Publikani i bankari, uvijek prisutni preko svojih agenata, daju priliku za razumijevanje dominacije rimskih i italskih trgovaca u republičkim provincijama. Što im je politička uloga bila veća, to se za više njih zna, a primjeri pokretljivosti ne vide se samo u relativno rijetkim literarnim podacima. Rasprostranjenost arheoloških dokaza izvoza i stanica izvan Italije dodatno govori o kontroli tržišta i preferencijalnoj robi.¹⁰¹² Naposljetku je potpuno jasno – puno prije 1. st. pr. Kr., kad dokumentirani, osnovani konventi ukazuju na kulminaciju prisutnosti stranog elementa u provincijama rimskog svijeta, Polibije, jedan od najvećih povjesničara 3./2. st. pr. Kr., ima razloga posvetiti dio svog rada ustavnim regulativama Republike kojima se namjeravalo definirati poslovni odnos države i ambicioznih pojedinaca.¹⁰¹³ Tada, konkretno, ugovorima o javnim radovima unutar Italije, ali bio je to samo početak širenja koje, zapravo, nijedna regulativa nije mogla zaustaviti.

3. 1. Kontinuitet veza i problem dokaza

Ilirik nije bio ništa drugačiji od ostatka Mediterana. Novonastala provincija na obalama istočnog Jadrana, prema dostupnim podacima o konventima u Saloni, Naroni i Lisu, bila je privlačna rimskom i italskom elementu. Cezarova uprava pretpostavljala je zaštitu, a prisutnost legata Numerija Rufa samo potvrđuje interes trijumvira za ovom dinamičnom provincijom.

¹⁰¹² Andreau 2003: 22. Primjerice, kampanska A keramika (i njene varijacije) koristila se kao primjer izvoza na zapadni Mediteran u razdoblju od 250. do 50. g. pr. Kr. Velik broj amfora nalazimo u Hispanijama i posebno u Galiji. Morel 1986: 335–351; Tchernia 1986: 77–85; Harris 2007: 507–509. Također, do 1975. godine pronađeno je sveukupno 103 brodoloma koji se smještaju u isto razdoblje, može se reći, „uspona“ trgovačkih aktivnosti Rimljana i Italika prema zapadnim dijelovima Mediterana. Lequément-Lion 1975; Morel 1998. Općenito, s pratećom literaturom, vidi Morel 2007; Harris 2007; Leveau 2007; Alcock 2007.

¹⁰¹³ Polyb. 6.17.

Intenzivniji dolazak rimskih građana u veće gradove provincije obilježje je Cezarova Ilirika, međutim, kao i u drugim provincijama, radi se o finalnom efektu koji nije predugo opstao. Augustovska reorganizacija provincije i uspostava sudbenih konvenata okončava specifičnu republikansku organizaciju građana na istočnom Jadranu. Stoga, samo zaključci da konventi postoje nisu dovoljni za objašnjenje prilika u vrijeme koje je prethodilo Cezarovoj upravi, niti objašnjavaju proces, niti donose razloge geografskih lokacija.

No, treba imati na umu da stvaranje konvenata na istočnoj obali Jadrana ne može stajati kao neovisan fenomen. Na njega je utjecalo nekoliko međusobno povezanih faktora.

1) Prije svega, to su već odavno uspostavljene trgovačke veze između dvije obale Jadrana, s tendencijom povećanja razmjene. U modernim radovima o ovoj temi nedovoljno se naglašava činjenica da istočna obala Jadrana i puno prije značajnije pojave rimskih građana (u 1. st. pr. Kr.) svjedoči trgovačkoj razmjeni i utjecaju s Apeninskog poluotoka. Povezanost Histrije s Picenskom, Apulijom i Etrurijom vidljiva je još od 7. i 6. st. pr. Kr. Skupina natpisa pronađenih u Nezakciju upućuju na utjecaj srednje i južne Italije kad naizgled Histri zauzimaju posredničku ulogu u trgovini između Apeninskog poluotoka i prekoalpskog područja.¹⁰¹⁴ Odavno je poznato da arheološki nalazi na području Picena u Liburniji govore o snažnoj vezi dviju obala tijekom cijelog željeznog doba.¹⁰¹⁵ Postojanje liburnske naseobine, na drugoj strani Jadrana (prema spominjanju kasnijih autora) samo ide u korist tome.¹⁰¹⁶ Srednja Dalmacija i južnija područja buduće provincije Ilirik (sve do Lješa) svjedoče, uz ostale, o trgovačkim vezama s Apulijom te Lukacijom (na primjeru Ise).¹⁰¹⁷

Kontinuitet je vidljiv i u narednim razdobljima kad, nakon osnutka brojnih grčkih kolonija na području južne Italije (i Sicilije), komunikacije između dvije obale prestaju imati karakter sporadičnih veza i prerastaju u redovitiju razmjenu.¹⁰¹⁸ S neupitnim posljedicama na istočni Jadran, početni opseg trgovine sigurno nije mogao biti jednak istovremenim primjerima razgranatih trgovačkih odredišta, ali povećanjem broja stanovnika i pokretljivosti intenzivira se

¹⁰¹⁴ Faza Istra II. Gabrovec, Mihovilić 1987: 323 ff.; Matijašić 1993: 570. Sličan utjecaj je bio i na japodski kulturni razvoj. Picen kao utjecaj moguće preko posredništva Liburna. S pratećom literaturom vidi Olujić 2007: 53 ff.

¹⁰¹⁵ Suić 1953; Batović 1976.

¹⁰¹⁶ *Truentum Liburnorum*. Čače 1984.

¹⁰¹⁷ Šešelj 2009: 484. Velik utjecaj, osim italskog i sicilskog, imali su i bogati trgovački gradovi današnje priobalne Albanije, poput Dirahija. Za utjecaj keramičarskih radionica Dirahija vidi Šešelj 2005.

¹⁰¹⁸ Šešelj 2009: 412 piše o općenito ranom kontaktu Grka s Jadranom i povezanosti novoosnovanih kolonija južne Italije s onima kopnene i priobalne Grčke.

i razmjena, što je posebno jasno u helenističkom razdoblju. Zahvaljujući modernim naporima, imamo kompilacije dostupnog materijala i tumačenja regionalne rasprostranjenosti, a iako je to još samo dio „slike“ koju buduća istraživanja trebaju upotpuniti, međuodnos dviju obala Jadrana itekako je vidljiv. Tako, od 4. st. pr. Kr. pa nadalje, keramika tipa *Alto-Adriatico* (otp. 4./3. – 2. st. pr. Kr.) ukazuje na trgovačku povezanost s radionicama sjeverne Italije (Picen, Adria, Spina). Prisutna je od današnje Istre sve do Albanije, s naglaskom na srednju Dalmaciju i otok Vis, gdje je nađeno najviše primjeraka.¹⁰¹⁹ Dio posuda nema direktnu analogiju na području Italije, zbog čega se može pretpostavljati da je postojala domaća proizvodnja, vjerojatno na Visu ili Hvaru.¹⁰²⁰ S druge strane, *Gnathia* keramika (otp. 4. – 2. st. pr. Kr.) pokazuje povezanost s južnom Italijom (Apulija) i rasprostranjena je diljem istočnog Jadrana.¹⁰²¹ Najviše primjeraka nađeno je u srednjoj Dalmaciji, posebno na Visu, gdje se nalazila lokalna radionica.¹⁰²² Zatim, nalazi grčko-italskih amfora (do 2. st. pr. Kr.), za sada se većinom povezuju s brodovima na području srednje Dalmacije.¹⁰²³ Iako uglavnom ne dokazuju određite i specifičnu vezu između dva područja, daju važna saznanja o proizvodnji i distribuciji vina u helenističkom razdoblju, te pomorskoj plovidbi na istočnoj obali Jadrana.¹⁰²⁴

2) Sve to ukazuje na povezanost dviju obala Jadrana od najranijih razdoblja pa nadalje, uspostavljenu i razgranatu trgovinu u koju se jednog trenutka uključuju rimski i italski trgovci. Na njihovu je najraniju pojavu i kasniju rasprostranjenost, pak, utjecala rimska državna politika jačanja vlastite prisutnosti na zapadnoj obali Jadrana. Već od početka 3. st. pr. Kr. do početka Prvoga punskog rata (264. g. pr. Kr.), redom porazima Samničana, Senona, Gala i Etruščana te Pira, Rim je stavio pod kontrolu Picen, Apuliju i počeo sustavno osnivati kolonije. Na području Picena do 264. g. pr. Kr. nastale su *Sena Gallica*, *Castrum Novum* i *Hadria* (283. g. pr. Kr.) te

¹⁰¹⁹ Kirigin 1992; id. 1997; Šešelj 2009: 39–42; opć. Miše 2012.

¹⁰²⁰ Šešelj 2009: 41.

¹⁰²¹ Šešelj 2009: 53 bilj. 51.

¹⁰²² Za istraživanja vidi Cambi, Kirigin, Marin 1981: 63–83; Kirigin, Marin 1985: 45–72; Šešelj 2009: 54; Čargo 2010; Čargo, Miše 2010; Miše 2013; Miše 2010 generalno o *Gnathia* keramici na istočnoj obali Jadrana. Za srednju i južnu Dalmaciju, Kirigin, Katunarić, Šešelj 2005: 15–16.

¹⁰²³ Publiciranje neobjavljenog materijala i buduća istraživanja trebalo bi dati širu sliku. Vidi Kirigin 1994; Kirigin, Katunarić, Šešelj 2005: 22; Šešelj 2009: 289–292.

¹⁰²⁴ Indikacije postoje na lokalnu proizvodnju, vjerojatno na Visu ili Hvaru, te distribuciji na neposrednu kopnenu unutrašnjost. Dokaz je ručka sa žigom ΦΑΡΟ, nađena u Ošanićima. Kirigin, Hayes, Leach 2002: 247–250. Općenito detaljnije u Šešelj 2009: 71–234.

Arimini i *Firmum Picenum*.¹⁰²⁵ Dio teritorija pretvoren je u javnu zemlju (*ager publicus*), dok je zadnji čin integracije donesen 241. g. pr. Kr. dodjelom rimskog građanstva Picentinima.¹⁰²⁶ Južnija područja Italije, poznato je, nakon poraza Pira i politike grčkih gradova Velike Grčke, (poput Tarenta), potpuno su integrirana u rimsku državu.¹⁰²⁷ Usporedo sličnim postupcima u Kampaniji i Samniju, u Apuliji se osniva niz kolonija, od kojih je najbitnija Brundizij (264. g. pr. Kr.), na samom kraju Apijeve ceste koja je novu koloniju spajala s Rimom.¹⁰²⁸ Istovremenom predajom Ankona, Rim je zavladao velikim dijelom zapadne obale Jadrana i naglasio svoje prekojadranske interese.¹⁰²⁹

Iako će kompletna integracija Apeninskog poluotoka, pa time i cijele zapadne obale Jadrana, biti dovršena tek nakon Prvoga i Drugoga punskog rata, sustavno osnivanje rimskih kolonija, od početka 3. st. pr. Kr., intenziviralo je postojeće kontakte Rimljana i Italika s istočnom obalom Jadrana. Vidljivo je to preko nalaza ranog rimskog republikanskog novca, ponajprije na području Liburnije. U velikom broju slučajeva nađen je u naseljima i upućuje na upotrebu u svakodnevnim transakcijama. Tipovi *aes signatum* i *aes grave*, datirani isključivo u 3. st. pr. Kr., pretpostavlja se, širili su se iz Lacija i južne Etrurije (najveća koncentracija) prema Emiliji i Ankoni, odakle su dolazili na liburnsko i dalje se širili na japodsko područje.¹⁰³⁰ Istovremeni su s pojavom keramike *Alto-Adriatico*,¹⁰³¹ što ukazuje na trgovinu liburnskog (i općenito gornjeg Jadrana) s picenskim i sjevernoitalskim područjem. Južnija područja buduće provincije Ilirik nedvojbeno su već odavno u živim trgovačkim odnosima s južnom Italijom, te se rimska prisutnost u drugoj polovici 3. st. pr. Kr., iako teško arheološki dokumentira, može pretpostavljati uzduž uspostavljenih trgovačkih pravaca usmjerenih prema većim trgovačkim gradovima istočnog Jadrana. To s vremenom primjećuju Teutini podanici s običajima

¹⁰²⁵ Liv. *Per.* 11, 15; Roselaar 2010: 45, 313–315, 318. Detaljnije o razdoblju u Cornell 1989: 377–419.

¹⁰²⁶ Iako dvojba postoji Roselaar 2010: 45 bilj. 102.

¹⁰²⁷ Detaljnije o razdoblju u Franke 1989: 456–485.

¹⁰²⁸ Liv. *Per.* 19; Vell. *Pat.* 1.14.8; Cic. *ad Att.* 4.1.4; id. *Pro Sest.* 131.8–11.

¹⁰²⁹ Apolonijско izaslanstvo u Rim 266. g. pr. Kr. ukazuje na prepoznavanje tih pretenzija najjače sile Apeninskog poluotoka. Liv. *Per.* 15; Dio 10.42 = Zon. 8.7.3.

¹⁰³⁰ Kos 1998: 11–13; Šešelj 2009: 479. Također, numizmatički nalazi na području Liburnije sadrže kartaški, numidski, ptolemejski i ostali novac. Vidi Čače 1985: 484–494; Mirnik 1987; posebno Šešelj, Ilkić 2014. Dodatan ukazatelj je ostava novca iz Mazina. Vidi Čače 1992: 60 ff.; Crawford 1985: 223; Popović 1987: 116–119. Popis radova u Bertol, Farac 2012: 96 bilj. 2. Općenito Mirnik 1981; Nađ 2012.

¹⁰³¹ Šešelj 2009: 479–480.

gusarstva, zbog čega Polibije u svom djelu ima razloga zapisati učestale prigovore trgovaca Senatu, što predstavlja prvi u povijesti dokumentirani pokušaj utjecaja italskih trgovačkih kompanija na državnu politiku i intervencije na istočnoj obali Jadrana. Prvi, ali i jedan od rijetkih.

Upravo je u tome problem. Od Polibijeve napomene da su ilirski gusari opljačkali italske trgovce, s iznimkom naizgled izmišljenih Duronijevih optužbi protiv Gencija (181. g. pr. Kr.),¹⁰³² do Cezara nema nikakvih literarnih podataka o trgovini, o Rimljanima ili Italicima na istočnoj obali Jadrana.¹⁰³³ Preciznije, onim ljudima koji dolaze s unaprijed postavljenim ciljem i čija prisutnost i upornost s vremenom daju temelj za osnivanje konvenata rimskih građana. Bilo bi izrazito nekonstruktivno zaključiti da ih nema, te da još od najranijih razdoblja i u periodu širenja protektorata nisu sve više i više iskorištavali uspostavljene veze. Štoviše, formiranje konvenata rimskih građana u 1. st. pr. Kr. ukazuje na to da jesu, međutim, za razliku od Hispanija, Galije, Grčke, Makedonije i provincija istoka, o Iliriku nema literarnih podataka koji bi pomogli u shvaćanju načina, lokacije i procesa postupnog naseljavanja i osnivanja konvenata rimskih građana.

Slična situacija je i kad je riječ o arheološkim nalazima, ali ovdje treba biti precizan. Trgovačka razmjena između dvije obale Jadrana, nakon inicijalne pojave italskog elementa, sve se više intenzivirala u narednim stoljećima, do te mjere da nije nimalo pogrešno reći kako je Ilirik tijekom 1. st. pr. Kr. izuzetno dinamična provincija razgranate trgovine i ljudi različitog podrijetla. Možda su i najbolji primjeri dva sustavno istraživana pomorska svetišta. Na prvom, rtu Ploča,¹⁰³⁴ nađen je velik broj keramičkih komada s grčkim grafitima, a povremena posveta Diomedu ukazuje na to da se radilo o svetištu tog junaka Trojanskog rata. Erozijska je s vremenom uništila većinu nalazišta, ali velika količina pokretnog materijala dokazuje aktivnu prisutnost pomoraca od kraja 4. do početka 1. st. po Kr.¹⁰³⁵ Sličan primjer je i Palagruža, drugo Diomedovo svetište na Jadranu. Velike količine keramičkih fragmenata upućuju na to da je svetište posjećivano u arhaisko, klasično i helenističko doba, dok Lamboglia 2, najčešći tip amfora na istočnoj obali Jadrana, općenito ukazuje na sve jaču trgovačku aktivnost specifično od sredine

¹⁰³² Liv. 40.42.1–6.

¹⁰³³ Ovdje se misli specifično na Ilirik, a ne cijelu istočnu obalu Jadrana, jer za Makedoniju, poznato je, ima primjera. Poput L. Ramija (Liv. 42.17), ugovora s Ambrakijom (Liv. 38.44) itd. Cabanes 1996.

¹⁰³⁴ Spomenuto u Pliniju (*Nat. hist.* 3.141) – *promunturium Diomedis Feb, ut alii, paeninsula Hyllis*.

¹⁰³⁵ Čače 1997; Kirigin, Čače 1998; Bilić-Dujmušić 2002; id. 2004b; Čače, Šešelj 2005; posebno Šešelj 2009.

2. st. pr. Kr. do tridesetih godina 1. st. pr. Kr.¹⁰³⁶ Nalaze su posvuda na istočnojadranskoj obali, od Pule,¹⁰³⁷ gdje su sekundarno korištene za drenažu, na području Liburnije, te u najvećem broju u srednjoj Dalmaciji, posebno na Visu i Hvaru.¹⁰³⁸

No, ti lokaliteti i nalazi govore ponajprije o trgovini i pokretljivosti duž Jadrana, a ne o stalnim naseobinama rimskih građana. Svetišta su mjesto skloništa i zahvale za sigurno putovanje, dok nalazi amfore Lamboglia 2, iako sugeriraju mobilnost trgovaca, pa time i Rimljana, većinom su u kontekstu helenističkih brodoloma i toliko su rasprostranjene na istočnoj obali Jadrana da se opravdano pretpostavlja kako je postojala i domaća proizvodnja – vjerojatno na Visu i/ili Hvaru.¹⁰³⁹ Također, moglo bi se govoriti o ostalim nalazima pronađenim u sloju naselja, međutim, do danas ne postoji temeljita i reprezentativna obrada jednog specifičnog lokaliteta kroz razdoblja popraćena redovitom objavom rezultata. Unatoč rtu Ploča, Palagruži i u određenom smislu Resniku, potrebno je puno više sustavnih iskopavanja da bi se općenito pojavili uzorci. Jednostavno, trenutačno stanje istraženosti, tj. neistraženosti ne dopušta sigurnije zaključke. Sve što se dostupnim materijalom može utvrditi je fluidnost trgovine, prisutnost italskog elementa, početak njihove trgovine i okvirna datacija ulaska određenog tipa robe na tržište.

Upravo zbog toga što se općenito u „tragovima“ raspolaže stvarnim dokazima, objašnjenje kako, kada i gdje nastaju konventi rimskih građana u Ilirku ovisi o najboljim pretpostavkama, utemeljenim na dostupnim literarnim podacima za Cezarovo doba, kad su ti konventi već formirani. Usputni arheološki nalazi, na mjestima gdje se ti konventi spominju, samo su dodatan pokazatelj da trgovina postaje intenzivnija. Pri čemu, ako bi se iz primjera ostalih provincija moglo nešto napomenuti već na početku, to je da jači prodor Rimljana i Italika započinje tijekom i nakon ratnih operacija. Nije to nimalo nova ideja, ali ju je nužno naglasiti jer, u kontekstu istočnojadranske obale, postoje dva, vrlo oprečna fenomena.

Na mediteranskim primjerima arheološki dokazi povećane prisutnosti italskog elementa mogu se povezati uz literarne potvrde završenih ratova. Toliko puta spominjani Del pokazuje da se naseobina italskog elementa pojavljuje nakon Trećega makedonskog rata, kad je grad

¹⁰³⁶ O redovitim istraživanjima vidi Kirigin, Čače 1998; Kirigin 2003; Kirigin, Katunarić, Skelac 2004; Kirigin, Katunarić, Miše 2005; Kirigin et al. 2009; Kirigin, Miše, Barbarić 2009; Kirigin 2013.

¹⁰³⁷ Starac, Matijašić 1991: 77–102.

¹⁰³⁸ Šešelj 2009: 293–295; Generalno u Radić-Rossi 1993.

¹⁰³⁹ Šešelj 2009: 295.

proglašen slobodnom lukom nauštrb konkurentskog Roda, koji je zbog savezništva s makedonskim kraljem Perzejem, ubuduće značajno ograničen u trgovini na Egeju i šire. Tako se skupina natpisa na kojima se spominju italski magistrati na čelu gradskih organizacija i religijskih službi datira u 2. te 1. st. pr. Kr., kad Mitridatova osveta nad Rimljanima i Italicima drastično mijenja regionalnu sliku doseljenog stanovništva. Sličan primjer, ali bez osвете nad italskim elementom postoji na dijelu istočne obale Jadrana, koja će osnutkom provincije Makedonije biti izdvojena iz rimskog protektorata. Od Lisa na sjeveru do epirskih planina na jugu, period ilirskih i makedonskih ratova svjedočio je postupnom učvršćivanju i širenju rimskog protektorata od inicijalno priobalnog pojasa do Liknidskog jezera u unutrašnjosti. Rimska vojna prisutnost, iako nije bila stalna, periodičnim nastupima omogućila je zaštitu i trajnije naseljavanje italskog elementa, zbog čega je sasvim razumljivo da se od otprilike 167. g. pr. Kr. nadalje nailazi na velik broj natpisa u kojima se spominju Rimljani i Italici u Apoloniji, Dirahiju i posebno u Butrintu.¹⁰⁴⁰

Na područjima istočne obale Jadrana, gdje će nastati provincija Ilirik, to nije slučaj. Bez obzira na dokumentirane ratove i također periodično učvršćivanje drugog protektorata i njegovog širenja,¹⁰⁴¹ literarni podatci o ratovima ne mogu se povezati s natpisnim. Činjenica je da veća istraživanja o Iliriku tek trebaju uslijediti. Natpisi na Delu pronađeni su jer je grad, nakon razaranja 88. g. pr. Kr., unatoč pokušajima oporavka ipak napušten tijekom 1. st. pr. Kr. Svaki nalaz služi kao izvrstan pokazatelj različitih procesa u jednom trenutku u povijesti i oni nisu doživjeli sudbinu naselja s duljim kontinuitetom, gdje se materijal iznova koristi i prerađuje. S druge strane, natpisi s imenima Italika iz Butrinta nađeni su zahvaljujući opsežnim istraživanjima u gradu s helenističkom i nadalje rimskom tradicijom urbanizma i trgovišta na području za koje nije potrebno objašnjavati koliko je imalo regionalni značaj. Tit Pomponije Atik, Ciceronov prijatelj i svojevremeno upravitelj Makedonije, odlučio je provesti dobar dio svog života u Butrintu pa nimalo ne čudi da su Rimljani i Italici već rano „okupirali“ cijeli grad te imali razloga dokumentirati svoju prisutnost.

Zbog svega toga, za Ilirik jednostavno se ne može razviti jasna, kronološki ispravna priča o pojavi rimskih građana na istočnoj obali Jadrana i njihovom formiranju u konvente. Ne može se, kao na primjeru Butrinta i cijelog priobalnog dijela provincije Makedonije, krenuti od Paulova proglašenja i kroz naredna razdoblja postupno stvoriti koherentna priča o razvoju

¹⁰⁴⁰ Cabanes 1993.

¹⁰⁴¹ Vidi str. 92 ff.

prisutnosti i utjecaja italskog elementa do osnutka municipija i kolonija kasne Republike i ranog Carstva. Nužno je pristupiti na drugačiji način – suprotnom kronologijom – od uspostave stanja sredinom 1. st. pr. Kr., za koje jedino i postoje rijetki podatci, i tek onda, retrospektivno pretpostavljati kako je dolazak rimskih građana izgledao od najranijih mogućih razdoblja do Cezarova vremena. Jasno je, naime, da nije moguće dati velike zaključke i neosporive argumente. Ovisno o opsegu i značaju rimskih angažmana, dodjele povlastica i povremenih literarnih naznaka, mogu nastati neke ideje i mišljenja koja buduća istraživanja trebaju potvrditi ili opovrgnuti.

Najprije treba naglasiti da postoje direktni i indirektni podatci koji dokumentiraju situaciju sredinom 1. st. pr. Kr. Direktni su dvije Cezarove napomene: 1) salonitanski konvent usprotivio se Oktaviju; 2) u Lisu je postojao konvent kojem je Cezar pomogao izgraditi/obnoviti fortifikacije.¹⁰⁴² Indirektni podatci su: 1) natpis iz Narone o dva kolegija kvazimunicipalnih magistrata; 2) Plinijev popis *oppida (civium Romanorum)* koje se s velikom sigurnošću tumače kao mjesta sa značajnijim grupacijama rimskih građana,¹⁰⁴³ 3) pojava kolonija na istočnoj obali Jadrana od Cezara pa nadalje. Iako se datira većinom nakon 50. g. pr. Kr., ukazuje na strateški dobro mjesto za osnutak, veći broj stanovnika i regionalni značaj, pa samim time i mjesto za koje se može raspravljati je li samo desetljećima prije osnutka kolonije postojao velik broj rimskih građana. S tim na umu, slijedi regionalna prezentacija.

3. 2. *Histrija*

S velikom vjerojatnošću može se u Cezarovo vrijeme smjestiti osnutak dviju kolonija. Tergeste, za vrijeme Cezarova prokonzulata, jer se do 51. g. pr. Kr. spominje kao naseobina rimskih građana,¹⁰⁴⁴ i Pola (Pula), koja, s druge strane, dataciju ima 46. ili 45. g. pr. Kr. zbog gradskih vrata (Herkulovih) gdje se spominju osnivači kolonije L. Kalpurnije Pizon i L. Kasije Longin.¹⁰⁴⁵ – dvojica očiti Cezarovih pristalica koji su nakon njegove smrti 44. g. pr. Kr.

¹⁰⁴² Caes. *bell. civ.* 3.9.2, 3.29.1, 3.40.5.

¹⁰⁴³ *CIL* 3, 1820. Čače 2001: 98–99.

¹⁰⁴⁴ Vidi str. 235.

¹⁰⁴⁵ Fraschetii 1983; Vedaldi Isabez 1994: 387–388; Šašel Kos 2005a: 341; Matijašić 2009: 146. Iako manje vjerojatne, postoje i datacije nakon 44. g. pr. Kr. Forlati-Tamaro 1936: 243; Degrassi 1954b: 61–62; Suić 1958a: 412; id. 1996: 351–352; Wilkes 1969: 57.

razdvojeni na dva politička i vojna tabora. Stoga se osnutak mora datirati ranije, dok za Parentij (Poreč) postoji dvojba. Plinije piše *oppida Histriae civium Romanorum Aegida, Parentium, colonia Pola...*,¹⁰⁴⁶ zbog čega se mislilo ili da je Parentij osnovan puno kasnije, tijekom 1. st. po Kr.,¹⁰⁴⁷ ili u vrijeme Cezarove diktature¹⁰⁴⁸ (tj. istovremeno kad i Pola). Moguće je, također, da je Parentij dobio status municipija, a ne kolonije u Cezarovo vrijeme,¹⁰⁴⁹ dok se Plinijevu napomenu, nema sumnje, tumači da su, ne samo u Parentiju, već i u Egidi (Sermin?)¹⁰⁵⁰ naseljeni rimski građani.

O procesu njihovog dolaska zna se jako malo. Poznato je da Histrija vrlo rano potpada pod rimsku vlast. Nakon Epulonova pada 178. g. pr. Kr. i nametanja tributa, ali do Cezarova vremena nema podataka o daljnjim zbivanjima. Vjerojatno je 129. g. pr. Kr. Tuditan donio odluku o organizaciji teritorija nakon rata protiv Japoda, koji se odrazio i na histarski prostor.¹⁰⁵¹ Prema svemu sudeći, rani prodor Rimljana bio bi očekivan u priobalnim mjestima i plodnim unutrašnjim predjelima, o čijim prostranstvima u prilog ide kasniji veliki prostor agera Pole i Parentija.¹⁰⁵² Iako Càssola tvrdi da bi u početku zajednice smještene dublje u unutrašnjosti zbog nepristupačnosti mogle održati samostalnost,¹⁰⁵³ manje je vjerojatno da su za to imale kapacitet i moć. Tim manje u odnosu na Rim i posebno akvilejski krug koji je, nakon eliminacije konkurentnog Nezakcija,¹⁰⁵⁴ imao „otvoren“ put za uspostavljanje trgovačke dominacije u regiji. Nalazi grčko-italskih amfora duž zapadne obale današnje Istre upućuju na nastavak trgovine,¹⁰⁵⁵ te posljedično i povećanje broja rimskih građana sve do Cezarova prokonzulata i izbijanja građanskog rata.

Nestabilnosti uzrokovane japodskim napadom na Tergeste i Akvileju (52. g. pr. Kr) vjerojatno su se odrazile i na Histriju. Budući da je izostao adekvatan Cezarov odgovor, moguće

¹⁰⁴⁶ Plin. *Nat. hist.* 3.129.

¹⁰⁴⁷ Degrassi 1954b: 71–72; Suić 1996: 414.

¹⁰⁴⁸ Matijašić 2009: 147.

¹⁰⁴⁹ Rossi 1972: 74 ff.; Frascetti 1983; Keppie 1983: 202–203; Vedaldi Isabez 1994: 370–371.

¹⁰⁵⁰ Šašel Kos 2005a: 432.

¹⁰⁵¹ Šašel Kos 2005a: 323 i Čače 1991: 63–64 pretpostavljaju da je dio operacija mogao biti vođen na teritoriju Histrije; Matijašić 1993: 573 piše da je vlast potvrđena. Općenito u Matijašić 1991.

¹⁰⁵² Bulić 2012.

¹⁰⁵³ Càssola 1972: 58–61.

¹⁰⁵⁴ Za Nezakcij nalazi pokazuju da je „oživio“ nakon rušenja. Mihovilić 2002: 499 ff.

¹⁰⁵⁵ Jurkić 1986: 67.

je da je tijekom japodskog povlačenja dio histarske regije opljačkan, te bi takvo stanje bilo jedan od dodatnih razloga Cezaru da organizira rimske građane u regiji, dodijeli ili preraspodijeli zemlju. Bez sumnje se može reći da su to jedni od najstarijih konvenata rimskih građana na istočnojadranskoj obali, a osim Pole, Parentija, Egide i Tergeste, ne treba zanemariti Brijune, barem kao manju trgovačku ili proizvodnu točku.¹⁰⁵⁶

3. 3. *Liburnija*¹⁰⁵⁷

Glavni izvor podataka o Liburniji je Plinije. U opisu sudbenog konventa u Skardoni navodi da su se unutar granica nalazili svi Japodi i 14 zajednica Liburna, od kojih spominje Lacinijense, Stulpine, Burnise i Olbonense. Navodi kako italsko pravo imaju Alute, Flanati, Lopsi, Varvarini, imunitet od poreza uživali su Aserijati s otoka Fertinati i Kurikti, te onda kao *oppida* od Nezakcija pa nadalje redom zapisuje Alvonu, Flanonu, Tarsatiku, Seniju, Lopsiku, Ortopliniju, Vegij, Argirunt, Corinij, Enonu, Absortij, Arbu, Kreksi, Gisu, Fortunatu te zajednicu Pasina.¹⁰⁵⁸ Načelno, uz primjere iz Histrije, moglo bi se pretpostavljati o prisutnosti Rimljana u raznim mjestima Plinijevih *oppida*, međutim, ovdje se radi o vrlo kompleksnom opisu i prezentaciji podataka sa specifičnom, iako manje poznatom namjerom. Pri tome nije potrebno ulaziti u pretpostavke o više slojeva podataka iz različitih perioda. Kako je Čače ukazao,¹⁰⁵⁹ Plinije donosi obavijesti o prilikama u istom okružju, dok je na primjeru početnog paragrafa (3.139) jasno da nije htio reći kako italsko pravo uživa sedam od sveukupno četrnaest općina (dapače, u daljnjem izlaganju imenovat će ih puno više), nego da genitiv *Liburnorum* (*civitates XIII*) ima dijelno značenje u namjeri da se naglasi kako u skardonitanski konvent ulaze Japodi i 14 liburnskih općina, ali da se u istom okružju nalaze još i općine s italskim pravom te niz *oppida*.

Namjera takvog opisa doista nije poznata. Pretpostavka je da navod o sedam privilegiranih i 14 „običnih“ općina čini nepotpun popis sveukupne podjele te da bi objašnjenje

¹⁰⁵⁶ Već u rano carsko doba Brijuni dobivaju na značaju. Postoji kamenolom, proizvodnja soli i maslinova ulja.

¹⁰⁵⁷ Japodija je u ovoj analizi isključena jer se doista teško išta može zaključiti, a ako se može štogod pretpostaviti onda je to da se procesi na obali preslikavaju na unutrašnjost, pri čemu ta unutrašnjost u trgovini i razmjeni gravitira priobalnim trgovištima.

¹⁰⁵⁸ Plin. *Nat. hist.* 3.139–140.

¹⁰⁵⁹ Čače 1993b: 8.

moglo biti, kako opet Čače argumentira, u razdoblju na koje se odnosi. Pritom, ponajprije zapis Enona i Arba (*oppida*) sugerira na početno razdoblje Augustove vladavine, budući da su do Plinijeva vremena sigurno već imali *ius Latii*.¹⁰⁶⁰ Zaključuje kako je sasvim moguće da su u nekoj odmakloj fazi u Liburniji sve općine (one koje nisu navedene u 3.139) već uživale latinsko pravo, što zbog čestog pojavljivanja Plinije ne bi smatrao bitnim spomenuti. Ono što je bitno i čini razliku u prezentaciji specifičnih podataka jest to što još postoje zajednice s italskim pravom te ih Plinije marljivo zapisuje.¹⁰⁶¹

Najvjerojatnije se dodjela italskog prava određenim liburnskim zajednicama treba smjestiti nakon Tuditanove kampanje 129. g. pr. Kr. Oslobođanjem tada Japodima dijelom podređenih liburnskih zajednica njihova privrženost Rimu postala je trajna.¹⁰⁶² Privilegij je uključivao fiskalni imunitet, oslobođenje od zemljišnog poreza (*tributum soli*) te, čini se, i od glavarine (*tributum capitis*).¹⁰⁶³ Osim o Koskoniju, nema daljnjih vijesti o nemirima koji su isprovocirali nužnu rimsku reakciju do kraja Cezarova prokonzulata. Tada obnovljeni delmatski pritisak i zauzimanje Promone promatra se kao i japodski napad na Tergeste i Akvileju. Nestabilnosti u provinciji uzrokovane su okolnostima vremena i Cezarovom nemogućnošću da adekvatno odgovori na prijetnje u provinciji.¹⁰⁶⁴ Pritom ne treba smatrati da su one značajno ometale ili čak prekinule proces doseljavanja. Od Tuditana pa nadalje, u kontekstu Liburna, provincija je vjerna, a unutrašnja su područja bila nestabilna, zbog čega bi se mogao donijeti zaključak o kontinuitetu trgovačkih, sada vjerojatno intenzivnijih kontakata koji bi u jednom trenutku podrazumijevali organizacije rimskih građana. Dapače, za očekivati bi bilo da već sredinom 1. st. pr. Kr. Liburnija svjedoči porastu broja stranog elementa. Tako su postojala

¹⁰⁶⁰ Čače 1993b: 11–12; *CIL* 3, 10117 = 3117 (Arba); *CIL* 3, 2973 (Enona). Čaćina datacija Plinijevog opisa slična je kao i u Detlefsen 1908a: 77 ff.; Alföldy 1965: 36, 68.

¹⁰⁶¹ Margetić 1977: 401–409 argumentira da je Plinije greškom zapisao *ius Italicum* umjesto *ius Latii*. Ipak, to je manje vjerojatno. Vidi Čače 1985: 276 ff.; id. 1993b: 9.

¹⁰⁶² Čače 1991: 58 ff.

¹⁰⁶³ Sherwin-White 1973: 276; Čače 1985: 277–278 polemizira da je dodjela istog prava Tarsatici i Seniji izuzetak, što bi moglo biti posljedica potiskivanja Japoda od primorja i namjere da se područje učini ovisnim o Rimu. U prilog bi išao potpuni nedostatak dokumentiranog lokalnog stanovništva u republikansko doba, liburnskog i japodskog. Alföldy 1965: 76; Wilkes 1969: 195–196; Medini 1978: 69. Također, postoji mišljenje da su Liburni ove privilegije mogli dobiti 49. g. pr. Kr. kad se *ius Italicum* širi na cijelu Transpadanu. Nakon toga ne bi bili uključeni u Augustovu X. regiju, ali im je dopušteno zadržati status. Sherwin-White 1973: 318.

¹⁰⁶⁴ Vidi str. 227 ff.

mišljenja da se u Jaderu nalazio konvent rimskih građana¹⁰⁶⁵ te da se spominje u provincijskom sporu koji je 56. g. pr. Kr. kulminirao poslanstvom Cezaru u Akvileju. Iako je vjerojatnije da se na natpisu spominju Jadertini, a ne rimski građani,¹⁰⁶⁶ s jedne strane, pretpostavci bi u korist išla činjenica da je kolonija osnovana odmah nakon nakon građanskih ratova.¹⁰⁶⁷

No, indikativno je za Jader, ali i cijeli ovaj potez istočnojadranske obale, da ne postoje dokazi o doseljavanju i organizaciji Rimljana. Čak ni i u Pliniju, koji u cijelom opisu iliričkih konvenata obale jedino za Liburniju propušta spomenuti *oppidum civium Romanorum*. Objašnjenje bi moglo biti u kviritskom pravu na zemlju, zbog čega i nije bilo potrebno osnivati konvente. U klasičnom pravu bila je standardna doktrina da zemlja u provincijama pripada državi te da Rimljani, Italici i peregrini vlasništvo nad njom ne mogu steći *ex iure Quiritum*. Jedina iznimka je kad se dodjeljuje *ius Italicum* zajednicama i gradovima,¹⁰⁶⁸ čime se zemlja „pretvara“ u italsku i podliježe rimskim zakonima. Tako u onim liburnskim općinama koje (još) imaju italsko pravo ne bi bilo potrebe za organizacijom koja se formira izuzetno na peregrinskoj zemlji. Rimskom integracijom, bez obzira na to što se još ne radi o municipiju ili koloniji, rimski građani mogli bi slobodnije djelovati na političkom i privatnom planu. Među ostatkom liburnskih općina, pak, ako ima istine u pretpostavkama da su u podmakloj fazi (do Augusta) uživale *ius Latii*, ne bi ni trebalo očekivati konvente. Iako legalno mogući, vrlo je rijetka pojava da su se nalazili unutar grada s latinskim pravom, a kad i postoji primjer, radi se o dobu Carstva i specijalnoj dodjeli privilegija, npr. u Hispaniji s Vespazijanom.¹⁰⁶⁹

U Liburniji je rimskih građana sigurno bilo. Njihove organizacije su upitne na područjima italskog i latinskog prava te bi, načelno, konventi mogli postojati na perifernim i profitabilnim područjima poput Skardone. Od tri sudbena konventa kasnije provincije Dalmacije, samo Skardona nije kolonija, te municipalni status dobiva relativno kasno.¹⁰⁷⁰ Nalazi se na strateški važnom tranzitnom mjestu velikog trgovačkog i lučkog potencijala, odakle se poslije opskrbljivao vojni logor *Burnum* (Ivoševci pokraj Kistanja).¹⁰⁷¹ Objašnjenje

¹⁰⁶⁵ Brunelli 1913: 89 ff.; Alföldy 1965: 79 bilj. 82; Wilkes 1969: 207; Suić 1958b: 26; id. 1981: 142–143; Šašel Kos 1986: 121, 123.

¹⁰⁶⁶ Čače 1999: 76; Suić 2003: 21 se slaže, iako u 1981: 142–143 zastupa mišljenje da se radi o Rimljanima.

¹⁰⁶⁷ *CIL* 3, 2925.

¹⁰⁶⁸ Jolowicz 1952: 280 ff.

¹⁰⁶⁹ Kornemann 1900a: 1196.

¹⁰⁷⁰ *Municipium Flavium*: *CIL* 3, 2802; Wilkes 1969: xxiv, 488; Zaninović 1998b; Glavičić 2007.

¹⁰⁷¹ Zaninović 1968; Glavičić 2007: 251–252.

odabira Skardone za jedan od tri sudbena konventa, za vrijeme Augusta, može biti to da je najbliže liburnsko središte u koje upravitelj iz Salone može kopnenim ili morskim pravcima doći.¹⁰⁷² Legijski logor i povoljna luka također su bitni faktori, kao i ekscentričan položaj svih triju sudišta u odnosu na područja koja im potpadaju. Međutim, kako je Čače davno napomenuo, to ipak uvjerljivo ne objašnjava zašto Skardona, a ne Jader koji je kolonija jednako kao ostala dva sudišta, Salona i Naronna.¹⁰⁷³ Vjerojatnost je da prave razloge osnivanja sudišta treba tražiti u prethodnim, zatečenim uvjetima. Pokazano je da većina hispanskih sudskih konvenata nastaje ili osnutkom novih kolonija na mjestima bez prijašnje autohtone strukture ili na urbanim lokacijama gdje je dokumentiran republikanski konvent rimskih građana.¹⁰⁷⁴ U Iliriku, Salona i Naronna odgovaraju drugom modelu, zbog čega Skardonu ne treba izdvajati iz uzorka. Italsko pravo i postupno dodjeljivanje latinskog prava većini zajednica dalo bi povoda rimskim građanima da se koncentriraju na perifernim dijelovima Liburnije, u čemu je pristanište na rijeci Krki logičan izbor. S povoljnim izlazom na more, naselje se moglo u 2. i 1. st. pr. Kr. postupno razvijati u službi kapitalom sve jačih trgovaca koji ga koriste za prodor na tržišta neposrednog zaleda. U svemu tome bi, jednom kad se pojavi potreba za osnivanjem sudbenih konvenata, Skardona bila jasan izbor zbog praktičnih razloga, strateški dobro pozicioniranog mjesta, blizine legijskog logora, konventa rimskih građana te zadovoljavajuće razine urbanog razvoja. Jader, nedvojbeno glavni regionalni centar Liburnije u Republici, pritom se uzdiže u status kolonije doseljavanjem velikog broja rimskih građana ili jednostavne pretvorbe postojećeg stanja u adekvatnu rimsku formu. Zbog nedostatka podataka o tome kakav mu je status u razdoblju davanja liburnskih privilegija točno bio, razumljivo je da su prethodne studije odbijale isključiti postojanje konventa. No, znakovito je da se u cijelom opusu građanskih ratova pažljivo bilježe sve akcije rimskih građana u provincijama koje su pokazivale privrženost Cezaru. Stoga je teško povjerovati da bi, s obzirom na opis junaštva Rimljana u Saloni i odanosti u Lisu, autor Aleksandrijskog rata grubo prevideo da uspjehe u suzbijanju Oktavijeve flote Kvint Kornificije duguje hrabrosti Rimljana iz Jadera, a ne Liburna iz Jadera.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷² Glavičić 2007: 252; Za komunikacije vidi Glavaš 2011.

¹⁰⁷³ Čače 1985: 292 bilj. 83.

¹⁰⁷⁴ Vidi str. 268–296.

¹⁰⁷⁵ Čače 1985: 297–298; id. 1993a: 23–25; preuzima Bilić-Dujmušić 2004a: 288. Ovdje još valja spomenuti poznatu gradnju krčkih bedema i prateće rasprave. Vidi Faber 1965; Margetić 1987.

3. 4. Dalmacija

Puno detaljnija, ali i kompliciranija slika je za područje između Krke i Neretve. Cezar zapisuje njemu vrlo odan konvent rimskih građana u Saloni.¹⁰⁷⁶ Odbivši napad Pompejeva zapovjednika Oktavija, ušao je u povijest kao primjer hrabrosti i odlučnosti Rimljana da podupiru Cezara, čak i u slučaju opasnosti od neposrednog uništenja. Mogućnost da se usprotive vojsci koja je već prije na Krku prisilila Gaja Antonija na predaju i dolaskom u srednji Jadran primila vjernost Ise, upućuje na to da se radilo o minimalno nekoliko tisuća vojno sposobnih muškaraca.¹⁰⁷⁷ U procjenama sveukupnog stanovništva bilo je to i više nego dovoljno da se konvent uzdigne u status kolonije, što se neposredno nakon građanskog rata i dogodilo, otprilike u isto vrijeme kad i Pola, Naron, te moguće i Epidaur.¹⁰⁷⁸

Kulminirao je proces doseljavanja koji nije mogao proći bez dugotrajnih posljedica po regiju. Znamo za Plinijev podatak da je početkom 1. st. pr. Kr. Salona bila sjedište jednog od tri sudbena konventa provincije Dalmacije.¹⁰⁷⁹ Međutim, ono što Plinije dalje zapisuje daje razloga zaključiti da indirektno napomene o većem broju rimskih građana pripadaju starijim slojevima podataka. Tako pod nadležnost salonitanskog konventa potpada *Tragurium civium Romanorum marmore notum* i otočne zajednice Solentina, Separa, Epetina te Isejaca koje u kasnijem tekstu, u kontekstu opisa iliričkih otoka, Plinije zapisuje *Issa civium Romanorum*.¹⁰⁸⁰ Ukazano je već da se skromna domorodačka općina Solentina (Šolta) vjerojatno ranije nalazila u sklopu isejske savezne države, da napomena Separa čini stariju koruptelu, a opis Epetina kao otočne zajednice još zahtijeva uvjerljivo objašnjenje.¹⁰⁸¹ Znakovito je, pak, da Isa u salonitanskom konventu te Isa „od rimskih građana“ daje prilog u korist tvrdnji kako se barata dvama opisnim podacima iz različitih razdoblja. Pri tome bi nadležnost salonitanskog konventa odražavala Plinijeva saznanja o provincijskom uređenju ranog Carstva, preuzetih iz službenih

¹⁰⁷⁶ Caes. *bell. civ.* 3.9.2.

¹⁰⁷⁷ Bilić-Dujmušić 2000: 129 procjenjuje da je broj morao biti između tri do četiri tisuće vojno sposobnih muškaraca.

¹⁰⁷⁸ Šašel Kos 2005a: 336. Općenito Alföldy 1962; Vittinghoff 1977: 11 ff.; Wilkes 2003: 233–235; id. 1969: 220 ff.; Matijašić 2009: 138.

¹⁰⁷⁹ Plin. *Nat. hist.* 3.142.

¹⁰⁸⁰ Plin. *Nat. hist.* 3.142 i 152.

¹⁰⁸¹ Čače 1992: 33–40; id. 2001: 97.

popisa Augustova vremena, a prisutnost konventa rimskih građana u Isi i Traguriju jednu raniju situaciju kad u Iliriku nema municipija.¹⁰⁸²

Nedvojbeno je, doduše, da se tek nakon 47. g. pr. Kr. može govoriti o većem broju rimskih građana na Isi. Kao posljedica svrstavanja na pogrešnu stranu tijekom građanskog rata, Cezarova kazna došla je u obliku ukidanja prethodne samostalnosti isejskog polisa. Prodor rimskih građana bio je nezaustavljiv te Plinije ne propušta zabilježiti njihovu prisutnost. Kad se to točno dogodilo, otvoreno je za polemiku koja i ne može dati preciznije vrijeme od onog nakon 47. g. pr. Kr. i prije Augustove reorganizacije. Jednom kad im je to nova državna politika omogućila, rimski građani preplavili su otok u migraciji koja bi, ne treba isključiti, u određenoj mjeri imala ishodište u Saloni. Držanjem pozicije na obali i strateški bitnom otoku, tako bi bila uspostavljena prava dominacija i monopol nad tržištem srednje Dalmacije.

Slična sudbina možda se može pripisati i Traguriju. Nakon 47. g. pr. Kr. bio bi prepušten rimskim građanima koji ne bi željeli ili ne bi mogli konstituirati municipij pa bi se u kasnijoj fazi priključio ageru Salone.¹⁰⁸³ No, pridavanje posebnog značaja gradu, poznatom po mramoru, kako Čače piše, može upućivati na prilike i prije definitivne afirmacije Salone.¹⁰⁸⁴ Specifičan kontekst teško je razlučiti jer podatak govori uglavnom o kapacitetima regije koje je Tragurij, u simpoliteji s Isom, iskorištavao barem do sredine 1. st. pr. Kr. Ne upućuje na Rimljane prije, ali se nakon 47. g. pr. Kr. mogu očekivati u većem broju.

Najveća i najbitnija nepoznanica je Salona. Prvi put je spomenuta tijekom Metelove kampanje, kad su ga Delmati „prijateljski“ primili u grad, te potom kao mjesto završetka Koskonijevih operacija ponovnog uspostavljanja rimske vlasti u protektoratu (tamo gdje je prethodno dovedena u pitanje). Nema nikakvih saznanja što se dalje događalo do Cezarova prokonzulata, pa se „odjednom“ pojavljuje konvent rimskih građana kao jedan od važnijih faktora u regiji. Arheološki gledano, luka u Saloni nastaje već u prvoj polovici 2. st. pr. Kr. i, sudeći prema dosadašnjim istraživanjima, prva faza gradnje završena je početkom 1. st. po Kr.¹⁰⁸⁵ Na mjestu gdje se sijeku morski putovi s kopnenim (prema Klisu i unutrašnjosti) nastao je emporij, luka gdje Delmati i okolne zajednice trguju.¹⁰⁸⁶ S vremenom i intenziviranjem

¹⁰⁸² Čače 2001: 98–99.

¹⁰⁸³ Čače 2001: 99.

¹⁰⁸⁴ Čače 2001: 95; usp. Suić 1991.

¹⁰⁸⁵ Clairmont et al. 1975: 85–86.

¹⁰⁸⁶ Strab. 7.5.5. Čače 1995b; Kirigin 2012.

razmjene došlo je do razvitka grada do Metelove kampanje i kraja 2. st. pr. Kr.¹⁰⁸⁷ Nalazi helenističke keramike tijekom 2. st. pr. Kr. sugeriraju postojanje veze sa zajednicama srednjodalmatinskog priobalnog područja, dok izostanak helenističkog novca u tom trgovištu, orijentiranom prema unutrašnjosti, vrlo vjerojatno upućuje na to da se razmjena s Delmatima uvelike odvijala uz posredovanje neke druge vrijednosti.¹⁰⁸⁸

Iako se prisutnost rimskih građana diljem Mediterana arheološki može pratiti preko nalaza kampanske keramike, u dosadašnjim istraživanjima u Saloni ona nije pronađena. Štoviše, problematično je uopće smjestiti početak procesa doseljavanja koji je u Cezarovo vrijeme očito prisutan neko vrijeme. Pretpostavka je da se dolazak italskog elementa može datirati početkom 1. st. pr. Kr., kad broj i raznolikost keramičkih nalaza raste.¹⁰⁸⁹ Bez daljnjih istraživanja jasno je da nije moguće davati konkretnije zaključke, međutim, čini se da u povijesnim okolnostima Oktavijevih aktivnosti na Jadranu ima nekih indicija iz kojih se može razviti načelna pretpostavka. Ponajprije i najvažnije: da snažan i beskompromisan otpor Oktaviju upućuje na jednu stvar – prelaskom na Pompejevu stranu u građanskom ratu konvent rimskih građana u Saloni može puno više izgubiti nego dobiti.

Razvitak klijentelarnih odnosa u rimskom svijetu nije novost u 1. st. pr. Kr. Dapače, pratimo ih od najranijih razdoblja rimskog uplitanja u mediteranske sukobe.¹⁰⁹⁰ Proces formiranja rimskog protektorata na istočnoj obali Jadrana jedan je od boljih primjera, pri čemu se u početnim fazama podrazumijeva odnos Rima s klijentelarnim državama, a poslije i rimskih uglednika s ekonomskim interesima koji na Mediteranu cijele gradove, čak i kraljeve stavljaju pod svoj patronat. Začetak te promjene ima smisla smjestiti u 2. st. pr. Kr., a eklatantni primjeri pokazuju razinu utjecaja, primjerice, Tita Kvinkcija Flaminina koji se nakon Drugoga makedonskog rata osobno smatrao zaštitnikom Grka. Obranivši njihovu slobodu, poslije im je stalno pokušavao kontrolirati politiku te bi se nerijetko uvrijedio kad ga nisu pitali za savjet.¹⁰⁹¹ Favoriziranje Demetrija, Perzejeva brata i nasljednika makedonske krune, na kraju je dovelo

¹⁰⁸⁷ App. III. 11; Šešelj 2009: 496.

¹⁰⁸⁸ Čače 1995b: 124 ff.; Šešelj 2009: 496–497. S razlogom, ovdje se ne ulazi u pretpostavke o sastavu predrimskog stanovništva i mogućnosti dviju Salona i dataciji osnutka kolonije. Za raspravu vidi Novak 1949; Suić 1960 *pass.*; Clairmont et al. 1975: 1–7; Rendić-Miočević 1983; id. 1988: 9 ff.; Bilić-Dujmušić 2004a: 220 ff.; Marin 2002: 11 ff.; Zaninović 2003: 145; Šašel Kos 2005a: 307–308; Periša 2014.

¹⁰⁸⁹ Šešelj 2009: 496–497.

¹⁰⁹⁰ Općenito Badian 1958.

¹⁰⁹¹ Liv. 36.31.

do propasti njegove politike,¹⁰⁹² ali on nije bio jedini. Pojava osobnih imena po obiteljskom imenu zapovjednika koji je osnovao provinciju ili je umirio nije rijetka stvar. Tako su Domiciji zastupljeni u Transalpini, Ceciliji i Kalpurniji u Africi, te Pompeji u Hispaniji.¹⁰⁹³ Vrhunac tog fenomena, pak, vidi se u posljedicama prve faze optimatsko-popularskog sukoba. Pompej i Kras (uz Metela Neposa), nakon Suline smrti, proizašli su iz građanskog rata kao pobjednici i pristupili eliminaciji ostataka marijevskih zapovjednika i baza pristalica. Jednom kad je najveći dio sa Sertorijem nestao, došlo je do, moglo bi se reći, polarizacije najvećeg dijela kapitala. Krasova povezanost s bogatim i pokretljivim financijskim svijetom i više je nego jasna, dok Pompejeva klijentelarna baza pred stvaranje trijumvirata gotovo i nema kraja: od Hispanije, Galije, Afrike i većine istočnih predjela.

Pompeju su, kako Plutarh zapisuje, čak i kraljevi bili klijenti te ih je redovito iskorištavao.¹⁰⁹⁴ Cezar je u toj igri osobnih interesa bio relativno nov igrač. Bez kapitala i vojske, sve što je posjedovao je poznato ime. Galski ratovi dali su mu priliku za razvijanje vlastite klijentelarne baze, što je nesumnjivo dobro iskoristio ne samo on nego i krug ljudi oko njega. Ovdje se ne misli na one očite. Iako na strani Naroda u borbi protiv Senata, Pompej i Kras zapravo su bili optimati preobraćeni u populare iz nužde političkog trenutka. Dakako da su iskoristili Cezarov uspon za vlastite ciljeve, ali ponovno stvaranje pravog popularskog fronta uz Cezara je povezao i velik broj vitezova koji su u njemu vidjeli ono što su Pompej i Kras vidjeli u Suli – priliku. Marko Antonije, Lucije Minucije Bazil, Gaj Azinije Polion, Gaj Salustije Krisp itd.; sve odreda ljudi s beznačajnim imutkom i za rimsku politiku neutjecajnim obiteljskim podrijetlom.¹⁰⁹⁵ Cezar ih je prihvatio većinu, time stvorivši jednu grupaciju ljudi s namjerama ne samo osvajanja i trenutačnog bogaćenja, nego i trajnijih baza osobnih podložnika. Cezarov potencijal, i time svoju priliku, nisu prepoznali samo obespravljani, nego i jedan dio popularskih financijera, poput poznatog i utjecajnog Gaja Rabirija Postuma, čiji je otac, nimalo nevažno, zvan *fortissimus et maximus publicanus*.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹² Liv. 40.20.3 ff.; Edson 1935. Flaminin je kao mladić sudjelovao u osnivanju kolonija u Italiji, koje su mu poslije dale potporu u političkoj karijeri. Badian 1958: 162 ff.

¹⁰⁹³ Badian 1958: 258 ff.

¹⁰⁹⁴ Badian 1958: 252 ff.

¹⁰⁹⁵ Bilo je tu i politički marginaliziranih senatorskih obitelji, poput Fabijevaca, koji u vrijeme Sule nisu mogli dobiti konzulat, kao i nekih mladih i ambicioznih senatora poput Tiberija Klaudija Nerona i Publija Kornelija Dolabele. Detaljnije o ljudima u Cezarovu krugu vidi Syme 1939: 61–77.

¹⁰⁹⁶ Cic. *Pro Rab. Post.* 2–4. Syme 1939: 73.

Moglo se pretpostaviti da će, s Cezarom na čelu, započeti novi val naseljavanja i izrabljivanja provincija. U Galiji su tada nedirnuta prostranstva današnje zapadne Europe nudila pregršt prilika za afirmaciju mladih i ambicioznih ljudi, kako vojno, tako i financijski. No, prodor „Cezarova elementa“ na drugim mjestima ovisio je o raspoloživosti prostora. Sve do ponovnog uspona popularskog fronta, rimskom politikom, pa posljedično i svime ostalim, dominira konzervativna struja koja konkurencijom smatra sve što je novo. U načelu, jednom sklopljen, trijumvirat je garantirao trima stranama jednake privilegije u ostvarenju privatnih, ali i zajedničkih ciljeva. Tako bi Cezar garantirao jednake uvjete u prodoru na galska tržišta, a Pompej i Kras ponudili svoju klijentelarnu mrežu gdje god postojala. U praksi je vjerojatno izgledalo upravo suprotno. Dominacija Cezara u Galiji sigurno nije bila popraćena istom razinom involviranosti Pompeja i Krasa, dok je Cezarov prodor na starije *optimatske* baze bio u krajnju ruku otežan.

Ilirik je jedna od takvih *baza*. Kako je odavna u bliskoj vezi s Italijom i trgovačkim miljeom, do sredine 1. st. pr. Kr., za očekivati je da su već bile uspostavljene klijentelarne veze u Istriji (ponajprije s akvilejskim krugom) te Liburniji, Isi i južnom Iliriku – onim područjima koja su najranije do 2. st. pr. Kr. bila umirena i u sklopu protektorata uživala status i sigurnost. Istovremeno, sličnim procesima u Hispaniji, Galiji i na istoku, tako bi se prodor rimskih i italskih trgovaca te naknadne formacije građana diljem obale mogli s vremenom povezati uz stari republikanski kapital krajem 2. i prvom polovicom 1. st. pr. Kr. Njegovi nositelji, nakon Suline smrti i u nedostatku drugog vodstva, s vremenom postaju Pompejevi i Krasovi ljudi. Posljedično bi, u trenutku preuzimanja uprave nad Ilirikom, Cezarovim ljudima postalo jasno da zbog velikog broja građana u Istriji, statusa italskog/latinskog prava liburnskih zajednica i snažnog konventa u Naroni, zapravo i nije bilo drugog mjesta za veći prodor nego u Salonu.

Ovdje treba jasno naglasiti da to ne znači kako rimski građani prije Cezara nisu dolazili u Salonu. Vrlo vjerojatno jesu, pitanje je samo u koliko značajnom broju. Prethodno osnutku provincije neosporni faktor srednje Dalmacije je Isa i pretpostavke bi se mogle razvijati o njenom stavu spram doseljenika koji bi s vremenom činili sve jaču konkurenciju. Jednako tako, ne znači da Cezarovi ljudi nisu dolazili i na druga područja provincije Ilirik. Međutim, veća grupacija Cezarova elementa u Salonu upravo pedesetih godina prije Kr. objasnila bi ne samo izričitu odanost Cezaru u trenutku kad Oktavije okružuje konvent, nego i poslanstvo Isejaca Cezaru u Akvileju 56. g. pr. Kr. Preko spojenog natpisa koji dokumentira odluku Cezara o trgovini Manijskim zaljevom, jasno je da se radi o sporu između doseljeničkog i autohtonog

stanovništva. Osim konventa rimskih građana, zainteresirane strane bile su i Jadertini (Liburni iz Jadera), Tragurini i Isejci, koje je vjerojatno na sastanku predstavljao Gaj Gavenije govoreći o prijateljstvu Isejaca i Rimljana.

O samom natpisu i tumačenju teksta već se puno pisalo, tako da ovdje nije potrebno ponovo ulaziti u detalje.¹⁰⁹⁷ Jasno je, pak, da kontekst koji natpis opisuje služi kao dobar pokazatelj promjena Cezarova vremena vidljivih u posljedicama doseljavanja većeg broja Rimljana. Pozicija Ise, do tada glavnog centra u regiji, ugrožena je pojavljivanjem Cezarova elementa koji u potrazi za novim tržištima u Iliriku dolazi na područje gdje je mogao očekivati najmanji otpor. Preciznije, lakši prodor bio bi očekivan na području gdje trgovinu uglavnom drže saveznici, za razliku od, primjerice, Narone, gdje veći broj rimskih građana organiziranih u konvent ne nudi priliku pridošlicama koje s novim kapitalom najavljuju vrijeme promjena. Preuzimanjem trgovine i vjerojatno agresivnim nastupom konventa u srednjem Jadranu, Isejci i njima pridružene općine nemaju drugog izbora nego tražiti pravdu kod upravitelja provincije. Rezultat je bio Cezarov pravorijek kojim se potvrdio status Ise te njenih pridruženih općina, kao i pravo na plovidbu Manijskim zaljevom.

Prema svemu sudeći, bile su to odredbe koje nisu značajno mijenjale stanje koje su Rimljani zatekli samim doseljenjem. Potvrda postojećih prava upućuje na to da je prethodno postojao ugovor koji ih je specificirao, pri čemu Cezar ne donosi novo uređenje nauštrb konventa svojih pristalica. Utvrđen je *status quo* prije samog početka spora, dok će konkretnije rješenje polučiti građanski rat i podjela sudionika na dva suprotstavljena tabora.

3. 5. *Illyricum*

Naposljetku, Plinijev opis obale i unutrašnjosti naronitanskog konventa sadrži nekoliko podataka koji se istovremeno odnose na stanje otprilike sredinom 1. st. pr. Kr. i neposredno poslije. Pod terminom *oppida civium Romanorum* navode se Rizon, Akruvij, Butua, Olcinj, Skodra i Lis, a kolonijalni status imaju Narona, središte sudskog konventa i Epidaur.¹⁰⁹⁸ Ovdje je potrebno odvojiti nekoliko rasprava.

S jedne strane, o osnutku kolonije Epidaur (Cavtat) najmanje je poznato. Spominje se prvi put u kontekstu građanskog rata, kad je imao važnu ulogu u borbama Cezarovih i

¹⁰⁹⁷ Suić 1958a; id. 1966; posebno Čače 1999.

¹⁰⁹⁸ Plin. *Nat. hist.* 3.144.

Pompejevih pristalica. Autor Aleksandrijskog rata 47. g. pr. Kr. piše da je Oktavije stavio grad i Cezarovu postrojbu pod opsadu te da ga je Vatinije prisilio na odustajanje i bijeg.¹⁰⁹⁹ Ime sugerira da se radi o domorodačkom naselju koje ima zvučnu podudarnost s istoimenim grčkim gradom, iako je vrlo malo poznato o predrimskom naselju.¹¹⁰⁰ Ne bi bilo nimalo čudno da je pozicija Epidaura uvjetovala i raniji kontakt s Rimom. Nalazio se u blizini poznatih ilirskih uporišta u crnogorskom primorju koja od kraja Prvoga ilirskog rata imaju bitnu ulogu u regiji. No, manjak nalaza priječi daljnje promišljanje o razvitku tijekom 2. st. pr. Kr. U literarnim izvorima ne spominje se prije sredine 1. st. pr. Kr., a Čače pretpostavlja da se tijekom Cezarove uprave u Epidauru naselio dio Italika koji mu je ostao vjeran tijekom građanskog rata.¹¹⁰¹ Budući da je bio važna točka u navigaciji od crnogorskog primorja prema srednjem Jadranu,¹¹⁰² to je itekako moguće. Status kolonije, pak, bilo bi time zaslužena nagrada koja se u literaturi uniformno datira prije Cezarove smrti.¹¹⁰³

S druge strane, pak, Rizon, Akruvij, Butua, Olcinj, Skodra i Lis „od rimskih građana“ čine Plinijeve podatke o starijem stanju, te je razumljivo da sredinom 1. st. pr. Kr. sadrže dobar broj rimskih građana. Od Anicijeva proglasa 167. g. pr. Kr. uključeni su unutar tri iliričke regije s različitim privilegijima ili kaznama. Rizon i Olcinj oslobođeni su plaćanja poreza jer su pristali uz Rim prije Gencijeva pada, a Skodri je nametnut porez upola manji od onog koji je plaćala ilirskom kralju.¹¹⁰⁴ Za Akruvij i Butuu nema podataka. S obzirom na poziciju u blizini Rizona i Olcinja, moguće je da su nakon 167. g. pr. Kr. također oslobođeni plaćanja poreza, što bi značilo da je većina, barem u izvorima poznatih zajednica današnje Boke Kotorske prešla na rimsku stranu u Trećemu ilirskom ratu.¹¹⁰⁵

Lis je, naime, problem sam za sebe. U znanosti postoje pretpostavke da je već u Cezarovo vrijeme mogao postati municipij,¹¹⁰⁶ ipak, opreznost je nužna. Lis se u građanskim

¹⁰⁹⁹ *Bell. Alex.* 44.

¹¹⁰⁰ Čače 2002: 69; Šešelj 2009: 502.

¹¹⁰¹ Čače 2002: 69–70.

¹¹⁰² Zbog čega isto ne treba zanemariti postojanje helenističke naseobine u Dubrovniku. Žile 2008.

¹¹⁰³ Šašel Kos 2005a: 336. Općenito Alföldy 1962. Vittinghoff 1977: 11 ff.; Wilkes 2003: 233–235; id. 1969: 220 ff.; Matijašić 2009: 138. Novija istraživanja trebala bi dati više podataka. Većina građe dolazi iz kasnijeg vremena. Općenito u Cambi 2006; Glavičić 2008.

¹¹⁰⁴ *Liv.* 45.26.11–15 i 45.43;

¹¹⁰⁵ No, to se ne može s apsolutnom sigurnošću tvrditi.

¹¹⁰⁶ Šašel Kos 2005: 343; Džino 2010: 89; Brunt 1971: 236–9; Wilkes 1996: 574; usp. Watkins 1979: 83.

ratovima spominje dva puta da bi se dokumentirala vjernost konventa rimskih građana Cezaru. U jednom navratu, konvent je primio M. Antonija u grad koji im je Cezar prethodno prepustio nakon obnove/izgradnje gradskih zidina.¹¹⁰⁷ U drugom, zapovjednik Seksta Pompeja, D. Lelije spalio je trideset transportnih brodova u luci i pokušao zauzeti grad, ali je konvent, zajedno s Cezarovom posadom, uspio odbiti napad.¹¹⁰⁸ Napomena da je Cezar „predao“ grad u najmanju ruku je znakovita i sugerira municipalni osnutak. Kako je već rečeno, konvent rimskih građana nastao u peregrinskom okruženju nema pravo na zemlju te se dobivanjem iste, uz politički inicijativu, njegov status može uzdignuti u municipalni. Kornemann zbog toga izjavljuje da su minimalni uvjeti postignuti, samo je nedostajalo ime – municipij ili kolonija.¹¹⁰⁹ Dva natpisa, pronađena u gradskim vratima Lisa samo nadopunjuju tu argumentaciju – spominje se Cezarov oslobođenik Gaj Julije Meges, zajedno s Lucijem Gaviarijem, a titula im je gradskog dužnosnika (*Ilviri quinquenalles*).¹¹¹⁰ No, pomutnju stvara Plinijev dosljedan opis u prezentaciji podataka iz starijih vrela koji ne dokumentiraju municipij.

Štoviše, u Plinijevu opisu postoji svojevrsan „prekid“ između dijelova 3.143 i 144 (*Nat. hist.* 3.143) – a od Varonovih 89 zajednica bilježi „one koje su danas poznate“. Plinije popisuje prethodno poznate Daorse, te uvjetno Piruste (dio se vjerojatno poslije razvio u spomenute Keraune, Skritare i Sikulote).¹¹¹¹ Od ostalih, prvi se spominju s Oktavijanom, 33. g. pr. Kr.,

¹¹⁰⁷ *Caes. bell. civ.* 3.29.1; Papazoglu 1986b: 221 pretpostavlja da je Lis odmah nakon epizode s Pirustima (54. g. pr. Kr.) organiziran kao *conventus iuridicus*. No, to je manje vjerojatno. Vidi Čače 1993a: 25; Džino 2010: 89; Wilson 1966: 16–17.

¹¹⁰⁸ *Caes. bell. civ.* 3.40.5.

¹¹⁰⁹ Kornemann 1900a: 1195.

¹¹¹⁰ *AE* 982: 765–766; Prendi 1981. Spominje se i samo L. Gaviarije. *AE* 1978: 763; *CIL* 3, 1704. Simptomatično je primijetiti da se radi o oslobođeniku u gradskoj upravi, municipiju ako se prihvati tumačenje. Poznato je da oslobođenici nisu mogli imati isti status kao *ingenui*, pogotovo ne držati jednu od municipalnih magistratura. U Tiberijevo vrijeme je prvi put ta praksa ozakonjena, nedvojbeno zbog zbilja velikog broja oslobođenika u Carstvu. *Lex Visellia* (24. g. po Kr.) je tako oslobođenicima zabranio držanje pozicija za koje samo rođenjem slobodni ljudi mogu imati uvjete (*Cod. Iust.* 9.21.1). Ovaj zakon je samo „na papir stavio“ već poznatu i jasnu praksu tijekom Republike, gdje nema primjera oslobođenika u lokalnim magistraturama. Izuzetak su Cezarove kolonije, a razlog je najvjerojatnije Cezarova politika naseljavanja kolonija i municipija većinom iz te socijalne kategorije. Npr. Korint (Strab. 8.6.23; Dio 43.50.3; Paus. 2.1.2; *App. Lib.* 136). U gradu većinski sastavljenog od oslobođenika bilo bi im praktično dati jednu od gradskih magistratura, unatoč što se radi o zakonskom izuzetku, te što je taj oslobođenik mogao biti optužen za *indignitas*. Detaljnije u Mouritsen 2011: 73 ff.

¹¹¹¹ Alföldy 1965: 57; Bojanovski 1988: 205.

kojem su se predali Dezidijati, Dokleati, Glinditioni, Melkumani, Ozeji, Partini i Hemasini.¹¹¹² (*Nat. hist.* 3.144) – nakon toga ide popis gradova i zajednica između Epidaura i Lisa, te granice Makedonije. Labeati i Taulanti su dosta poznati, a manje *Endirudini, Sasaei, Grabaei, Pyraei*. Ovdje se radi o nekonzistentnom geografskom slijedu. Ako se prihvati da Plinije u opisu istočnojadranske obale prati pravac sjeverozapad – jugoistok, onda je očekivano da nakon salonitanskog konventa kreće s opisom naronitanskog u dva dijela: 1) između Narone i Epidaura; 2) između Epidaura i Lisa. To Plinije i čini, ali u opisu prvog dijela nakon Narone, spominje dio Pirusta i Dokleate, uvjetno smještene u drugi dio, na području današnje središnje i sjeverne Crne Gore. Tek onda radi „korak unatrag“ i vraća se na Epidaur od kojeg započinje popis zajednica krajnjeg juga provincije. Također, postoje dvije velike razlike između popisa zajednica prvog i drugog dijela. U prvom se popisuju one koje se geografski smještaju izvan okvira Anicijevih triju regija, prezentirane po količini dekurija. U drugom su zajednice poput Labeata, smještene unutar Anicijeve regije, te bez naznake da je ikad postojala strukturalna podjela.

Ovakva različitost podataka ukazuje na slojeve starijih podataka i Plinijeve nadopune kasnijeg vremena. Po količini, vjerojatno je osnova bila neki od službenih popisa pokorenih zajednica nakon Batonova ustanka ili čak po završetku Oktavijanove kampanje u Iliriku. Podjela na dekurije, kao i za salonitanski konvent, činila je napomenu o potencijalnoj iskoristivosti,¹¹¹³ dok ostatak podataka treba pripisati ranijem stanju, gdje se Lis zapisuje kao *oppida civium Romanorum*, uz Rizon, Akruvij, Butuu, Olcinj i Skodru. Ako je Lis doista bio municipij, bio bi to primjer jedne od većih Plinijevih grešaka. Ovdje se to ne isključuje jer načelno mogućnost postoji, ali treba uzeti nešto drugo u obzir. Istina je da bi Cezar, u dodjeli nagrada vjernim rimskim građanima na Jadranu, manje vjerojatno zaboravio na konvent koji je, primivši Antonija i otporom Pompejevu zapovjedniku, odigrao bitnu ulogu u (za Cezara) problematičnom razdoblju građanskih ratova. Međutim, treba uzeti u obzir da Lis nije nagrađen

¹¹¹² App. *Ill.* 16. Postoji mala razlika u izričaju pojedinih zajednica, ali velika je vjerojatnost da Plinije i Apijan govore o istim zajednicama. *Desidiatas* = *Δαισιτιᾶται*; *Docleates* = *Δοκλεᾶται*; *Glinditiones* = *Γλιντιδίωνες*; *Melcumani* = *Μερομῆννος* (?); *Ozuae* = *Ὀζυαίους* (?); *Partheni* = *Περθηνήτας* (?); *Hemasini* = *Hippasinoi* (?). Za njihov geografski smještaj vidi specifično Alföldy 1965; Bojanovski 1980; 1985; id. 1988. Deretini, Deremisti i Dindari se ne spominju u Apijanu. Za Deretine vidi Alföldy 1965: 53; Wilkes 1969: 170; Bojanovski 1988: 234. Deremiste – Bojanovski 1988: 110 ff. Dindare - Papazoglu 2007: 86 ff. Dok za Arthite i Armiste vidi Alföldy 1956: 36.

¹¹¹³ Čače 2001: 96–97.

jer je, unatoč prethodnoj Cezarovoju pomoći u obnovi zidina i predaji grada konventu na upravljanje, u početnoj fazi građanskog rata ipak odabrao Pompejevu stranu i prihvatio njegovog zapovjednika M. Otacilija Krasa. Istog Otacilija Krasa koji je, odmah nakon što je prepustio Lis Antoniju i priključio se Pompeju u Grčkoj, nemilosrdno pobio 120 Cezarovih regruta, onih pravih i vjernih Cezarovih pristalica.¹¹¹⁴ Lis time ne bi spao čak ni u kategoriju preobraćenika, kao toliko pozicija tijekom građanskog rata koje su izvorno bile Pompejeve, te onda Cezarove, nego izdajnika pa preobraćenika. „Nagrada“ za takvo postupanje išla bi u smjeru izostanka kazne ili manjih restrikcija, a ne dodatnih privilegija koje konvent očito nije znao cijeniti. Mjerilo prave vjernosti građana Cezaru, pa time i odgovarajuće nagrade, ipak je otpor salonitanskog konventa Oktaviju.

Uostalom, drugi argument municipalnog ustroja ne bi se trebao striktno vezati uz davanje municipalnog statusa. Postojanje Cezarova oslobođenika u gradskom kolegiju *Iivir quinquenallis* moglo bi značiti da je konvent rimskih građana preuzeo grad te imao kvazimunicipalnu upravnu strukturu – potpuno odgovarajući istovremenoj situaciji u Naroni, gdje natpis dokumentira dva kolegija koji upravljaju konventom sredinom 1. st. pr. Kr. – magistre Kvinta Safinija i Seksta Marija te kvestore Kvinta Marcija i oslobođenika Epikada. Magistri se ne spominju isključivo kao vodstvo konventa u Naroni, kao što je primjer s Italicima na Delu (*magister Italiceis*), ili s nekim slučajevima kanaba u Carstvu.¹¹¹⁵ Iskorišteni izraz je *magistri Naronae* – dakle, vodstvo konventa rimskih građana istovremeno se zapisuje kao vodstvo grada koji još nema municipalni status. Peregrinski zakon je još aktivan i zemlja ne pripada konventu. Nema podataka da je grad „predan“ konventu, poput Lisa, tako da se ovdje radi o rijetkom primjeru nelegalnog postupka uspostavljanja dominacije nad trgovištem i peregrinskom zajednicom.¹¹¹⁶

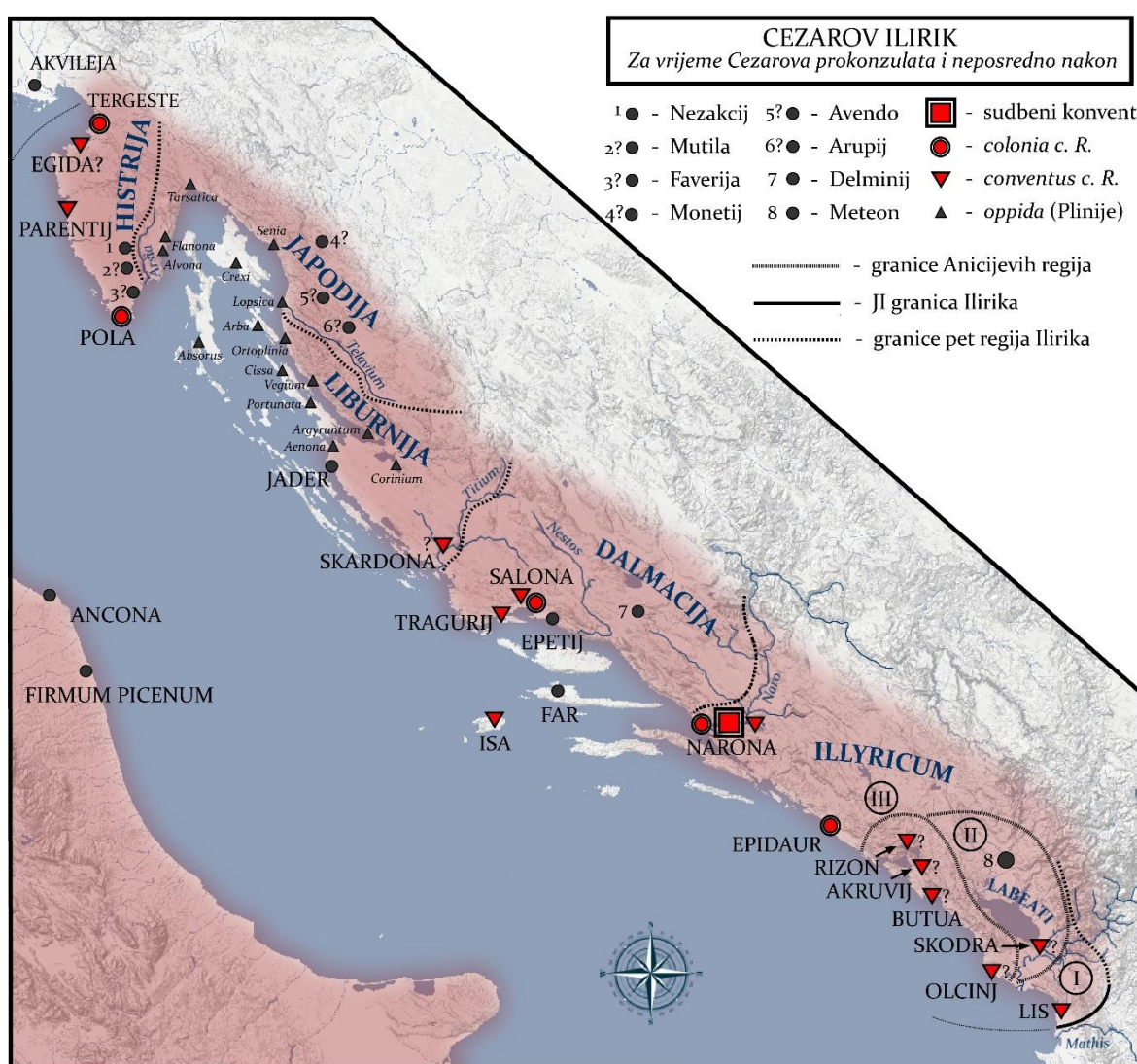
Objašnjenje bi moglo biti da je konvent rimskih građana u Naroni s vremenom toliko porastao, u broju i utjecaju, da si „može“ dopustiti preuzimanje grada bez službene odluke upravitelja provincije ili nadležnih tijela u Rimu. Uspostavljanje sudbenog konventa krajem 2. st. pr. Kr. objasnilo bi proces do Cezarova vremena, ako ne i dalo legalnost postupku. Fulvije Flak napravio je značajnu promjenu u organizaciji istočnojadranske obale pa tijekom određivanja regulativa budućeg funkcioniranja nije nemoguće da je katastarskom podjelom

¹¹¹⁴ Caes. *bell. civ.* 3.28.

¹¹¹⁵ *CIL* 3, 7225. *CIL* 3, 6166. Abbott-Johnson 1926: 13.

¹¹¹⁶ Kornemann 1900a: 1190.

teritorija jedan dio, onaj gradski, pripao direktno konventu. Naredna faza razvoja bila bi osnutak kolonije u Cezarovo vrijeme¹¹¹⁷ te nastavak sudbenog djelovanja u regiji sve do Augusta, kad takva podjela provincija dobiva službenu formu. Lis je mogao opstati na sličan način. Bez sudbenog karaktera, konvent bi izbjegao veću kaznu i direktno upravljao gradom s kvazimunicipalnom upravnom strukturom, kao i u Naroni. Cezarova dodjela statusa grada konventu upućuje na to da je broj rimskih građana bio velik, a za buduće normalno funkcioniranje pobrinuo bi se upravo Meges, Cezarov čovjek od povjerenja poslan kako bi sudjelovao u upravi, ali i da pripazi na konvent u čiju apsolutnu odanost nije bio siguran u turbulentnim razdobljima nakon Farsala.

(Karta 9. Cezarov Ilirik)

¹¹¹⁷ Šašel Kos 2005a: 336. Općenito Alföldy 1962. Vittinghoff 1977: 11 ff.; Wilkes 2003: 233–235; id. 1969: 220 ff.; Matijašić 2009: 138. Postoji pretpostavka da je prije kolonije bio municipij. Bekavac, Milić 2016.

Prema tome, proces doseljavanja i prisutnosti rimskih građana u Iliriku za vrijeme Cezarove uprave nije nimalo lako pratiti. Nedostatak direktnih podataka – osim Salone, Narone i Lisa – iskoristivost Plinijevih podataka stavlja u prvi plan. Najraniji dolazak Rimljana i općenito italskog elementa u namjeri naseljavanja treba smjestiti u najsjevernije i najjužnije dijelove buduće provincije. Nakon pokoravanja Histra i Anicijeva proglasa u kontekstu rušenja Ilirskoga Kraljevstva, područja su otvorena za dolazak i preuzimanje glavne uloge u regiji. Nositelji akvilejskog izvoznčkog kruga, jednom uspostavljenog i osiguranog eliminacijom Histra, polako i postupno pretvarao je plodna područja unutrašnje Histrije u zemljoposjednička imanja, dok su se priobalni gradovi postupno razvijali u jače centre regije. Istovremeno, na jugu postupno prodire italski element u nekadašnje centre Ilirskoga Kraljevstva. Rizon, Skodra i Lis, u promijenjenom obliku, nastavljaju kovati novac i ekonomski prodor u unutrašnjost balkanskog poluotoka. Pritom ne treba zanemariti razvoj Akruvija, Butue i Olcinja. Pojačao se dirahijski i apolonijски utjecaj, kao i rimsko-italskih trgovaca, te je bez većih ratnih događanja u regiji očekivana slojevita društvena elita koja povoljno ocjenjuje jačanje trgovine sa stranim elementom.

Umirenjem Delmata sredinom 2. st. pr. Kr. saveznička Isa dobila je trenutak oduška tijekom razdoblja regionalne stabilnosti, a do kraja stoljeća dogodile su se značajne promjene koje su utjecale na kasniju pojavu sve većeg broja Rimljana. Metelovom kampanjom potvrđeno je stečeno stanje u srednjoj Dalmaciji, Narona je nakon kampanje Fulvija Flaka preuzela važan zadatak sudske nadležnosti nad oko stotinu zajednica u svojoj bližoj ili daljoj okolini, dok se Tuditanovom kampanjom i davanjem italskog prava nekim liburnskim zajednicama rimska vlast protegnula duž istočnojadranske obale, od Timava do Lisa. Osim, vjerojatno, u Naroni, gdje se taj proces može smjestiti na kraj 2. st. pr. Kr., jači prodor Rimljana nije očekivan prije prve polovice 1. st. pr. Kr. Koskonijevom kampanjom ponovo se suzbila aktivnost Delmata, moguće i Japoda, te do osnutka provincije Ilirik i Cezarova prokonzulata nema podataka o nemirima. Trgovina se intenzivirala, uspostavljale su se klijentelarne veze pa je prodor Rimljana i njihovih agenata krenuo ubrzanim korakom. Posljedice su vidljive tijekom ili odmah nakon Cezarove uprave Ilirikom. Preko Plinija i ostalih podataka, jasno je da se grupacije rimskih građana mogu smjestiti na onim područjima koja su najprije umirena i stavljena pod rimsku kontrolu. Tako u Histriji znamo za Tergeste, Egidu, Parentij i Polu, dok se na jugu, unutar tri Anicijeve regije, nalaze Rizon, Akruvij, Butua, Olcinj i Lis, s posebnom napomenom

Narone (izvan Anicijevih regija) i sudbenog konventa koji je bio nadležan za većinu zajednica te rimskih građana jugoistočno od rijeke Neretve.

Prodor Rimljana na ostala područja Ilirika bio je specifičan. Status nekih liburnskih zajednica s italskim pravom te dodjeljivanje latinskog prava nisu zaustavili dolazak Rimljana, ali su u legalnom obliku otežavali formiranje zajednice s vlastitom unutarnjom strukturom. Zbog toga je razumljiva njihova periferna pojava, vrlo vjerojatno u Skardoni, ali i drugim neimenovanim mjestima. Na području srednje Dalmacije, pak, prodor Cezarova elementa je intenzivan. Ograničeni zbog već uspostavljenih klijentelarnih veza i baza starog republikanskog kapitala velikih optimatskih individua, Salona se činila dobrim izborom za trajnije naseljavanje. Isa i njena pozicija u regiji je ugrožena te poslanstvo dolazi Cezaru u Akvileju gdje se načelno potvrđuje prethodno stanje. No, to nije nimalo zaustavilo daljnji prodor i aktivnost rimskih trgovaca na cijelom potezu istočne obale Jadrana. Po izbijanju građanskog rata, postojeće naseobine dijelile su se na dva politička i vojna tabora, što je na kraju uvjetovalo i njihov daljnji razvoj. Osnovane su kolonije u Poli, Saloni, Naroni i Epidauru, dok status i sudbinu ostalih konventa rimskih građana nadalje pratimo do Augusta i kraja Republike.

VII.
ZAKLJUČNA
RAZMATRANJA

Od prvog trenutka kad je rimska vojska prešla Jadran, u sklopu Prvoga ilirskog rata 229. g. pr. Kr., započelo je stvaranje provincije Ilirik. Bio je to jedan postupan i dugotrajan proces koji, jednom započet, više nije mogao biti zaustavljen. Prvim ilirskim ratom pod rimsku zaštitu stavljene su sve one zajednice koje su, prisiljene trenutkom ilirske ekspanzije i u potrazi za spasom, rimski model prijateljstva i savezništva te načelne slobode svojih subjekata rado prihvatile u zamjenu za pravo podložništvo. Ovisno s koje se strane gleda, odnos se tumačio različito. Apolonija, Dirahij, Isa, Partini i Atintani u Rimu su vidjeli prijatelja, altruistički nastrojenu zajednicu središnje Italije koja je netom porazila Kartagu i zauzela poziciju najjače kopnene i pomorske sile zapadnog Mediterana. Rim, s druge strane, nije ni blizu bio tako nastrojen. Promatrajući za njega fascinantan razvoj Republike, Polibije jedini nije propustio uvidjeti pravi karakter rimskog uspjeha. Nazvavši sve zajednice iz Prvoga ilirskog rata rimskim podložnicima, opisao je pravo stanje stvari. Za Grke, Rim je bio prijatelj i saveznik. Za Rimljane, Grci su bili podanici.

I sasvim je razumljivo zašto. Za tog netom vojno potvrđenog gospodara Italije i europskog primorskog zapada, Prvi ilirski rat bio je prilika za prodor na istočna, kulturno i ekonomski bogata područja. Trenutak nije mogao biti bolji. S jedne strane, Ilirsko Kraljevstvo već je neko vrijeme jasno naglašavalo svoje teritorijalne ambicije. Pobjedom nad Etolcima kod Mediona 231. g. pr. Kr. grčkom svijetu je postalo jasno da ilirska prijetnja nema karakter sporadičnih napada nediscipliniranih vojski. Dapače, naredno pljačkanje Mesenije i osvajanje Fanote 230. g. pr. Kr. ukazalo je na organiziranu vojsku sa sposobnošću efikasnog vođenja rata daleko od svog matičnog teritorija. Time je dobiven povod za potencijalne vojne akcije i trebalo je samo pričekati povoljan trenutak, a on je došao vrlo brzo. Iako je iznimka učinjena, te dva velika konkurentna saveza Grčke, Etolski i Ahajski, odlučila zajedno pomoći ugroženim gradovima Epidamna i Apolonije, iste te 230. g. pr. Kr. njihovim potpunim porazom u bitci kod Paksa jedini preostali faktor regije, koji je mogao odgovoriti na ilirsku prijetnju, bila je Makedonija.

No, s druge strane, ta nekad velika helenistička kraljevina proživljavala je svoje teško razdoblje bremenito problemima. Dugo vremena vođena nesposobnim vladarima, kulminaciju je doživjela upravo 229. g. pr. Kr. kad je makedonski kralj Demetrije II. poginuo u ratu protiv Dardanaca na dalekim, sjevernim granicama svog kraljevstva. Njegova prerana smrt, nakon samo deset godina vladavine, uvela je Makedoniju u razdoblje nestabilnosti. Malodobni nasljednik krune Filip, vođen sposobnim regentom Antigonom III. Dosonom, narednih deset

godina morao je poništavati uspjehe onih pograničnih zajednica koje su iskorištavale nesposobnost njegovih prethodnika. U međuvremenu, to se odrazilo na njegovu vanjsku politiku. Zauzet konsolidacijom svoje vlasti, utjecaj i autoritet makedonskog kralja opao je u regiji te se nije ni moglo očekivati da vojno odgovori na bilo kakve zahtjeve za pomoć zajednica istočne obale Jadrana. Dapače, postavlja se pitanje bi li se to uopće dogodilo, kad je Agron, ilirski kralj, bio saveznik netom poginulog Demetrija II.

Daljnji razvoj događaja je poznat. Pod krinkom oštećenih italskih trgovaca, rimski izaslanici zatekli su Teutu u opsadi Ise, gdje je, njenim ubojstvom mlađeg Korunkanija, Rim dobio povod za pokretanje prve ekspedicije protiv Ilirskoga Kraljevstva. Nizom brzih akcija eliminirana je prijetnja na istočnoj obali Jadrana, a posljedice su bile značajne. Stvorena je zona od rimskog interesa, u historiografiji poznatija kao rimski protektorat nad određenim dijelom istočne obale Jadrana. Rim se dugoročno postavio kao njezin zaštitnik, u čemu su mu namjere bile dalekosežnije. Prvi ilirski rat poslužio je kao prilika za „predstavljanje“ Grcima, u čemu mu je, vrlo vjerojatno, pomoglo prihvaćanje vlastitih trojanskih korijena. Kako bi Gruen rekao (1990: 5–33), ne kao antagonista Grčke, nego kao zaštitnika, Rim je istovremeno naglasio svoju različitost. Premještanjem Magne Mater s planine Id na Palatin proces je ubrzan, a uskoro je i asocijacijom s Delfima donesena svjesna odluka o povezivanju s helenističkim svijetom.

Taj rimski protektorat, sastavljen od podložnika iz Prvoga ilirskog rata, tvorio je temelj buduće Cezarove provincije Ilirik. Procesom širenja i sužavanja, s vremenom je obuhvatio cijelu istočnu obalu Jadrana i različitim procesima uvjetovao nastanak provincije koju je Cezar dobio na upravu. Specifičnosti i sličnosti s ostalima u tadašnjem rimskom svijetu proizašle su iz dugog kontakta Rima i istočnojadranskim zajednicama. Njene glavne karakteristike, istražene i detaljno prezentirane u ovom doktorskom radu, upućuju na da je Ilirik koji je Cezar zatekao i čijim je postao prvim upraviteljem, zapravo bio vrlo dinamična, organizirana i jednim dijelom administrativno uređena provincija. Pri čemu su glavne točke i objašnjenja zatečenog stanja sljedeće:

1) Teritorijalni razvitak provincije. Sasvim je jasno, naime, da je od Prvoga ilirskog rata pa nadalje rimski protektorat bio zaštićena zona u koju su se s vremenom dodavale razne zajednice i gradovi po uspješnim završecima ratova. Tako se razvitak do Cezara i osnutka provincije dijeli na dva vrlo važna i jasno vidljiva razdoblja:

a) Prvi protektorat (229. – 146. g. pr. Kr.)

b) Drugi protektorat (146. – 59. g. pr. Kr.)

U prvom protektoratu svjedočimo razvitku teritorija od inicijalno priobalnog pojasa oko Apolonije i Dirahija, s dodatkom Ise, pa do osnutka provincije Makedonije. Podatci iz izvora, osobito Livija, ukazuju na to da se protektorat od Drugoga do vrlo bitnog Trećega ilirskog rata razvijao u unutrašnjosti do Liknidskog jezera (današnji Ohrid), gdje je Rim u nekoliko navrata pokušavao kontrolirati prijevoje i prolaze koji su dopuštali ulaz u područje pod zaštitom. Padom Ilirskoga Kraljevstva i Anicijevim proglasom (167. g. pr. Kr.) događaju se značajnije promjene. Integracijom velikog područja, podijeljen je jedan njegov dio, preciznije onaj koji je prethodno činio jezgru Ilirskoga Kraljevstva (priobalni dio od današnje Boke Kotorske do Lješa, s neposrednom unutrašnjošću). Međutim, najvažnije posljedice bile su vidljive u činjenici da se tri Anicijeve regije, sa svojim definiranim granicama, nisu mijenjale sve do Cezara. U zadnju fazu prvog protektorata smješta se širenje preko Neretve i integracija delmatskog teritorija 156./155. g. pr. Kr., nakon čega je vrlo brzo osnovana provincija Makedonija 146. g. pr. Kr. Posljedicom ustanka protiv rimske vlasti (Pseudo-Filipov ustanak), Rim shvaća da je mir u Makedoniji moguć jedino postavljanjem vojske i upravitelja u Tesaloniku. Provincija se osniva i protektorat se prvi puta dijeli, a granica je definirana na rijeci Mat (južno od Lisa). Dio protektorata sjeverozapadno od Lisa ostao je cjelovit, a južniji je pripojen novoosnovanoj provinciji, čime se posljedično stvorila buduća najjužnija granica provincije Ilirik.

Osnivanjem provincije Makedonije počinje razdoblje drugog protektorata, obilježeno uglavnom rimskim intervencijama radi očuvanja stečenog stanja. Kampanjama Fulvija Flaka (135. g. pr. Kr.), Metela Delmatika (119. g. pr. Kr.) i Gaja Koskonija (78. – 76. g. pr. Kr.) vraćena je rimska vlast u protektoratu gdje je bila ugrožena, dok je Tuditanovim pohodom (129. g. pr. Kr.) potvrđeno stanje u Istriji, pripojen teritorij arupinskih Japoda te Liburna, čime je i zadnji slobodan dio istočnojadranske obale potpao pod rimski protektorat. U razdoblju između Koskonija i Cezara, u protektoratu naizgled nema problema i stvorena je osnova za miran nastanak provincije Ilirik.

2) Proces osnivanja provincije i organizacija. Svaka od prethodnih intervencija u razdoblju dvaju protektorata, bilo da je rezultirala širenjem teritorija, bilo vraćanjem

prethodnog stanja, kao posljedicu je imala donošenje *leges provinciae*. Riječ je o nizu sukcesivnih zakona i odluka koji su se donosili za isto područje u namjeri uređenja odnosa unutar protektorata i postojećih obveza zajednica prema Rimu. Njihova akumulacija reflektirala je fleksibilnost republikanske prakse i proces koji je tijekom dugotrajnog razdoblja stvarao provinciju i administrativne instrumente koje upravitelju, jednom kad se pojavi, olakšavaju upravu. Anicijev proglas eklatantan je primjer značajnijeg uređenja, na koje se svaka naredna odluka dodavala. A već od prve rimske prisutnosti na istočnoj obali Jadrana, do Cezarova vremena prepoznaju se (za područje provincije):

Tabela 9. *Leges provinciae Illyrici*

Godina završetka	Događaj	<i>Leges provinciae Illyrici</i>
229. g. pr. Kr.	Prvi ilirski rat	<i>Isa in ditione populi Romani</i>
218. g. pr. Kr.	Drugi ilirski rat	<i>Far in ditione populi Romani</i>
178. g. pr. Kr.	Histarski rat	<i>Histri in ditione populi Romani</i>
167. g. pr. Kr.	Treći ilirski rat	<i>lex provinciae (lex Anicia?)</i>
155. g. pr. Kr.	Rat protiv Delmata	<i>Delmati in ditione populi Romani</i>
146. g. pr. Kr.	Andriskov ustanak	osnutak provincije Makedonije
135. g. pr. Kr.	Ardijejci i Plereji	protjerivanje Ardijejaca u unutrašnjost
129. g. pr. Kr.	Tuditanova kampanja	Japodi i Liburni <i>in ditione populi Romani</i>
118. g. pr. Kr.	Metelova kampanja	<i>Status quo ante bellum</i>
76. g. pr. Kr.	Koskonijeva kampanja	<i>Status quo ante bellum</i>
59. g. pr. Kr.	<i>lex Vatinia</i>	Osnutak provincije Ilirik

Vrhunac donošenja *leges provinciae* bio je Vatinijev zakon 59. g. pr. Kr., kojim je Cezaru na upravu dodijeljena Cisalpinska Galija i Ilirik. Uobličeni su svi prethodni *leges provinciae* te činili kolekciju odluka koje su Cezaru dale okvirnu sliku provincije, njenih zajednica i prethodnog stanja. Ovisno pod kojim uvjetima su zajednice i gradovi do tog trenutka potpali pod rimsku vlast, takav je bio i Cezarov budući pristup u donošenju narednih odluka i rješavanju unutar provincijskih sporova. Tako je odluka o potvrđivanju isejskih prava u sporu s konventom rimskih građana iz Salone donesena na temelju prethodnih ugovora i privilegija koje je Rim dao Isejcima. Bila je to uhodana praksa diljem provincija rimskog svijeta. Štoviše, prethodne odluke upravo su i dovele do toga da je Cezar na upravu dobio provinciju koja je varirala u organizaciji i administrativnom uređenju.

Preko dostupnih izvora, ponajprije Plinija, sa sigurnošću možemo reći da je Ilirik bio podijeljen na pet regija:

1. Histrija (od Timava do Raše) – u protektoratu od 178. g. pr. Kr.
2. Liburnija (od Raše do Krke) – u protektoratu od 129. g. pr. Kr.
3. Japodija (unutrašnji dio provincije, granica s Liburnijom na Žrnovnici) – u protektoratu od 129. g. pr. Kr.
4. Dalmacija (od Krke do Neretve) – u različitim fazama u protektoratu od 155. g. pr. Kr.
5. Stari Ilirik (od Neretve do Mati) – u protektoratu od 167. g. pr. Kr.

Svaka od tih regija imala je svoje *leges provinciae*, proizašle iz raznih odluka zapovjednika tijekom teritorijalnog razvoja rimskog protektorata. Vatinijev zakon ujednačio je samo status cijelog područja kao provincije rimskog svijeta, međutim, regionalne razlike u stupnju razvoja i privilegija bile su očite. Poznato je da su određene liburnske općine imale italsko pravo, dok je pretpostavka da u razdoblju sredine 1. st. pr. Kr. (ili malo poslije) dio tih općina već doživljava preobrazbu dodjelom latinskog prava. Ipak, najbolji primjer razlike u razvoju i uređenosti je regija starog Ilirika, koja je u Cezarovo vrijeme bila administrativno uređena. Plinijevo često korištenje podataka iz starijih izvora, u ovom slučaju Varona, dokazuje postojanje sudbenog konventa u Naroni. Njegov osnutak veže se uz značajnije teritorijalne promjene, prilikom kojih je bilo nužno donijeti specifičnu odluku o uređenju područja. Dogodilo se to nakon kampanje Fulvija Flaka protiv Ardijejaca i Plereja, 135. g. pr. Kr., kad je, slično istodobnim odlukama rimskih zapovjednika na drugim područjima, Flak preselio Ardijejce u unutrašnjost oko Narone. Međutim, to se nije moglo dogoditi bez pomno razrađenog plana. Trebalo je izvršiti preraspodjelu teritorija kako bi se Ardijejci imali gdje naseliti, pri čemu se dokumentira raspored naseljavanja i osigurava da se slični problemi u budućnosti ne ponavljaju. Flak je time donio amandman Anicijevih odluka iz 167. g. pr. Kr. i administrativno uredio barem jednu od regija. Naroni je postala glavni centar protektorata i provincije, gdje

otprilike 100 zajednica dolazi tražiti pravdu. Upravo takav Ilirik Cezar dobiva na upravu – organiziran na pet dijelova i administrativno uređen na svom najjužnijem području.

Unatoč raznim pretpostavkama u modernoj historiografiji, Cezar je imao velike planove s ovom provincijom. Analiza dostupnosti provincija za 58. g. pr. Kr. te činjenica da je Vatinijev zakon izglasan čak dva mjeseca nakon što je umro Metel Celer, upravitelj Transalpinske Galije, govore da je Ilirik u izvornim Cezarovim planovima služio kao odskočna daska za napredovanje prema dunavskom području. U toj ranoj fazi 59. g. pr. Kr., kad se Vatinijev zakon još smišljao u glavama trijumvira, Transalpina nije bila povoljno mjesto za ambiciozne ljude. Umirena akcijama Gaja Pomptina, čak je i Metel Celer odbijao na zaduženje jer je, kako Ciceron jasno piše, želio trijumf, a u Galiji ga nije mogao dobiti. No, odlukom Helvećana o migraciji prema plodnijim područjima današnje Francuske, Transalpinska Galija ponovo je postala zanimljiva. Odluka Senata o dodjeli provincije Cezaru nije bila neobična. Multiprovincijska zapovijed u kasnoj Republici nije novost, a pogotovo ne združeno zapovjedništvo dvjema Galijama. Tako je Cezar postao upravitelj triju provincija i uskoro morao krenuti u Transalpinu obračunati se s Helvećanima

Uvelike je to obilježilo razdoblje uprave nad Ilirikom. Cezar nije odustao od svojih planova. Umirivši Galiju, krajem 57. g. pr. Kr., kako je barem u tom trenutku mislio, krenuo je u Ilirik da bi upoznao operativne pravce i sljedećeg proljeća napokon pokrenuo odavno smišljeni plan o odlasku na istok. U tome ga je spriječila pobuna Veneta, ali je ipak proveo izvjesno vrijeme u svojoj provinciji. Sve do proljeća 56. g. pr. Kr. bio je u Iliriku, a potom se vratio u Cisalpinsku Galiju primoran pripremati se za rat protiv Veneta i skorašnji sastanak u Luki, gdje se odlučivalo o opstanku trijumvirata. Bila je to prekretnica u razdoblju Cezarove uprave. Svi podatci pokazuju da je nakon Luke posvetio sve svoje napore podvrgavanju Galije i donošenju trajnijeg rješenja. Naknadni posjet Iliriku, da bi riješio problem s Pirustima, samo je izolirani slučaj koji je svim svojim naporima pokušao riješiti na miran način. Ilirik je zauzeo sporednu ulogu u Cezarovim planovima, sve dok se ostale problemi ne riješi. „Osjetile“ su to i zajednice Ilirika. Japodi 52. g. pr. Kr. napadaju Tergeste i Akvileju, a Cezarov odgovor izostaje. Labijenova prisutnost u Cisalpinskoj Galiji garantirala je mir, ali ne i sigurnost XV. legiji kojom je zapovijedao. Delmati su se ponovo aktivirali i Liburnima oduzeli Promonu, tako poništivši teritorijalne promjene, vjerojatno Koskonijeve kampanje. Dio XV. legije krenuo je u Ilirik u zaštitu provincije, ali potpunim porazom te „velike vojske“ završava razdoblje Cezarove uprave Ilirikom.

Iako je u drugoj polovici prokonzulata Cezar načelno zanemario Ilirik, dobar broj Rimljana nije. Na sudbenom konventu u Cisalpinskoj Galiji, 56. g. pr. Kr., Cezar je rješavao spor između domorodačkog i doseljeničkog stanovništva Ilirika. Isejcima su potvrđena prava plovidbom Manijskim zaljevom, ali to je samo ukazalo na ono što danas smatramo velikim promjenama Cezarova Ilirika. Značajan broj rimskih građana počeo se doseljavati u provinciju, čije konvente vidimo u svih pet republikanskih regija. Arheološki ih pratimo od početka 1. st. pr. Kr., dok je stari republikanski (optimatski) kapital već odavno bio prisutan u velikim centrima poput Narone. Novije generacije trgovaca i izrabljivača provincija, onih Cezarovih agenata, ljudi bez velikog bogatstva i bojazni da išta imaju izgubiti, kreću na jedino mjesto gdje mogu – u Salonu, budući glavni grad provincije.

Prošlo je mnogo vremena nakon kraja Cezarove uprave, građanski ratovi zapalili su cijeli Mediteran, Pompej je ubijen u Egiptu, ostatak optimata se predao, razne vojne akcije odigrale su se na iliričkim obalama, osnovane su kolonije Pola, Salona, Narona, Epidaur – sve posljedice promjena Cezarova vremena – ali Cezar još nije zaboravio na Ilirik i svoje nekadašnje planove. Petnaest godina nakon što je prvi put smislio plan o Iliriku i odlasku na istok, putovima svog uzora Aleksandra Velikog, smislio je još veći plan i planirao prvo krenuti na Parte. No, ovoga puta, u tome su ga spriječile Martovske Ide 44. g. pr. Kr..

BIBLIOGRAFIJA

KRATICE

(Korištene u tekstu i popisu citiranih radova)

<i>AAAd</i>	<i>Antichità Altoadriatiche, Aquileia: Centro di Antichità Altoadriatiche</i>
<i>AAd</i>	<i>Archaeologia Adriatica, Zadar: Sveučilište u Zadru</i>
<i>AAntHung</i>	<i>Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest: Akadémiai Kiadó</i>
<i>ABPO</i>	<i>Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest, Anjou, Maine, Touraine, Rennes: Pr. Universitaires de Rennes</i>
<i>Adrias</i>	<i>Adrias: Časopis Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Split: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti</i>
<i>AE</i>	<i>L'Année épigraphique, Paris: De Boccard</i>
<i>AHR</i>	<i>The American Historical Review, Oxford: Oxford University Press</i>
<i>AION</i>	<i>Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (ling.), Napoli: Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi del Mondo Classico e del Mediterraneo Antico</i>
<i>AJPh</i>	<i>Americaai,n Journal of Philology, Baltimore: The Johnx Hopkins University Press</i>
<i>AMSI</i>	<i>Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Trieste: Società Istriana di Archeologia e Storia Patria</i>
<i>ANRW</i>	<i>Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin & New York: Walter Deruyter & Co.</i>
<i>Antichton</i>	<i>Antichton, Cambridge: Cambridge University Press</i>
<i>ANUBiH</i>	<i>Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine</i>
<i>AP</i>	<i>Arheološki Pregled, Ljubljana-Beograd: Savez Arheoloških Društava Jugoslavije</i>
<i>APF</i>	<i>Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete, Berlin: de Gruyter</i>
<i>ArchIug</i>	<i>Archaeologica Iugoslavica, Beograd: Societas archaeologica Iugoslaviae</i>

- ARR *Arheološki radovi i rasprave = Acta et dissertationes archaeologicae, Zagreb: Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti*
- ASA *Archeologia e Storia Antica, Torino: Univesità di Torino*
- ASNP *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia, Pisa: Scuola Normale Superiore*
- Athenaeum *Athenaeum: studi di letteratura e storia dell'antichità, Como : New Pr.*
- AV *Arheološki Vestnik, Ljubljana: Inštitut za Arheologijo ZRC SAZU*
- BCH *Bulletin de correspondance Hellénique, Athènes: École française d'Athènes; Paris: de Boccard*
- BE *Bulletin épigraphique, Paris: Association des études grecques*
- BEFAR *Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, Athènes et Rome*
- BICS *Bulletin of the Institute of Classical Studies, London: University of London, Institute of Classical Studies*
- BSR *Papers of the British School at Rome, London: British School at Rome*
- CAH *The Cambridge Ancient History, Cambridge: Cambridge University Press*
- CCGG *Cahiers du Centre Gustave Glotz, Paris: De Boccard*
- CEH *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World, (eds.) Walter Scheidel, Ian Morris, Richard Saller, New York: Cambridge University Press*
- Chiron *Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München: Beck*
- CIG *Corpus Inscriptionum Graecarum, 4 vol., Berlin, 1828-1877*
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1828-*
- CJ *Classical Journal, Ashland: Department of Classics, Classical Association of the Middle West and South.*
- CLPA *Cahiers Ligures de Préhistoire et d'Archéologie, Bordighera: Institut Internation, d'Etudes Ligures*
- CPAM *Cuadernos de prehistoria y arqueología, Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, Departamento de Prehistoria y Arqueología*
- CPh *Classical Philology, Chicago: The University of Chicago Press*
- CR *Classical Review, Cambridge: Cambridge University The Classical Association, Oxford: Oxford University Press*
- CSCA *California Studies in Classical Antiquity, Berkeley: University of California Press*
- CQ *Classical Quarterly, Oxford: Oxford University Press*

- CW *The Classical Weekly, Baltimore-New York: Classical Association of the Atlantic States*
- DA *Dubrovnik Annals, Zagreb: Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti*
- DHA *Dialogues d'histoire ancienne, Besançon: Pr. Universitaires de Franche-Comté; Paris: Les Belles Lettres*
- Diadora *Diadora, Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar*
- EA *Epigraphica Anatolica, Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens. Bonn : Habelt.*
- EE *Ephemeris Epigraphica, Corpus Inscriptionum Latinarum, 1872-*
- FGrHist *Die Fragmente der griechischen Historiker, F. Jacoby, Berlin: Weidman, T. 1-3, 1923-1994.*
- FOC *Folia Onomastica Croatica, Zagreb: Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti*
- FRHist *The Fragments of the Roman Historians, Vol. I-III, (ed.) T. J. Cornell, Oxford: Oxford University Press*
- Gallia *Gallia: Archèologie de la France antique, Paris: Presses Universitaires de France*
- GCBI *Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja, Sarajevo: Centar za Balkanološka ispitivanja*
- Gerion *Gerión, Madrid: Universidad Complutense, Servicio de Publicaciones*
- Germania *Germania: Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission der Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz: von Zabern*
- Gnomon *Gnomon: kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft, München: Beck*
- GSKA *Glas Srpske Kraljevske Akademije, Beograd: Srpska Kraljevska Akademija*
- G&R *Greece & Rome, Oxford : Clarendon Press*
- GZMS *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Sarajevo: Zemaljski Muzej u Sarajevu*
- Habis *Habis: filología clásica, historia antigua, arqueología clásica, Sevilla: Universidad de Sevilla, Secretariado de Publicaciones*
- HAn *Histria Antiqua, časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju, Pula*
- HAr *Histria Archaeologica, Časopis Arheološkog muzeja Istre, Pula*
- Hellenica *Ελληνικά :φιλολογικό, ιστορικόκαι λαογραφικό περιοδικό σύγγραμμα, Thessaloniki: Etaireia Makedonikon Spoudon*
- Hermes *Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie, Stuttgart: Steiner*
- Hesperia *Hesperia, The American School of Classical Studies at Athens, Athens*

- Hesperia* *Hesperia. Studi sulla Grecità di Occidente, edizioni di "L'Erma" di Bretschneider*
- Hirundo* *Hirundo : the McGill journal of classical studies, Montreal: McGill University*
- HSCPh* *Harvard Studies in Classical Philology, Harvard University: Department of the Classics*
- Historia* *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag*
- I.Cret.* *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbeherr collectae / curavit Margarita Guarducci*
- ICS* *Illinois Classical Studies. Champaign: Stipes Publishing L.L.C.*
- IK* *Inchriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bonn 1972-*
- ILLRP* *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae, ed. A. Degrassi, Firenze, vol. I, 1972²; vol. II, 1963.*
- ILS* *Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, 1892-1916*
- Izdanja HAD-a* *Izdanja Hrvatskog Arheološkog Društva, Zagreb: Hrvatsko Arheološko Društvo*
- JHS* *Journal of Hellenistic Studies, Cambridge: Society for the Promotion of Hellenistic Studies*
- JJP* *Journal of Juristic Papirology, Warsaw: Uniwersytet Warszawski*
- JMA* *Journal of Mediterranean archaeology, Sheffield: Sheffield Academic Press*
- JRA* *Journal of Roman archaeology: an international journal, Portsmouth (R.I): Journal of Roman Archaeology*
- JRS* *Journal of Roman Studies, Cambridge: Society for the Promotion of Roman Studies*
- Klio* *Klio: Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin: Akademie Verl.*
- Latina et Graeca* *Latina et Graeca, Zagreb: Institut za klasične jezike i antičku civilizacija Latina et Graeca*
- L'antiquité classique* *L'antiquité classique, Bruxelles: Impr. Oeffe*
- Latomus* *Latomus, Bruxelles: Société d'Études Latines de Bruxelles*
- L'Avenç* *L'Avenç, revista d'història i cultura, Barcelona: Editorial Avance*
- LCL* *Loeb Classical Library, Cambridge: Harvard University Press*
- MHM* *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea, Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest*
- Mnemosyne* *Mnemosyne: A Journal of Classical Studies, Brill Publishers*
- Museum Notes* *Museum Notes, New York: American Numismatic Society*
- NHJ* *Neue Heidelberger Jahrbücher, Heidelberg: Historisch-Philosophischer Verein*
- Novensia* *Novensia: studia i materiały, Warsaw: Ośrodek Badań nad Antykem Europy Południowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*

- OA *Opvscvula Archaeologica, Zagreb: Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu*
- Pallas *Pallas: revue d'études antiques. Toulouse: Pr. Universitaires du Mirail*
- Philologus *Philologus: Zeitschrift für antike Literatur und ihre Rezeption, Berlin: Akademie Verl.*
- Phoenix *Phoenix, Toronto: Classical Association of Canada.*
- PIAZ *Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu, Zagreb: Institut za Arheologiju*
- PMAAR *Papers and Monographs of the American Academy at Rome, Rome: The Academy*
- PPUD *Prilozi Povijesti Umjetnosti u Dalmaciji, Split: Književni krug Split*
- PWRE *Pauly-Wissova-Kroll-Mittelhaus-Ziegler, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart*
- P&P *Past and present: a journal of historical studies, Oxford: Oxford University Press*
- Radovi JAZU *Radovi Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti*
- RD *Revue historique de droit français et étranger, Paris: Dalloz*
- REA *Revue des études anciennes, Pessac: Université Michel de Montaigne, Maison de l'archéologie*
- RFFZd *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru, Zadar: Sveučilište u Zadru*
- RIDA *Revue internationale des droits de l'Antiquité, Liège: Presses Universitaires de Liège*
- RMP *Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge, Bad Orb: J. D. Sauerlanders Verlag.*
- RZPZ HAZU *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Zadar: Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti*
- SA *Studia Albanica, Tirana: SHKENCA Akademia e Shkencave e Shqipërisë*
- SCR *South Central Review, Baltimore: Johns Hopkins University Press*
- Seia *Seia: quaderni del Dipartimento di Scienze Archeologiche e Storiche dell'Antichità, Roma: Istituti editoriali e poligrafici internazionali*
- SGDI *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften, (eds.) Collitz, H., F. Bechtel et al., Göttingen 1884–1915 (5 vols.).*
- SH *Studime Historike, Tirana: Qendra e Studimeve Albanologjike*
- SHHA *Studia historica, Historia antiqua, Salamanca: Ed. Universidad de Salamanca*
- SHT *Studia Humaniora Tartuensia, Tartu: University of Tartu, Department of Classical Philology*
- SI *Supplementa Italica, Roma: Ed. Quassar*

<i>SicGymn</i>	<i>Siculorum gymnasium: rassegna della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Catania, Catania: Università di Catania, Facoltà di Lettere e Filosofia</i>
<i>SIG</i>	<i>Sylloge Inscriptionum Graecarum, ed. Wilhelm Dittenberger.</i>
<i>Swiatowit</i>	<i>Światowit: rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego</i>
<i>Tabula</i>	<i>Tabula, Časopis Odjela za humanističke znanosti Filozofskog fakulteta Sv. Jurja Dobrile u Puli, Pula: Filozofski fakultet Sv. Jurja Dobrile u Puli</i>
<i>TAPA</i>	<i>Transactions of the American Philological Association, Baltimore: The John Hopkins University Press</i>
<i>VAMZ</i>	<i>Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu</i>
<i>VAHD</i>	<i>Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split: Arheološki muzej u Splitu (1878. – 2005. / 2014. –)</i>
<i>VAPD</i>	<i>Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku, Split: Arheološki muzej u Splitu (2005. – 2013.)</i>
<i>VDI</i>	<i>Vestnik drevnej istorii = Journal of ancient history, Moskva: Nauka</i>
<i>WMBHL</i>	<i>Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnischeherzegowinischen Landesmuseum, Sarajevo.</i>
<i>ZAnt</i>	<i>Živa Antika = Antiquité vivante, Skopje: Faculté de philosophie, Séminaire de philologie classique</i>
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn: Habelt</i>

KORIŠTENA IZDANJA IZVORA

- = tiskano izdanje (knjige)
- = digitalno izdanje (Internet, CD)

Ampelije

- *L. Ampelius, Liber Memorialis* (Lucii Ampelii Liber Memorialis, ed. E. Assmann, 1935), 1206.001, Musaios (CD PHI#5).
- *Lucius Ampelius, Liber Memorialis*
(<http://www.thelatinlibrary.com/ampelius.shtml>)

Augustin

- *Augustinus, City of God, Volume II: Books 4–7*, Translated by William M. Green, *LCL*, 412, 1963.

Apijan

- Appian, *Roman History, Volume I, Books 1–8.1*, With an Translated by Horace White, *LCL*, 2, 1912.
- Appian, *Roman History, Volume II, Books 8.2–12*, Translated by Horace White, *LCL*, 3, 1912.
- Appian, *Roman History, Volume III, The Civil Wars, Books 1–3.26*, Translated by Horace White, *LCL*, 4, 1913.
- Appian, *Roman History, Volume IV, The Civil Wars, Books 3.27–5*, Translated by Horace White, *LCL*, 5, 1913.
- Appianus Hist. Illyrica, ed. P. Viereck, A.G. Roos and E. Gabba, *Appiani historia Romana*, vol. 1. Leipzig: Teubner, 1939 (repr. 1962 (1st edn. corr.): 326–351. (Cod: 4,977: Hist.), Musaios (CD, TLG).

Askonije Pedijan

- *Q. Asconius Pedianus, In Senatu Contra L. Pisonem* (Q. Pediani Orationum Ciceronis Quinque Enarratio, ed. A. C. Clark, [1907]), 0803.001, Musaios (CD PHI#5)
- *Q. Asconius Pedianus, Pro Milone* (Q. Asconii Pediani Orationum Quinque Enarratio, ed. A. C. Clark, [1907]), 0803.003, Musaios (CD PHI#5)

Atenej

- Athenaeus, *The Learned Banqueters, Volume VII: Books 13.594b–14*, Translated by S. Douglas Olson, *LCL*, 345, 2011.
- Athenaeus, *Deipnosophists*.
<http://www.attalus.org/info/athenaeus.html>
- *Athenaeus Soph., Deipnosophistae*, ed. G. Kaibel, *Athenaei Naucraticae deipnosophistarum libri xv*, 3 vols. Leipzig: Teubner, 1–2:1887; 3:1890 (repr. Stuttgart: 1-2:1965; 3:1966): 1:1–491; 2:1–498; 3:1–560. *Lib. 1-5: vol. 1, pp. 1–491. *Lib. 6-10: vol. 2, pp. 1-498. *Lib. 11–15: vol. 3, pp. 1–560., 0008.001, Musaios (CD TLG).

Cezar i *Corpus Caesarianum*

- Caesar, *The Gallic War*, Translated by H. J. Edwards, *LCL*, 72, 1917.
- Caesar, *Civil War*, Translated by A. G. Peskett, *LCL*, 39, 1914.
- Caesar, *Civil War*, Edited and translated by Cynthia Damon, *LCL*, 39, 2016.
- Caesar, *Alexandrian War, African War, Spanish War*, Translated by A. G. Way, *LCL*, 402, 1955.
- Gaj Julije Cezar, *Moji ratovi*, s latinskog preveo i napomene napisao Ton Smerdel, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2010.
- Gajus Julius Caesar, *Der Gallische Krieg*, Aus dem Lateinischen Übersetzung von Curt Woyte, Nachwort von Wolfgang Hering, Reclams Universal-Bibliothek, Bd. 228, Leipzig: Verlag Philipp Reclam, 1965.
- *C. Iulius Caesar, De Bello Gallico* (C. Iulii Caesaris: Commentarii Rerum Gestarum. Vol. 1, ed. O. Seel, 1961). 0448.001, Musaios (CD PHI#5).
- *C. Iulius Caesar, Bellum Civile* (C. Iuli Caesaris Commentarii. Vol. 2, ed. A. Klotz, 1950). 0448.002, Musaios (CD PHI#5).

- *Bellum Africum* [Anonymous] (C. Iuli Caesaris Commentarii. Vol. 3, ed. A. Klotz, 1927). 0426.001, Musaios (CD PHI#5).
- *Bellum Alexandrinum* [Anonymous] (C. Iuli Caesaris Commentarii. Vol. 3, ed. A. Klotz, 1927). 0428.001, Musaios (CD PHI#5)
- *Bellum Hispaniense* [Anonymous] (C. Iuli Caesaris Commentarii. Vol. 3, ed. A. Klotz, 1927). 0430.001, Musaios (CD PHI#5)

Cicero

- Cicero, *Brutus, Orator*, Translated by G. L. Hendrickson, H. M. Hubbell, LCL, 342, 1939.
- Cicero, *De Officiis*, Translated by Walter Miller, LCL, 30, 1913.
- Cicero, *De Re Publica, De Legibus*, Translated by Clinton Walker Keyes, LCL, 213, 1928.
- Cicero, *In Catilinam I-IV, Pro Murena, Pro Sulla, Pro Flacco*, Translated by C. MacDonald, LCL, 324, 1977.
- Cicero, *Letters to Friends, Volume I: Letters 1–113*, Edited and Translated by D. R. Schackleton Bailey, LCL, 205, 2001.
- Cicero, *Letters to Friends, Volume II: Letters 114–280*, Edited and Translated by D. R. Schackleton Bailey, LCL, 216, 2001.
- Cicero, *Letters to Friends, Volume III: Letters 281–435*, Edited and Translated by D. R. Schackleton Bailey, LCL, 230, 2001.
- Cicero, *Letters to Atticus Volume I*, Translated by D. R. Schackleton Bailey, LCL, 7, 1999.
- Cicero, *Letters to Atticus Volume II*, Translated by D. R. Schackleton Bailey, LCL, 8, 1999.
- Cicero, *Letters to Atticus Volume III*, Translated by D. R. Schackleton Bailey, LCL, 97, 1999.
- Cicero, *Letters to Atticus Volume IV*, Translated by D. R. Schackleton Bailey, LCL, 491, 1999.
- Cicero, *Letters to Quintus and Brutus, Letter Fragments, Letter to Octavian, Invectives, Handbook of Electioneering*, Translated by D. R. Schackleton Bailey, LCL, 462, 2002.
- Cicero, *On the Nature of the Gods, Academics*, H. Rackham, LCL, 268, 1933.
- Cicero, *Philippics 1–6*, D. R. Schackleton Bailey, LCL, 189, 2010.
- Cicero, *Philippics 7–14*, John T. Ramsey, LCL, 507, 2010.
- Cicero, *Pro Archia, Post Reditum in Senatu, Post Reditum ad Quirites, De Domo Sua, De Haruspicum Responsis, Pro Plancio*, Translated by N. H. Watts, LCL, 158, 1923.
- Cicero, *Pro Caelio, De Provinciis Consularibus, Pro Balbo*, Translated by R. Gardner, LCL, 447, 1958.
- Cicero, *Pro Lege Manilia, Pro Caecina, Pro Cluentio, Pro Rabirio Perduellionis Reo*, Translated by H. Grose Hodge, LCL, 198, 1927.
- Cicero, *Pro Milone, In Pisonem, Pro Scauro, Pro Fonteio, Pro Rabirio Postumo, Pro Marcello, Pro Ligario, Pro Rege Deiotaro*, Translated by N. H. Watts, LCL, 252, 1931.

- Cicero, *Pro Sestio, In Vatinius*, Translated by R. Gardner, *LCL*, 309, 1958.
- Cicero, *Rhetorica ad Herennium*, Translated by Harry Caplan, *LCL*, 403, 1954.
- Cicero, *The Verrine Orations, Volume I: Against Caecilius, Against Verres, Part 1; Part 2, Books 1-2*, Translated by L. H. G. Greenwood, *LCL*, 221, 1928.
- Cicero, *The Verrine Orations, Volume II: Against Verres, Part 2, Books 3-5*, Translated by L. H. G. Greenwood, *LCL*, 293, 1935.
- Cicero, *Pro Quinctio, Pro Roscio Amerino, Pro Roscio Comoedo, On the Agrarian Law*, Translated by J. H. Freese, *LCL*, 240, 1930.
- *Der sogenannte Gronovscholiast zu elf ciceronischen Reden*, Ueberlieferung, Text und Sprache auf Grund einer Neuvergleichung der Leydener Handschrift dargestellt von Dr. Thomas Stangl, Prag: F. Tempsky – Leipzig: G. Freytag, 1884.
- *Bobiensia neue Beiträge zur Textkritik und Sprache der Bobienser Ciceroscholien von Th. Stangl*, München: Buchdruckerei von J. B. Lindl, 1894.
- *Scholia Bobiensia: a commentary on the speeches of Cicero, Ciceronis orationum scholiastae Asconius, scholia bobiensia, scholia pseudasconii sangallensia, scholia cluniacensia et recentiora ambrosiana ac vaticana, scholia lugdunensia sive gronoviana et eorum excerpta lugdunensia*, ed. Thomas Stangl, 1912.
(<http://www.attalus.org/translate/bobiensia.html>)
- *Scholia in Ciceronis orationes Bobiensia*, ed. Paulus Hildebrandt, Lipsiae: B. G. Teubneri, 1907.
- *M. Tullius Cicero, De Provinciis Consularibus* (M. Tulli Ciceronis Orationes. Vol. 5, ed. W. Peterson, 1911), 0474.025, Musaios (CD PHI#5).
- *M. Tullius Cicero, Epistulae ad Atticum* (Cicero's Letters to Atticus. 6 vols., ed. D. R. Shackleton Bailey, 1965–1968), 0474.057, Musaios (CD PHI#5).
- *M. Tullius Cicero, Epistulae ad Familiares* (Cicero: Epistulae ad Familiares. 2 vols., ed. D. R. Shackleton Bailey, 1977), 0474.056, Musaios (CD PHI#5).
- *M. Tullius Cicero, Epistulae ad Quintum Fratrem* (Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum, ed. D. R. Shackleton Bailey, 1980), 0474.058, Musaios (CD PHI#5).
- *M. Tullius Cicero, In Pisonem* (M. Tulli Ciceronis Orationes. Vol. 4, ed. A. C. Clark, 1909), 0474.027, Musaios (CD PHI#5).
- *M. Tullius Cicero, In Verrem* (M. Tulli Ciceronis Orationes. Vol. 3, ed. W. Peterson, 1917), 0474.005, Musaios (CD PHI#5).
- *M. Tullius Cicero, In Vatinius* (M. Tulli Ciceronis Orationes. Vol. 5, ed. W. Peterson, 1911), 0474.023, Musaios (CD PHI#5).
- *M. Tullius Cicero, Philippicae* (M. Tulli Ciceronis Orationes. Vol. 2, ed. A. C. Clark, 1918), 0474.035, Musaios (CD PHI#5).
- *M. Tullius Cicero, Pro Balbo* (M. Tulli Ciceronis Orationes. Vol. 5, ed. W. Peterson, 1911), 0474.026, Musaios (CD PHI#5).
- <http://perseus.uchicago.edu>

Dion Kasije

- Dio Cassius, *Roman History, Volume II: Books 12–35*, Translated by Earnest Cary, *LCL*, 37, 1914.
- Dio Cassius, *Roman History, Volume III: Books 36–40*, Translated by Earnest Cary, *LCL*, 53, 1914.
- Dio Cassius, *Roman History, Volume IV: Books 41–45*, Translated by Earnest Cary, *LCL*, 66, 1916.
- Dio Cassius, *Roman History, Volume VII: Books 56–60*, Translated by Earnest Cary, Herbert B. Foster, *LCL*, 175, 1924.
- Dio Cassius, *Roman History, Volume VIII: Books 61–70*, Translated by Earnest Cary, Herbert B. Foster, *LCL*, 176, 1925.
- *Cassius Dio Hist., Historiae Romanae*, ed. U.P. Boissevain, Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt, 3 vols. Berlin: Weidmann, 1:1895; 2:1898; 3:1901 (repr. 1955), Musaios (CD TLG).

Diodor Sikulski

- Diodorus Siculus, *Library of History, Volume III: Books 4.59–8*, *LCL* 340, 1939.
- Diodorus Siculus, *Library of History, Volume XI: Fragments of Books 21–32*, *LCL* 409, 1957.
- Diodorus Siculus, *Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33–40*, *LCL* 423, 1967.
- *Diodorus Siculus, Bibliotheca historica (lib. 1–20)*, ed. F. Vogel and K.T. Fischer (post I. Bekker & L. Dindorf), Diodori bibliotheca historica, 5 vols., 3rd edn. Leipzig: Teubner, 1:1888; 2:1890; 3:1893; 4–5:1906 (repr. Stuttgart: 1964): 1:1–533; 2:1–461; 3:1–497; 4:1–426; 5:1–336. *Lib. 1–4: vol. 1, ed. Vogel. 0060.001, Musaios (CD TLG).
- *Diodorus Siculus, Bibliotheca historica (lib. 21–40)*, ed. F.R. Walton, Diodorus of Sicily, vols. 11–12. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 11:1957; 12:1967 (repr. 11:1968): 11:2–456; 12:2–294. *Lib. 21–32: vol. 11. *Lib. 33–40: vol. 12. (Cod: 65,582: Hist.) 0060.003, Musaios (CD TLG).

Dionizije iz Halikarnasa

- Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities, Volume V: Books 8–9.24*, Translated by Earnest Cary, *LCL*, 372, 1945.
- *Dionysius Halicarnassensis Hist. et Rhet., Antiquitates Romanae*, ed. K. Jacoby, Dionysii Halicarnasei antiquitatum Romanarum quae supersunt, 4 vols. Leipzig: Teubner, 1:1885; 2:1888; 3:1891; 4:1905 (repr. Stuttgart: 1967): 1:1–403; 2:1–408; 3:1–400; 4:1–336. *Lib. 1–3: vol. 1. *Lib. 4–6: vol. 2. *Lib. 7–9: vol. 3. *Lib. 10–20: vol. 4. (Cod: 295,922: Hist.), 0081 001, Musaios (CD TLG).

Enije

- *Q. Ennius, Annales* (The Annals of Q. Ennius, ed. O. Skutsch, 1985), 043.001, Musaios (CD PHI#5).
- Ennius, Annales (fragments)
(<http://www.attalus.org/poetry/ennius1.html>)

Eutropije (Flavije Eutropije)

- *Evtropii Breviarivm* (www.thelatinlibrary.com/eutropius.html)
- Eutropius, *Abridgement of Roman History, translated, with notes, by Rev. John Selby Watson*, Henry G. Bohn, Convent Garden, 1853.
(<http://www.forumromanum.org/literature/eutropius/>)

Fest (Sekst Pompej Fest)

- *Sex. Pompeius Festus, De Verborum Significatione* (Sexti Pompei Festi De Verborum Significatu Quae Supersunt cum Pauli Epitome, ed. W. M. Lindsay, 1913), 1236.001, Musaios (CD PHI#5).

Fest (Rufije Fest)

- Festus, *Breviarum of the accomplishments of the Roman people*
(<http://www.attalus.org/translate/festus.html>)

Flor

- Florus, *Epitome of Roman History*, Translation by Edward Seymour Forster, *LCL*, 231, 1984.
- *Annius Florus, Epitome Bell. Omn. Ann. DCC* (L. Annaei Flori Exstant, ed. E. Malcovati, 1972), 1242.001, Musaios (CD PHI#5).

Frontin

- Frontinus, *Stratagems. Aqueducts of Rome*, Translated by C. E. Bennett, Edited by Mary B. McElwain, *LCL*, 174, 1925.
- *Sex. Iulius Frontinus, Strategemata* (Frontin Kriegslisten, ed. G. Bendz, 1963), 1245.001, Musaios (CD PHI#5).

sv. Jeronim

- St. Jerome (Hieronymus), *Chronological Tables*.
(<http://www.attalus.org/translate/jerome2.html#1960>)
- *Eusebius Hieronymus Stridonensis, De viris illustribus*.
(http://khazarzar.skeptik.net/books/hieronym/viris_1.htm)
- *De Viris Illustribus (On Illustrious Men)*.
Translated by Ernest Cushing Richardson, *From Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 3*. Edited by Philip Schaff and Henry Wace, Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1892, Revised and edited for New Advent by Kevin Knight. (<http://www.newadvent.org/fathers/2708.htm>).

Justin

- Justinus, *Epitome of Pompeius Trogus' Philippic Histories*.
(<http://www.attalus.org/info/justinus.html>)

Justinijan

- *Iustinianus, Imperatoris Ivstiniani Opera*.
(<http://www.thelatinlibrary.com/justinian.html>)
- *The Code of Justinian*, Translated by Samuel P. Scott, Cincinnati, 1932.
(http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/codjust_Scott.htm)

- *Iustinianus, Digesta Iustiniani 1-50* (The Digest of Justinian. Vols. 1–4, ed. T. Mommsen, P. Krüger, A. Watson, 1985), 2806.002, Musaios (CD PHI#5).

Katul

- *C. Valerius Catullus, carmina* (Catullus, ed. G. P. Goold, 1983), 0472.001, Musaios (CD PHI#5).

Kvintilijan

- *M. Fabius Quintilianus, Institutio Oratoria* (M. Fabi Quintiliani Institutionis Oratoriae Libri Duodecim. Vols. 1–2, ed. M. Winterbottom, 1970), 1002.001, Musaios (CD PHI#5).

Lukan

- Lucan, *The Civil War*, Translated by J. D. Cuff, *LCL*, 1928.
- *M. Annaeus Lucanus, Bellum Civile* (M. Annaei Lucani Belli Civilis Libri Decem, ed. A. E. Housman, 1927), 0917.001, Musaios (CD PHI#5).

Makrobije

- Macrobius, *The Saturnalia*.
(<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Macrobius/Saturnalia/home.html>)

Marcijal

- Martial, *Epigrams, Volume I: Spectacles, Books 1-5*, Edited and Translated by D. R. Shackleton Bailey, *LCL*, 94, 1993.
- *M. Valerius Martialis, Epigrammata* (M. Valerii Martialis Epigrammaton Libri, ed. W. Heraeus; J. Borovskij), 1294.002, Musaios (CD PHI#5).

Nikolaj (Nikola) iz Damaska

- *Nicolaus Hist., Fragmenta*, ed. K. M., 348–464. Frr. 1-147. fr. 73 verba Latina solum. (Q, Cod: 37,223: Hist.), 0577 003, Musaios (CD TLG)
- Nicolaus of Damascus, *Life of Augustus*.
(<http://www.attalus.org/translate/nicolaus1.html>)

Orozije

- *Paulus Orosius, Historiarum Adversum Paganos libri VII*.
(<http://www.thelatinlibrary.com/orosius.html>)
- *Paulus Orosius, Historiarum Adversum Paganos libri VII*.
(<http://www.attalus.org/latin/orosius.html>)

Pauzanija

- Pausanias, *Description of Greece, Volume I: Books 1–2 (Attica and Corinth)*, Translated by W. H. S. Jones, *LCL*, 93, 1918.
- *Pausanias Perieg., Graeciae descriptio*, ed. F. Spiro, Pausaniae Graeciae descriptio, 3 vols. Leipzig: Teubner, 1903 (repr. Stuttgart: 1:1967): 1:1–420; 2:1–389; 3:1–217. (Cod: 224,602: Geogr., Perieg.), 0525.001, Musaios (CD TLG).

Plinije Mladi

- Pliny, *Letters, Volume I: Books 1–7*, Translated by Betty Radice, *LCL*, 55, 1969.

- Pliny, *Letters, Volume II: Books 8–10, Panegyricus*, Translated by Betty Radice, *LCL*, 59, 1969.
- *C. Plinius Caecilius Secundus, Epistulae* (C. Plini Caecili Secundi Epistularum Libri Decem, ed. R. A. B. Mynors, 1966), 1318.001, Musaios (CD PHI#5).

Plinije Stariji

- Pliny, *Natural History, Volume I: Preface and Books 1–2*, Translated by H. Rackham, *LCL*, 330, 1949.
- Pliny, *Natural History, Volume II: Books 3–7*, Translated by H. Rackham, *LCL*, 352, 1942.
- Pliny, *Natural History, Volume III: Books 8–11*, Translated by H. Rackham, *LCL*, 353, 1983.
- Pliny, *Natural History, Volume IV: Books 12–16*, Translated by H. Rackham, *LCL*, 370, 1968.
- Pliny, *Natural History, Volume V: Books 17–19*, Translated by H. Rackham, *LCL*, 371, 1961.
- Pliny, *Natural History, Volume VI: Books 20–23*, Translated by W. H. S. Jones, *LCL*, 392, 1951.
- Pliny, *Natural History, Volume VII: Books 24–27*, Translated by W. H. S. Jones, *LCL*, 393, 1956.
- Pliny, *Natural History, Volume VIII: Books 28–32*, Translated by W. H. S. Jones, *LCL*, 418, 1963.
- Pliny, *Natural History, Volume IX: Books 33–35*, Translated by H. Rackham, *LCL*, 394, 1952.
- Pliny, *Natural History, Volume X: Books 36–37*, Translated by D. E. Eichholz, W. H. S. Jones, *LCL*, 419, 1962.
- *C. Plinius Secundus. Naturalis Historia* (C. Plini Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII. Vols. 1–5, ed. C. Mayhoff, 1892–1909), 0978.001, Musaios, (CD PHI#5).

Plutarh

- Plutarh, *Usporedni životopisi*, Svezak 1–2, s grčkoga preveo Zdeslav Dukat, Zagreb: nakladni zavod Globus, 2009.
- *Fall of the Roman Republic, six lives by Plutarch*, Translated by Rex Warer with introduction and notes by Robin Seager, London: Penguin Books Ltd., 1972.

Polibije

- Polybius, *The Histories, Volume I: Books 1–2*, Translated by W. R. Paton, *LCL*, 128, 1922.
- Polybius, *The Histories, Volume II: Books 3–4*, Translated by W. R. Paton, Revised by Frank W. Walbank and Christian Habicht, *LCL*, 137, 2010.
- Polybius, *The Histories, Volume III: Books 5–8*, Translated by W. R. Paton, *LCL*, 138, 1923.
- Polybius, *The Histories, Volume IV: Books 9–15*, Translated by W. R. Paton, *LCL*, 159, 1925.

- Polybius, *The Histories, Volume V: Books 16–27*, Translated by W. R. Paton, *LCL*, 160, 1926.
- Polybius, *The Histories, Volume VI: Books 28–39*, Translated by W. R. Paton, *LCL*, 161, 1927.
- *Polybius Hist. Historiae*, ed. T. Blitonus, 1–4. Leipzig: Teubner, 1:1905; 2:1889; 3:1893; 4:1904 (repr. Stuttgart: 1:1962; 2-3:1965; 4:1967), 0543.001, Musaios (CD TLG).

Polijen

- Polyaeus, *Strategems*.
(<http://www.attalus.org/translate/polyaenus1A.html>)
- *Polyaenus Rhet., Strategemata*, ed. E. Woelfflin and J. Melber, *Polyaeni strategematon libri viii*. Leipzig: Teubner, 1887 (repr. Stuttgart: 1970): 2–301, 305–425. (Cod: 63,853: Tact.), 0616.001, Musaios (CD TLG)

Pomponije Mela

- F. E. Romer, *Pomponius Mela's Description of the World*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1998.
- *Pomponius Mela, De Chorographia* (Pomponii Melae De Chorographia Libri Tres una cum Indice Verborum, ed. G. Ranstrand, 1971), 0929.001, Musaios (CD PHI#5).

Pseudo-Aristotel

- *Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum, Mirabilium auscultationes*, ed. I. Bekker, *Aristotelis opera*, vol. 2. Berlin: Reimer, 1831 (repr. De Gruyter, 1960): 830a5–847b10. (Cod: 9,483: Paradox.), 0086 027, Musaios (CD TLG).

Pseudo-Skilak

- *Scylax Perieg., Periplus Scylacis*, ed. K. M. vol. 1. Paris: Didot, 1855 (repr. Hildesheim: Olms, 1965): 15–96. (Cod: 9,041: Perieg.), 0065.001, Musaios (CD TLG).

Ptolemej

- *Claudius Ptolemaios Math., Geographia* (lib. 1-3), ed. K. M. *geographia*, vol. 1.1. Paris: Didot, 1883: 1–570. *Lib. 1: pp. 1–69. *Lib. 2: pp. 70–319. *Lib. 3: pp. 320–570. Cf. et 0363.014. 0363.009, Musaios (CD TLG)
- *Ptolemy: The Geography*.
(http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/home.html)

Salustije

- Sallust, *The War with Catiline, The War with Jugurtha, Orations and Letters from the Histories, Pseudo-Sallustian works*, Translated by J. C. Rolfe, *LCL*, 116, 1931.
- Sallust, *Fragments of the Histories, Letters to Caesar*, Translated by J. T. Ramsey, *LCL*, 522, 2015.
- *C. Sallustius Crispus, Catilinae Coniuratio* (C. Sallusti Crispi Catilina, Iugurtha, *Fragmenta Ampliora*, ed. A. Kurfess, 1957), 0631.001, Musaios (CD PHI#5).
- *C. Sallustius Crispus, Bellum Iugurthinum* (C. Sallusti Crispi Catilina, Iugurtha, *Fragmenta Ampliora*, ed. A. Kurfess, 1957), 0631.002, Musaios (CD PHI#5).

- *C. Sallustius Crispus, Historiarum fr. ampliora* (C. Sallusti Crispi Catilina, Iugurtha, Fragmenta Ampliora, ed. A. Kurfess, 1957), 0631.004, Musaios (CD PHI#5).
- *C. Sallustius Crispus, Historiarum fr. e codicibus* (C. Sallusti Crispi Catilina, Iugurtha, Fragmenta Ampliora, ed. A. Kurfess, 1957), 0631.005, Musaios (CD PHI#5).

Seneka

- L. Annaeus Seneca iunior, *Dialogi* (L. Annaei Senecae Dialogorum Libri Duodecim, ed. L. D. Reynolds, 1977), 1017.012, Musaios (CD PH#5).

Servije

- *Maurus Servius Honoratus, In Vergilii carmina comentarii, Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii; recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Georgius Thilo.* Leipzig. B. G. Teubner, 1881.
(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.02.0053>)
- *Maurus Servius Honoratus. In Vergilii carmina comentarii. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii; recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Georgius Thilo.* Leipzig. B. G. Teubner. 1881.
(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a2007.01.0092>)

Strabon

- Strabo, *Geography, Volume II: Books 3–5*, Translation by Horace Leonard Jones, *LCL*, 50, 1923.
- Strabo, *Geography, Volume III: Books 6–7*, Translation by Horace Leonard Jones, *LCL*, 182, 1924.
- Strabo, *Geography, Volume IV: Books 8–9*, Translation by Horace Leonard Jones, *LCL*, 196, 1927.
- Strabo, *Geography, Volume VI: Books 13–14*, Translation by Horace Leonard Jones, *LCL*, 223, 1929.
- Strabo, *Geography, Volume VII: Books 15–16*, Translation by Horace Leonard Jones, *LCL*, 241, 1930.
- *Strabo Geogr., Geographica*, ed. A. Meineke, *Strabonis geographica*, 3 vols., Leipzig: Teubner, 1877 (repr. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1969): 1:xiii–xv, 1–396; 2:397–814; 3:815–1173. *1:xiii–xv = *Lib. 1–6: vol. 1, pp. 1–396. *Lib. 7–12: vol. 2, pp. 397–814. *Lib. 13–17: vol. 3, pp. 815–1173. (Cod: 299,833: Geogr.), 0099 001, Musaios (CD TLG).

Svetonije

- Suetonius, *Lives of the Caesars, Volume I*, Translated by J. C. Rolfe, Introduction by K. R. Bradley, *LCL*, 31, 1998.
- Suetonius, *Lives of the Caesars, Volume II*, Translated by J. C. Rolfe, *LCL*, 38, 1997.
- *C. Suetonius Tranquillus, De Vita Caesarum* (C. Suetoni Tranquilli Opera. Vol. 1, ed. M. Ihm, 1908), 1348.001, Musaios (CD PHI#5).

Tacit

- Tacitus, *Agricola, Germania, Dialogue on Oratory*, Translated by M. Hutton, W. Peterson, Revised by R. M. Ogilvie, E. H. Warmington, Michael Winterbottom, *LCL*, 35, 1914.
- Tacitus, *Histories: Books 4–5, Annals: Books 1–3*, Clifford H. Moore, *LCL*, 249, 1931.
- Tacitus, *Annals, Books 4–6, 11–12*, John Jackson, *LCL*, 312, 1937.
- Tacitus, *Annals, Books 13–16*, John Jackson, *LCL*, 322, 1937.
- *Cornelius Tacitus, De Vita Iulii Agricolae* (Cornelii Taciti Opera Minora, ed. J. G. C. Anderson, 1939), 1351.001, Musaios (CD PHI#5).
- *Cornelius Tacitus, De Origine et Situ Germanorum* (Cornelii Taciti Opera Minora, ed. J. G. C. Anderson, 1939). 1351.002, Musaios (CD PHI#5).
- *Cornelius Tacitus, Annales* (Cornelii Taciti Annalium Excessu Divi Augusti Libri, ed. C. D. Fisher, 1906), 1351.005, Musaios (CD PHI#5).

Tiranije Rufin

- *Tyrannii Rufini Aquileiensis Presbyteri, Opera Omnia, Studio Ac Labore Dominici Vallarsii Veronensis Presbyteri, novissime recensuit, correxit, edidit, J.-P. Migne*, Parisiis: Apud Garnier Fratres, editore set J.-P. Migne Successores, 1878.

Tit Livije

- *Titi Livii Patavini Historiarvm Libri, Ab Urbe Condita*, Amsterdam: Apud Ioannem Iansonium, 1635.
- Livy, *History of Rome, Volume V: Books 21–22*, Translated by B. O. Foster, *LCL*, 233, 1929.
- Livy, *History of Rome, Volume VI: Books 23–25*, Translated by Frank Gardner Moore, *LCL*, 355, 1940.
- Livy, *History of Rome, Volume VII: Books 26–27*, Translated by Frank Gardner Moore, *LCL*, 367, 1950.
- Livy, *History of Rome, Volume VIII: Books 28–30*, Translated by Frank Gardner Moore, *LCL*, 381, 1949.
- Livy, *History of Rome, Volume IX: Books 31–34*, Translated by Evan T. Sage, *LCL*, 295, 1936.
- Livy, *History of Rome, Volume X: Books 35–37*, Translated by Evan T. Sage, *LCL*, 301, 1935.
- Livy, *History of Rome, Volume XI: Books 38–39*, Translated by Evan T. Sage, *LCL*, 313, 1936.
- Livy, *History of Rome, Volume XII: Books 40–42*, Translated by Evan T. Sage and Alfred C. Schlesinger, *LCL*, 332, 1938.
- Livy, *History of Rome, Volume XIII: Books 43–45*, Translated by Alfred C. Schlesinger, *LCL*, 396, 1951.
- *T. Livius. Ab Urbe Condita* (Bks. 1–5: Titi Livi Ab Urbe Condita. Vol. 1, ed. R. S. Conway; C. F. Walters, 1955; Bks. 6–10, 21–25: Ibid. Vols. 2–3, ed. C. F. Walters; R. S. Conway, 1919–1950; Bks. 26–30: Ibid. Vol. 4, ed. R. S. Conway, S. K. Johnson, 1953; Bks. 31–35: Ibid. Vol. 5, ed. A. H. McDonald, 1969; Bks. 36–40: Ibid. Part 3,

ed. W. Weissenborn; M. Mueller, n.d.; Bks. 41-45: Ibid. Part 4, ed. W. Weissenborn; W. Heraeus, 1908), 0914.001, Musaios (CD PHI#5).

- *T. livi Ab Vrbe Condita Periochae*
(<http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.per.shtml>)

Tukidid

- *The Landmark Thucydides, A Comprehensive Guide to the Peloponnesian War*, Edited by Robert B. Strassler, With an Introduction by Victor David Hanson, New York: Free Press, 1996.
- *Thucydides Hist., Historiae*, ed. H.S. Jones and J.E. Powell, Thucydidis historiae, 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1:1942 (1st edn. rev.); 2:1942 (2nd edn. rev.) (repr. 1:1970; 2:1967). *Lib. 1-4: vol. 1 (1.1.1-4.135.2). *Lib. 5-8: vol. 2 (5.1.1-8.109.2). (Cod: 153,260: Hist.), 0003.001, Musaios (CD TLG).

Valerije Maksim

- *Valerius Maximus, Facta et Dicta Memorabilia* (Valerii Maximi Factorum et Dictorum Memorabilium Libri Novem cum Iulii Paridis et Ianuarii Nepotiani Epitomis, ed. C. Kempf, 1888), 1038.001, Musaios (CD PHI#5).

Varon

- Cato and Varro, *On Agriculture*, Translated by W. D. Hooper, *LCL*, 283, 1934.
- Varro, *On the Latin Language, Volume I: Books 5-7*, Translated by Roland G. Kent, *LCL*, 333, 1938.
- Varro, *On the Latin Language, Volume II: Books 8-10, Fragments*, Translated by Roland G. Kent, *LCL*, 334, 1938.
- *M. Terentius Varro, De Lingua Latina* (M. Terenti Varronis De Linguae Latinae Quae Supersunt, ed. G. Goetz; F. Schoell, 1910), 0684.001, Musaios (CD PHI#5).
- *M. Terentius Varro, Res Rusticae* (M. Terenti Varronis Rusticarum Libri Tres, ed. G. Goetz, 1929), 0684.002, Musaios (CD PHI#5).
- *M. Terentius Varro, Antiquitates Rerum Humanarum* (De M. Terenti Varronis Antiquitatum Rerum Humanarum Libris XXV, ed. P. Mirsch, 1882), 0684.003, Musaios (CD PHI#5).

Velej Paterkul

- Velleius Paterculus, *Compendium of Roman History, Res Gestae Divi Augusti*, Translated by Frederick W. Shipley, *LCL*, 152, 1924.
- *Velleius Paterculus, Historia Romana* (Velleius Paterculus: Histoire Romaine. Vols. 1-2, ed. J. Hellegouarc'h, 1982), 1044.001, Musaios (CD PHI#5).

Vergilije

- Vergilius, *Eclogues, Georgics, Aeneid: Books 1-6*, Translated by H. Rushton Fairclough, Revised by G. P. Goold, *LCL*, 63, 1999.
- *P. Vergilius Maro, Aeneis* (P. Vergili Maronis Opera, ed. R. A. B. Mynors, 1972), 0690.003, Musaios (CD PHI#5).
- *P. Vergilius Maro, Eclogae* (P. Vergili Maronis Opera, ed. R. A. B. Mynors, 1972), 0690.001, Musaios (CD PHI#5).

- *P. Vergilius Maro, Georgica* (P. Vergili Maronis Opera, ed. R. A. B. Mynors, 1972), 0690.002, Musaios (CD PHI#5).

Zonara

- *Joannes Zonaras Gramm. et Hist., Epitome historiarum* (lib. 1-12), ed. L. Dindorf, Ioannis Zonarae epitome historiarum, 3 vols. Leipzig: Teubner, 1:1868; 2:1869; 3:1870: 1:1–402; 2:1–457; 3:1–169. Praefatio: vol. 1, pp. 1–11. Lib. 1–5: vol. 1, pp. 12–402. Lib. 6–10: vol. 2, pp. 1–457, 3135.001, Musaios (CD TLG).

POPIS CITIRANIH DJELA¹¹¹⁸

Abbot, Frank Frost

- 1915 The Colonizing Policy of the Romans from 123 to 31 B.C., *CPh*, Vol. 10, No. 4, 365–380.

Ager, Sheila Louise

- 1997 *Interstate Arbitrations In The Greek World, 337–90 B.C.*, Berkeley: University of California Press.

Alcock, Susan Ellen

- 1989 Archaeology and Imperialism: Roman Expansion and the Greek City, *JMA*, Vol. 2, No. 1, 87–135.
2007 The easter Mediterranean, *CEH*, 671–697.

Alexander, Michael Charles

- 1950 *Trials in the Late Roman Republic, 149 BC to 50 BC*, Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press.

Albertini, Eugène

- 1904 La clientèle des Claudii, *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, T. 24, 247–276.
1923 *Les Divisions administratives de l'Espagne romaine*, Paris: Editions de Boccard.

Alföldy, Geza

- 1962 Caesarische und augusteische Kolonien in der Provinz Dalmatien, *AAntHung.*, 10, 357–365.
1965 *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (mit einem Beitrag von A. Mócsy), Budapest: Akadémiai Kiadó

¹¹¹⁸ Za neke autore nije bilo moguće pronaći puno ime i prezime. Objavljaju pod inicijalima, te čak i u velikim bazama podataka (npr. Zenon) nema dostupnih podataka.

- 1969 *Fasti Hispaniensis, Senatorische Reichbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des Römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden: F. Verlag.
- 1983 Zur Geschichte von Asturia et Callaecia, Bemerkungen zu Alain Tranoy, La Galice romaine, *Germania*, 61, 511–528.
- 1996 Spain, u: *CAH, Vol. X., The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*, (eds.) Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott, 449–463.
- 2000 Spain, u: *CAH, Vol. XI., The High Empire, A.D. 70–192*, (eds.) Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone, 455–461.
- 2007 Fasti und Verwaltung der hispanischen Provinzen: zum heutigen Stand der Forschung [Fasti y administración de las provincias hispanas: sobre el estado actual de la investigación], u: *Herrschen und Verwalten, Der Alltag der römischen Administration in der Hohen Kaiserzeit, Kolloquium zu Ehren von Werner Eck*, 28. – 30.1.2005, *Kölner historische Abhandlungen*, Bd. 46, (eds.) R. Haensch, J. Heinrichs, Köln, 325–356.
- Ameling, Walter
- 1988 Drei Studien zu den Gerichtsbezirken der Provinz Asia in Republicaner Zeit, *EA*, 12, 9–24.
- Amarelli, Francesco
- 2005 Il *conventus* come forma di partecipazione alla attività giudiziarie nella città del mondo provinciale romano, u: *Studi in onore di Francesco Grelle*, (eds.) Marina Silvestrini, Tullio Spagnuolo Vigorita, Giuliano Volpe, Bari: Edipuglia, 13–20.
- Andreau, Jean
- 2003 *Banking and Bussiness in the Roman World*, translated by Janet Lloyd, Cambridge University Press (Virtual Publishing).
- Arena, Valentina
- 2012 *Libertas and the practice of Politics in the late Roman Republic*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Arnaud, Pascal
- 2015 Marcus Vipsanius Agrippa and his Geographical Work, u: *Brill's Companion to Ancient Geography, The Inhabited World in Greek and Roman Tradition*, (eds.) Serena Bianchetti, Michele R. Cataudella and Hans-Joachim Gehrke, Brill's Companions in Classical Studies, Leiden-Boston: Brill.
- Astbury, Raymond
- 1967 Varro and Pompey, *CQ*, Vol. 17, No. 2, 403–407.
- Astin, Alan Edgar
- 1958 The Lex Annalis before Sulla, *Latomus*, T. 17, Fasc. 1, 49–64.
- 1989 Roman government and politics, 200-134 B.C., u: *CAH, Vol. VIII: Rome and the Mediterranean to 133 BC*, (eds.) A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, 163–196.
- Ausbüttel, Frank Martin
- 1988 Die Einrichtung der Provinz *Gallia Cisalpina*, *Hermes*, Bd. 116, H. 1, 117–122.

Badian, Ernst

- 1952 (a) Notes on Roman policy in Illyria (230 – 201 B. C.), *BSR*, Vol. 20 (new series vol. VII), London: British School at Rome, 72–93.
- 1952 (b) The treaty between Rome and Achaean League, *JRS*, 42, Parts 1 and 2, 76–80.
- 1958 *Foreign Clientelae 264–70. B.C.*, Oxford: Clarendon Press.
- 1959 Caesar's *cursus* and the Intervals between Offices, *JRS*, Vol. 49, Parts 1 and 2, 81–89.
- 1960 Philip V and Illyria: A Reply, *CPh*, Vol. 55, No. 3, 182–186.
- 1962 Waiting for Sulla, *JRS*, Vol. 52, Parts 1 and 2, 47–61
- 1964 *Studies in Greek and Roman History*, London: Basil Blackwell.
- 1965 M. Porcius Cato and the Annexation and Early Administration of Cyprus, *JRS*, Vol. 55, No. 1/2, Pt. 1–2, 110–121.
- 1966 Notes on Provincia Gallia in the Late Republic, u Chevallier, 1966, 901–918.
- 1967 *Roman Imperialism in the Late Republic*, Oxford: Basil Blackwell.
- 1970 *Titus Quinctius Flaminius, Philhellenism and Realpolitik*, Cincinnati: University of Cincinnati Press.
- 1971 The Family and Early Career of T. Quinctius Flaminius, *JRS*, Vol. 61, 102–111
- 1972 *Publicans and sinners, Private Enterprise in the Service of the Roman Republic*, Ithaca, New York: Cornell University Press.

Bajrić, Amela

- 2011 Lik ilirskog kralja Gencija u prikazima starih pisaca, *GCBI*, 40, 133–147.

Baldson, John Percy Vyvian Dacre

- 1939 (a) Consular Provinces under the Late Republic, I. General Considerations, *JRS*, Vol. 29, Part 1, 57–73.
- 1939 (b) Consular Provinces under the Late Republic, II. Caesar's Gallic Command, *JRS*, Vol. 29, Part 2, 167–183.
- 1949 Long-Term Commands at the End of the Republic, *CR*, Vol. 63, No. 1, 14–15.
- 1957 The Veracity of Caesar, *G&R*, Vol. 4, No. 1, 19–28.
- 1962 Roman History, 65-50 B.C.: Five Problems, *JRS*, Vol. 52, Parts 1 and 2, 134–141.
- 1967 (a) Titus Quinctius Flaminius, *Phoenix*, 21, 177–190.
- 1967 (b) *Julius Caesar and Rome*, London: English Universities Press.

Bandelli, Gino

- 1981 La guerra istrica del 221 a.C. e la spedizione alpina del 220 a.C., *Athenaeum*, 59, 3–28.
- 1983 La politica romana nell'Adriatico orientale in età repubblicana, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, Vol. 31, n.s = v. 83, 167–175.

Barlow, Jonathan

- 1998 Noble Gauls and their other in Caesar's propaganda, u: *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instrument*, (eds.) K. Welch – A. Powell, London: Duckworth – The Classical Press of Wales, 139–170.

Barruol, Guy

- 1969 *Les peuples préromains du Sud-Est de la Gaule, Étude de géographie historique*, Paris: De Boccard.

Batović, Šime

- 1976 Le relazioni culturali tra le sponde Adriatiche nell'età del ferro, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb: Institut za Arheologiju, 11–93.

Bekavac, Silvija; Miletić, Željko

- 2016 Stanovnicima Narone – municipibus municipii, *PIAZ*, 33, 237–246.

Beloch, Karl Julius

- 1880 *Der italische bund unter Roms Hegemonie*, Leipzig: Druck und Verlag von B. G. Teubner.

- 1918 Das römische Kalender von 218–168, *Klio*, Bd. 15, 382–419.

Beltran Lloris, Francisco

- 2007 *Locorum nuda nomina?* La estructura de la descripción pliniana de *Hispania*, u: *P. La invención de una geografía de la Península Ibérica II. La época imperial*, Actas del Coloquio Internacional celebrado en la Casa de Velazquez de Madrid entre el 3 y el 4 de abril de 2006., (eds.) Cruz Andreotti, G., Le Roux, P., Moret, Madrid: CEDMAS, 115–162.

Benac, Alojz

- 1964 (ed. A. Benac), *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, *CBI*, 4, 1, Sarajevo.

- 1975 (ed.) A. Benac, Međunarodni kolokvij *Utvrđena ilirska naselja*, Mostar, 24–26. oktobar 1974, *ANUBIH*, 24, *CBI*, 6, Sarajevo.

Bernardi, Aurelio

- 1938 I "cives sine suffragio", *Athenaeum*, 16, 239–277.

Bernhardt, Rainer

- 1977 Der Status des 146 v. Chr. unterworfenen Teils Griechenlands bis zur Einrichtung der Provinz Achaia, *Historia*, Bd. 26, H. 1, 62–73.

Bertol, Anja; Farac, Karmen

- 2012 *Aes rude* and *aes formatum* – a new typology based on the revised Mazin hoard, *VAMZ*, 45, 93–113.

Bertrand, Jean-Marie

- 1991 Territoire donné, territoire attribué: note sur la pratique de l'attribution dans le monde impérial de Rome, *CCGG*, Vol. 2, No. 1, 125–164.

Beschaouch, Azedine

- 2009 Le conventus civium romanorum en Afrique: à propos de la lecture de l'inscription CIL, VIII, 15775 (note d'information), u: *Comptes rendus des*

séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 153e année, N. 4, Paris: de Boccard, 1537–1542.

Bickerman, Elias Joseph

1945 *Bellum Philippicum: Some Roman and Greek Views concerning the Causes of the Second Macedonian War*, *CPh*, Vol. 40, No. 3, 137–148.

Bilić-Dujmušić, Siniša

2000 *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49. – 47. pr. Kr.*, magistrarski rad, Zadar: Sveučilište u Zadru.

2002 The archaeological excavations on Cape Ploča, u: (eds.) Cambi, Čače, Kirigin 2002, 485–497.

2004 (a) *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34. – 33. god. pr. Kr.*, neobjavljeni doktorski rad, Zadar: Sveučilište u Zadru.

2004 (b) Excavations at Cape Ploča near Šibenik, Croatia, *I Greci in Adriatico*, 2, *Hesperia*, 18, 123–140.

2006 Roman military actions within Dalmatia – The battle at Taurida, u: *Dalmatia: Research in the Roman Province 1970-2001, Papers in honour of J. J. Wilkes, British Archaeological Reports, International Series*, 1576, (eds.) David Davidson, Vince Gaffney, Emilio Marin, 27–39.

2011 A calamitous book on Illyricum, *Journal of Roman Archaeology*, Vol. 24, 749–757.

2013 Vojno-strateški položaj Delmata, *Diadora*, 26/27, Batovićev zbornik, Zbornik radova posvećen 85. obljetnici života i 60. obljetnici rada u struci Šime Batovića, Zadar: Arheološki muzej Zadar, 457–476.

Bilić-Dujmušić, Siniša; Milivojević, Feđa

2012 Tko je pobijedio Demetrija?, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa *Dalmacija u prostoru i vremenu – Što Dalmacija jest, a što nije?*, 14. – 16. lipanj 2012., Zadar: Sveučilište u Zadru.

Bircher, Heinrich

1904 *Bibracte: Eine Kriegsgeschichtliche Studie*, Aarau: Druck und Verlag von H. R. Sauerländer & Co.

Blank, David

2012 Varro and Antiochus, u: *The Philosophy of Antiochus*, (ed.) David Sedley, Cambridge: Cambridge University Press.

Brajković, Toni

2009 *Scardonae Lapidés, Reljefni i epigrafski spomenici Skardone*, Šibenik: Muzej grada Skradina-Muzej grada Šibenika.

Braund, David C.

1980 The Aedui, Troy, and the Apocolocyntosis, *CQ*, Vol. 30, No. 2, 420–425.

Brennan, Terry Corey

2000 *The Praetorship in the Roman Republic*, Vol. I–II, New York: Oxford University Press.

Bresson, Alain

1995 Un aventurier; Démétrios de Pharos, *DHA*, Vol. 21, No. 1, 285–287.

Boak, Arthur Edward Romilly

1916 The Magistri of Campania and Delos, *CPh*, Vol. 11, No. 1, 25–45.

1918 The Extraordinary Commands from 80 to 48 B. C.: A Study in the Origins of the Principate, *AHR*, Vol. 24, No. 1, 1–25.

Bojanovski, Ivo

1980 Neka pitanja antičke topografije donje Neretve, u: *Dolina rijeke Neretve od prahistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Metković 4. – 7. X 1977., *Izdanja HAD-a*, sv. 5, (ed.) Željko Rapanić, Split, 1980., 181–194.

1985 Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj, *Tribunia – prilozi za istoriju, arheologiju, etnologiju, umjetnost i kulturu*, 9, 7–24, Trebinje: Zavičajni muzej

1988 *Bosna i Hercegovina u antičko doba / Bosnien un Herzegowina in der Antike*, *ANUBiH*, 66, *CBI*, 6, Sarajevo.

Bousquet, Jean

1952 Inscription hellénistiques de Dalmatie, *Opera Minora Selecta*, I, *BCH*, 302–326.

Braccesi, Lorenzo

1971 *Grecita adriatica*, Bologna: R. Patron.

Briscoe, John

1969 Eastern Policy and Senatorial Politics 168-146 B.C., *Historia*, Bd. 18, H. 1, 49–70

1972 Flamininus and Roman Politics, 200-189 B.C., *Latomus*, T. 31, Fasc. 1, 22–53.

1973 *A Commentary on Livy, Books 31–33*, Oxford: Clarendon Press.

1989 The Second Punic War, u: *CAH, Vol. VIII: Rome and the Mediterranean to 133 BC*, (eds.) A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, 44–80.

2012 *A Commentary on Livy, Books 41–45*, Oxford: Oxford University Press

Broughton, Thomas Robert Shannon

1946 Notes on Roman Magistrates. I. The Command of M. Antonius in Cilicia. II. Lucullus' Commission and Pompey's Acta, *TAPA*, Vol. 77, 35–43.

1948 More Notes on Roman Magistrates, *TAPA*, Vol. 79, 63–78.

1951 *The Magistrates of the Roman Republic*, Vol. I., 509 B.C-100. B.C., Philological monographs, New York: American Philological Association.

1952 *The Magistrates of the Roman Republic*, Vol. II., 99 B.C–31. B.C., Philological monographs, New York: American Philological Association.

Brunelli, Vitalliano

1913 *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al 1815*, Venezia: Istituto veneto d'arte grafiche

- Brunšmid, Josip
 1898 *Dei Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*,
 Abhandlungen der archäologische-epigraphischen Seminare der Universität
 Wien XIII, Vienna.
- Brunt, Peter Astbury
 1966 *The Roman Mob*, *P&P*, No. 35, 3–27.
 1971 *Italian Manpower 225 B.C. –A.D. 14*, Oxford: Clarendon Press.
 1988 *The Fall of the Roman Republic and related essays*, Oxford: Clarendon Press.
- Buchi, Enzo
 1993 *Venetorum angulus. Este da comunità paleoveneta a colonia romana*, Verona:
 Grafiche Fiorini.
- Bulić, Davor
 2012 *Rimska centurijacija Istre, Tabula*, 10, 50–74.
- Burton, G. P.
 1975 *Proconsuls, Assizes and the Administration of Justice under the Empire*, *JRS*
 65, 92–106.
 1996 *Conventus*, u: *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd edition, Oxford: Oxford
 University Press.
- Burton, Harry E.
 1911 *Ferrero's Treatment of the First Book of Caesar's Gallic War*, *CJ*, Vol. 6, No. 4,
 147–157.
- Burton, Paul J.
 1996 *The Summoning of the Magna Mater to Rome (205 B.C.)*, *Historia*, Bd. 45, H.
 1, 36–63.
 2003 *Clientela or Amicitia? Modeling Roman International Behaviour in the Middle
 Republic (246 – 146 BC)*, *Klio*, 85, 333–369.
- Buškariol, Frane
 1986 *Općina Solin. Rekognosciranje*, *AP*, Ljubljana, 178–179.
- Butterfield, David J.
 2015 *Varro Varius: The Polymath of the Roman World*, Cambridge Classical Journal
 supplementary volume, 39, (ed.) D. J. Butterfield, Cambridge: Cambridge
 Philological Society.
- Buzov, Marija
 2011 *Arheološka topografija Boke Kotorske, Kačić, Zbornik Franjevačke provincije
 Presvetoga Otkupitelja*, Split, Vol. 41–43 (2009–2011), 467–486.
- Cabanes, Pierre
 1976 *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167)*, Paris: Univ.
 Franche-Comté, 2003.
 1996 *Les noms latins dans les inscriptions grecques d'Épidamne-Dyrrachion,
 d'Apollonia et de Bouthrotos*, u: *Proceedings of the International Colloquium
 organized by the Finnish Institute and the Centre for Greek and Roman*

- Antiquity*, Athens, 7. – 9. Septembre, Athens: Research centre for Greek and Roman Antiquity, 89–104.
- 2002 *Iliri od Bardileja do Gencija*, Zagreb: Svitava.
- 2006 Antički Epidaur, *Časopis za književnost i znanost Dubrovnik*, 17, n.s., god. XVII, br. 3, Dubrovnik, 185–216.
- Cambi, Nenad; Čače, Slobodan; Kirigin, Branko
- 2002 *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana – Greek influence along the East Adriatic coast*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. god. u Splitu, Biblioteka Knjiga Mediterana 26, Književni krug, Split 2002.
- Cambi, Nenad; Kirigin, Branko; Marin, Emilio
- 1981 Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976. i 1979. god.) – preliminarni izvještaj, *VAHD*, 75, 63–83.
- Campanile, Domitilla
- 2003 L'infanzia della provincia d'Asia: l'origine dei conventus iuridici nella provincia, u: *Gli stati territoriali nel mondo antico*, Contributi di Storia Antica, 1, (eds.) C. Bearzot, F. Landucci, G. Zecchini, Milano: Vita e Pensiero, 271–288.
- 2007 L'assemblea provinciale d'Asia in età repubblicana, u: *Tra Oriente e Occidente: Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore*, (ed.) G. Urso, Pisa: Edizioni ETS, 129–140.
- Campardou, Joseph
- 1949 Un milliaire de Cneus Domitius Ahenobarbus Imperator découvert à Treilles (Aude), *Gallia*, T. 7, Fas 2, 195–205.
- Canto, Alicia María
- 1990 (a) La Tabula Lougeiorum: un documento a debate, *CPAM*, 17, 267–275.
- 1990 (b) Las tres fundaciones de Augusta Emerita, u: *Stadtbild und Ideologie, Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*, Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1987, (eds.) Walter Trillmich und Paul Zanker, München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 289–297.
- 1998 ¿Conventus Arae Augustae?, u: *Homenaje a José Ma Blázquez, Vol. V. = Hispania Romana II*, (ed.) Jaime Alvar, 45–76.
- Carawan, Edwin M.
- 1988 Graecia Liberata and the Role of Flamininus in Livy's Fourth Decade, *TAPA*, Vol. 118, 209–252.
- Cardauns, Burkhard
- 2001 *Marcus Terentius Varro: Einführung in sein Werk*, Heidelberger Studienhefte zur Altertumswissenschaft, Heidelberg: C. Winter.
- Carrota, Francesco
- 2010 *Astigi quod Iulienses*, El misterio de Astigi y la palmera de Munda, *Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby*, Katholieke Universiteit Eichstätt-Ingolstadt, 1–22.

Cary, Earnest

- 1916 Dio Cassius, *Roman History, XLI-XLV, LCL*, 66, Translated by E. Cary, Cambridge i London: Harvard University Press.

Cary, M.

- 1920 Sulla and Cisalpine Gaul, *CR*, Vol. 34, No. 5/6, 103–104.
 1923 'Asinvs Germanvs', *CQ*, Vol. 17, No. 2, 103–107
 1951 The First Triumvirate, *CAH, Vol. IX (1951)*, 506–536.

Carammia, Vito

- 1976 Sicilia romana, *Citta capitali di conventus in Sicilia nel I. secolo a.C.*, S. II, Vol. VI, 471–498.

Càssola, Filippo

- 1962 *I gruppi politici romani nel III secolo a. C.*, Trieste: Istituto di Storia antica.
 1972 La politica romana nell'alto Adriatico, *AAAd*, Vol. 2, 43–63.
 1991 La colonizzazione romana della Transpadana, u: *Die Stadt in Oberitalien und den nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches*, Kölner Forschungen, 4, (eds.) W. Eck, H. Galsterer, Mainz am Rhein: P. von Zabern, 17–44.

Cavallaro, Maria Adele

- 2004 *Da Teuta a Epulo. Interpretazione delle guerre illyriche e histriche tra 229 e 177 a. C.*, Bonn: R. Habelt.

Ceka, Hasan

- 1965 *Ilirët dhe Iliria. Te autorët antike – Burime të zgjedhura për historinë Shqiperisë*, Vol. I., Tirana: Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë.
 1967 *Probleme të numismatikës Ilire: me një katalog të monetave të pabotueme apo tërralla të Ilirisë së jugut*, Tirana: Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti histori-gjuhësi.
 1972 *Questions de numistatique illyrienne avec un catalogue des monnaies d'Apollonie et de Durrachium*, version française par Kolë Luka, Tirana: Instituti i Historisë
 1984 Shënime nga gjeografia historike e ilirisë së jugut, *Iliria*, No. 1, 15–26.

Ceka, Neritan

- 1984 Koinoni i Bylinëve (Le koinon des Bylliones), *Iliria*, Vol. 14, No. 2, 61–89.
 1985 Vështrim mbi zhvillimin e jetës qytetare tek Ilirët e Jugut (Aperçu sur le développement de la vie urbaine chez les Illyriens du sud), *Iliria*, Vol. 15, No. 2, 119–161.
 1987 Mbishkrime Byline (Inscriptions Bylliones), *Iliria*, Vol. 17, No. 2, 49–121.
 2011 Atintanët: një rivështrim mbi territorin dhe historinë e tyre (Les Atintanes, un nouvel aperçu de leur territoire et de leur histoire), *Iliria*, 2009-2010, Vol. 34, 5–23.

Chapot, Victor

- 1904 *La province romaine proconsulaire d'Asie, depuis ses origines jusqu'à la fin du Haut-Empire*, Sciences historiques et philologiques, 150, Paris: Bibliothèque de l'école des hautes études.

Chase, George David

1897 The Origin of Roman Praenomina, *HSCPh*, Vol. 8, 103–184.

Chevallier, Raymond

1966 (ed.) Raymond Chevallier, *Melanges d'archeologie et d'histoire offerts d'Andre Piganiol*, École Pratique des Hautes Études, VIe section, Centre du Recherches historiques, S.E.V.P.E.N, Paris, 3 vol.

1982 *Provincia, Villes et monuments de la province romaine de narbonnaise*, Le monde romaine, Paris: Les belles lettres.

1988 *Voyages et déplacements dans l'Empire Romain*, Paris: Armand Colin.

Christol, Michel

1994 Pline l' Ancien et la *formula* de la province de Narbonnaise, u: *La mémoire perdue I, A la recherche des archives oubliées, publiques ou privées, de la Rome antique*, (ed.) Cl. Nicolet, Paris: Publications de la Sorbonne, 45–63.

2010 *Une histoire provinciale, La Gaule narbonnaise de la fin du IIe siècle av. J.-C. au IIIe siècle ap. J.-C.*, Scripta Varia, Paris: Publications de la Sorbonne.

Cichorius, Conrad

1922 *Römische Studien, hstorisches Epigraphisches Literargeschichtliches aus Vier Jahrhunderten Roms*, Leipzig-Berlin: Verlag und Druck con B. G. Teubner.

Ciołek, Renata

2010 „Great Hoard“ of 4656 Coins of King Ballaios from Risan, *Novensia*, 21, 7–12.

2011 *Emisje króla Ballaiosa. Pozątki mennictwa w Illirii*, Warszawa: Instytut Archeologii.

Clairmont et al.

1975 Clairmont, Cristoph Walter; Auth, Susan Handler; Gozenbach, Victorine von, *Excavations at Salona, Yugoslavia (1969–72)*, New Jersey: Noyes Publications.

Coleman, Benedict H.

1942 The Romans in Southern Gaul, *AJPh*, Vol. 63, No. 1, 38–50.

Coppola, Alessandra

1991 Demetrio di Faro e la prima guerra Illirica (Un greco di Dalmazia fra Romani, Elleni e barbari), *Hesperia*, 2, 111–124.

1993 *Demetrio di Faro, un protagonista dimenticato*, Problemi e ricerche di storia antica, 15, Roma: L'Erma di Bretschneider.

Cormack, J. M. R.

1940 A Letter of Hadrian in Beroea, *JRS*, Vol. 30, Part 2, 148–152.

Cornell, Timothy J.

1989 The conquest of Italy, u: *CAH, Vol. VII, Part 2, The Rise of Rome to 220 B.C.*, (eds.) F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, 351–419.

Cortijo Cerezo, María Luisa

1993 *La administración territorial de la Bética romana*, Córdoba: Caja Provincial de Ahorros.

- 2007 El papel del conventus iuridicus en la descripción geográfica de Plinio el Viejo, El caso bético, u: *La invención de una geografía de la Península Ibérica II. La época imperial*, Actas del Coloquio Internacional celebrado en la Casa de Velazquez de Madrid entre el 3 y el 4 de abril de 2006., (eds.) G. Cruz Andreotti, P. Le Roux, P. Moret, Madrid: CEDMAS, 271–304.

Constanzi, Vincenzo

- 1908 *Sulla cronologia della prima guerra Macedonica*, *Studi storici per l'antichità classica*, I, Pisa: Enrico Spoerri Editore, 31–252.

Coudry, Marianne; Kirbichler, François

- 2010 *La lex Cornelia, une lex provinciae de Sylla pour l'Asie?*, u: *Administrer les provinces de la République romaine*, Actes du colloque de l'université de Nancy II, 4-5 juin, 2009, (eds.) Nathalie Barrandon et François Kirbichler, Rennes: Presses universitaires de Rennes, 133–171.

Crawford, Michael Hewson

- 1974 *Roman Republican Coinage*, London: Cambridge University Press.
 1985 *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
 1990 Origni e sviluppi del sistema provinciale romano, u: *Storia di Roma*, Vol. II, 1, (eds.) A. Momigliano, A. Schiavone, Turin, 91–121.

Cuff, P. J.

- 1957 Caesar the Soldier, *G&R*, Vol. 4, No. 1, 29–35
 1958 The Terminal Date of Caesar's Gallic Command, *Historia*, Bd. 7, H. 4, 445–471.

Curchin, Leonard Andrew

- 1991 *Roman Spain: Conquest and assimilation*, London: Routledge.
 1994 Juridical Epigraphy and Provincial Administration in Central Spain, u: *Roma y las provincias, Realidad administrativa e ideología imperial*, (ed.) J. González, Madrid: Ediciones Clásicas, 87–102.
 2004 *The Romanization of Central Spain, Complexity, diversity and change in a provincial hinterland*, London – New York: Routledge.

Čače, Slobodan

- 1979 Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *RFFZd*, 18 (8), Zadar, 43–125.
 1984 Truentum Liburnorum, *RFFZd*, 23 (10), (1983–84), 7–16.
 1985 *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, neobjavljeni doktorski rad, Zadar: Sveučilište u Zadru.
 1988 Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja, *RFFZd*, 27, 65–92.
 1989 (a) Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i rimsko doba, *Diadora*, 11, Zadar, 59–91.
 1989 (b) Rimski pohod 221. godine i pitanje političkog uređenja Histrije, *RFFZd*, 28, 5–17.
 1991 Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2. st. pr. n. e., *Diadora*, 13, 55–73.

- 1992 Prilozi topografiji i toponimiji istočnojadranskog otočja od antike do srednjeg vijeka, *RZPZ HAZU u Zadru*, 34, 33–51.
- 1993 (a) Prilozi povijesti Liburnije u 1. st. prije Krista, *RZPZ HAZU*, 35, 1–35.
- 1993 (b) Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139–141), *RFFZd*, 32, 1–36.
- 1995 (a) *Civitates Dalmatiae u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina*, Katalozi i monografije, 3, Zadar: Arheološki muzej Zadar.
- 1995 (b) Dalmatica Straboniana (Strabon, *Geogr.* 7, 5, 5), *Diadora*, 16–17, Zadar, 101–133.
- 1995 (c) Plinije o otocima južne Liburnije (Nat. hist. 3, 140–141 i 152), *RFFZd*, 34 (21), 11–46.
- 1997 Promunturium Diomedis (Plin., *Nat. hist.* 3, 141), *RFFZd*, 35 (22), 21–44.
- 1999 Manijski zaljev, Jadastini i Salona, *VAHD*, 90–91, 57–87.
- 2001 Plinije kao izvor za povijest srednje Dalmacije do druge polovice 1. st. po Kr., *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Supplement*, 1, Rijeka, 91–104.
- 2002 O ranijim grčkim imenima mjesta na istočnom Jadranu, *FOC*, 11, 53–76.
- 2003 Ime Dalmacije u 2. i 1. st. prije Krista (The name Dalmatia in the second and first centuries B.C.), *RFFZd*, 40, 29–48.
- 2010 *Discripti in decurias* (Plin. *Nat. hist.* 3, 142–143) – uređenje osvojenih područja pod Augustom, u: *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, (eds.) J. Dukić, A. Milošević, Ž. Rapanić, Trilj, 57–81.
- 2013 Secus flumen Titium: o razgraničenjima i promjenama oko rijeke Krke prije i na početku Principata, *MHM*, Vol. 1, No. 1, Uz posvetu prvoga broja znanstvenog časopisa *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* Franji Smiljaniću, znanstveniku i sveučilišnom profesoru, 15–35.
- Čače, Slobodan; Milivojević, Feđa
- 2017 Roman Illyricum in the first century B.C.: the making of the province, *VAHD*, 110, 2, 425–450.
- Čače, Slobodan; Šešelj, Lucijana
- 2005 Finds from the Diomedes' sanctuary on the Cape Ploča: new contributions to the discussion about the Hellenistic period on the east Adriatic, u: *Illyrica Antiqua. Ob honorem D. Rendić-Miočević*, Radovi s međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6. – 8. 11. 2003., (eds.) M. Šegvić, I. Mirnik, Zagreb: FF Press, 163–186.
- Čargo, Boris
- 2010 *Martvilo: istraživanja jugozapadne isejske nekropole do 1970. godine = Research into the south-west Issa necropolis up to 1970*, Katalozi i monografije, 3, Split: Arheološki muzej u Splitu.
- Čargo, Boris; Miše, Maja
- 2010 Lončarska proizvodnja u Isi, *VAPD*, 103, 7–40.

D'Arms, John H.

- 1981 *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Cambridge: Harvard University Press.

D'Ors, Alvaro

- 1953 *Epigrafía jurídica de la España romana*, Madrid: Instituto Nacional de Estudios Jurídicos.

Dahlheim, Werner

- 1968 *Struktur und Entwicklung der römischen Völkerrechts im dritten u. zweiten Jahrhunderts v. Chr.*, neobjavljeni doktorski rad, München: Universität München.

- 1977 *Gewalt und Herrschaft. Das provinzielle Herrschaftssystem der römischen Republik*, Berlin: de Gruyter.

Damon, Cynthia; Mackay, Christopher S.

- 1995 On the Prosecution of C. Antonius in 76 B.C., *Historia*, Bd. 44, H. 1, 37–55.

Dautaj, Burhan

- 1965 La découverte de la cité illyrienne de Dimale, *SA*, 2, 65–71

- 1972 La cite Illyrienne de Dimale, *Iliria*, No. 2, Edition spéciale en français à l'occasion du premier colloque des études Illyriennes, 15–21 septembre 1972, Tirana: Université de Tirana, 149–165.

- 1976 Aspekte të jetës ekonomike në Dimal, *Iliria*, No. 6, 149–163.

- 1984 Të dhëna Numizmatike nga Dimali, *Iliria*, No. 1, 131–160.

- 1986 Organizimi politik e shoqëror i bashkësisë Dimalite në shek. III-II p.e.sonë, *Iliria*, Vol. 16, No. 1, 101–109.

- 1994 Organizimi politik e shoqëror i bashkësisë Dimalite në shek. III-II p.e.sonë, *Iliria*, Vol. 24, No. 1–2, 101–109.

De Sanctis, Gaetano

- 1916 *Storia dei Romani*, vol. III, pt. 1, L'eta delle guerre puniche, 1, Firenze: La Nuova Italia Editrice.

- 1917 *Storia dei Romani*, vol. IV, pt. 1, La fondazione dell'imperio, 1, Firenze: La Nuova Italia Editrice.

Degrassi, Atilio

- 1930 *Ricerche sui limiti della Giapidia*, estratto dall'*Archeografo Triestino*, volume del Centenario, Trieste: Tipografia del Lloyd Triestino.

- 1947 *Inscriptiones Italiae, Vol. XIII, Fasti et elogium, Fasciculus I, Fasti consulares et triumphales*, Unione Accademica Nazionale, Roma: La libreria dello stato.

- 1954 (a) *Fasti Capitolini, Recensuit, praefactus est, indicibus instruxit (= Corpus scriptorum Latinorum Paravianum.)*, Turin: J. B. Paravia.

- 1954 (b) *Il confine nord-orientale dell'Italia romana, ricerche storico-topografiche*, Bern: A. Francke.

Delbrück, Hans

- 1990 *Warfare in Antiquity, History of the Art of War, Volume I*, Translated by Walter J. Renfroe Jr., Lincoln-London: University of Nebraska Press.

- Dell, Harry J.
1970 Demetrius of Pharus and the Istrian War, *Historia*, Bd. 19, H. 1, 30–38.
- Della Corte, Matteo
1965 *Case ed abitanti di Pompei*, 3rd ed., Naples: Fausto Fiorentino.
- Demichelli, Dino
2015 Conventus Liburnorum, conventus Scardonitanus, *Sicut homines, et lapides sua fata habent*, *VAHD*, 108, 91–108.
- Denis, Michel
1954 La campagne de César contre les Vénètes, *ABPO*, T. 61, No. 1, 126–153.
- Dennison, Walter
1909 Caesar's Battle with the Helvetians, *CPh*, Vol. 4, No. 2, 200–201.
- Deny, O. P.
2000 Livy and the Chronology of the Years 168-167, *CQ*, Vol. 50, No. 2, 432–439.
- Derks, Ton; Roymans, Nico
2009 *Ethnic constructs in Antiquity*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Derow, Peter Sidney
1970 *Rome and the Greek world from the earliest contacts to the end of the first Illyrian war*, neobjavljeni doktorski rad, Princeton: Princeton University.
1973 Kleemporos, *Phoenix*, 27, 118–134.
1979 Polybius, Rome and the East, *JRS*, Vol. 69, 1–15.
1989 Rome, the fall of Macedon and the sack of Corinth, u: *CAH, Vol. VIII: Rome and the Mediterranean to 133 BC*, (eds.) A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, 290–324.
1991 Pharos and Rome, *ZPE*, Bd. 88, 261–270.
- Desanges, Jehan
1980 *Pline l'Ancien, livre V, 1-46, L'Afrique du Nord*, Paris: Les Belles Lettres.
- Desjardins, Ernest
1878 *Géographie historique et administrative de la Gaule romaine*, T. II., La Conquête, Paris: Librairie de L. Hachette et Cie.
- Dessau, Hermann
1892 *Inscriptiones latinae selectae*, Berolini: Apud Weidmannos.
- Detlefsen, Robert
1877 Varro, Agrippa und Augustus als Quellenschriftsteller des Plinius für die Geographie Spaniens, u: *Commentationes philologiae in honorem Th. Mommsen*, Berlin: Weidmann, 23–34.
1908 (a) *Die Formulae provinciarum: eine Hauptquelle des Plinius*, Berlin: Weidmann.
1908 (b) *Die Geographie Afrikas bei Plinius und Mela und ihre Quellen*, Berlin: Weidmann.
1909 *Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen*, Berlin: Weidmann.

Develin, Robert

1978 Religion and Politics at Rome during the Third Century B.C., *Journal of Religious History*, Vol. 10, Issue 1, 3–19.

DeWitt, Norman J.

1940 Massilia and Rome, *TAPA*, Vol. 71, 605–615.

Díaz Fernandez, Alejandro

2011 L. Culleolus proconsul: Cic., *Fam. XIII*, 41–42, *Latomus*, T. 70, Fasc. 3, 664–675.

Dobiáš, Josef

1930 *Studie k Appianově knize illyrské (Études sur le livre illyrien d'Appien)*, Prag: Nákladem Filosofické Fakulty University Karlovy v komisi Fr. Řivnáče, Knihupce Karlovy University

Dodig, Radoslav

2003 Epigrafički spomenici iz naronitanskoga konventa, *Izdanja HAD-a*, 22, 233–252.

Domaszewski, Alfred von

1894 Die Heere der Bürgerkriege in den Jahren 49 bis 42 vor Christus, *NHJ*, IV, 157–188.

Domić-Kunić, Alka

1993 Gentije-međunarodni odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije za vrijeme trećeg makedonskog i trećeg ilirskog rata, *OA*, Vol. 17, No. 1, 205–251.

Dopico Caínzos, Maria Dolores

1986 Los conventus iuridici. Origen, cronología y naturaleza histórica, *Gerion*, 4, 265–283.

1988 *La Tabula Lougeiorum: estudios sobre la implantación romana en Hispania*, Vitoria: Universidad de Santiago de Compostela.

Dorey, Thomas Alan

1959 Contributory Causes of the Second Macedonian War, *AJPh*, 80, 288–295.

Dorey, Thomas Alan; Oost, Stewart Irvin

1960 Philip V and Illyria: The Annalistic Point of View, *CPh*, Vol. 55, No. 3, 180–181

Drogula, Fred K.

2007 Imperium, Potestas, and the Pomerium in the Roman Republic, *Historia*, Bd. 56, H. 4, 419–452.

2015 *Commanders & Command in the Roman Republic and Early Empire*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Drumann, Wilhelm Karl August

1906 *Geschichte Rom sin seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung oder Pompeius, Caesar, Cicero und ihre Zeitgenossen nach Geschlechtern und mit genealogischen Tabellen von W. Drumann*, Zweite Auflage herausgegeben von P. Groebe, Dritter Band: Domitii – Julii, Leipzig: Verlag von Gebrüder Borntraeger.

Drummond, Andrew

2013 Marcus Terentius Varro, u: *FRHist*, 135–136.

Dukat, Zdeslav

2009 (a) Plutarh, *Usporedni životopisi*, Svezak 1, s grčkog preveo Zdeslav Dukat, Zagreb: Nakladni zavod Globus.

2009 (b) Plutarh, *Usporedni životopisi*, Svezak 2, s grčkog preveo Zdeslav Dukat, Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Duruy, Victor

1840 *Géographie politique de la République Romaine et de L'Empire, Deuxième édition*, Paris: Chamerot, Libraire-Éditeur.

Duval, Paul-Marie

1949 A propos du milliaire de Cneus Domitius Ahenobarbus trouvé dans l'Aude en 1949, *Gallia*, T. 7, Fas. 2, 207–231.

1968 Le milliaire de Domitius et l'organisation de la Narbonnaise, *Revue archéologique de Narbonnaise*, T. 1, 3–6.

1989 (a) Autour de César. La relation des exploits de Jules César, la guerre des Gaules, *Publications de l'École Française de Rome*, 111–137.

1989 (b) Autor de César. La déformation historique dans les *Commentaires* d'après Michel Rambaud, u: *Travaux sur la Gaule (1946-1986)*, vol. 1, Rome: École française, 139–161.

Dyczek, Piotr

2010 Preliminary Remarks on the Archaeological Context of the Discovery of the „Great Hoard“ of 4656 Coins of King Ballaios in Risan (Rhizon/Risinium), *Novensia*, 21, 45–50.

Džino, Danijel

2010 *Illyricum in Roman politics 229 B.C. – A.D. 68.*, Cambridge: Cambridge University Press.

Džino, Danijel; Domić-Kunić, Alka

2014 *Rimski ratovi u Iliriku, povijesni antinarativ*, Zagreb: Biblioteka Lucius.

Ebel, Charles

1975 Pompey's Organization of Transalpina, *Phoenix*, Vol. 29., No. 4, 358–373.

1976 *Transalpine Gaul, the Emergence of a Roman Province*, Leiden: E. J. Brill

1988 Southern Gaul in the Triumviral Period: A Critical Stage of Romanization, *AJPh*, Vol. 109, No. 4, 572–590.

Eck, Werner

1989 Die staatliche Administration des römischen Reiches in der hohen Kaiserzeit: Ihre strukturellen Komponenten, u: *100 Jahre Neues Gymnasium Nürnberg, 1889-1989. Festschrift hg. von R. Klein*. Nürnberg 1989, 204–224.

1995 *Die Verwaltung des römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit, Ausgewählte und erweiterte Beiträge, Vol. 1.*, Berlin: F. Reinhardt.

Eckstein, Arthur M.

- 1976 T. Quinctius Flaminius and the Campaign against Philip in 198 B. C., *Phoenix*, Vol. 30, No. 2, 119–142.
- 1987 (a) *Senate and General: Individual Decision-Making and Roman Foreign Relations, 264-194 B.C.*, Los Angeles: University of California Press.
- 1987 (b) Polybius, Aristaenus, and the Fragment 'on Traitors', *CQ*, Vol. 37, No. 1 (1987), pp. 140–162.
- 1988 Rome, the War with Perseus, and Third Party Mediation, *Historia*, Bd. 37, H. 4, 414–444.
- 1994 Polybius, Demetrius of Pharos and the Origins of the Second Illyrian War, *CPh*, Vol. 89, No. 1. 46–59.
- 1995 *Moral Vision in the Histories of Polybius*, Hellenistic Culture and Society, 16, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- 1999 Pharos and the Question of Roman Treaties of Alliance Overseas in the Third Century BC, *CPh*, 94, 395–418.
- 2002 Greek Mediation in the First Macedonian War, 209-205. B.C., *Historia*, Bd. 51., H. 3 (3rd Qtr., 2002), 268–297.
- 2005 The Pact Between the Kings, Polybius 15.20.6 and Polybius' View of the Outbreak of the Second Macedonian War, *CPh*, Vol. 100, No. 3, 228–243.
- 2006 *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- 2008 *Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230–170 BC.*, Malden, MA/Oxford: Blackwell Publishing.
- 2009 What is an Empire? Rome and the Greeks after 188 B.C., *SCR*, Vol. 26, No. 3, 20–37.
- 2011 Review: D. Dzino, *Illyricum in Roman politics 229 BC-AD 68*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, *JRS*, Vol. 102, 311–314.
- 2012 Polybius, the Gallic Crisis, and the Ebro Treaty, *CPh*, Vol. 107, No. 3, 206–229.

Edmondson, Jonathan

- 2011 A Tale of Two Colonies: Augusta Emerita (Mérida) and Metellinum (Medellín) in Roman Lusitania, in: *Roman Colonies in the First Century of their foundation*, (ed.) Rebecca J. Sweetman, Oakville: Oxbow Books.

Edson, Charles Farwell

- 1935 Perseus and Demetrius, *HSCPh*, Vol. 46, 191–202.
- 1946 A Note on the Macedonian Merides, *CPh*, Vol. 41, No. 2, 107.
- 1948 Philip V and Alcaeus of Messene, *CPh*, Vol. 43, No. 2, 116–121.

Engelmann, Helmut; Knibbe Dieter

- 1989 *Das Zollgesetz der Provinz Asia: Eine neue Inschrift aus Ephesos*, *EA*, 14. Bonn: Habelt.

Erdkamp, Paul

- 2006 Late-annalistic battle scenes in Livy (books 21-44), *Mnemosyne*, 59, 525–563.

Errington, Robert Malcolm

- 1989 (a) Rome and Greece to 205., u: *CAH, Vol. VIII: Rome and the Mediterranean to 133 BC*, (eds.) A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, 81–107.
- 1989 (b) Rome against Philip and Antiochus, u: *CAH, Vol. VIII: Rome and the Mediterranean to 133 BC*, (eds.) A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, 244–289.

Etienne, Robert

- 1958 *Le Culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Fasc. 191 de la Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, Un volume in-8, Paris: De Boccard.

Faber, Aleksandra

- 1965 Antički bedemi grada Krka, *VAHD*, 45–47, 45–55.

Fantham, Elaine

- 1975 The Trials of Gabinius in 54 B.C., *Historia*, Bd. 24, H. 3, 425–443.

Fear, A. T.

- 1996 *Rome and Baetica: Urbanization in Southern Spain, c. 50 B.C. – A.D. 150.*, Oxford: Clarendon Press.

Ferguson, William Scott

- 1911 *Hellenistic Athens. An Historical Essay*, London: MacMillan and Co.

Ferrary, Jean-Louis

- 1978 Rome, les Balkans, la Grèce et l'Orient au IIème siècle av. J.-C., u: Nicolet 1978, 729–788.
- 1988 *Philhellénisme et impérialisme. Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique, de la seconde guerre de Macédoine à la guerre contre Mithridate*, BEFAR, 271, Rome: École française de Rome.
- 2008 Provinces, magistratures et lois: la création des provinces sous la République, u: *Die römischen Provinzen. Begriff und Gründung*, (ed.) Ioan Piso, Cluj–Napoca: Ed. Mega, 7–18.

Ferrero, Guglielmo

- 1907 *The Greatness and Decline of Rome, Vol. 2, Julius Caesar*, London: Heinemann.

Feyer, Carla

- 1976 *Il culto della Dea Roma, Origine e diffusione nell'Impero*, Collana di Saggi e Ricerche, IX, Pescara: Editrice Pescara.

Fine, John Van Antwerp

- 1936 Macedon, Illyria and Rome 220–219. B.C., *JRS*, Vol. 26, Part 1, 24–39.

Fitz, Jenő

- 1993 *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, Bd. I., Budapest: Encyclopaedia.

Flambard, J.-M.

- 1982 Observations sur la nature des magistrati italiens de Délos, u: *Delo e l'Italia*, (eds.) F. Coarelli, D. Musti, H. Solin, Rome: Bardi, 67–77.

- Fluss, Max
 1933 Monetium, u: *PWRE*, Bd. XV, Hb. 2, *Met bis Molaris lapis*, Alfred Druckenmüller Verlag, 119–120.
- Folcando, Elisabetta
 1996 Una rilettura dell'elenico di colonie pliniano, u: *Epigrafia e territorio, Politica e società, Temi di antichità romane*, IV, Bari: Edipuglia, 75–112.
- Forenbaher, Stašo; Kaiser, T.; Kirigin, Branko
 2003 Ilirsko svetište u Spili kod Nakovane, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Zagreb: *Izdanja HAD-a*, 22, (ed.) Emilio Marin, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo; Metković: Grad Metković, Split: Arheološki muzej, 329–331.
- Forlati-Tamaro, Bruna
 1936 La fondazione della colonia romana di Pola, *AMSI*, Nr. A. 53, 243–246.
- Foti Talamanca, Giuliana
 1974 *Ricerche sul processo nell'Egitto greco-romano, Vol. 1., L'organizzazione del "conventus" del "praefectus Aegypti"*, Milano: Giuffrè.
- Fournier, Julien
 2010 La Lex Rupilia, un modèle de régime judiciaire provincial à l'époque républicaine?, *CCGG*, Vol. 21, No. 1, 157–186.
- Franciscis, Alfonso de
 1956 *Templum Dianae Tifatinae*, Caserta : Societa di Storia Patria di Terra di Lavoro.
- Frank, Tenney
 1913 Mercantilism and Rome's Foreign Policy, *AHR*, Vol. 18, No. 2, 233–252.
 1914 (a) *Roman Imperialism*, New York: The MacMillan Company.
 1914 (b) Representative Government in the Macedonian Republics, *CPh*, Vol. 9, No. 1, 49–59.
- Franke, P. R.
 1989 Pyrrhus, u: *CAH*, Vol. VII, Pt. 2, *The Rise of Rome to 220 B.C.*, (eds.) F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, 456–485.
- Fraschetti, Augusto
 1975 Per le origini della colonia di Tergeste e del municipio di Agida, *SicGymn*, 28, 319–335.
 1983 La *pietas* di Cesare e la colonia di Pola, *AION*, 5, 7–102.
- Frashëri, K.
 1975 Recherches sur les cités pénestiennes, *SH*, 29, 12, 4, 135–158.
- Freber, Philipp-Stephan G.
 1993 *Der Hellenistische Osten und das Illyricum unter Caesar*, Palingenesia, Monographien und texte zur klassischen altertumswissenschaft, Bd. 42, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Gabba, Emilio
 1976 *Republican Rome, the Army, and the Allies*, translated by P. J. Cuff, Berkeley: University of California Press.

- 1989 Rome and Italy in the second century B.C., u: *CAH, Vol. VIII: Rome and the Mediterranean to 133 BC*, (eds.) A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, 197–243.
- Gabričević, Branimir
- 1968 Antički spomenici otoka Visa, *PPUD*, Vol. 17, No. 1, 5–60.
- 1970 Issa i njezin patron Q. Numerius Rufus, *Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb, 553–562.
- 1975 Bilješke uz prvi ilirski rat (s posebnim obzirom na našu historiografiju), *RFFZd*, 12(5), Zadar, 5–26.
- 1980 Naroni i Grci, u: *Dolina rijeke Neretve od prahistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Metković 4. – 7. X. 1977., *Izdanja HAD-a*, sv. 5, (ed.) Željko Rapanić, Split, 1980., 161–167.
- Gabrovec, Stane; Mihovilić, Kristina
- 1987 Istarska grupa, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja, 5, Željezno doba*, (ed.) Alojz Benac, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 293–338.
- Gagliardi, Lorenzo
- 2006 *Mobilità e integrazione delle persone nei centri cittadini Romani. Aspetti Giuridici, I, La classificazione degli incolae*, Milano: Dott. A Giuffrè editore.
- Garašanin, M.
- 1967 Crna Gora u osvit pisane istorije [Montenegro in the Classical Period], u: *Istorija Crne Gore*, Vol. I, (ed.) Z. Bešić et al., Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 87–139.
- Garašanin, Draga; Garašanin, Milutin
- 1967 Crna Gora u osvit njene istorije, [Crna Gora u doba rimskog carstva], u *Historija Crne gore*, Vol. I., (ed.) Z. Bešić et al., Titograd, 89–239.
- Geelhaar, Clemens
- 2002 Some remarks on the *lex de provinciis praetoris*, *RIDA*, T. 49, 109–117.
- Gelzer, Matthias
- 1928 Die lex Vatinia de Imperio Caesaris, *Hermes*, 63, Bd., H. 3, 113–137.
- 1968 *Caesar: Politician and Statesmen*, Cambridge-London: Harvard University Press.
- Genovese, Mario
- 2009 “Qui cives Romani erant, si Siculi essent... Qui Siculi, si cives Roman essent“ (Cic. *Verr.* 2.2.12.31): Nuovi spunti interpretativi e riflessi sulla valutazione dell'esercizio della *jurisdictio* nel corso della *praetura siciliensis* di Verre, u: *Studi in onore di Remo Martini*, Vol. II, Milan: Giuffrè, 215–267.
- Giannelli, Carlo Arturo
- 1966 Le date di scadenza dei Proconsolati di Giulio Cesare, *ASNP*, Serie II, Vol. 35, No. 1/2, 107–120.

- Gildenhard, Ingo; Hodgson, Louise et al.
 2014 *Cicero On Pompey's Command (De Imperio), 27-49, latin text, study aids with vocabulary, commentary, and translation*, Cambridge: Open Book Publishers.
- Giovanni, Adalberto
 1983 *Consulare Imperium*, Basel: Friedrich Reinhardt Verlag.
- Girardet, Klaus Martin
 1992 (a) Imperium und provinciae des Pompeius seit 67 v. Chr., *CCGG*, Vol. 3, No. 1, 177–188.
 1992 (b) Zur Diskussion um das imperium consulare militiae im 1. Jh. v. Chr., *CCGG*, Vol. 3, No. 1, 213–220.
- Gjongecaj, Shpresa
 1984 Qarkullimi i monedhave të Korkyrës në ilirinë e jugut, *Iliria*, 1, Tiranë, 171–180.
- Glavaš, Ivo
 2011 Rimske ceste oko Skardone u svjetlu novih nalaza, *VAPD*, 104, 167–180.
- Glavičić, Miroslav
 2003 Naronski magistrati i drugi gradski uglednici, *Izdanja HAD-a*, 22, 221–232.
 2007 O municipalitetu antičke Skardone, *Zbornik radova Rijeka Krka i Nacionalni park "Krka. Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak*, Šibenik, 251–257.
 2008 Epigrafička baština rimskodobnog Epidaura, *AAd*, 11, 43–62.
- Goffaux, Bertrand
 2011 Priests, *conventus* and provincial organisation in Hispania Citerior, u: *Priests and State in the Roman World*, (eds.) James H. Richardson, Federico Santangelo, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 445–469.
- Goldsworthy, Adrian Keith
 1998 'Instinctive Genius', The depiction of Caesar the general, u: *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instrument*, (eds.) K. Welch – A. Powell, London: Duckworth – The Classical Press of Wales, 193–219.
 2006 *Caesar, The Life of a Colossus*, London: Phoenix.
- González Fernández, Julián
 1995 De nuevo en torno a la fundación de la colonia Astigi Augusta Firma, *Habis*, 26, 281–293.
- Gorini, Giovanni
 1984 Re Ballaios: una proposta cronologica, u: *Il crinale d'Europa. L'area illirico-danubiana nei suoi rapporti con il mondo classico*, Proceedings of two meetings held in Rome in 1981–1982, Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 43–49.
 1999 Nuova documentazione su Ballaios, u: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité – III*, Atti del Convegno, Chantilly, 16-19 ottobre 1996, (ed.) P. Cabanes, Paris: De Boccard, 99–105.

- 2003 Comunità greche di Dalmazia. Le emissioni monetali, *Hesperia*, 17, 50–53.
- Goudineau, Christian
- 1978 La Gaule Transalpine, u: Nicolet 1978, 883–920.
- 1996 Gaul, u: *CAH, Vol. X., The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*, (eds.) Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott, 464–502.
- Govedarica, Blagoje
- 1982 Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, *ANUBiH*, 20, *CBI*, 18, Sarajevo, 111–188.
- Gregori, Gian Luca; Nonnis, David
- 2012 Il contributo dell'epigrafia allo studio delle cinte murarie dell'Italia repubblicana, u: *Mura di legno, mura di terra, mura di pietra: fortificazioni nel Mediterraneo antico*, Atti del convegno internazionale Sapienza Università di Roma, 7. – 9. maggio, 2012, (eds.) Gilda Bartoloni e Laura Maria Michetti, Roma: Sapienza Università di Roma. 491–524.
- Griffith, R. Drew
- 1966 The Eyes of Clodia Metelli, *Latomus*, T. 55, Fasc. 2, 381–383.
- Grillo, Luca
- 2015 *Cicero's De Provinciis Consularibus Oratio, Introduction and Commentary by Luca Grillo*, New York: Oxford University Press.
- Gros, Pierre
- 2008 *La Gaule Narbonnaise de la conquête romaine au IIIe siècle apr. J.-C.*, Paris: Editions A&J Picard
- Gruen, Erich Stephen
- 1968 Pompey and the Pisones, *CSCA*, Vol. 1, 155–170
- 1971 Pompey, Metellus Pius, and the Trials of 70-69 B. C.: The Perils of Schematism, *AJPh*, Vol. 92, No. 1, 1–16.
- 1973 (a) The Supposed Alliance between Rome and Philip V of Macedon, *CSCA*, Vol. 6, 123–136.
- 1973 (b) The Trial of C. Antonius, *Latomus*, T. 32, Fasc. 2, 301–310.
- 1975 Rome and Rhodes in the Second Century B. C.: A Historiographical Inquiry, *CQ*, Vol. 25, No. 1, 58–81.
- 1976 The Origins of the Achaean War, *JHS*, Vol. 96, 46–69.
- 1984 *The Hellenistic world and the coming of Rome*, Vol. I & II., Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1984.
- 1992 *Culture and national identity in Republican Rome*, Cornell Studies in Classical Philology, 52, Ithaca: Cornell University Press.
- 1995 *The Last Generation of the Roman Republic*, revised ed., Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- 1996 *Studies in Greek Culture and Roman policy*, Los Angeles-Berkeley-London: University of California Press.
- 2011 *Rethinking the Other in Antiquity*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

- Graillot, Henri
 1912 *Le culte de Cybèle mère des dieux, à Rome et dans l'Empire romain*, Paris: Fontemoing et Cie.
- Griffith, R. Drew
 1996 The Eyes of Clodia Metelli, *Latomus*, T. 55, Fasc. 2, 381–383.
- Grumeza, Ion
 2009 *Dacia, Land of Transylvania, Cornerstone of Ancient Eastern Europe*, Lanham: Hamilton Books.
- Gundel, Hans Georg
 1963 Titus Quinctius Flamininus, u: *PWRE*, Bd. XXIV, *Pyramos bis Quosenus*, 1047–1103.
- Habicht, Christian
 1975 New Evidence on the Province of Asia, *JRS*, 65, 64–91.
- Hackl, Ursula
 1988 Die Gründung der Provinz Gallia Narbonensis im Spiegel von Ciceros Rede für Fonteius, *Historia*, Bd. 37, H. 2, 253–256.
- Haensch, Rudolf
 1997 *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Kölner Forschungen, 7, Mainz am Rhein: P. von Zabern.
- Haley, Ewan W.
 2003 *Baetica Felix, People and Prosperity in Southern Spain from Caesar to Septimius Severus*, Austin: University of Texas Press.
- Hammond, Nicolas Geoffrey Lempriere
 1966 The opening campaigns and the battle of the Aoi Stena in the Second Macedonian War, *JRS*, Vol. 56, Parts 1 and 2, 36–54.
 1967 *Epirus*, Oxford: Oxford University Press.
 1968 Illyris, Rome and Macedon in 229-205. B.C., *JRS*, Vol. 56, Parts 1 and 2, 1-21.
 1972 *A History of Macedonia*, Vol. I., Historical geography and prehistory, Oxford: Clarendon Press.
 1989 The Illyrian Atintani, the Epirotic Atintanes and the Roman Protectorate, *JRS*, Vol. 79, 11–25.
 1991 The “Koina” of Epirus and Macedonia, *ICS*, Vol. 16, Parts 1 and 2, 183–192.
 1993 The kingdoms in Illyria circa 400-167 B.C., *Collected Studies*, II, Studies concerning Epirus and Macedonia before Alexander, Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 239-253.
 2001 Dardanians and Macedonians, *Collected Studies*, V, Further studies on various topics, Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 223–230.
- Hammond, Nicolas Geoffrey Lempriere; Walbank, Frank William
 1988 *A History of Macedonia*, Vol. III., 336 – 167 B.C., Oxford: Clarendon Press.
- Hardy, Ernest George
 1916 The Transpadane Question and the Alien Act of 65 or 64 B.C., *JRS*, Vol. 6, 63–82.

- 1917 Consular Provinces between 67 and 52 B.C., *CR*, Vol. 31, No. 1, 11–15.
- Harrill, James Albert
- 1995 *The Manumission of Slaves sin Early Christianity*, Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie, 32, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Harris, William Vernon
- 1979 *War and Imperialism in Republican Rome*, Oxford: Oxford University Press.
- 1986 The Development of the Quaestorship, 267–81 B. C., *CQ*, Vol. 26, No. 1, 92–106.
- 1989 Roman expansion in the west, u: *CAH, Vol. VIII: Rome and the Mediterranean to 133 BC*, (eds.) A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, 107–142.
- 2007 The Late Republic, u: *CEH*, 511–542.
- Hasenohr, Claire
- 2002 Les collèges de magistrati et la communauté italienne de Délos, u: *Les Italiens dans le monde grec : IIe siècle av. J.-C. – Ier siècle ap. J.-C.: circulation, activités, intégration, Actes de la Table ronde, École normale supérieure*, Paris, 14. – 18. mai, 1998, (eds.) Christel Müller, Claire Hasenohr, Paris-Athènes, École française, (Diff. De Boccard), 67–76.
- 2003 *Les Compitalia* à Délos, *BCH*, 127, 167–249.
- 2007 Italiens et Phéniciens à Délos: organisation et relations de deux groupes d'étrangers résidents (IIe-Ier siècles av. J.-C.), u: *Etrangers dans la cité romaine, Actes du colloque de Valenciennes, 14. – 15. octobre 2005, Habiter une autre patrie: des incolae de la République aux peuples fédérés du Bas-Empire*, (eds.) R. Compatangelo-Soussignan, Chr.-G.Schwentzel, Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 91–109.
- Hatt, Jean-Jacques
- 1959 *Histoire de la Gaule romaine (120 avant J.-C. – 451 après J.-C.) Colonisation ou Colonialisme?*, Paris: Payot.
- Hatzfeld, Jean
- 1912 Les Italiens résidant à Délos mentionnés dans les inscriptions de l'île, *BCH*, Vol. 36, No. 1, 5–218.
- 1919 *Les trafiquants italiens dans l'Orient Hellenique*, Paris: E. de Boccard.
- Hatzopoulos, Miltiade B.
- 1993 Le problème des Atintanes et le peuplement de la vallée de l'Aoos, *L'Illyrie méridionale et L'Épire dans l'Antiquité*, II, Actes du colloque international de Clermont-Ferrand, 25–27 Octobre 1990, réunis par Pierre Cabanes, Paris: De Boccard, 191–199.
- 1996 *Macedonian institutions under the kings*, I, *A historical and epigraphic study*, MEΛETHMATA, 22, Paris: Diffusion de Boccard.
- Hauvette-Besnault, Amédée
- 1883 Inscriptions de Délos, *BCH*, Vol. 7, No. 1, 5–14.

Hendrickson, G. J.

- 1911 The Provenance of Jerome's Catalogue of Varro's Works, *CQ*, Vol. 6, No. 3, 334–343

Hermon, Ella

- 1978 Le problème des sources de la conquête de la Gaule Narbonnaise, *DHA*, Vol. 4, 135–169.
 1995 Pouvoir et revenus en Transalpine au Ier siècle av. J.-C. : un aspect du rapport centre-périphérie, *REA*, T. 97, N. 3–4, 565–574.

Herzog, Ernst von

- 1864 *Galliae narbonensis: provinciae Romanae historia descriptio institutorum expositio*, Lipsiae (Leipzig): Teubner.

Heyduk, J. D.

- 2008 *Clodia. A Sourcebook*, Norman: University of Oklahoma Press.

Holleaux, Maurice

- 1935 *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J.C. (273–205)*, [serija?], Paris: E. de Boccard
 1952 Les Romains en Illyrie, *Études d'épigraphie et d'histoire grecques*, tome IV., Rome la Macedoine et l'orient Grec, première partie, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
 1957 (a) Les conférences de Lokride et la politique de T. Quinctius Flaminius (198 av. J.-C.), *Études d'épigraphie et d'histoire grecques*, tome V., seconde partie, Rome et la conquête de l'Orient, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
 1957 (b) Les additions annalistiques au traité de 196 (Tite Live 33, 30, 6–11), *Études d'épigraphie et d'histoire grecques*, tome V., seconde partie, Rome et la conquête de l'Orient, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.

Holmes, Thomas Rice Edward

- 1911 *Caesar's Conquest of Gaul, Second Edition, revised throughout and largely rewritten*, Oxford: Clarendon Press.
 1917 Was Caesar Born in 100 or in 102 B.C.?, *JRS*, Vol. 7, 145–152.

Homolle, Théophile

- 1880 Supplément à la chronologie des archontes athéniens postérieurs à la CXXIIe Olympiade, *BCH*, Vol. 4, No. 1, 182–191.
 1884 Les Romains à Délos, *BCH*, Vol. 8, No. 1, 75–158.

Horsfall, Nicholas

- 1972 Varro and Caesar: three chronological problems, *BICS*, No. 19, 120–128.

Hoyos, Bernard Dexter

- 1973 *Lex provinciae* and the governor's edict, *Antichthon*, 7, 47–53.

Humbert, Emil

- 1978 *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la conquête jusqu'à la guerre sociale*, Publications de l'École française de Rome, 36, Rome: École Française de Rome.

Hübner, Emil

- 1896 *Asturica Augusta*, *PWRE*, Bd. II, Hb. 2, *Apollon-Barbaroi*, J. B. Metzlersher Verlag, 1864.
- 1897 (a) *Bracara Augusta*, *PWRE*, Bd. III, Hb 1, *Barbarus-Campanus*, J. B. Metzlersher Verlag, 802.
- 1897 (b) *Caesaraugusta*, *PWRE*, Bd. III, Hb 1, *Barbarus-Campanus*, J. B. Metzlersher Verlag, 1287–1288.
- 1900 *Clunia*, *PWRE*, Bd. IV, Hb. 1, *Claudius mons-Cornificius*, J. B. Metzlersher Verlag, 113–114.
- 1905 *Emerita*, *PWRE*, Bd. V, Hb. 1–2, *Demogenes-Ephoroi*, J. B. Metzlersher Buchhandlung, 2493–2496.

Inker, Peter

- 2008 *Caesar's Gallic Triumph: Alesia 52 BC*, [Campaign Chronicles], South Yorkshire: Pen & Sword Military.

Islami, Selim

- 1966 Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios, essai d'une révision du problème, *Actes du Colloque International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeenes*, 2, Tirana, 429–443.
- 1975 L'etat Illyrien et ses guerres contre Rome (231–168 avant notre ère), *Iliria*, Nr. 3., 5–48.

Jadrić, Ivana; Miletić, Željko

- 2008 Liburnski carski kult, *AAd*, 11, 75–90

Jahn, Kirsten

- 2006 Das Hemd des Nessos – Die leges provinciae der römischen Republik, u: Internationales Sommerseminar in Antiker Rechtsgeschichte *Imperium und Provinzen*, (Zentrale und Regionen), Sarajevo, 30. April – 04. Mai 2005, (eds.) Z. Lučić, G. Thür (Hrsg.), 21–36.

Jameson, Shelach

- 1970 Pompey's Imperium in 67: Some Constitutional Fictions, *Historia*, Bd. 19, H. 5, 539–560.

Johnson, Allan Chester

- 1926 The development of municipal policy, u: *The Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 177–192.

Johnson, Van L.

- 1959 The Superstitions about the Nundinae, *AJPh*, Vol. 80, No. 2, 133–149.

Jolowicz, Herbert Felix

- 1952 *Historical introduction to the study of Roman law*, Cambridge: Cambridge University Press.

Jones, Henry J.

- 1935 The Dramatic Date of Varro Res Rusticae, Book II, *CR*, Vol. 49, No. 6, 214–215.

- Julian, Camille
 1909 *Histoire de la Gaule, T. III, La Conquête romaine et les premières invasions Germaniques*, Paris: Librairie Hachette.
- Jurkić, Vesna
 1986 Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba, *Izdanja HAD-a*, 11, (1), 65–80.
- Kaca, Iljaz
 1981 Trois agglomérations illyriennes dans le district de Dibra, *Iliria*, 11, 255–261.
- Kallet-Marx, Robert Morstein
 1996 *Hegemony to Empire, The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.*, Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
- Kalpakovska, Vesna
 1999 Styberra in the Roman period, *ZAnt*, 49, 155–171.
- Kamenjarin, Ivanka - Šuta, Ivan
 2012 *Antički Sikuli*, Katalog izložbe, Kaštel Lukšić: Muzej grada Kaštela 2012.
- Kamm, Antony
 2006 *Julius Caesar. A life*, London–New York: Routledge.
- Kantor, Georgy
 2010 *Siculus cum Siculo non eiusdem ciuitatis*, Litigation between citizens of different communities in the *Verrines*, *CCGG*, Vol. 21, N. 1, 187–204.
- Karster, Robert A.
 2006 *Marcus Tullius Cicero, Speech on Behalf of Publius Sestius*, Translated with Introduction and Commentary by Robert A. Karster, Oxford: Clarendon Press.
- Katičić, Radoslav
 1963 Das mitteldalmatinische Namengebeite, *ZAnt*, 12, Skopje, 255–292.
 1964 Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija / Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachschicht in den illyrischen Provinzen, u: Benac 1964, 9–58.
 1976 *Ancient Languages of the Balkans*, Part 1, Trends in Linguistics, 4, Mouton, The Hague–Paris: De Gruyter.
- Kaygusuz, L.
 1984 PERGE: Unter Kaiser Tacitus Mittelpunkt der Welt, *EA*, 4, 1–4.
- Keppie, Lawrence
 1983 *Colonisation and Veteran Settlement in Italy, 47–14 B.C.*, London: British School at Rome.
- Kiepert, Heinrich
 1896 *Formae urbis Romae antiquae*, Berolini: D. Reimer.
 1911 *Formae orbis antiqui: usque ad Traianum et Hadrianum, Imperium Romanum*, Vol. 33, Berolini: D. Reimer.

Kirbihler, François

- 2009 Les lois provinciales en Occident: état de la question, u: *Rome et l'Occident, Gouverneur l'Empire (IIe siècle av. J.-C. – IIe siècle apr. J.-C.)*, (ed.) Frédéric Hurlet, Rennes: Presses universitaires de Rennes, 25–35.

Kirigin, Branko

- 1992 Vaze tipa "Alto-Adriatico" iz Isse, *Prijatelj zbornik: zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici života Kruna Prijatelja*, I, Split, 79–97.
- 1994 Grčko-italske amfore na Jadranu, *AV*, 45, Ljubljana, 1994., 15-24.hayes
- 1997 Alto-Adriatico vases from Dalmatia, u: *Adriatico tra IV e III sec. a. C., Vasi Alto-Adriatici tra Piceno Spina e Adria*, Atti del convegno di studi Ancona, 20-21 giugno, 1997, (a cura di) M. Landolfi, L'Erma di Bretschneider, 131–137.
- 2003 Palagruža godine 2002. Preliminarni izvještaj s arheoloških iskopavanja, *OA*, 27, 367–378.
- 2004 Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *VAHD*, 96, 9–303.
- 2012 Salona i more – neke napomene, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić, Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Dissertationes et Monographiae, 5, (eds.) Miljenko Jurković, Ante Milošević, Zagreb-Motovun-Split: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages Motovun, University of Zagreb, 59–85.
- 2013 *Palagruža: Diomedov otok*, Knjiga Mediterana, 68, Split: Književni krug.

Kirigin, Branko; Čače, Slobodan

- 1998 Archaeological evidence for the cult of Diomedes in the Adriatic, *Hesperia*, 9, 63–110.

Kirigin, Branko; Hayes, John; Leach, Peter

- 2002 Local pottery production at Pharos, u: *Cambi, Čače, Kirigin*, 2002, 241–260.

Kirigin, Branko; Katunarić, Tea; Miše, Maja

- 2005 Palagruža godine 2004. Preliminarni izvještaj s iskopavanja, *VAPD*, 98, 251–260.

Kirigin, Branko; Katunarić, Tea; Skelac, Goran

- 2004 Palagruža 2003. Preliminarni izvještaj s arheoloških iskopavanja, *OA*, 28, 207–220.

Kirigin, Branko; Katunarić, Tea; Šešelj, Lucijana

- 2005 Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji, *VAPD*, 98, 7–24.

Kirigin, Branko; Marin, Emilio

- 1985 Issa '80, *VAHD*, 78, 45–72.

Kirigin, Branko; Miše, Maja; Barbarić, Vedran

- 2009 (b) Palagruža – Diomedov otok / Sažeti pregled arheoloških iskopavanja 2002. – 2008. godine, *Izdanja HAD-a*, 26, 43–60.

- Kirigin et al.
 2009 Palagruža - The Island of Diomedes – and Notes on Ancient Greek Navigation in the Adriatic, u: *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, (ed.) Stašo Forenbaher, Oxford: Archaeopress, 137–155.
- Klotz, Alfredus
 1906 *Quaestiones pliniana geographicae*, Berlin: Weidmann.
 1930 Die geographischen commentarii des Agrippa und ihre Überreste, *Klio*, 24, 1930–1931, 38–58, 386–466,
- Knox McElderry, Robert
 1918 Vespasian's reconstruction of Spain, *JRS*, 8, 53–102.
- Korn, George B.
 1973 An Apollonian Embassy to Rome, *Latomus*, T. 32, Fasc. 3, 570–574.
- Kornemann, Ernst
 1892 *De civibus Romani sin provinciis imperii consistentibus*, Berlin: Verlag von S. Calvary & Co.
 1900 (a) Conventus, *PWRE*, Bd. IV, Hb. 1, *Claudius mons-Cornificius*, J. B. Metzlersher Verlag, 1173–1200
 1900 (b) Coloniae, *PWRE*, Bd. IV, Hb. 1, *Claudius mons-Cornificius*, J. B. Metzlersher Verlag, 510–588.
- Kos, Peter
 1998 *Leksikon antičke numizmatike*, Zagreb: Hrvatski bibliografski zavod.
- Kowal, Tomasz
 2010 Skarb monet z Risan, *Archeologia Żywa, Fundacja Przyaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego*, 5 (51), Uniwersytet Warszawski: Instytut Archeologii, 46–48.
 2011 Fieldwork at Risan, Season 2009-2010, *Światowit*, VIII (XLIX)/A (2009–2010), 199–202, 204–207.
 2012 Risan, Montenegro, Excavations in 2011, *Światowit*, IX (L)/A, (2011), 201–207.
- Köves, Theodor
 1963 Zum Empfang der Magna Mater in Rom, *Historia*, Bd. 12, H. 3, 321–347.
- Krahe, Hans
 1925 *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen. Auf Grund von Autoren un Inschriften*, Heidelberg: Winter.
 1929 *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg: Winter.
- Krebs, Christopher
 2006 Imaginary Geography in Caesar's Bellum Gallicum, *AJPh*, Vol. 127, No. 1, 111–136.
- Kramer, Frank R.
 1948 Massilian Diplomacy before the Second Punic War, *AJPh*, Vol. 69, No. 1, 1–26.

Križman, Mate

- 1979 *Antička svjedočanstva o Istri / Testimonianze antiche sull'Istria*, Pula: Čakavski sabor.

Kromayer, Johannes

- 1907 *Antike Schlachtfeder in Griechenland*, Bd. II, Die Hellenistisch-Römische periode; von Kynoskephalae bis Pharsalos, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Kuntić-Makvić, Bruna

- 1988 *Antička povijest u djelu De Regno Dalmatiae et Croatiae Ivana Lučića Trogirana: prikaz o najstarijim vlastima nad Jadranom u funkciji tumačenja povijesti kasnijih razdoblja*, sv. 1., neobjavljeni doktorski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 1988.
- 1992 Tit Livije i Treći ilirski rat, *Latina et Graeca*, 20, Zagreb, 3–19.
- 1997 De bello Histrico, Arheološka istraživanja u Istri, Znanstveni skuš, Poreč 26. – 28. Listopada 1994., *Izdanja HAD-a*, 18, 169–175.

La Bohec, Sylvie

- 1984 Demetrios de Pharos, Scerdilaidas et la Ligue Hellenique, u: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, Actes du colloque international de Clermont-Ferrand, 22. – 25. octobre 1984, réunis par Pierre Cabanes, Clermont-Ferrand: Adosa, 203-208.

Lacey, Walter Kirkpatrick

- 1961 The Tribune of Curio, *Historia*, Bd. 10, H. 3, 318–329.

Laffi, Umberto

- 1966 *Adtributio e contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Studi di lettere, storia e filosofia pubblicati dalla Scuola Normale Superiore di Pisa, 35, Pisa: Nistri-Lischi Editori.
- 1987 L'amministrazione di Aquileia in età romana, *AAAd*, 30, 39–62.
- 1992 La provincia della Gallia Cisalpina, *Athenaeum*, 80, 1992. str.
- 2001 *Studi di storia romana e di diritto*, Raccolta di studi e testi, Storia e letteratura, 206, Roma: Edizioni Storia e letteratura.

Larsen, Jacob Aall Ottesen

- 1936 The Treaty of Peace at the Conclusion of the Second Macedonian War, *CPh*, Vol. 31, No. 4, 342–348.
- 1937 The Peace of Phoenice and the Outbreak of the Second Macedonian War, *CPh*, Vol. 32, No. 1, 15–31.
- 1945 Representation and Democracy in Hellenistic Federalism, *CPh*, Vol. 40, No. 2, 65–97.

Launey, Marcel

- 1949 *Recherches sur les armées hellénistiques*, Vol. I–II (1949/1950), Paris: De Boccard.

Laurence, Ray

1999 *The Roads of Roman Italy, Mobility and Cultural Change*, London-New York: Routledge.

1994 Rumour and Communication in Roman Politics, *G&R*, Vol. 41, No. 1, 62–74.

Lazemby, John Francis

1959 The Conference of Luca and the Gallic War: A Study in Roman Politics 57-55 B.C., *Latomus*, T. 18, Fasc. 1, 67–76.

Le Roux, Patrick

2004 La question des conventus dans la péninsule Ibérique d'époque romaine, u: *Au jardin des Hespérides, Histoire, société et épigraphie des mondes anciens. Mélanges offerts à Alain Tranoy*, (eds.) Claudine Auillard, Lydie Bodiou, Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 337–356.

2009 Peuples et cités de la péninsule Ibérique du IIe a. C. au IIe p.C., *Pallas*, 80, 147–173.

Lepelley, Claude

2001 Les sièges des conventus judiciaires de l'Afrique proconsulaire, u: *Aspects de l'Afrique romaine. Le cités, la vie rurale, le christianisme*. (ed.) Claude Lepelley, Bari: Edipuglia, 55–68.

Lequément, R.; Liou, B.

1975 Les épaves de la côte de Transalpine, essai de dénombrement suivi de quelques observations sur le trafic maritime aux IIe et Ier siècles avant J.-C., *CLPA*, 24, 76–82.

Leveau, Philippe

2007 The western provinces, u: *CEH*, 651–670.

Levick, Barbara

1998 The Veneti revisited: C.E. Stevens and the tradition on Caesar the propagandist, u: *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instrument*, (eds.) K. Welch, A. Powell, London: Duckworth – The Classical Press of Wales, 61–83.

Lewis, Naphtali

1972 Un nouveau texte sur la juridiction du préfet d'Égypte, *Revue historique de droit français et étranger*, Quatrième série, Vol. 50, No. 1, 5–12.

1989 *The documents from the Bar Kokhba period in the cave of Letters*, Vol. I., Greek papyri, Judaeon Desert Series, Jerusalem: Israel Exploration Society.

Lica, Vasile

2000 *The coming of Rome in the Dacian world*, Konstanz: Universitätsverlag.

Linderski, Jerzy

1965 Constitutional Aspects of the Consular Elections in 59 B.C., *Historia*, T. 14, Bd. 4, 423–442.

Lintott, Andrew

1965 Trinundinum [Trinundinum], *CQ*, Vol. 15, No. 2, 281–285.

- 1968 Nundinae and the Chronology of the Late Roman Republic, *CQ*, Vol. 18, No. 1, 189–194.
- 1974 Cicero and Milo, *JRS*, Vol. 64, 62–78.
- 1981 What Was the 'Imperium Romanum'?, *G&R*, Vol. 28, No. 1, 53–67.
- 1990 Electoral Bribery in the Roman Republic *JRS*, Vol. 80, 1–16
- 1992 The Roman empire and its problem in the late second century, in: *CAH, Vol. IX., The Last Age of the Roman Republic, 146–43. B.C.*, (eds.) J. A. Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson, 16–40.
- 1993 *Imperium Romanum, Politics and administration*, London and New York: Routledge.
- 1999 *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford: Oxford University Press.
- Lomas Salomonte, Francesco Javier
- 1975 *Asturia prerromana y altoimperial*, *Anales de la Universidad Hispalense, Serie Filosofía y Letras*, 32, Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Lowenstein, Karl
- 1973 *The Governance of Rome*, The Hague: Martinus Nijhoff.
- Lučić, Josip
- 1966 O migracijama ilirskog plemena Ardihejaca, *ZAnt*, 16, Skopje, 245–254.
- Luibheid, Colm
- 1970 The Luca Conference, *CPh*, Vol. 65, No. 2, 88–94.
- Mack, R.
- 1951 *Grenzmarken und Nachbarn Makedoniens im Norden und Westen*, neobjavljeni doktorski rad, Göttingen: Universität Göttingen.
- MacKay, Pierre A.
- 1968 Bronze Coinage in Macedonia, 168–166 B.C., *Museum Notes*, Vol. 14, 5–13.
- MacMullen, Ramsay
- 1970 Market-Days in the Roman Empire, *Phoenix*, Vol. 24, No. 4, 333–341.
- Madsen, Jesper Majborn
- 2009 *Eager to be Roman, Greek Response to Roman Rule in Pontus and Bithynia*, London: Bloomsbury.
- Madvig, Johan Nicolai
- 1860 *Emendationes Livianae*, Hauniae: Sumptibus Librariae Gyldendalicae.
- Malevany, Z.
- 1975 K voprosu ob obrazovanii provincii Illirik, *VDI*, 1 (131), 138–144.
- Mangas, Julio Manjarrés; Solana Sáinz, José María
- 1985 *Romanización y germanización de la Meseta Norte*, Valladolid: Ediciones Ambito.
- Marasco, Gabriele
- 1995 Appiano e il proconsolato di P. Vatinius in Illiria (45–43 a.C.), *Chiron*, 25, 283–297.

Margetić, Lujo

- 1977 Il ius italicum delle comunità liburniche (Plin. Nat. hist. III 21, 193), *ZAnt*, 27, 2, 401–409.
- 1978 O natpisu o gradnji krčkih gradskih bedema sredinom 1. st. pr. n. e., *ARR*, 10, 171–183.

Marić, Zdravko

- 1979 Münzen aus dem dritten und zweiten Jahrhundert v.u.Z. von Gradina in Ošanići bei Stolac, *WMBHL*, 6, 183–204.
- 1989 Daorsi i Narona, u: *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi = La Bosnie-Herzegovine dans les courants des événements historiques et culturels de l'Europe du sud-est*, međunarodni simpozijum = symposium international, Sarajevo, 6-7. oktobar 1988, Posebna izdanja, (ed.) Borivoj Čović, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 57–59.

Marin, Emilio

- 2002 Grad Salonae/Salona, u: *Longae Salonae*, Vol. I-II, (ed.) Emilio Marin, Split, 9–22.

Marin, Emilio et al.

- 1999 *Narona*, Zagreb: Naro naklada; Opuzen: Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti.

Marino, R.

- 1984 La provincializzazione della Gallia Cisalpina, *Seia*, 1, 165–184.

Marion, Yolande

- 1998 Pline et l'Adriatique orientale: quelques problèmes d'interprétation d'Histoire Naturelle 3. 129-152, u: *Geographica Historica, Ausonius Études*, 2, (eds.) P. Arnaud, P. Counillon, Bordeaux and Nice: Ausonius, 119–135.

Marović, Ivan

- 1976 Quelques pièces de monnaie de la collection numismatique du Musée archéologique de Split, *ANUBiH*, 13, *CBI*, 11, Sarajevo, 221–244.
- 1988 The coinage of Ballaios in the Archaeological Museum in Split, *VAHD*, 81, Split, 81–146.

Marsh, Frank Burr

- 1922 *The Founding of the Roman Empire*, Austin: University of Texas Press.
- 1927 (a) The Chronology of Caesar's Consulship, *CJ*, 22, 504–524.
- 1927 (b) The Policy of Clodius from 58 to 56 B.C., *CQ*, Vol. 21, No. 1, 30–36.
- 1932 The Gangster in Roman Politics, *CJ*, Vol. 28, No. 3, 168–178.

Marshall, Anthony J.

- 1966 Governors on the move, *Phoenix*, 20, 231–246.
- 1968 Pompey's Organisation of Bithynia-Pontus: Two Neglected Texts, *JRS*, Vol. 58, Parts 1 and 2, 103–109.

Martin, Verne Norman

- 1993 *Roman application of amicitia in Illyria, 229 to 196: from the First Illyrian War to the end of the Second Macedonian War*, neobjavljeni magistarski rad, Rohnert Park: Sonoma State University.

Matijašić, Robert

- 1991 L'Istria tra Epulone e Augusto: archeologia e storia della romanizzazione dell'Istria (II sec. a.C. – I. sec. d.C.), u: *Preistoria e protostoria dell'alto Adriatico*, AAAAd, 37, 235–251.
- 1993 Starija povijest Istre i neki njeni odrazi na novije razdoblje, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 2, No. 4–5 (6–7), Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 569–585.
- 2009 *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Povijest hrvatskih zemalja u antici, sv. 1, Zagreb: Leykam international.

May, John Maunsell Frampton

- 1946 Macedonia and Illyria (217–167. B.C.), *JRS*, Vol. 36, Parts 1 and 2, 48–56.

Mayer, Anton

- 1957 *Die Sprache der alten Illyrier* Bd. I, Einleitung Wörterbuch der illyrischen Sprachreste, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung XV, Wien: Rudolf M. Rohrer.
- 1959 *Die Sprache der alten Illyrier* Bd. II, Etymologisches Wörterbuch des Illyrischen Grammatik der Illyrischen Sprache XVI, Wien: Rudolf M. Rohrer.

McDermott, William Coffman

- 1969 De Luceiis, *Hermes*, Bd. 97, H. 2, 233–246.

McDonald, Alexander Hugh

- 1938 Scipio Africanus and Roman Politics in the Second Century B.C., *JRS*, Vol. 28, Part 2, 153–164.

McLaughlin, Raoul

- 2010 *Rome and the Distant East. Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*, London: Continuum.

Meadows, A. R.

- 1993 Greek and Roman Diplomacy on the Eve of the Second Macedonian War, *Historia*, Bd. 42, H. 1, 40–60.

Medini, Julijan

- 1978 Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafskih izvora, *Materijali SADJ*, 15, Naseljavanje i naselja u antici, X. kongres arheologa Jugoslavije, Prilep, 1976., Beograd, 1978, 67–85.

Meier, Christian

- 1961 Zur Chronologie und Politik in Caesars erstem Konsulat, *Historia*, Bd. 10, H. 1, 68–98

Mellano, Leone Davide

- 1977 *Sui rapporti tra governatore provinciale e giudici locali alla luce delle Verrine*, Milan: Giuffrè.

- Meloni, Piero
1953 *Perseo e la fine della monarchia Macedone*, Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Mellor, Ronald
1975 *ΘΕΑ ΡΩΜΗ: The worship of the Goddess Roma in the Greek world*, *Hypomnemata*, 42, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Meritt, Benjamin Dean
1936 Greek Inscriptions, The American Excavations in the Athenian Agora: Tenth Report, *Hesperia*, Vol.5, No. 3, 355–430.
- Merlat, Pierre
1954 César et les Vénètes, *ABPO*, T. 61, No. 1, 154–183.
- Mesihović, Salmedin
2007 *Dezitivati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, neobjavljeni doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet.
- Mihovilić, Kristina
2002 Grčki i helenistički nalazi u Istri i Kvarneru, u: (eds.) Cambi, Čače, Kirigin 2002, 499–519.
- Mileta, Christian
1990 Zur Vorgeschichte und Entstehung der Gerichtsbezirke der Provinz Asia, *Klio*, 72, 427–444.
- Milošević, Ante
1998 *Arheološka topografija Cetine*, Katalozi i monografije, 3, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Mirdita, Zef
1975 Intorno al problema dell'ubicazione e della identificazione di alcuni agglomerati Dardani nel tempo preromano, u: Benac 1975, 201–216.
2005 O južnoj granici Dardanaca i Dardanije u Antici, *VAMZ*, 3, 32–33, 63–92.
- Mirnik, Ivan
1981 Coin Hoards in Yugoslavia, *BAR International Series*, 95, Oxford: Oxford University Press.
1987 Circulation of North African etc. currency in Illyricum, *AV*, 38, 369–392.
- Miše, Maja
2010 *Keramika tipa „Gnathia“ na istočnoj obali jadrana (od 4. do 1. st. pr. Kr.)*, neobjavljeni doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
2012 Trgovački kontakti dvaju jadranskih obala krajem 4. i u 3. st. pr. Kr. na primjeru slikane keramike, *HAn*, Vol. 21, No. 21, 231–240.
2013 Prilog proučavanju isejske keramike tipa *Gnathia*, *VAPD*, 106, 99–130.
- Mitchell, Stephen
1999 The Administration of Roman Asia from 133 BC to AD 250, u: *Locale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert*, *Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien*, 42, (ed.) Werner Eck, Munich: R. Oldenbourg Verlag, 17–46.

Mitchell, Thomas Noel

1969 Cicero before Luca (September 57 - April 56 B.C.), *TAPA*, Vol. 100, 295–320.

Mitteis, Ludwig

1895 (and C. Wessely) *Corpus Papyrorum Raineri Archiducis Austriae*, Vol. 1, *Griechische Texte*, Bd. 1, Wien.

Mommsen, Theodor

1857 *Die Rechtsfrage zwischen Caesar und dem Senat*, Breslau: Verlag von Eduard Trewendt.

1860 *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin: Weidmann.

1873 Die Römischen Lagerstädte, *Hermes*, Bd. 7, H. 3, 299–326.

1881 (a) ‘Observationes epigraphicae.’, *EE*, 4, 213–252.

1881 (b) Schweizer Nachstudien, *Hermes*, Bd. 16, H. 3, 445–494.

1883 Ll. Capvuae, u: *CIL* 10, 365–374.

1889 *Römische Geschichte, Zweiter Band: von der Schlacht von Pydna bis auf Sullas Tod*, Achte Auflage, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

1887 *Römisches Staatsrecht*, Leipzig: Verlag von S. Hirzel.

1906 Gesammelte Schriften, IV, = Historische Schriften, I, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

1908 Gesammelte Schriften, V, = Historische Schriften, II, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Morales, Isaías Arrayás

2005 *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III–I A.C.)*, Instrumenta, 19, Barcelona: Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona.

Morel, Charles M.

1877 *Les associations de citoyens romains et les curatores civium Romanorum conventus Helvetici*, Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire de la Suisse romande, Vol. 34, 1, Lausanne, 179–226.

Morel, Jean-Paule

1986 Remarques sur l'art et l'artisanat de Naples antique, u: Atti del XXV Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 1985, 305–356.

1998 Le commerce à l'époque hellénistique et romaine et les enseignements des épaves, u: *Archeologia subacquea. Come opera l'archeologo. Storie dalle acque*, Quaderni del dipartimento, 44, (ed.) G. Volpe, Florence, 485–529.

2007 Early Rome and Italy, u: *CEH*, 487–510.

Morgan, M. Gwyn

1969 Metellus Macedonicus and the Province Macedonia, *Historia*, Bd. 18, 422–446.

1971 Lucius Cotta and Metellus, Roman Campaigns in Illyria During the late Second Century, *Athenaeum*, 49, 271–301.

1973 Pliny, N. H. III 129, The Roman Use of Stades and the Elogium of C. Sempronius Tuditanus (cos. 129. B.C.), *Philologus*, 117, 29–48.

Morstein-Marx, Robert

- 2000 The Alleged "Massacre" at Cirta and Its Consequences (Sallust *Bellum Iugurthinum* 26-27), *CPh*, Vol. 95, No. 4, 468–476.

Mouritsen, Henrik

- 2006 Caius Gracchus and the "Cives Sine Suffragio", *Historia*, Bd. 55, H. 4, 418–425.
- 2007 (a) *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 2007 (b) The Civitas Sine Suffragio: Ancient Concepts and Modern Ideology, *Historia*, Bd. 56, H. 2, 141–158.
- 2011 *The Freedman in the Roman World*, New York: Cambridge University Press.

Müller, Karl

- 1883 *Klaudiou Ptolemaiou Geographikê hyphêgêsis: Claudii Ptolemaei Geographia*, Vol. I, Paris: Firmin-Didot.

Münzer, Friedrich

- 1910 Fulvius Flaccus, u: *PWRE*, Bd. VII, Hb. 1, *Fornax-Glykon*, J. B. Metzlersche Buchhandlung, 238 (No. 53), 248 (No. 64), opć. 246–248.
- 1920 *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- 1937 Q. Numerius Rufus, u: *PWRE*, Bd. XVII, Hb. 2, *Numen bis Olympia*, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag.

Nađ, Miroslav

- 2012 Coin hoards in Croatia – an update on the CHY, *VAMZ*, 45, 3, 395–466.

Napoleon III.

- 1866 *Histoire de Jules César, Tome Deuxieme, Guerre des Gaules*, Paris: Henri Plon.

Nicolet, Claude

- 1978 *Rome et la conquête du monde méditerranéen, 264–27 avant J.-C.*, Tome second, *Genèse d'un empire*, (ed.) Claude Nicolet, Paris: Presses Universitaires de France
- 1991 *Space, Geography and Politics in the early Roman Empire*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Niese, Benedictus

- 1899 *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea, Vol. II, Vom Jahre 281 v. Chr. bis zur Begründung der römischen Hegemonie im griechischen Osten 188 v. Chr.*, Gotha: Fridrich Andreas Perthes.
- 1903 *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea, Vol. III, Von 188 bis 120 V. Chr.*, Gotha: Fridrich Andreas Perthes.

Nigdelis, Pantelis

- 2007 Das Römische Makedonien (168 v. Chr. – 284 n.Chr.), u *Geschichte des Makedonien von Ioannis Koliopoulos*, Thessaloniki: Museum des Makedonischen Kampfes, 59–100.

Nissen, Heinrich

- 1863 *Kritische Untersuchungen über die Quellen der vierten und fünften Dekade des Livius*, Berlin, San Francisco: Weidmannsche Buchhandlung
 1885 *Beiträge Zum Römischen Staatsrecht*, Straasburg: K.J. Trübner.

Novak, Grga

- 1949 Isejska i Rimska Salona, *Radovi JAZU*, 270, 67–92.
 1952 Issa i issejska država, *VAHD*, Split, 5–40.

Oltean, Ioana Adina

- 2007 *Dacia, Landscape, colonisation and romanisation*, London and New York: Routledge.

Olujić, Boris

- 2007 *Povijest Japoda. Pristup*, Zagreb: srednja europa.

Oost, Stewart Irvin

- 1953 The Roman Calendar in the Year of Pydna (168 B.C.), *CPh*, Vol. 48, No. 4, 217–230.
 1954 *Roman Policy in Epirus and Acarnania in the age of the Roman Conquest of Greece*, Arnold Foundation Series, Vol. IV., New Series, Dallas: Southern Methodist University Press, 1954.
 1955 Cato Uticensis and the Annexation of Cyprus, *CPh*, Vol. 50, No. 2, 98–112.
 1959 Philip V and Illyria, 205-200 B.C., *CPh*, Vol. 54, No. 3, 158–164.
 1963 Cyrene, 96-74 B.C., *CPh*, Vol. 58, No. 1, 11–25.

Ordóñez Agulla, Salvador M.

- 1988 *Colonia Augusta Firma Astigi*, Sevilla: Universidad de Sevilla.

Otis, Alvah Talbot

- 1914 (a) The Helvetian Campaign. Was Caesar Wise or Wilful? An Examination of the Hypothesis of Ferrero. Part I, *CJ*, Vol. 9, No. 6, 241–250.
 1914 (b) The Helvetian Campaign. Part II, *CJ*, Vol. 9, No. 7, 292–300.

Ozcáriz Gil, Pablo

- 2006 *Los Conventus de la Hispania Citerior*, Madrid: Servicio de Publicaciones Universidad Rey Juan Carlos, Editorial Dykinson.
 2011 The "dioceses" of the Hispania citerior in the High Empire, A historiographic invention, *SHT*, Vol. 12, A. 3., 1–18
 2013 (a) *La administración de la provincia Hispania Citerior durante el Alto Imperio Romano, Organización territorial, cargos administrativos y fiscalidad*, Barcelona: Instrumenta.
 2013 (b) Divisiones administrativas conventuales y realidades etno-territoriales, u: *Romanización, fronteras y etnias en la Roma antigua: el caso Hispano*, de Historia Antigua, VII, Universidad del País Vasco, (eds.) Juan Santos Yanguas y Gonzalo Cruz Andreotti, Revisión Euskal Herriko Unibertsitatea, 557–579.

Pais, Ettore

- 1925 Serie cronologica delle colonie romane e latine, dall'età regia fino all'impero, Vol. II, *Dall'età dei Gracchi a quella di Augusto*, u: Atti dell'Accademia

nazionale dei Lincei, classe di scienze morali, storiche e filologiche. Memorie, s. VI, 1, 5, 342–412.

1931 *Storia di Roma durante le grandi conquiste mediterranee*, Torino: Unione tipografico-editrice.

Pajakowski, Włodzimierz

1975 Die Ardiäer – Ihre Wohnsitze und ihre hirstorische Rolle, *ANUBiH*, 14, *CBI*, 12, 109–121.

1981 *Illyrier – Illurioi – Illyrii proprie dicti. Wohnsitze und Geschichte: Versuch einer Rekonstruktion*, *Seria Historica*, 87, Poznan.

Palmer, Robert Everett Allen

1970 *The Archaic Community of the Romans*, Cambridge: Cambridge University Press.

Papazoglu, Fanula

1953 Jedan nov natpis iz Čepigova, *ŽA*, god. 3., Skoplje, 216–221.

1954 Herakleja i Pelagonija, *ŽA*, god. 3., Skoplje, 308–345.

1957 *Makedonski gradovi u rimsko doba*, *ZAnt*, posebna izdanja, knjiga 1, Skopje.

1963 O teritoriji ilirskog plemena Arijeja, *Zbornik Filozofskog fakulteta Beograd*, 7/1, Beograd, 71–86.

1965 Les origines et la destinée de l'État illyrien: Illyrii proprie dicti, *Historia*, Bd. 14, H. 2, 143–179.

1967 Poreklo i razvoj ilirske države, *ANUBiH*, 5., *GCBI*, 3., 123–144.

1968 Quelques problemes de l'histoire Epirote, *ZAnt*, godište XVIII, Skoplje.

1979 La Province de Macédonie, *ANRW*, II, 7.1., 302–369.

1986 (a) Politarques en Illyrie, *Historia*, Bd. 35, H. 4, 438–448.

1986 (b) Oppidum Stobi civium Romanorum et municipium Stobensium, *Chiron*, 16, 211–231.

2007 *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, knjiga prva, Beograd: Equilibrium. (= 1969, Sarajevo: Djela, 30, CBI, knjiga prva).

Pašalić, Esad

1975 Quaestiones de belo Dalmatico Pannonicoque (a. 6–9. n. ae.), u: *Sabrano djelo*, Sarajevo: Svjetlost.

Patsch, Carl

1896 Japodi, *GZMS*, 8, 113–139.

1899 *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, VI, Wien: Karl Gerold's Sohn.

1900 *Die Lika in römischer Zeit*, Schriften der Balkankommision, Antiquarische Abteilung, 1, Wien: Alfred Hölder.

1901 Delmatae, *PWRE*, Bd. IV, Hb. 2, *Claudius mons-Demodoros*, J. B. Metzlersher Verlag, 2448–2455.

1907 *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung, 5, Wien: Alfred Hölder.

Pelling, Christopher Brendan Reginald

- 1981 Caesar's Battle-Descriptions and the Defeat of Ariovistus, *Latomus*, T. 40, Fasc. 4, 741–766.

Petzold, Karl-Ernst

- 1971 Rom und Illyrien: Ein Beitrag zur römischen Außenpolitik im 3. Jahrhundert, *Historia*, Bd. 20, H. 2/3, 199–223.

Pérez Almoquera, José Arturo

- 1981 Una hipòtesi sobre el seu origen: els 'conventus iuridici' romans, *L'Avenç*, 44, 34–38.

Periša, Darko

- 2014 Arheološka svjedočanstva o rimsko-delmatskim ratovima, neobjavljeni doktorski rad, rukopis, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Perpillou, Aimé

- 1928 La question de droit entre César et le Sénat (Mars 59-Janvier 49) *RD*, T. 158., Fasc. 2., 272–283.

Phillips, C. R. III.

- 2000 *P. Diaconus*, u: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Bd. 9, *Or-Poi*, (eds.) H. Cancik, H. Schneider, Stuttgart: J. B. Metzler Verlag, 440 sq.

Piganiol, André

- 1967 *La Conquête Romaine*, 5e ed., Paris: Presses Universitaires de France.

Pina Polo, Francisco

- 1991 Cicéron contra Clodio: el lenguaje de la invectiva, *Gerion*, 9, 131–150.
2011 *The Consul at Rome, The Civil Functions of the Consuls in the Roman Republic*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pinzone, Antonino

- 1999 L'immigrazione e i suoi riflessi nella storia economica e sociale della Sicilia del II sec. a.C., u: *Magna Graecia e Sicilia. Stato degli studi e prospettive di ricerca. Atti dell'Incontro di Studi*, Messina 2. – 4. dicembre 1996, Pelorias, 4, (eds.) Barra Bagnasco, De Miro and Pinzone, Messina: Dipartimento di Scienze Dell'Antichità dell'Università di Messina, 381–402.

Pocock, Lewis Greville

- 1924 Publius Clodius and the Acts of Caesar, *CQ*, Vol. 18, No. 2, 59–65.
1925 Lex de Actis Cn. Pompeii Confirmandis: Lex Iulia or Lex Vatinia?, *CQ*, Vol. 19, No. 1, 16–21.
1927 Pompeiusve Parem, *CPh*, Vol. 22, No. 3, 301–306.

Popović, Petar

- 1987 *Novac Skordiska: novac i novčani promet na centralnom Balkanu od IV do I veka pre n. e. = Les monnayage des Scordisques: les monnaies et la circulation monétaire dans le centre des Balkans IVe-Ier s. av. n. è.*, Beograd: Arheološki institut, 1987.

Prag, Jonathan R. W.

- 2007 Roman Magistrates in Sicily, 227–49 BC, u: *La Sicile de Cicéron: lecture des Verrines*, Actes du colloque de Paris, 19. – 20. mai 2006, PUFC, 1030, (eds.) Julien Dubouloz, Sylvie Pitta, Besançon: Institut des Science set Techniques de l'Antiquité, 287-310.
- 2011 Provincia Sicilia: between Roman and local in the third century BC., u: *De Fronteras a provincias. Interacción e integración en Occidente (ss. III–I aC)*, SHHA, No. 30, (ed.) E. García Riaza, Palma de Mallorca: Ediciones Universitat de les Illes Balears: 83–96.
- 2012 Sicily and Sardinia-Corsica: the first provinces, u: *A Companion to Roman Imperialism*, History of Warfare, Vol. 81, (ed.) D. Hoyos, Brill: Leiden, 53–65.
- 2014 (a) The Quaestorship in the Third and Second Centuries BC, u: *L'imperium Romanum en perspective. Les savoirs d'empire dans la République romaine et leur héritage dans l'Europe médiévale et moderne*, Actes du Colloque tenu à Paris les 26-28 novembre 2012, dans le cadre du laboratoire ANHIMA (UMR 8210), (eds.) J. Dubouloz, S. Pitta, and G. Sabatini, Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté, 193–209.
- 2014 (b) Cities and civic life in Late Hellenistic Roman Sicily, *CCGG*, 25, 165–208.

Proeva, Nade

- 1990 Enchéléens – Dassarètes – Illyriens sources littéraires, Épigraphiques et Archéologiques, *L'Illyrie méridionale et L'Épire dans l'Antiquité – II*, Actes du colloque international de Clermont-Ferrand, 25–27 Octobre 1990, réunis par Pierre Cabanes, Paris: De Boccard, 191–199.
- 1996 Lychnidos-Loukridon-Lokrida-Ohri, *L'Illyrie méridionale et L'Épire dans l'Antiquité – III*, Actes du colloque international de Clermont-Ferrand, 16–19 Octobre 1990, réunis par Pierre Cabanes, Paris: De Boccard, 73-78.
- 2014 Sur les tribus dassarètes (Penestae, Dasaretae, Engeleanes) et la localisation de la ville d'Uscana en Haute Dassarétie, *ZAnt*, 64, 165-184.

Proeva, Nade; Branković, Oliver

- 2002 Le problème de localisation de la ville d'Uscana en haute Dassarétie, Épigraphiques et Archéologiques, *L'Illyrie méridionale et L'Épire dans l'Antiquité – II*, Actes du colloque international de Grenoble, 10. – 12. octobre 2002, réunis par Pierre Cabanes et Jean-Luc Lamboley, Paris: De Boccard, 197–202.

Rackham, Harris

- 1942 Pliny, *Natural History, Volume II: Books 3–7*, Translated by H. Rackham, *LCL*, 352, 1942.

Radić-Rossi, Irena

- 1993 *Amfore tipa Lamboglia 2 i Dressel 6 na istočnoj obali Jadrana u svjetlu podmorskih nalaza*, neobjavljeni magistarski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Radin, Max

- 1916 The International Law of the Gallic Campaigns, *CJ*, Vol. 12, No. 1, 8–33.
- 1918 The Date of Composition of Caesar's Gallic War, *CPh*, Vol. 13, No. 3 283-300.
- 1920 The Orgetorix Episode, *CJ*, Vol. 16, No. 1, 42–48.

Raepset-Charlier, Marie-Thérèse

- 1997 Les Gaules et les Germanies, u: *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. –260 ap. J.-C.)*, T. 2. *Approches regionals du haut-Empire romain*, (ed.) Claude Lepelley, Paris: Presses Unversitaires de France, 143–195.

Rambaud, Michel

- 1966 *L'art de la déformation historique dans les commentaires de César*, Paris: Les Belles Lettres.

Rawlings, Louis

- 1998 Caesar's portrayal of Gauls as Warriors, u: *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instrument*, (eds.) K. Welch, A. Powell, London: Duckworth – The Classical Press of Wales, 171–191.

Rawson, Elizabeth

- 1973 The Eastern Clientelae of Clodius and the Claudii, *Historia*, Bd. 22, H. 2, 219–239.
- 1977 More on the "Clientelae" of the Patrician Claudii, *Historia*, Bd. 26, H. 3, 340–357.
- 1985 *Intellectual Life in the Late Roman Republic*, London: Duckworth.

Rendić-Miočević, Duje

- 1964 Ballaios et Pharus, Contribution à la typologie et à l'iconographie des monnaies gréco-illyriennes, *ArchIug*, 5, Beograd, 85–92.
- 1977 Rider - Municipium Riditarum, Essai de reconstruction historique d'un habitat illyro-dalmate, u: *Thèmes de recherche sur les villes antiques d'Occident*, Actes du Colloque Strasbourg 1er–4 octobre, 1971, Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique, No. 542, (ed.): Paul Marie Duval, Paris : Éditions du C.N.R.S., 133–145.
- 1983 Salona Quadrata, salonitanski oppidum (Caes. b. c. III 9) u svjetlu novih istraživanja, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 49, Zagreb: Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 529–545.
- 1988 Ancient Greeks on the Eastern Adriatic and some questions concerning settling of the coastline of Manios Bay, *Adrias*, 2, 5–19.

Reynolds, Joyce Maire

- 1962 Cyrenaica, Pompey and Cn. Cornelius Lentulus Marcellinus, *JRS*, 52, 97–103.
- 1978 Hadrian, Antoninus Pius and the Cyrenaican Cities, *JRS*, 68, 111–121.

Rhodes, Peter John

- 1978 *Silvae callesque*, *Historia*, Bd. 27, H. 4, 617–620.

Rich, John William

- 1983 The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C., *Historia*, Bd. 32, H. 3, 287–331.

- 1986 Siluae Callesque, *Latomus*, T. 45, Fasc. 3, 505–521.
- Richardson, John S.
- 1975 The Triumph, the Praetors and the Senate in the Early Second Century B.C., *JRS*, Vol. 65, 50–63.
- 1979 Polybius' View of the Roman Empire, *PBSR*, Vol. 47, 1–11.
- 1984 *Roman Provincial Administration 227 BC to AD 117*, Bristol: Bristol Classical Press.
- 1992 The administration of the empire, u: *CAH, Vol. IX., The Last Age of the Roman Republic, 146–43. B.C.*, (eds.) J. A. Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson, 564–599.
- 2012 *Augustan Rome 44 BC to AD 14, The Restoration of the Republic and the Establishment of the Empire*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- 2015 Roman Law in the Provinces, u: *The Cambridge Companion to Roman Law*, (ed.) David Johnston, New York: Cambridge University Press, 45–60.
- Ridley, Ronald Thomas
- 1981 The Extraordinary Commands of the Late Republic: A Matter of Definition, *Historia*, Bd. 30, H. 3, 280–297.
- Riggsby, Andrew McNaughton
- 2006 *Caesar in Gaul and Rome, War in Words*, Austin: University of Texas Press.
- Riposati, Benedetto
- 1976 (ed.) Benedetto Riposati, *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*. 2 vols, Proceedings of the Congresso Internazionale di Studi Varroniani held in Rieti, Italy, in September 1974. Rieti: Centro di Studi Varroniani.
- Ritschl, Friedrich Wilhelm
- 1848 Die Schriftstellerei des M. Terentius Varro, *RMP*, 6. Jahrg., 481–560.
- Rivet, Albert Lionel Frederick
- 1988 *Gallia Narbonensis. Southern Gaul in Roman Times*, Batsford, London.
- Robert, Louis
- 1960 Inscriptions hellénistiques de Dalmatie, *Hellenica XI/XII*, ch. 24, Paris, 505–541.
- Roddaz, Jean-Michel
- 1992 Imperium : nature et compétences à la fin de la République et au début de l'Empire, *CCGG*, Vol. 3, No. 1, 189–211.
- Rodríguez Colmenero, Antonio
- 1997 La nueva Tabula hospitalitatis de la Civitas Lougeiorum: problemática y contexto histórico, *ZPE*, 117, 213–226.
- Rolfe, John Carew
- 1918 Brutus and the Ships of the Veneti, *CW*, Vol. 11, No. 14, 106–107.
- Rosenstein, Nathan
- 2004 *Rome at war. Farms, Families, and Death in the Middle Republic*, Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press.

Roselaar, Saskia Tessa

2010 *Public Land in the Roman Republic, A Social and Economic History of Ager Publicus in Italy, 396–89 BC*, Oxford: Oxford University Press.

Rossi, Ruggero Fauro

1972 La romanizzazione dell'Istria, u: *Aquileia e l'alto Adriatico*, *AAAd*, 19, 71–87.

1991 Romani e non romani nell'Italia nord-orientale, u: *Preistoria e protoistoria dell'alto Adriatico*, *AAAd*, 37, 201–217.

Rowland, Robert Joseph Jr.

1966 Crassus, Clodius, and Curio in the Year 59 B.C., *Historia*, Bd. 15, H. 2, 217–223.

Russell, A. G.

1933 The Procedure of the Senate, *G&R*, Vol. 2, No. 5, 112–121.

1935 Caesar: De Bello Gallico, Book I, cc. 1–41, *G&R*, Vol. 5, No. 13, 12–21.

Sadiku, Hilmi

1971 Essai d'identification des forteresses et citis illyriennes des Penestes, u: *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Travaux de la session du 3–4 mars 1969., (eds.) Muzafer Korkuti, Anamali Skënder, Gjinari Jorgji, Luka Kolë, Institut d'histoire et de linguistique Tirana: Université de Tirana, 251–252.

Sage, Evan Taylor

1918 The Date of the Vatinian Law, *AJPh*, Vol. 39, No. 4, 367–382.

Sage, Evan Taylor; Schlesinger, Alfred Cary

1938 Livy, *History of Rome, books XL–XLII*, *LCL*, 332, english translation, Cambridge, London: Harvard University Press.

Sallman, Klaus Günther

1971 *Die Geographie des ältern Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro*, Berlin-New York: de Gruyter.

Sancho Rocher, Laura

1978 Los conventus iuridici en la Hispania romana, *Caesaraugusta*, Zaragoza: Institución "Fernando el Católico", 45–46, 171–194.

1981 *El convento jurídico caesaraugustano*, Zaragoza: Diputación Provincial de Zaragoza

Sanders, Henry Arthur

1902 The Annals of Varro, *AJPh*, Vol. 23, No. 1, 28–45.

1908 The Chronology of Early Rome, *CPh*, Vol. 3, No. 3, 316–329.

Santos Yanguas, Narciso

1981 *El ejército romano y la romanización de los Astures*, Oviedo: Asturlibros.

Saria, Balduin

1961 Uscana, u: *PWRE* (2R), Bd. IX, A 1, *Vindelici bis Vulca*, Alfred Druckenmüller Verlag, 1075.

Sarikake, Theodor (Θεοδώρου Χ. Σαδικάκη)

1971 Θεοδώρου Χ. Σαδικάκη, *Ρωμαίοι άρχοντες τής επαρχίας Μακεδονίας, μέρ. Α'. Από τής ίδρύσεως τής επαρχίας μέχρι τών χρόνων τοῦ Αύγουστου (148–27 π.Χ.)*,

Θες σαλονίκη 1971, Δημοσιεύματα τής Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη ἀριθμ. 36.

Sartori, Franco

1994 La Cisalpina nell' ultimo secolo della repubblica, u: *Catullo e Sirmione. Società e cultura della Cisalpina alle soglie dell' impero*, Issu d'un colloque de 1993, Civilisation et culture de la Cisalpine au Ier s. av. J.-C, (ed.) Nicola Criniti, Brescia: Gafo Edizione, 9–25.

Saunders, Catherine

1917 The Date of Cicero's Oration *De Provinciis Consularibus*, *CPh*, Vol. 12, No. 3, 304–305.

Schadee, Hester

2008 Caesar's Construction of Northern Europe: Inquiry, Contact and Corruption in "De Bello Gallico", *CQ*, Vol. 58, No. 1, 158–180.

Schindel, Ulrich

2006 Ps. Boethius, Cassiodor und Varro, "De Geometria", *RMP*, Bd. 149, H. 1, 99–108.

Schlesinger, Alfred Cary

1951 *Livy, History of Rome*, books XLIII–XLV, *LCL*, 396, english translation, Cambridge, London: Harvard University Press.

Schmidt, Ludwig Raimund

1907 Ariovist, *Hermes*, Bd. 42, H. 3, 509–510.

Schmidt, P. J.

1998 Sex. Pompeius F., u: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Bd. 4, Epo–Gro, (eds.) H. Cancik, H. Schneider, Stuttgart: J. B. Metzler Verlag Stuttgart – Weimar, 495 sq.

Schulten, Adolph

1892 *De conventibus civium Romanorum, sive de rebus publicis civium Romanorum mediis inter municipium et collegium*, Lipsiae (Leipzig): Typis I.B. Hirschfeldi.

1927 Lucus Augusti, u: *PWRE*, Bd. XIII, Hb. 2, *Lokroi bis Lychimahides*, Alfred Druckenmüller Verlag.

Schultz, Raimund

1997 *Herrschaft und Regierung. Roms Regiment in den Provinzen in der Zeit der Republik*, Paderborn: Schöningh

Seager, Robin

2002 *Pompey the Great, A political biography*, Second Edition, Oxford: Blackwell Publishing.

Schackleton Bailey, David Roy

1965 *Cicero's Letters to Atticus*, Vol. I., Books I–II., Cambridge: Cambridge University Press.

1968 *Cicero's Letters to Atticus*, Vol. III., Books V–VII.9, Cambridge: Cambridge University Press.

- 1977 *Cicero: Epistulae ad Familiares*, Vol. I–II, Cambridge: Cambridge University Press.
- Scullard, Howard Hayes
 1951 *A History of the Roman World from 753 to 146 B.C.*, London: Methuen & Co.
- Sherk, Robert Kenneth
 1969 *Roman Documents from the Greek East, Senatus consulta and epistulae to the Age of Augustus*, Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Sherwin-White, Adrian Nicholas
 1957 Caesar as and Imperialist, *G&R*, Vol. 4, No. 1, 36–45.
 1967 *Racial Prejudice in Imperial Rome*, New York: Cambridge University Press.
 1973 *The Roman Citizenship*, Oxford: Clarendon Press.
- Shipley, Frederick William
 1924 Introduction, u: Velleius Paterculus, *Compendium of Roman History, Res Gestae Divi Augusti*, Translated by Frederick W. Shipley, *LCL*, 152, viii-xix.
- Sisani, Simone
 2014 *Tergeste e le „colonie“ Cesariane della Gallia Togata* (in margine a *B.G.* 8.24.3), u: *Trieste e l'Istria. Incontri a tema per la diffusione della storia e del patrimonio culturale*, Atti Trieste 2012, (ed.) A. Giovannini, Trieste 2014, 105–152.
- Skefich, Silvio Louis
 1967 *Illyricum, Caesar, and the Vatinian Law*, neobjavljeni doktorski rad, Berkeley: University of California.
- Santon, George R.; Marshall, Bruce Atkinson
 1975 The Coalition between Pompeius and Crassus 60-59 B.C., *Historia*, Bd. 24, H. 2, 205–219.
- Starac, Alka
 1993/ Pitanje istočne granice Cisalpinske Galije i odnos općina Tergeste i Egida, *HAr*,
 4 24/25, 5–37.
 1999 *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji, Vol. I*, Monografije i katalogi, 10/1, Pula: Arheološki muzej Istre.
- Starac, Alka; Matijašić, Robert
 1991 Skupni nalaz amfora u Puli 1991. godine, *Diadora*, 13, 77–102.
- Stevens, Courtenay Edward
 1938 The Terminal Date of Caesar's Command, *AJPh*, Vol. 59, No. 2, 169–208.
 1952 The *Bellum Gallicum* as a work of propaganda, *Latomus*, 11, 3-18, 165–179.
- Stevenson, George Hope
 1949 Conventus, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 233.
- Stewart, Roberta
 1995 Catiline and the Crisis of 63–60 B.C.: the Italian Perspective, *Latomus*, T. 54, Fasc. 1, 62–78.

Suić, Mate

- 1953 Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Pcenuma u starije Željezno doba, *VAHD*, 55, 71–101.
- 1958 (a) O municipalitetu antičke Salone, *VAHD*, 60, Split, 11–42.
- 1958 (b) Novija arheološka-topografska istraživanja antičkog Iadera, *Zbornik Instituta za Historijske nauke u Zadru*, 2, Zadar, 13–51.
- 1960 Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine, *Diadora*, 1, 147–174.
- 1962 O Municipium Varvariae, *Diadora*, 2, Zadar, 179–196.
- 1966 Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru, *VAHD*, 68, 181–194. ili Marginalije uz Isejsko poslanstvo Cezaru, *Opera selecta*, 1996, 317–330.
- 1976 Ilyrii proprie dicti, *GCBI*, 13, 11, 179–197.
- 1981 *Zadar u starom vijeku*, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru.
- 1991 Tragurium marmore notum, u: *Zbornik radova posvećenih Alojzu Bencu*, ANUBIH, 95, (eds.) Borivoj Čović et al., Sarajevo, 1991, 285–295.
- 1992 Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz CIL V.3346), *VAMZ*, 24–25, 3. sv., 55–66.
- 1996 Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, u: *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske*, *Opera selecta*, 349–385.
- 2003 *Antički grad na istočnom Jadranu*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb: Golden marketing.

Sumner, G. V.

- 1971 (a) The Lex Annalis under Caesar, *Phoenix*, Vol. 25, No. 3, 246–271.
- 1971 (b) The Lex Annalis under Caesar (Continued), *Phoenix*, Vol. 25, No. 4, 357–371.

Swain, Hilary; Davies, Mark Everson

- 2010 *Aspects of Roman History, 82 BC – AD 14, A source-based approach*, Abingdon: Routledge.

Syme, Ronald

- 1938 The Allegiance of Labienus, *JRS*, Vol. 28, Pt. 2, 113–125.
- 1939 *The Roman Revolution*, Oxford: Oxford University Press.
- 1955 Review: The Magistrates of the Roman Republic, Vol. I: 509 B.C. –100 B.C.; Vol. II: 99 B.C.–31 B.C. By T. ROBERT S. BROUGHTON. ("Philological Monographs," No. XV.) New York: American Philological Association, *CPh*, Vol. 50, No. 2, 127–138.
- 1958 Emperor Caesar: A Study in Nomenclature, *Historia*, Bd. 7, H. 2, 172–188.
- 1987 M. Bibulus and Four Sons, *HSCP*, Vol. 91, 185–198.
- 1999 *The Provincial at Rome and Rome and the Balkans, 80 BC – AD 14*, (ed.) Anthony Burley, Exeter: University of Exeter Press.
- 2002 *Sallust*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Šašel, Jaro

- 1972 Reviewed Work(s): Dalmatia by J. J. Wilkes, *Gnomon*, 44, Bd., H. 6, 582–589.

Šašel Kos, Marjeta

- 1986 *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pro Kasiju Dionu i Herodijanu / A Historical Outline of the Region between Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cassius Dio and Herodian*, Ljubljana.
- 2000 Caesar, Illyricum, and the Hinterland of Aquileia, u: *L'ultimo Cesare. Scritti, Riforme, Progetti, Poteri, Congure, Monografie/Centro ricerche e documentazione sull' ant. Class*, 20, Roma, 277–304.
- 2004 The Roman conquest of Dalmatia in the light of Appian's Illyrike, dall'Adriatico al Danubio, *L'Illyrico nell' eta greca e romana, Atti del convegno internazionale Cividale del Firuli*, 25-27 settembre, 141–166.
- 2005 (a) *Appian and Illyricum*, [Situla: razprave Narodnega muzeja Slovenije = Dissertationes Musei nationalis Sloveniae, 43], Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005.
- 2005 (b) Different countries and peoples, Appian's views about Illyricum, *ZAnt*, 55, 195–212.
- 2007 The Illyrian king Ballaeus – some historical aspects, u: *Épire, Illyrie, Macédoine, Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes*, Clermont.Ferrand, 125-138.

Šešelj, Lucijana

- 2005 Utjecaji dirahijskih keramičarskih radionica na području srednje Dalmacije, *VAPD*, 98, 49–61.
- 2009 *Promuntururium Diomedis: svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, neobjavljeni doktorski rad, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Šešelj, Lucijana; Ilkić, Mato

- 2014 Money circulation in Liburnia in the pre-imperial period: preliminary report, *Akten des 5. Österreichischen Numismatikertages Enns, 21. – 22. Juni 2012*, Enns-Linz, 2014, 42-53.

Taifacos, Ioannis G.

- 1982 Tito Livio e una fonte antiromana di Polibio, *Latomus*, T. 41, Fasc. 4, 817–832.

Taylor, Lily Ross

- 1941 Caesar's Early Career, *CPh*, Vol. 36, No. 2, 113-132.
- 1949 On the Chronology of Cicero's Letters of 56-55 B.C., *CPh*, Vol. 44. No. 4, 217–221.
- 1951 On the Chronology of Caesar's First consulship, *AJPh*, 72, 254–268.
- 1957 The Rise of Julius Caesar, *G&R*, Vol. 4, No. 1, 10–18.
- 1960 *The Voting Districts of the Roman Republic: The Thirty-five Urban and Rural Tribes*, PMAAR, 20, Rome: American Academy in Rome.
- 1968 The Dating of Major Legislation and Elections in Caesar's First Consulship, *Historia*, Bd. 17, H. 2., 173–193.

- Taylor, Lily Ross; Broughton, Thomas Robert Shannon
 1968 The Order of the Consuls' Names in Official Republican Lists, *Historia*, Bd. 17, H. 2, 166–172.
- Tatum, William Jeffrey
 1999 *The Patrician Tribune Publius Clodius Pulcher*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
 2008 *Always I am Caesar*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Tchernia, André
 1983 Italian wine in Gaul at the end of the Republic, u: *Trade and Famine in Classical Antiquity*, (eds.) Garnsey, P., Whittaker, C. R., Cambridge, 87–104.
 1986 *Le vin de l'Italie romaine: essai d'histoire économique d'après les amphores*, Paris: De Boccard, Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Thiel, John H.
 1947 *Studies on the History of Roman Sea-power in Republican Times*, Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Thorne, James
 2007 The Chronology of the Campaign against the Helvetii: A Clue to Caesar's Intentions?, *Historia*, Bd. 56, H. 1, 27–36.
- Tomaschek, Wilhelm
 1895 Artatus, *PWRE*, Bd. II, Hb. 1, *Apollon-Artemis*, J. B. Metzlerscher Verlag, 1895.
 1896 (a) Avendo, *PWRE*, Bd. II, Hb. 2, *Artemisia-Barbaroi*, J. B. Metzlerscher Verlag, 2281.
 1896 (b) Arupion, *PWRE*, Bd. II, Hb. 2, *Artemisia-Barbaroi*, J. B. Metzlerscher Verlag, 1491.
- Tomovski, Tome
 1962 Auf den Spuren der illyrischen Siedlungen Uscana, *ZAnt*, 12, 340–343.
- Townend, Gavin B.
 1983 A Clue to Caesar's unfulfilled Intentions, *Latomus*, T. 42, Fasc. 3 601–606.
- Tranoy, Alain
 1981 *La Galice romaine, Recherches sur le nord-ouest de la péninsule Ibérique dans l'Antiquité*, Paris: De Boccard.
- Triantaphyllopoulos, Ioannes K.
 1991 Roman law in the Greek world, *JJP*, 21, 78–85.
- Trimllich, Walter
 1990 Colonia Augusta Emerita, die Hauptstadt von Lusitanien, u: *Stadtbild und Ideologie, Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*, Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1987, (eds.) Walter Trillmich, Paul Zanker, München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 299–318.

Trisciuglio, Andrea

- 1998 *Sacra terra, ultrotributa, opus publicum faciendum locare, sugli appalti relativi alle opere pubbliche nell'età repubblicana e augustea*, Memoria VII, Serie V, Napoli: Casa editrice Jovene.

Ujes (Morgan), Dubravka

- 1993 Novac „kralja“ Balajosa i risanske kovnice iz Narodnog muzeja u Beogradu, *Numizmatičar*, 16, Beograd, 35–39.
- 2002 Autonomous coinage of Rhizon in Illyria, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité*, IV., Actes du IVe colloque international de Grenoble, 10. – 12. octobre 2002, Paris: De Boccard, 149–168.
- 2008 Ancient greek coin finds from Risan, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité*, V., Actes du Ve colloque international de Grenoble, 10. – 12. Octobre 2008. Vol. I., Paris: De Boccard, 115-132.

Vădan, Paul

- 2008 Pattern of Continuity in Geto-Dacian Foreign Policy under Burebista, *Hirundo*, 69–86.

Valverde, Luis Amelia

- 2004 Las concesiones de ciudadanía romana: Pompeyo Magno e Hispania, *L'antiquité classique*, T. 73, 47–107.

Veer, J. A. G. van der

- 1939 Caesar's Campaign against the Maritime States: (De Bello Gallico, iii. 7–17), *G&R*, Vol. 8, No. 23, 65–73.

Vedaldi-Isabez, Vanna

- 1994 *La Venetia orientale e l'Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell'Imperio Romano d'Occidente*, Studi e Ricerche sulla Gallia Cisalpina, 5, Roma: Quasar.

Veith, Georg

- 1914 Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien in der Jahren 35–33 v. Chr., *Schriften der Balkankommission, Antiquar*, Abt. 7, Wien.

Vervaet, Frederik; Naco del Hoyo, Toni

- 2007 War in Outer Space: Nature and Impact of the Roman War Effort in Spain, 218/217-197 BCE., u: *The Impact of the Roman Army (200 B.C. – AD 476), Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, Proceedings of the Sixth Workshop of the International Network Impact of Empire, Capri, March 29 – April 2, 2005, (eds.) Lukas de Blois & Elio Lo Cascio, Leiden-Boston, 21–46.

Visonà, Paolò

- 1985 Coins of Ballaios, *VAHD*, 78, Split, 117-122.
- 2000 Doprinosi J. M. F. Maya istraživanju grčko-ilirskog kovanja novca (J. M. May's Contribution to the Study of Greek-Illyrian Coinage), u: *Zbornik radova 2. međunarodnog numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj / Proceedings of the 2nd*

Intern. Numismatic Congress in Croatia, Opatija, (ed.) Julijan Dobrinić, Zagreb: Hrvatsko numizmatičko društvo, 57–63.

Vittinghoff, Friedrich

1977 Zur römischen Municipalisierung des lateinischen Donau-Balkanraumes. Metodische Bemerkungen, *ANRW II*, 6, 3–51.

Volponi, Marina

1975 *Lo sfondo italico della lotta triumvale*, Pubblicazioni dell'Instituto di storia antica e scienze ausiliarie dell'Universita degli studi di Genova, 13, Genoa: Instituto di storia antica e scienze ausiliarie.

Vulić, Nikola

1934 (a) Prvi ilirski rat, *GSKA*, CLX, 82, 40–53.

1934 (b) Ratovanje makedonskog kralja Perseja s Rimljanima u našoj zemlji 170 i 169. god. pre Hr., *GSKA*, CLX, 82, 28–39.

Walbank, Frank William

1940 *Philip V. of Macedon*, Cambridge: University Press.

1941 A note on the embassy of Q. Marcius Philippus 172. B.C., *JRS*, 82–93.

1942 Alcaeus of Messene, Philip V, and Rome, *CQ*, Vol. 36, No. 3/4, 134–145.

1943 Alcaeus of Messene, Philip V, and Rome (Concluded), *CQ*, Vol. 37, No. 1 and 2, 1–13.

1949 Roman Declaration of War in the Third and Second Centuries, *CPh*, Vol. 44, No. 1, 15–19.

1957 *A Historical Commentary on Polybius*, Vol. I., Commentary on books I – VI, Oxford: Clarendon Press.

1963 Polybius and Rome's Eastern Policy, *JRS*, Vol. 53, Parts 1 and 2, 1–13.

1967 *A Historical Commentary on Polybius*, Vol. II., Commentary on books VII – XVIII, Oxford: Clarendon Press.

1976 Southern Illyria in the Third and Second centuries B.C., *Iliria*, 4, Premier colloque des etudes Illyriennes, Tirana, 15. – 20. septembre 1972, 265–272.

1979 *A Historical Commentary on Polybius*, Vol. III., Commentary on books XIX - XL, Oxford: Clarendon Press.

1994 *Die hellenistische Welt*, 4. Auflage, München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

2002 *Polybius, Rome and the Hellenistic World, Essays and Reflections*, New York: Cambridge University Press.

Walbank, Frank William; McDonald, Alexander Hugh

1937 The Origins of the Second Macedonian War, *JRS*, Vol. 27, part 2, 180 – 227.

Walser, Gerold

1995 Zu Caesars Tendenz in der geographischen Beschreibung Galliens, *Klio*, 77, 217–223.

Walsh, Joseph

1996 Flamininus and the Propaganda of Liberation, *Historia*, Bd. 45, H. 3, 344–363.

Waltzing, Jean-Pierre

- 1900 *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident, Tome IV, Indices, Liste des collèges connus, leur organisation intérieure, leur caractère religieux, funéraire et public, leurs finances*, Louvain: Charles Peeters Libraire-Éditeur.

Watkins, T. H.

- 1979 Roman citizen colonies and italic right, u: *Studies in Latin Language and Roman History*, I, *Latomus*, 164, (ed.) C. Deroux, 59–99.

Weissenborn, Ernst Friedrich

- 1866 *Titus Livius, Ab urbe condita*, Erklärende Ausgabe, X, lib. XLIII–XLV, Berlin.

Welch, Kathryn

- 1998 Caesar and his officers in the Gallic War Commentaries, u: *Julius Caesar as artful reporter: the war commentaries as political instruments*, (eds.) Kathryn Welch and Anton Powell, London : Duckworth, 85–110.

Wesch-Klein, Gabrielle

- 2007 Recruits and Veterans, u: *A Companion to the Roman Army*, (ed.) Paul Erdkamp, Oxford: Blackwell Publishig, 435–450.

White, Horace

- 1912 Appian, *Roman History, Volume II, Books 8.2–12*, Translated by Horace White, *LCL*, 3.

Wilcken, Ulrich

- 1908 Der ägyptische Konvent, *APF*, 4, 366–422.

Wilkes, John Joseph

- 1962 *Studies in the roman province of Dalmatia*, neobjavljeni doktorski rad, dostupno na Durham E-Theses Online: <http://etheses.dur.ac.uk/10470/>
- 1969 *Dalmatia*, History of the Provinces of Roman Empire, London: Routledge & Kegan Paul, 1969.
- 1996 The Danubian and Balkan provinces, u: *CAH, Vol. X., The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*, (eds.) Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott, 545–585.
- 2001 *Iliri*, Split: Laus, 2001.
- 2003 The Towns of Roman Dalmatia, u: *The Archaeology of Roman Towns. Studies in honour of John S. Wacher*, (ed.) P. Wilson, Oxford, 233–241.

Williams, Joey

- 2017 *The Archaeology of Roman Surveillance in the Central Alentejo, Portugal*, Los Angeles: California Classical Studies.

Wilson, Allan John Nisbet

- 1966 *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*, Manchester: Manchester University Press

Wimmel, Walter

- 1980 Caesar und die Helvetier, *RMP*, Bd. 123, H. 2, 126–137.

Wiseman, Timothy Peter

- 1965 The Last of the Metelli, *Latomus*, T. 24, Fasc. 1, 52–61.
- 1992 Caesar, Pompey and Rome, 59–50 B.C., u: *CAH, Vol. IX., The Last Age of the Roman Republic, 146–43. B.C.*, (eds.) J. A. Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson, 368–424.

Wood, Frederic M. Jr.

- 1972 The Tradition of Flamininus' "Selfish Ambition" in Polybius and Later Historians, *TAPA*, Vol. 70, 93–103.

Woodall, Natalie Joy

- 1972 *A study of the Lex Sempronia de provinciis consularibus with references to the Roman Constitution and Roman Politics from 123 to 48 B.C.*, neobjavljeni doktorski rad, Ann Arbor: State University of New York at Albany.

Zaccaria, Claudio

- 1992 Regio X Venetia et Histria, Tergeste – Ager Tergestinus et Tergesti adtributus, *SI*, n. s. 10, 139–283.

Zaninović, Marin

- 1966 Ilirsko pleme Delmati I, *GCBI*, 2, Sarajevo, 27–92.
- 1967 Ilirsko pleme Delmati II, *GCBI*, 3, Sarajevo, 5–101.
- 1968 Burnum, castellum, municipium, *Diadora*, 4, 119–129.
- 1970 Limitation of the Ston valley, u: *Adriatica Praehistorica et Antiqua: miscellanea Gregorio Novak dictata, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, (eds.) V. Miroslavljević D. Rendić-Miočević, M. Suić, Zagreb: Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 489–502.
- 1988 Liburnia militaris, *OA*, 13, Zagreb, 43–65.
- 1990 Histri i Liburni prema rimskoj ekspanziji, *Diadora*, 12, 47–64.
- 1992 Pomorstvo Ardijejaca temelj njihove moći (Marineria degli Ardiei base della loro potenza), *OA*, 16, Zagreb, 103–115.
- 1998 Država Demetrija Hvaranina i šibensko područje, *Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka*, Znanstveni skup, Šibenik, 18. – 20. Listopada 1995., Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 19. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 89–96.
- 1998 (b) Scardona i Rider – flavijejske fundacije, *Izdanja HAD-a*, 19, 123–129.
- 2003 La regione di Neretva (Narenta) e le isole centroadriatiche, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Zagreb, *Izdanja HAD-a*, 22, (ed.) E. Marin, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo; Metković: Grad Metković, Split: Arheološki muzej, 277–287.
- 2010 Cezar i južni Ilirik, *Izdanja HAD-a*, 24, 77–84.
- 2015 *Ilirski ratovi*, Zagreb: Školska knjiga.

Zehnacker, Hubert

- 1998 *Pline l'Ancien, Histoire naturelle, livre III*, Texte établi, traduit et commenté par Hubert Zehnacker, Paris: Les Belles Lettres.

Zippel, Gustav

1877 *Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig: D. G. Teubner, Scientia Verlag.

Zucchelli, Bruno

1976 L'enigma del *Τρικάραυος*: Varrone di fronte ai triumviri, u: *Riposati* 1976, 609–625.

Zumpt, August Wilhelm

1850 De coloniis Romanorum militaribus, u: *Commentationum epigraphicarum ad antiquitates Romanas pertinentium volumen*, Berlin, 193–502.

1854 *Commentationum epigraphicarum ad antiquitates Romanas pertinentium*, II, Berolini (Berlin): F. Duemmlerum.

1859 *Studia romana, sive, De selectis antiquitatum romanorum capitibus commentationes quattuor*, Berolini (Berlin): F. Duemmlerum.

Zumpt, Karol Gottlob

1831 *M. Tullii Ciceronis Verrinarum, libri septem*, Berlin.

Žile, Ivica

2008 Archeological findings within the historic nucleus of the city of Dubrovnik, *DA*, 12, 73–92.

SAŽETAK

Nakon intenzivnog političkog sukoba Gaja Julija Cezara i Senata, vođenog Markom Porcijem Katonom, priobalni pojas istočne obale Jadrana 59. g. pr. Kr. u potpunosti se integrirao u rimski sustav. Izglasavanjem Vatinijeva zakona u Narodnoj skupštini službeno je osnovana provincija Ilirik, koju je zajedno s Cisalpinskom Galijom na upravu dobio Cezar i tako postao njezin prvi upravitelj. U periodu od pet godina, koliko je uprava nad Cisalpinom i Ilirikom zakonom određena, Cezar je namjeravao otpočeti osvajanja u smjeru dunavskog područja. Međutim, ubrzo nakon donošenja Vatinijeva zakona, migracije Helvećana ugrozile su Transalpinsku Galiju pa je Senat, prema iskustvu iz sličnih situacija u prošlosti, i tu provinciju na upravu dodijelio Cezaru te on, kreće, pokazat će se, u dugotrajno osvajanje cijele Galije.

Dostupni literarni podatci pokazuju da teritorij novoosnovane provincije Ilirik nije nastao odjednom, nego prethodnim dugotrajnim procesom širenja rimskog protektorata, područja koje su činile zaštićene zajednice i gradovi. Od prve rimske vojne intervencije na istočnoj obali Jadrana, u sklopu Prvoga ilirskog rata, protektorat se nadalje razvijao sukladno rimskim vojnim uspjesima i teritorijalnim akvizicijama. Rušenjem Ilirskoga i Makedonskoga kraljevstva 168./167. g. pr. Kr., povećao se za širi pojas od rijeke Neretve na sjeverozapadu do granica Epira na jugoistoku. No, 146. g. pr. Kr., podjelom Ilirskoga Kraljevstva, područja južno od Lisa postala su dijelom provincije Makedonije, a sjeverozapadni dio je opstao kao zasebna cjelina koja se povremeno teritorijalno povećavala, sve do Vatinijeva zakona.

Tako se stvarala struktura buduće provincije Ilirik. Preciznije, odlukama zapovjednika o uređenju teritorija po uspješnom završetku vojnih kampanja. Anicijev proglas podijelio je nekadašnje Ilirsko Kraljevstvo na tri dijela, netom prije Histri su potpali pod rimsku vlast, nizom odluka suzbijen je pritisak Delmata na priobalno područje srednje Dalmacije, Ardijejci su se morali, za kaznu, preseliti u kontinentalnu unutrašnjost, dok je Tuditanova kampanja teritorij Liburna i Japoda pripojila postojećem protektoratu i objedinjena je rimska vlast duž istočne obale Jadrana. Bile su to odluke koje su s vremenom stvarale pravne i upravne instrumente koji upravitelju, jednom kad se pojavi, omogućavaju vođenje provincije. Tako je u trenutku imenovanja Cezara upraviteljem Ilirika za svaki njegov dio već postojao niz

sukcesivnih odluka koje su definirale odnose između zajednica, poziciju u provinciji, obveze prema Rimu, pa i privilegije.

To je itekako utjecalo na organizacijski i administrativni aspekt provincije. Ilirik koji je Cezar dobio na upravu sastojao se od pet regija, koje su naziv dobile po najznačajnijoj zajednici koja je obitavala u granicama svake od njih – Histriju, Liburniju, Japodiju, Dalmaciju te stari Ilirik. One su bile određene granicama unutar provincije i postojećim ugovorima s Rimom, dok je najjužnija, pak, već imala administrativno uređenje. Formiranjem sudbenog konventa u Naroni, nakon kampanje Servija Fulvija Flaka 135. g. pr. Kr., nastalo je središte s nadležnošću nad više od 89 zajednica, što Marko Terencije Varon, pedesetak godina poslije, primjećuje i zapisuje. Takva administrativna podjela regije starog Ilirika opstala je sve do Cezarova vremena, ali i poslije, kad je vjerojatno služila kao osnova za podjelu ostatka tada carske provincije Dalmacije.

Sve je to činilo Ilirik koji je Cezar dobio na upravu. Kao jedna dinamična provincija, ona se nije previše razlikovala od ostalih tada postojećih u rimskom svijetu. Imala je svoje teritorijalno određenje, svoje *leges provinciae*, organizaciju na regije i administrativno ustrojstvo u barem jednom svom dijelu. Iako Cezar nije previše pozornosti posvetio događajima u provinciji za vrijeme uprave, jednom započet, proces romanizacije i preobrazbe teritorija u potpuno administrativno sređenu provinciju išao je svojim tijekom. Sve je više rimskih građana pristizalo na iliričke obale, osnivanjem konvenata rimskih građana autohtono stanovništvo i postojeći saveznici gubili su svoju prethodnu poziciju te Ilirik postaje prava rimska provincija čija strateška važnost, izbijanjem građanskog rata između Cezara i Pompeja, dolazi do izražaja više nego ikad prije.

Ključne riječi: Cezarov Ilirik, Gaj Julije Cezar, Liburni, Japodi, rimski protektorat, osnivanje provincije, Salona, Naroni, *conventus civium Romanorum*, *conventus iuridicus*

SUMMARY

The coastal belt of the Eastern shores of the Adriatic was fully integrated into the Roman system in 59 B.C. as a consequence of the intensive political conflict between Gaius Julius Caesar and the Senate led by Marcus Porcius Cato. With the enactment of Vatinius' law in the Popular Assembly, the province of Illyricum was officially created and, along with Cisalpine Gaul, handed off to its first governor, Gaius Julius Caesar. For the duration of his five-year mandate in the region, Caesar had intended to begin his conquests toward the Danube area. However, soon after Vatinius' law and due to the migration of the Helvetians, the seemingly calm province of Transalpine Gaul came under threat. Prompted by the experience of similar situations in the past, the Senate gave Transalpine Gaul to Caesar who set off, as it turned out, on a long-term conquest of all of Gaul.

Available literary data demonstrate that the territory of the newly founded province of Illyricum was not created all at once, but was the result of a long-term process which expanded the Roman protectorate, an area comprised of protected communities and cities. Beginning with the first Roman military intervention on the Eastern shores of the Adriatic during the First Illyrian War, the protectorate further on increased due to Roman military successes and territorial acquisitions. The downfall of the Illyrian and Macedonian kingdoms in 168/167 B.C. added a wide coastal area from the Neretva River in the northwest to the borders of Epirus in the southwest. However, the protectorate was divided in 146 B.C. The areas south of Lissus were incorporated into the province of Macedonia, while the northwest remained as a separate, periodically-expanded whole until the enactment of Vatinius' law.

It is thus that the structure of the future province of Illyricum was created. More specifically, due to commanders' decisions on territorial organization after the successful completion of every military campaign which, in time, created the legal and administrative framework which would enable the governor, once he appeared, to govern his province. With Anicius' proclamation, the former Illyrian kingdom was divided into three parts, before which the Histri fell under Roman rule. The pressure of the Delmatae on the coastal area of central Dalmatia was repressed with a number of separate decisions and, as punishment, the Ardiaeans were moved to into the interior. After Tuditanus' campaign, the territories of Liburnians and

Iapodians were incorporated into the existing protectorate and Roman rule was united all along the Eastern shore of the Adriatic. Therefore, at the moment Caesar was appointed governor of Illyricum, for every area of the province there already existed a series of successive decisions that defined the relationship between communities, their position in the province, their obligations toward Rome and, for some, the afforded privileges.

That affected the organizational and administrative aspect of the province a great deal. Illyricum, when Caesar received it, was divided into five regions, named after the most important community that lived within its borders – Histria, Liburnia, Iapodia, Dalmatia and old Illyricum. These regions were defined by inter-provincial borders and existing contracts with Rome, while the most southern (old Illyricum) was administratively organized. With the formation of a judicial conventus in Naronia after the campaign of Servius Fulvius Flaccus in 135 B.C., a centre with jurisdiction over more than 89 communities was created. This was noticed and recorded, fifty years later, by Marcus Terentius Varro. An administrative division of the region of old Illyricum was thus carried out, and it remained until Caesar's time and, even later, served as a model for the division of the province of Dalmatia.

All of that constituted the Illyricum which was given to Caesar to rule over. As a dynamic province, it did not differ greatly from others in the Roman realm. It was territorially defined and had its own *leges provinciae*. Additionally, there was regional organization and an administrative framework for at least one part. Although Caesar did not pay much attention to events in the province during his rule, once started, the process of Romanization and the transformation of the territory into a fully administratively-settled province went its own course. More and more Roman citizens arrived on the shores of Illyrium and began to organize themselves in convents of Roman citizens (*conventus civium Romanorum*). Their influence and strength for the autochthonous population eventually meant the loss of their previous position. Consequently, Illyricum became a real Roman province with great strategic importance, a fact which became all the more evident upon the breakout of the civil war between Caesar and Pompey when the period of so called "Caesars's Illyricum" officially ended.

Keywords: Caesar's Illyricum, the province of Illyricum, Gaius Julius Caesar, the Delmatae, the Liburni, the Iapodi, Roman Protectorate, the founding of the province, Salona, Naronia, conventus civium Romanorum, conventus iuridicus

FEDA MILIVOJEVIĆ

(Životopis)

Feđa Milivojević rođen je 6. siječnja 1987. godine u Zagrebu. Osnovnu i srednju školu pohađao je u Zagrebu, gdje je maturirao 2005. godine. Iste godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu upisuje jednopredmetni preddiplomski studij Povijest te 2008. godine izradom i obranom baccalaureatskog rada *Rimska Republika od 78. do 70. g. pr. n. e.: početak agonije* (mentor prof. dr. Slobodan Čače) postaje sveučilišni prvostupnik povijesti (*baccalaureus*). Godine 2008. upisuje jednopredmetni diplomski studij stare povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Diplomski studij završio je 2011. godine obranom diplomskog rada *Rimski i italjski poduzetnici, doseljenici i službenici na području Ilirika od ilirskih ratova do Cezara* (mentor prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić) te stječe akademski naziv magistar povijesti, mag. hist. Odlukom Vijeća poslijediplomskih studija Sveučilišta u Zadru, 27. travnja 2011. upisuje poslijediplomski doktorski studij Humanističke znanosti, s prihvaćenom temom dokorskog rada *Cezarov Ilirik*, (mentor doc. dr. sc. Siniša Bilić-Dujmušić).

Tijekom studija bio je dobitnik dviju inozemnih stipendija namijenjenih studentima poslijediplomskih studija: 1) *Ludwig-Maximilians Universität, Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutsches Archäologisches Institut*, za rad u knjižnicama Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik, Ludwig-Maximilians Universität, Njemačkog arheološkog instituta, Njemačkog povijesnog instituta, te u Bavarskoj državnoj knjižnici (rujan 2013. godine); 2) *l'École française de Rome*, za rad u knjižnici francuske škole u Rimu, smještene u francuskom veleposlanstvu u Italiji. Uključen rad i u Njemačkom institutu u Rimu te Američkoj akademiji u Rimu. Aktivno se služi engleskim jezikom, a na pasivnoj razini talijanskim, francuskim i njemačkim jezikom.